

MIKSZÁTH KÁLMÁN
ÖSSZES MŰVEI 18.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

SZERKESZTIK:

BISZTRAY GYULA KIRÁLY ISTVÁN

18. KÖTET

REGÉNYEK
és
NAGYOBB ELBESZÉLÉSEK
XVIII.
1905–1906

1960

MIKSZÁTH KÁLMÁN

JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA

I. KÖTET

1960

Sajtó alá rendezte:
REJTŐ ISTVÁN

Lektor:
RUBINYI MÓZES

Magy. i. T. 3.
75,330/7

© Akadémiai Kiadó, 1960

A költőnő Csillag Vera munkája

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztésért felelős: Zrinasky Lászlóné Műszaki felelős: Horváth Tibor
A kézirát beérkezett: 1959. nov. 10. Példányszám: 9000
Terjedelem: 22:25 (A/5) lv

60.51296 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ELSŐ FEJEZET

AZ ELŐDÖK

Fölöslegesnek kell tartani az életrajzírók eljárását, hogy a rajzolandó személytől olyan messzire eltávoznak, amilyen messze csak lehet, ahonnan az illetőt meglátni lehetetlen. Elmélyednek a megelőző századokba s hosszú ismertetéseket hoznak le az illető vélt vagy állítólagos őseiről, dédanyákról és dédapákról, fölemlítvén olyan tulajdonaikat, amelyek többé-kevésbé hasonlítani látszanak a leírandó dédunokához. Ha vitéz volt az illető, kikeresik családjából a katonaviselt alakokat, ha költő volt, előrangatják eleinek tollforgató hajlamát, vagy legalább ábrándos lelkületét, mintha az emberi nagysághoz, mint a csász. kir. kamarássághoz, ősi előzmények és próbák volnának szükségesek. És minthogy minden embernek sok dédapja és dédanyja volt, mindent találnak, amit keresnek, elhallgatván azt, ami elütő és felemlítvén mindazt, ami némileg hasonlítható és felhasználható és ezzel a témáról a divatos, modern ismeretek körébe tolakodó atavizmus malmára hajtják a vizet. De ha nincsenek ilyen dokumentumok, e krónikások gyakran megelégszenek egy kis együgyűséggel is. Nagy apparátussal tárgyalja Deák egyik életírója a Deák-cimerben lévő írotoll jelentőségét, mintha el akarná velünk hitetni, hogy azért adta egy régi király, mert az ország majdan megszületendő bölcsének vele kell egy napon megírnia a híres 1861-iki feliratot.

Mindamellett meg kell említenünk, hogy a Jókay név a XVI-ik században bukkan fel, legelőször Bars megyében. Egyszerű kurtanemesek, molnármesterek viselik, kik a kanyargó Zsitván örölgetnek vagy kis kúriájukból csekély birtokukat és a Jókahegyten fekvő szőlőiket művelik. Mindössze egy-két érdektelen pöreset tanúsítja a sárga levéltári papírosokon létezésüket, de hogy egy család lettek volna a

később Komárom megyében felbukkanó ásvai Jókay-családdal, ők a »szivanyó« Jókayak, arra nincs bizonyíték. Van ugyan némi támpont; az, hogy amint Barsból végképp eltűnnek, ugyanakkor Komárom megyében kezdenek szerepelni, ugyancsak a pörlekedéseik által. De hát a pörlekedés nem valami különös ismertető jel; minden kis nemesember tarisznyával jár ebben az időben s a tarisznyában aktákkal, levelekkel, just, igazságot hajkurászva. Gyengíti még ezt a föltevést az is, hogy a Komárom megyei Jókayak egyik őse, Jókay Sámuel 1668-ban, február 5-én nemességet, előnevet és címet kapott I. Lipóttól, holott a barsi Jókayak nemessége közvetlen a Mátyás király utáni időkből származik. És mégsem lehetetlen, hogy egy család a kettő, mert egy adat csillan fel ez időkből, hogy egy Vas megyében élő Jókay-családnak a nemeslevele elégett Meszlényben. Ez az elégett kutyabőr okozhatta a zavart, melyet még tetéz az a körülmény, hogy 1730-ban a magyarországi bárók sorában is található egy Jókayt, ki azonban a »pogranici« előnevet viseli.

Meddő dolog lenne, ha lehetne is, világító gyertyát gyújtani e zűrzavarban, melyet még jobban elhomályosítanak a különböző családi legendák és történetkéik az ásvai Jókayak családi körében, amelyek a búbos kemence kiáradó melegénél, az olajmécses pislogó világánál élnek és izgatják a fantáziákat. A különböző Jókay családoktól elszedegetik a kápráztató, színesebb epizódokat, míg hozzá nem nyúlnak például a Paulus Wedredi pozsonyi céhbeli aranyműves mester által 1697. szeptember 12-én kiállított bizonyítvány alapján öt évig nála inaskodott nemes Jókay Sándorhoz; ahelyett örömet beleálmodják magukat a híres Jókay János és András családjába, akiknek óriási pöre volt 1684-ben Moholányi Jánossal az eberhardi várkastély, uradalom és a hozzátartozó külföldi birtokok miatt, melyeket Szelepcsényi érsek hagyományozott a két Jókay testvérnek, de amelyekből őket a ravasz Moholányi, Kollonich érsekkel a háta mögött, kiforgatta. A Jókayak »fehér lapot« adtak Moholányinak, hogy ügyeikben teljhatalmúlag járjon el, de fogyatékos intelligenciájuk miatt olyan zagyvalékot írtak alá, melyből jogaik teljes átruházását is ki lehetett magyarázni. Magához az országgyűléshez is beadták később sérelmes panaszukat, mire

a diéta 1715-ben a nádorispán elnöklete alatt bizottságot küldött ki a Jókay-Moholányi ügy megvizsgálására,* de »az sok bába között — mint a krónika mondja — elveszett az gyerek«. Az eberhardi uradalom tehát csak mint egy elmúlt szép álom kísért ezentúl a Jókay nevet viselők közt, egy álom, melyből minden későbbi unoka érzi a fölébredést. Csak természetes, hogy ezentúl minden Jókay-család a maga őseinek tartja Jánost és Andrást, mert hízeleg nekik a tudat, hogy egy hajszálnyi hiba híján dinaszták lehettek volna — nem gondolva meg, hogy a roppant vagyonból nem mindeniknek jutott volna, míglen a szép álomból mindenki szabadon kivetheti a maga részét.

Igy élt a tündöklő regé a Jókay-név összes viselői közt, az egyik generáció a másiknak panaszolta el: »Nagy urak lehetnénk, ha János és András őszünknek több esze lett volna«. Miután azonban az ásvai Jókayak Komárom megyében, Ógyallán telepedtek meg, jól esett nekik az az adat is Komárom város levéltárában, mely már egy századdal előbb említi háztulajdonosnak Jókay Mihályt, mert jobb lenni törzsökös famíliának, mint ideszakadottnak.

Nos hát, Mihályt is őszökké fogadják az ásvai Jókayak és nehezzé, sőt lehetetlenné válik az eligazodás a különféle református és katolikus Jókay-családok közt. A pogramici báró is talán csak azért esik el, mert a kapcsolatot kizárja a predikátuma és a másfél száz év előtt fölfordított címerpajzs elütő volta.

Nem szabad összezavarni a dolgokat, szóbeszédekkel a tényeket, tekintetbe kell venni az idők divatját, a »kis urak« álhítozását fényes nexusok után. Az ember körülbelül annyit ér, aminő és amennyi atyafiai vannak. Váratlan örökségek nyílnak meg vagy ha nem nyílnak is, már maga a várakozás is bizonyos neme az élvezetnek. Az atyafiság a legbiztosabb emeltyű az életben. Még a legkülönbözőbb családok közt is kedvelt sport keresni vagy megkötni, sokszor csak fikcióval, összeköttetéseket, hát még az egyforma családnevek hogyne hatványoznák ezt a hajlamot? A kis nemesek okvetlenül rokonok egy-egy nagy nemzetséggel, a nagyobb nemzetségek

* 1715 : LXVII. t.-c.

pedig a hét vezérek egyikétől származnak. Konstatálni lehetne ezekből, hogy a vezérek feleségeinek legalább havonként kellett volna szülniök, hogy ezek az adatok mind igazak lehessenek.

Innen a nemzetségek megbizhatatlansága egyáltalában, ott is, ahol az fontos lehet. De éppenséggel a Jókai életrajzá-
nál céltalan turkálás lenne a régi föliánsokban. Nem sokra mennék, de ha sikerülne is valamely régebbi ősapáig simán följutni, valahol mégis csak beállna a teljes bizonytalanság.

Ilyen körülmények közt igazán legokosabb a valódi, biztos ősök közt maradni, vagyis a Sámuelek körében, kiknek elseje a vitéz esztergomi zászlótartó.*

Jókay Sámuel a család hőse. Ott volt Esztergom ostrománál s fölfedezvén, hogy a tüzérek meg vannak vesztegetve, maga irányzott egy ágyút oly ügyesen, hogy a vár alatt táborozó törökök vezérének sátrát söpré el s a basa karját is elsodorta az ágyúgolyó. Ezért kapja a nemességet s e vitézi tetteiből komponálják a Jókay címet.**

* Nagy Iván ezekben állítja össze a családfát:

Jókay I. Sámuel Gazdag Sára					
Sándor	Mihály Sátor Kata	Zsuzsa 1. Ujváriné 2. Szeceziné	II. Sámuel 1715 1. Madari Zsuzsa 2. Sándor Judit	Éva Benkovich János	Kata 1708 Király József
Pál	Jullanna Szokolai Jánosné	Teréz Hangyásné	III. Sámuel 1749 Veres Kata	Király József pécsi püspök 1717	
József 1781 † 1837 h. ügyv. Pulay Mária	Zsuzsa Gózon István	Jullanna Klatórei Tóth Jonathán	Zsigmond Mikolai Jusztí		
Károly sz. 1814 főszolgabíró Csontos Klári	Eszter sz. 1817 Vály Ferenc	Móric sz. 1825., az író Laborfalvi Benke Róza			
Géza	Etel	Joián	Mór		

** Címerük a következő: A pajzs alját sátorok alatt tanyázó török tábor foglalja el, középen a basa sátorával. A tábor fölött feljebb várbástya nyúlik el, melynek tetején egy magyar vitéz, baljában zászlót tartva, egy ágyút süt el. A pajzs fölötti sisak koronáján férfikar könyököl, kivont kardot villogtatva; kétfelől zászló lengedez. A pajzsot szokásos foszladék veszi körül.

Ez a nemesség az elhatározó pont. Innen kezdődik az ásvai Jókay-család. Mit érne tudni, hogy az azonos nevek közt milyenek a kapcsolatok? Ki keresi az elszórt búzaszemeknél, hogy melyeket ringatott közös kalász?

A nemességszerző Sámuel Gazdag Sárát bírta nőül s csak annyit tudunk róla, hogy 1690 táján halt el s hat gyermekére számos fekvőségeken kívül 2625 frtot hagyott készpénzben, ami akkor nagy összeg volt s módos emberre vall.

Három fia közül csak kettő élte 5t túl, Mihály és II. Sámuel. E második Sámuel nagy szerző embernek emlegetik a hagyományok. Kétszer nősült, mindig jó házból, mutatós ábrázatú ember lévén. Ő maga hízott marhákkal űzött nagy kereskedést a bécsi mézárások részére. Innen szedte föl magát és az asszonyok se jöttek üres kézzel; különösen a második asszony, Sándor Judit érkezett sok ládával és sublóttal, mely előbbieik közül színültig tele volt lázsiásokkal az egyik. Ugyhogy II. Sámuel jelentékeny vagyont hagyhatott fiára, III. Sámuelre, ki Ógyallán lakott mint földbirtokos, s boldog házasságban Veres Katalinnal hosszú kort ért.

Mindössze ennyi az, amit a Jókayakról tudunk, de már hogy mi lett I. Sámuel Mihály fiából és Pál unokájából, az idő harasztja takarja. Szinte csodálatos, hogy a Jókayak teljességgel semmi szerepet nem játszanak Komárom megyében, noha benne vannak a jobbmódú nemesek lajstromában. Pedig a nemes embernek elmaradhatatlan ambíciója e korban a megyei tisztségekben való részvétel. A familia aszerint számít rangban, amint vagy viceispányokat termel, vagy főszolgabirákat, vagy csak esküdteket. Amelyikből még ez se válik, az alul van, mint a bor seprője.

Talán világot vet e körülményre egy régi, túladunai kiszólás, mely ad captam »aki Laky, mindjárt valaki« azt tartja, hogy »mihelyt Jókay, vannak habókjai«. Excentrikus alakok lehettek és szellemi képességekben jelentéktelenek vagy éppen gyengék, mint ama János és András, akik együgyűségük miatt ejtették porba szerencséjüket Moholányival szemben. Általában sok jel van arra, hogy az úgynevezett isteni szikrák nem igen bántották a Jókaykat és majdnem kikerülhetetlen a megjegyzés, hogy a természet műhelyében

ez a szellemiekben való takarékoskodás szinte készülődésnek látszik valami rendkívülinek produkálására ; innen is, onnan is elcsíp és megtakarít valamit, hogy aztán pazar jókedvvel egynek adhassa. Hiszen a családfának kétségkívül van némi rokon tulajdonsága a valóságos fával, melynél egy szokatlan gazdag termést bizonyos benuhátság előz meg és kimerültség követ.

III. Sámuelet, az ógyallai kúria urát sem igen bántja a szereplési vágy, szimplex ember, nem szereti se az írást, se az olvasást, otthon csibukozik, legfeljebb néha ballag ki puszkájával és agarával a határba, nagyobb utat csak akkor tesz, ha meghallja, hogy valahol valami jósnő van. S az mindig volt és lesz, ameddig jósoltatók lesznek. Az öregúrnak ez az egy szenvedélye volt. Négy gyereket szereti, de mert szereti, otthon akarja tartani maga mellett. Mit kínozzuk őket a könyvekkel? Az ógyallai föld végre is csak annyit hoz, amennyit akar ; az, hogy az ember még Horatiust is tudja könyv nélkül, bizonyára nem kényszeríti nagyobb igyekezetre. A ház asszonya, Veres Katalin azonban fölfelé törekvő és a kor követelményeit megértő asszony volt, megkötötte magát, hogy a legidősebb fiút, Józsefet, aki ügyis bolondja a könyveknek, diplomás, tanult embernek neveljék. Nagy szóviták után győzött az anya, bár ezeket az ostromokat évről-évre meg kellett ismételnie, Józsi fiút elvitték a múzsák kosztjára, mivelhogy vézna természetével és szelíd lelkületével úgyse való gazdának — az apa hite szerint —, mert se emelni, se parancsolni nem fog tudni. A pályaválasztásnál a prókátorságot határozta el az öregúr, mert így legalább hasznát veheti, lévén ő is pörlekedő szenvedélyekben ludas, mint minden elődei.

Így ment aztán a prókátori pályára a beteges, vérszegény ifjú, kit pedig inkább vonzottak egyéb tudományok, jobban szeretett volna csillagász lenni s elábrándozni az égi testek útján vagy egy nyugalmas professzori katedrán prelegálni ; beszedni az ismereteket és kiadni : ez az isteni változatosság. Az akkor rügyező szépliteratúra ellenállhatatlan módon ragadta lelkét, a magyar nyelv pallérozása képezte előtte azt a szent feladatot, melynél kisebbnek tartott mindent. Mily vigasztalan jövő, e rajongással beállani ama

körmönfont prókátorok sorába, akik furfanggal, csalfasággal a fűzfáról is cseresznyét tudnak szakítani.

Alighogy diplomát szerzett, kiütött a francia háború s a fiatal fiskális is kardot kötött, lóra ült, hogy az inszurrekcióban részt vegyen. És hát ott is volt Győr alatt mint hadnagy. E harcok, melyeket majd egyszer méltón fog megénekelni a »Névtelen vár«-ban valaki, utolsó csillámló epizódjai a régi regényes hadviselési modornak, tele színes kalanddal, hetyke lovagiassággal, nyers hadi vitézséggel. Sértetlen bőrrrel tért haza aggódó anyjához, egy csomó tábori élménnyel s még több anekdotával és nótával megrakodva, mely utóbbiakat szerette magának leirogatni. Jókayné asszonyom, aki ezt a »vékony dongájú« fiát szerette legjobban becézni, mindent elkövetett, hogy otthon tartsa még legalább egy évig, míg pemetefüvel s egyéb házi szerekkel kigyógyítja a hektikából vagyis inkább csak a köhögésből, melyet a »harcmezőn« megint fölszedett, de József úr sehogy sem akart többé otthon maradni, bár apja is nógatta, hogy lásson inkább a gazdaságához.

Hogy apja kedvében járjon, egy darabig megpróbálta, de miután még annyira se vitte, hogy a saját földjeikre odataláljon, az öregúr végre beleegyezett, hogy mesterségét megkezdeni elköltözhessek a székvárosba, Rév-Komáromba, hol a mostani Rozália téren egy legénylakáson rendezett be ügyvédi irodát, vagyis beállított a szobájába egy íróasztalt, mert akkor még nem volt divatban fényes külsőségekkel csalogatni klienseket.

Komoly, csöndes fiatalember volt, kiben teljesen hiányzott az élelmesség, pedig ez a prókátorsághoz már abban az időben is annyira szükséges ingrediencia volt, mint a halhoz a tartármártás.

Nem is ment jól a prakszis, pedig sok rokoni összeköttetése volt úgy a városban, mint a megyében. Szerették, hívo-gatták ebédekre, névnapokra, disznótorokra, de a pöreiket másokra bízták. Egy kicsit élhetetlen — mondogatták felőle. Igen kevés dolga volt kliensekkel s éppen ez tette őt alkal-massá, hogy a »lelkes honfi« szerepét tölthesse be Komárom-ban. Ő volt az a szükséges alak, akiből minden városba jutott akkor egy vagy kettő, aki minden szép és jó dolog iránt lel-

kesedett és eljárt benne nagy buzgalommal és törhetetlen kedvvel.

Ez a típus most már többé-kevésbé kiveszett. A szellemi élet ez önkéntes napszámosa, aki nyakába veszi a várost s hónapokig kilincsel valamely előfizetési ívvel, hogy egy érdeemes munka megjelenhessen; ha íróművész érkezik a városba, őhöz száll, ő a ciceroneja, gondoskodik róla, kényezteti, a színésztársulatoknak is gondviselője, lótfut Pontiusból Pilátusig, hogy Theszpisz kordéja simábban gurulhasson.

Ily naiv lelkek kellettek a kezdethez — olyanok voltak ők, mint a kémények, hogy a gólya már előre tudja, hova kell a fészket fölépítenie. A tornyokon nem volt a fészkeknek helye.

Hogy hova lettek ez alakok? A fejlődés törvénye elsöpörte. A kezdet kezdetén bolygók voltak, hódolva az íróknak és művészeknek, szent áhítattal végezték körülök az alsórendű munkát, mivelhogy őbennük is égett a Prométheusz-tűzből valami csekélység, gyűjtőkké lettek és levelezőkké, vidéki tudósítások alatt az x—y jegyek mint sírkövek jelzik elnyűtt, öreg folyóiratokban, hogy ők is éltek és kavicsokat hordtak a nemzeti nyelv és műveltség épületéhez; bizonyára születnek ilyenek azóta is, de most már az irodalom és a közönség kiszélesedésével maguk is írókká lesznek a vidéki lapoknál, és ebben a minőségben már inkább ellenségei és irigyei a valódi talentumoknak, mintsem hogy buzgólkodjanak érdekükben.

Egy ilyen »szép lélek« volt Jókay József, aki elmerült a saját szellemi világában, mert volt benne valami az isteni nedvből, de nem elég. Éppen annyi, hogy megrontsa a praktikus pályán való biztonságát és keménységét. Nem tudott járni a földön a rögök közt, gyengék voltak hozzá a lábai, de a szárnyai se nőttek ki akkorákra, hogy repülni tudjon.

Társaságokban szerény, félszeg, kivált a nők között majdnem gyámoltalan. Judiciuma nem volt éles, eszejárása nem volt fifikus, disputálni csak vontatottan tudott. Hogy mert hát prókátor lenni? Ha átmelegszik bizalmas körben, néha megnyílik a lelke s némi szépségek bontakoznak ki abból a megfigyelő előtt. De hát ki foglalkozik e mulatságoktól mámoros, kereskedelmi elevenségtől pezsgő Komáromban

egy elrejtett lélek tanulmányozásával? Csetke Mátyás uram, a híres fakereskedő messziről megismeri a fát, mit lehet belőle faragni, de az embert csak úgy felületesen ítéli meg. A Domonkosok és Janicsáryak behunyt szemmel is látnák talán a gabonában a zsisziket, de honnan tudnák, melyik emberben mi lakik? Így aztán az volt Jókay József Komáromban, aminek mutatkozott: egy élhetetlen, becületes, jó fiú, aki nem sok vizet fog zavarni, és hát nem is fog éhen meghalni, ha az apja jó sokat testál neki. Sőt kedves is volt, szívesen látott vendég az összes lányos házaknál, mert ha jókedve támadt, pompásan tudott elmesélni adomákat, kalandokat és elszavalni verseket, de hát evvel nem lehet az élestárt megtölteni s a lányos mamák sohase mentek messzebb a neki szánt szereppel, mint hogy ő tartsa néha gombolyításnál a pamukot. Nem férjnek való, gondolták és alkalmasint nem is házasodik meg. Az volt róla a közvélelem, hogy sokkal szerényebb, félénkebb, mintsem meg merne kérni valakit.

Nagy lett tehát a csodálkozás, mikor 1812-ben farsangkor híre futott, hogy elveszi Pulay Máriát, Pulay Dávid banai birtokos leányát, a vármegye egyik legokosabb, legelevenebb, legvirgoncabb »kisársarkányát«. Furcsa házasságnak találták. A pár kétségkívül nem volt összeillő, ha elütó tulajdonaikat tekintjük. Jókay méla, ábrándozó, engedékeny természetű, minden benyomásnak engedő, kevés szavú, óvatos ítéletű, habozó, Pulay kisasszony ellenben határozott, önállóságra törekvő, szókimondó, néha nyers, aki a csípőjére teszi a kezét és nem ijed meg a maga árnyékától; szóval a magyar kardos asszony palántájának látszik lenni a csinos ovál arcú, magas termetű szűz, de ha a hiányzó tulajdonok kiegészítését célozzuk az egybekeléseknél, akkor ez volt a legösszeillőbb pár, mely valaha megáldatott a banai templom öreg boltívei alatt.

A jegybenjárás a farsangtól késő nyárszakáig, 14-ik augusztusig tartott, mely időköz alatt nem hiányzottak a szokásos báránnyelők a frigy fölött. Pletykák és apró intrikák indultak meg: kisvárosi nyelvek ébren vannak, kivált a függő eseményeknél. Az öreg Sámuel morgott odahaza Ógyallán, mert ő módosabb leányt szánt fiának egy öreges

Konkoly-Thege kisasszonyban. Pulayókat azzal ijesztgették Banán, hogy a völégény hektikában van, mert hadnagy korában az inszurrekcióban Győr alatt megrontotta a tüdejét (pedig ott csak a lábakat lehetett megrontani). Ógyallán a menyasszonyról profétálták, hogy verni fogja a férjét. Mindent mondtak róla, hogy hirtelen természetű, hogy szereti a »pucc«-ot, csak azt nem jósolták, hogy ő szüli meg egy napon a világ egyik legszelidebb költőjét. De e szokásos konkolyhíntések inkább csak a két család öregei közt lazították az égben font köteléket, maguk a fiatalok, szívbeli mélységes vonzalom alapulván ismeretségük, egy pillanatra sem tántorodtak el egymástól s az esküvő határnapjának halogatása inkább csak a fészekrakás nehézségeiben kereshető.

Kisvárosokban még ma is csak annyi lakás van, amennyi lakó. Sokszor egy egész évet is várni kell, míg elhalás vagy elköltözés által alkalmas ház akad. Olyan házakat a mi eleink nem építettek, amelyekben mások lakjanak. Aztán a stafirunghoz is idő kell. Az akkori kelengyékét nem lehetett fel-fújni egy hét alatt. A nemes asszonyok a saját libáikról kopasztották a tollat, melyből leányaik ágyneműje készült, otthon termett lenből szőtt vásznakból varrták a lepedők, abroszok, asztalterítők nagy készletét, mert nem a külső komfort és csillogás, de a szekrények belső tartalma után ítélték meg a háztartás fényét, úri voltát. És e szekrények hogyan készültek? Néhány fatuskó száradt a kúria udvarán vagy a fél-szerben évek óta — a kertben kivágott öreg diófák törzsei. Bizony nem ok nélkül kímélte meg őket a fejsze. Kimondta már ezekre a szentenciát a gazda, hogy a ház fejlődő kisasszonyainak szekrényeket csináltat belőlük, ha férjhez mennek. Az ősök a vén fák árnyékában pihentek hajdan s ím egykor majd az unokák fehérneműit teszik beléjük, — csakhogy azokkal még az asztalosnak is lesz egy kis dolga.

Ily módon készültek a hajdani stafirungok. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy a Jókay József lakodalma elhúzó-dott a nyár derekán túl — talán a házra is várni kellett, míg bérbe vehette a tulajdonosától, Kacz Józseftől.

Ez a ház a Vármegeház utcában feküdt, mintegy elrejtve falombok által profanus szemek elől. Éppen fiatal párnak való fészek. Telke két utcára szolgált, de egyikre se nézett

ablakaival. A szomszédok »néma háznak« nevezték. Buzgó protestánsok építették a vallásüldözés korában s ott tartották titkos istentiszteleteiket, azért nyíltak összes ablakai befelé az akácós és gyümölcsös udvarra, hol árnyas helyek, pihenő padok kínálkoztak, szerelmes ifjú párnak kedvesek. Kívülről nyáron a falakat se lehetett látni, elrejtették teljesen köröskörül az akáclombok. Volt rajta valami sajtószerű és titokszerű. Az utcaajtóra alkalmazott zörgető kocintásából ösmerte meg a hívek jövetelét az őr, aki imaház korában abban a kis előszobában lakott, melyet kis konyhának neveztek Jókayék.

E házat, melyet a szabadságharcban összebombáztak, 1826-ig bérelte Jókay József. 1820-ig nem volt semmi ingatlan Komáromban. Két szigeti kertet csak 1820-ban szerzett, a Fogl Bernátét és a Molnár Sándorét, odáig a hiteles városi lajstrom szerint csak egy tehén után fizetett adót.

Ez a tehénke az udvaron keresztbe fekvő istállóban volt elhelyezve s nagyban hozzájárult a szaporodó Jókay gyerekek kosztjához. Mert a gólya elég sűrűn látogatott be a Kaczféle házba. Odatalált, bárhoggy rejtették is el a protestánsok. A házasság után két évre született az első fiú Károly, másik két év után Eszter, a harmadik két éves ciklus után Lajos. Nagy Iván a családfán nem közli, alkalmasint azért, mert korán elhalt. Így népesedett lassankint a ház, melynek három, oszlopos folyosóra nyíló szobája eleinte nagyon is bő volt a házaspárnak.

Csendesen éldegéltek itt és boldogan, nem kívánczozva sehova. Az előzetes ijesztgetések nem váltak be, a családi egyetértést semmi sem zavarta meg, nagyobb torzsalkodások, összezőrdülések nem igen fordultak elő. A menyecske kíméletesen vitte a kormányt, a férj ellenben ravasz megelégedéssel engedelmeskedett, gondolván magában, milyen jó, hogy nem kell háziügyekkel törődnie. A gyermekek eközben szépen fejlődtek, különösen Eszter volt okos és kedves, kit gyakran el kellett vinni, amint nagyobb lett, egy-két hétre Gyálára a nagyszülékhez, ahonnan mikor visszahozták, mindig jött vele egy szekér elemózsia is a gazdaságból. Ami bizony elkelt, mert az ügyvédi kereset nem volt nagy. A kliensek csoszogása nem igen zavarta a csöndet a néma házban.

A gazdag gabona- és fakereskedők, kik majdnem két utcáját foglalták el Komáromnak kőházaikkal, csupa fogas prókátorokkal dolgoztattak. Jókay uramhoz legfeljebb egy-egy Ógyalla vidéki paraszt vetődött el az öregúrék kedvéért valamely szerény pöresettel.

Az okos rískálisné asszony, kit már akkor »Jókayné uramnak kezdenek nevezgetni, ily viszonyok között ugyancsak összehúzta a takarót s kivált eleinte semmiféle társas összejövetelben nem vett részt, ürügyül hozván, hogy az apróságok miatt nem távozhat hazulról. Hiszen az igaz is, hogy majd mindig szoptatnia kellett egyet.

Jókay természetének éppen ez a magány felelt meg legjobban, jól érezte magát azokon a napokon, amikor otthon maradhatott s nem kellett elutaznia végrehajtásokra a vidékre, ami mindig lehangolta. Csendesesen írogatott, nyáron a folyosón vagy a kerti filagóriában, míg a gyerekek körülötte rezsegték s Eszterke az ölébe mászott fel. Ha ügyvédi munka nem volt, költeményeket másolt le vagy híres szónokaink feltűnőbb diétai beszédeit kölcsönként folyóiratokból, könyvekből vagy kéziratokból, mert igen sok szellemi kincs ily módon keringett akkor közkézen. Még a regények szebb helyeit is kiírta szépen bekötött tékáiba, melyek évről-évre szaporodtak a könyves polcon.

Vendég nagy ritkán jött. Legfeljebb a rokonság. Beöthy Gáspárék, Fogthüyek, Nagy Mártonéktól vagy Konkoly Thegeéktől nézett be egyszer-másszor valaki. Ebédre való vendégek pedig csak a komáromi vásárok idején vetődtek a vidéki atyafiságból. Akkor az öreg Jókay Sámuel úr is becsörtetett három szürkéjén s ellátta a gyerekeket vásárfiával, a menyének is egy-egy aranygyűrűt vagy egyéb encsebencset vásárolva a behozott termények vagy állatok árából. Vörösne ilyenkor a cigányasszonyokat hajszolta az egész városban, hogy az öregúrnak kártyát jöjjenek rakni, amit azok készséggel megcselekedtek.

Egyébkor valóságos falusi magány volt a ház, melynek csendjét csak a Vörösne dalai verték fel, ha a gyerekeket altatta vagy mulattatta. Még ennél is nyugalmasabbak voltak a téli napok, kivált az esték. Az úr olvasott valamit, a tekintetes asszonyka font vagy kötött, Vörösne pedig a

gyerekeknek mesélt. A mesélés egyébiránt sorba ment, nem minden vetélkedés nélkül. Jókayné is szépen tudott mesélni, Jókay még inkább s a sor hamar rájuk került, mert a Vörösne meséi hamar elfogytak. Szerenosére a gyerekek szaporodtak s a régi mesékhez mindig volt új gyerek.

A komáromi férfivilág az estéket többnyire akkor is társaságokban töltötte, hol egyiknél, hol másiknál folyt a deverna és a kártyajáték. Jókay mióta megházasodott, nem vett részt e mulatságokon, habár gúnyolták rokonai és ismerősei, hogy ő viseli otthon a főköttöt, s hogy Vörösne mellett, ő a vicepezstonka a gyerekeknél. Vörösne ugyanis bizalmas cseléd volt a háznál, a gyerekek gondviselője és játszótársa, ki már, mint leány, előbbről is Jókayéknál szolgált s férjhez ment egy Vörös József nevű hajóslegényhez, aki gyorsan elhalt, úgyhogy a jó Éva megint visszatért a házhoz. Vörösne-n kívül még egy cselédet tartottak, aki kijárt a piacra és segédkezett a lőzésnél, este pedig együtt pergette a rokkát a tekintetes asszonnyal, ki zsolttárokát énekelgetett néha munkája közben.

Így élt a kis család, semmi baj nem érte, csak az úr betegeskedett néha, különösen ha ügyvédi dolgokban télen falura ment a zötyögős nyihóc kocsikon, azt rendesen megfeküdte. Az első bánat és csapás 1820-ban köszönt be a nyugalmas hajlékba — egy kis koporsó képében. A szomorú apa reszkető kezekkel nyitotta fel a kaposos bibliát, melynek első lapjára sajátkezűleg írta fel házasságának évét, napját s a gyermekek születését. Az utolsó sorok alá, melyek Lajos születéséről szóltak, most oda kellett jegyeznie a megmásíthatatlan végzetet: »Ezen kedves fiú meghalt december 16., 1820.«

Ennek a szomorú karácsonynak fájó emlékét sokáig őrizték szívükben. Lajoska akkor halt meg, mikor a legkedvesebb volt, harmadik esztendejében. Idővel megadta a hit a gyógyító balzsamot, mert mind a ketten vallásosak voltak (Jókay minden reggel buzgón imádkozott a Szikszaiából), de teljesen mégsem bírták elielejteni kisfiukat s hogy legalább édesen csengő nevét hallhassák, az 1823. évben született harmadik fiukat, ismét Lajosnak keresztelték, de ez csak egy esztendeig élt.

Sőt midőn 1825-ben, február 18-án (a Jókay gyerekek többnyire e hónapban születtek), ismét egy fiúnak adott életet Jókayné, ezt is Lajosnak akarták keresztelni. Vörös né ifjasszony azzal az örvendetes hírrel szaladgálta be a szomszédokat s fogadta az iskolából uzsonnatáján hazaérkező kilenc éves Esztert, hogy a kis Lajoska visszatért.*

De a harmadnapra összehívott komák és komaasszonyok, illetve keresztszülők, szám szerint tizenhatan,** babonás félelemből lebeszélni próbálták a szülőket a Lajos névről. A rokon Nagy Mártonné asszonyom, ki a keresztelői lakomát készítette a háziasszony képében, szintén tiltakozott a Lajos név ellen, minéltfogva februárius 20-án nagytiszteletű Csepny Mihály uram, Jókay József uram kedvenc hőse Gróf Benyovszky Mórinc tiszteletére, Mórincnak keresztelte a kisedet, kinek vakító pályafutását kívánjuk kísérni, nyomról nyomra a következő fejezetekben.

* Vályné följegyzése.

** A hiteles anyakönyvi kivonat szerint ezek voltak a kereszt-
szülők: Tek. Konkoly-Thege László úr, tk. Komárom vármegye fő-
bírája, ns. Benkovic Zsuzsánna, ns. Molnár Mihály, ns. Takó Zsu-
zsánna, ns. Szabó Lajos h. ügyvéd és táblabíró, Fogthúy Erzsébet;
ns. Kalicza János, ns. Czike Klára, ns. Nagy Sámuel, ns. Czike Zsu-
zsánna, ns. Beöthy Gáspár, Kovács Katalin, öreg Varjú János, Tuba
Lidia, ifj. Szarka János, Töltési Lidia.

MÁSODIK FEJEZET

A GYERMEKÉVEK

A keresztlői lakoma a maga rendje-módja szerint esett meg, jó peccsenyék, jó borok voltak sűrű pohárfelköszöntőkkel az újszülöttre, még azt is tudjuk, hogy a halpaprikást Tuba Lidia főzte, Nagy Mártonné a konyhán túli szobában terítettett, a mellette levő kis szobában a gyerekek majszolták Vörösné felügyelete alatt nagy zajjal, csetepatéval a tortákat és nyalánkságokat, míg a harmadik, legtágasabb szobában (amelyik a szájhagyomány szerint az imaszoba volt) az oszlopai közt lengő bölcsőben ott feküdt az ünnepelt, a csecsemő egykedvűségével véve a meg-megnyíló ajtón az ünnepi lakoma zaját — az első lakomáét, mely az ő tiszteletére rendeztetett.

A bölcső az ágy mellett ringott, az ágyban az anya feküdt s minduntalan magához kívánta az új jövevényt, hogy kék szemeit, édes vonásait ismét és ismét lássa. Koronkint megnyílt az ajtó óvatosan, kíméletesen, ahogy az a gyöngélkedőnél megkívántatik, s valamelyik komaasszony osont be, de bejött az apa is megnézni a »katonát« s újra és újra elmondották: Lajoska visszatért.

Nagyra voltak vele, hogy a Lajoska az, aki visszajött. Hátha még tudták volna, hogy ki jött el helyette!

A keresztlő estig tartott, bár a vendégek egy részét kizavarta az a körülmény, hogy Nádasdy főispán nagy estélyt adott a megyeházán, amelyre hivatalosak voltak a megye és város előkelői. Csakhamar robogni kezdtek a fogatok a Vármegeház utcán. A megyeház minden ablaka ki volt világítva s nagy tömegek ácsorogtak a hóval borított utcán, hogy az érkezőket nézzék, a sallangos lovakat, a csengős szánokat, a felöltözött dámákat és urakat. A Kacz-ház ablakai is ki voltak világítva, a zúzmarás gallyakon át valami fény

derengett minden szobából. De hát ezt észre se vették az emberek. Ki tudhatta volna azt, hogy a két kivilágított ház közül ebben a kicsiben történik a nagyobb esemény?

A jövevény maga nem csinált sok teketóriát. Életének ebben az öntudatlan szakában sem tudott úr lenni a háznál. Csodálatosan jó csecsemő volt, nem sírt, mint más gyermekek, csendesen, türelmesen feküdt órákig és a kék szemében szüntelen mosoly ült. Mindig is ilyen szelíd gyermek maradt, »még az állatnak sem vétette».*

A »néma háza« régi vidámsága visszatért vele. Ehhez járult még az is, hogy Jókayt mindjárt néhány héttel a Móric születése után árvák atyjának választotta meg a város 250 frt fizetéssel.

A tisztesség nem volt csekély, s azonkívül lelkületének is megfelelt a hivatal; a fizetés kicsiny volt, de a város, úgy látszik, elégnék tartotta, mert midőn későbbben százötven kéve rőzsével kérte fizetését megjavíttatni, azzal az indoklással, hogy a hivatali teendők nagyon megszaporoedtak, a tanács nem adta meg.

Egyébiránt mintha a gyerekekkel a szerencse is hozzájuk szegődött volna. Ghyczy Rafaelnek egy nagy perét szintén ebben az évben nyerte meg, mely egész kis vagyont hozott a bár szerényen, de mindég rendezett viszonyok közt élő családnak, úgyhogy a következő év tavaszán végre házat vehettek a Szombati és a Nagy Mihály utca szögletén, tehát a város egyik legélénkebb pontján, Sárközy József és Domonkos Lidiától.** A ház, melyért 1600 frtot fizettek, teljesen rozoga állapotban volt, mélyen a földbe süppedve, úgyhogy ablakai egyvonalba estek az utca kövezetével, le kellett hát dönteni és újat építeni helyére.

Az adás-vevési szerződés március 6-án kelt s a Kaczféle ház bérlete Szent Mihály napjára volt felmondva, mindössze egy fél év jutott a telek feltöltésére és az új építkezésre. Nagy sebbel-lobbal láttak hozzá s Jókayné minden reggel

* Vályné följegyzése.

** Felváltási jegyzőkönyv 158. lapon; Komárom város levéltárában.

ott volt az építkezésnél a gyerekekkel, valamely kőre ülve kötögetett s nézegette a sűrű-forgó munkásokat és szekereket, mely utóbbiak közt sok volt a *szívesség-fuvar*. A rokonok, jó ösmerősök, ősi tisztes magyar szokás szerint önként ajánlkoznak a hajléképítők segítségére s ilyenkor tűnik ki, kinek meddig ér a becsülete. Mint jellemző dolgot meséli Vályné e napokból, hogy Móricz György uram egy vasárnap beállított hozzájuk isteni tisztelet után ezüstgombos és filigrán ezüst láncos öltözetében, hogy ő és az összes Móriczok (mind szekeres gazdák Komáromban) három-három napot kívánnak segídezni a házépítésnél azért a nagy tisztességért, hogy legkisebb fiukat az ő *nevükre* kereszteltették a tekintetes úrék.

Jókayné a kis Mórickát is magával vitette reggelenként az építéshez. A gyermek szívesen mulatozott, teli szedve szoknyáját kavicsokkal, amit az építéshez szükséges homokból kirostáltak. Ha elálmosodott, elvitték lefektetni Csepy Zsigmondékhöz a szomszédos házba.

A ház, melynek alapkövetélénél a kis Móric kezébe is odaadták a kalapácsot, hogy üssön vele egyet, csakugyan fölépült észre csinos alháznak, polgárias utcaajtóval a középben. A kapu a helyi építkezés szerint csak a nagyuraknak és módos gazdáknak illett, ahol szekér vagy hintó jár be az udvarba. A telek elég nagy volt, úgyhogy belőle az a rész, amely régen a Thaly Lidiáé volt, kertnek hagyatott meg. Mihály napján elhurcolkodott a család, ott hagyván szinte nehéz szívvel a közel tizennégy évig lakott hajlékot, melyhez annyi emlék fűzte. De legalább végre a magukéba jöttek és közel vannak az iskolához, a templomhoz. A kis Móric már ekkor beszélni tudott és éppen javában tanult járni. »Hóna alatt áttolt asztalkendővel vezetgették, ő pedig egy számlót vitt maga előtt, lassan, félénken tipegett-topogott végig az újonatúj padlójú, fehérre meszelt falú nappali szobában, melyet négy széles fekete ráámájú, Tell Vilmos életeményeit ábrázoló kép díszített.«* E képek sokat foglalkoztatták gyermeki elméjét és képzelődését később is, az apának százszor és százszor el kellett mondania a hozzájuk fűződő eseménye-

* Vályné följegyzése.

ket. Semmi kétség tehát, hogy az első hős, aki Jókay Móric lelkébe bevészte magát és tetteit, e derék svájci volt.

A gondos, okos anya, hogy leányát előre megszoktassa női feladataira, a kis Mórictól két éves korában Eszter gondviselésére bízta. Ő öltöztette, ő fésülte meg lencsőke haját, ügyelt rá napközben, megtanította imádkozni este, aztán vele is hált a kislány, aki rendkívül ragaszkodott hozzá. »Este — írja — vizet készítettem az ágyához, éjjel, ha ébredt, megittattam; éppen nem volt alkalmatlan. Később már csak megkereste a fülemet kezezkéjével, megmorzsolgatta: 'Dundi néném, Duda néném, adj egy kis vizet.'«

Gyorsan, szinte szédítően fejlődött szellemileg s minden érdekelte; az állatok, a bogarak, a virágok, amelyeket szétbontott, összehasítgatott, hogy lássa, mi van a belsejükben. Mindenben el tudott mulatni. Néha órákig se szólt, csak ült egy helyen és kék szemei üresen látszottak kalandozni a végtelenségben. Különösen a természet ezernyi jelenségei szórakoztatták, hogy majdnem állandó csodálkozást tükrözött vissza szép, harmatos, halovány arcra, — mert nagyon gyenge, finom bőrű kis gyerek volt, éppen mint egy leány. Az ismerősök azt állították, vonásait vizsgálva, hogy szakasztott apja.

Kellemes, zavartalan örömmel telt gyermekora volt, még késő aggságában is sokszor visszaemlékszik erre. »Milyen anyagi élet volt annál a mi házuknál! Sohasem hallatszott ott egy haragos szó. Testvéreim szerették egymást, engemet még jobban.«

De a legkedvesebb napjait Ógyallán töltötte a nagyszülőknél. A falusi örömeik ezernyi változatosságban tárultak itt eléje a juhok, lovak és tyúkrok közt. Különösen Konkoly Antaléknál volt a gyerekek Eldorádója, kik szintén Gyallán laktak. A nagyszülők kedélye el volt egy kicsit savanyodva, hiszen a nagyapó már a nyolcvan körül járt, hanem Konkolyéknál kényeztették, mulattatták a gyerekeket s a kis Móric itt tudott játszani igazán önfeledten, repeső kedvvel a térs udvaron, a hús vadgesztenyefák alatt. A Konkolyék tót juhászának apró gyerekei voltak, akikkel különös módon rokonszenvezett s akikről rövid idő alatt annyi sok tót szó ragadt rá — hogy abból harminc-negyven év múlva is jutott

Tallérossy Zebulonnak. Ha akkor nincs meg a Jankó meg a kis Ancsurka Konkolyéknál, Mindenváró Adám talán sohasse kapta volna azt a sok bohókás vidám levelet az ő furcsán mókázó barátjától.

Az elkényeztetés rendszeresen az első és az utolsó gyerek osztályrésze. Az utolsó, a »vakarcsé« még tán inkább. Móricka is becézett kedvence a szülőknek, vetélkednek a kedve keresésében. Jókayné magával viszi mindenüvé, a vizitekbe is, negyedik éves korában végignéz anyjával egy színi előadást. Valami víg darabot adtak, de még vígabb lett azzal, hogy a kis gyerek, aki egyébként bátortalan volt és a sokaság között megszeppenő, a darabban történő események szugesztíója alatt, mint egykor a »peleskei nótárius«, hangosan felkiáltott: »Oh asszonyok, asszonyok!«* Ez volt az első nyilvános kijelentése élete elején, bizvást ez lehetett volna az utolsó is élete végén.

Jókayék ez idő tájban kikapták a birtokrészüket, a Fejér megyei birtokot, Nyéket. Az öreg Sámuel még életében kiosztotta, s azután alig élt egy évet. E birtok jövedelme és Jókay keresete most még nagyobb kényelmet biztosít nekik. Megszerzik a szomszédos házat is Niszl Ignáctól és felesége Csóka Jusztinától ugyancsak 1600 forintért, mint két év előtt a másikat. Nagyobb házat kezdenek vinni, s hovatovább több-több kényelmet és élvezetet engednek meg maguknak. Jókay az összes megjelenő hazai folyóiratokat járhatja, sőt német könyveket is vesz. Különösen a német folyóiratok, melyek remek acél- és fametszetű képeket hoztak, valának várva várt olvasmányok.

Sokat tartózkodik a háznál, kivált télen át hetekig, nővére Jókay Zsuzsánna, Gózon Istvánné, a »fantasztá« (így nevezték a környéken), ki ha jó hangulatban volt, egész naphosszat versben beszélt. Ha különös ihlet szállta meg, éjjel is felkelt költeményt írni. Fiókjai tele voltak gyömöszölve ilyenekkel. A két testvér éjfélig is elbeszélgetett olvasmányairól, Goethéről, Schillerről, a weimari kis udvar liliputi cselszövényeiről s egyéb szellemi mozgalmakról, úgyhogy a szomszéd szobában fekvő Jókayné akárhányszor felkelt, alsó szoknyát vett

* Jókai Mór említi ezt a jelenetet az Űstökösben 1872-ben.

és ágyba hajtotta mindkettőjüket. Jókay szintén versifikált, de leginkább csak névnapokra, különösebb alkalmakra nyergelte meg a Pegazust. Máskor az itteni színi előadásokról írt levelet a magyar folyóiratokba. E fellobbanásai a költői vénának nem bírtak számbavehető értékkel, de mégis jelezték, mint az utas előtt a homokban csillogó arany porszemek, hogy valahol a közelben nagy aranyeletre van kilátás. Az árvák atyja egyébként minden művészetért lelkesedett, szerette a zenét, az éneket és ő maga is csinosan rajzolt. A színdarabokat, melyeket lemásolt, egyszersmind ügyes toll-rajzokkal illusztrálta a szöveg között. A szereplő személyek megelévedtek keze alatt igen csinos kivitelben és eredeti felfogással. Kár, hogy ezek a kedves családi csecebecsék elégték az 1849-iki tűzvész alkalmával.

A gyerekek és a jövedelem növekedésével a Jókayék visszahúzódó természete is engedett, sűrűbben kezdenek társaságokba járni s az ő házuk is nyitva van. Egyike az elsőeknek, legtiszteltebbeknek Komáromban. Az asszony fenn tudja tartani a rangot. Amennyi jóság elfér kifejezésteljes, világos búzavirág színű szemeibe, annyi szigor honol a homlokán. Ritka típusa az akkori asszony vicispánoknak. Puritán erkölcsű, tekintélyén csorbát nem tűr, mert egész múltján nincs makula. Szembeszáll a nagyok gazságával, hatalmaskodásával, de meglágyítja a kicsinyek nyomora. Ha ügye-baja van, elmegy a törvénybe és nem hagyja a jussát s még a főbíró uram bátorsága is az inába szalad, ha Jókayné uram feddő tekintetét belevájja az arcába. Megtisztelés számba esik, akivel ő barátkozik. De hatalom is a városban, akinek uralma csakis egyenletes, nemes tulajdonain nyugszik. Ha valamely társaságba lép, egyszerre megváltozik a hang, mint mikor a professzor nyit be a klasszisha. Frivol modort, léha beszédet nem tűr — lecsap, mint a héja. S jaj annak, akire Jókayné megvetőleg ránézett, az morális halott Komáromban. Öregemberek mesélik, hogy volt ott egy Nagy Pál nevezetű élces, sziporkázó úri ember, aki keresztül-kasul szántott mindeneken ötletes, többnyire derűs, sőt parázna megjegyzéseivel, kit ennek dacára is szívesen hallgattak vala, de ha Jókayné megjelent, Nagy uram agyon volt ütve és szavát se lehetett venni. Ilyen hatalom volt Jókayné, pedig

oly jónak látszott a jók iránt, hogy kenyérre lehetett volna kenni.*

Móricika szépen fejlődött ezalatt; akár a szomjas föld, oly mohón szíttá föl az ismereteket, melyekhez hozzáférhetett. Csak egy körülmény aggasztotta a szülőket, hogy rendkívül félénk és gyámoltalan. Nem mert kimenni a kertből és udvarból, sőt még itt is rémület szállta meg, ha kecskét látott az utcán, melynek szarva volt, vagy szakállas zsidót. Az idegen gyerekektől is félt, osupán a testvéreivel szeretett játszani. A szülők sopánkodtak, mi lesz belőle, ha ilyen marad s hogy kissé bátorodják, elhatározták iskolába adni, bár még nem jött meg az ideje.

Egy szép reggelen kezén fogta apja és elvitte föl a Szombati utcán (tehát az ő utcájukon) egész a negyedik házig egy nagy épületbe, mely szemben áll a református templommal. Nagy, vastag falai voltak, magas márványlépcsőkön kellett felkapaszkodnia az erős vasajtóig. A hosszú folyosón kettős ajtók nyíltak jobbra-balra, amiken keresztül rejtelmes silabizálás félelemgerjesztő hangjai szivárogtak ki, az emeletre vivő lépcsőkön öreg diákok csörtettek alá, kik leckéjük végeztével hazafelé siettek.**

Az épület felső része a nagy diákoké volt, földszintjén az elemi kisfiúk tanultak. Ide vezette apja Móricot, ki szepegye állt meg, első tanítója, a nagy bajuszú Székely Sándor előtt. Hangosan dobogott a szíve, mikor a tanító apját kikísérte az ajtón és ő ott maradt egyedül, a sok apró gyerek kandi tekintetétől lenyűgözve.

De ez az eseménydús első nap fényesen sikerült, mert a rektor úr valóságosan meg volt lepelve, mikor visszatérve, felnyitván a zsoltárt, azt kérdezte Mórictól, hogy ismeri-e a betűket, az pedig elkezdett folyékonyan olvasni — ahogy a nebulók öregebbje se tudott.

Az ámuló rektor úr megdicsérve őt, a második padban mutatott neki helyet egy kaputos és egy mezitlábos kis fiú között. Leoke végeztével pedig haza kísérte. Otthon úgy fogad-

* Szűts Ferenc elbeszélése.

** Jókai saját elbeszélése.

ták, mint egy hazatérő bajnokot, mert még sohasem volt családtagjai nélkül olyan messze.

A Hármás Kis Tükör és a Kis Káté voltak azok a misztériumok, amelyekbe legelőbb kellett behatolni. Ott forgatta őket naponkint a folyosón vagy a nagy szederia árnyékában, főnnhangon tanulva a versikékbe szedett vármegyéket.

Tudta is mindig a leckéjét, a lecke nem volt kellemetlen, az iskolát is megszerette, mert Székely bácsi jól bánt vele, s nehéz lecke után ott is tartotta, adomákat mondva neki Mátyás királyról és a Mária Terézia bolondjáról, hanem az elmenetel és a hazajövetel volt neki borzasztó, pedig alig száz lépés házuktól az iskola.

Eleinte mindig elkísérte valaki, vagy a mama, vagy Eszter, később azután csak az utcaajtóból nézte Eszter mindaddig, míg az iskola kapuján el nem tűnt. Kétszer-háromszor is visszafordult remegve, ha vajon ott van-e még Eszter.

Fantáziájával, melyből egy halandó se kapott annyit, mint ő, különböző veszedelmeket gondolt ki, melyek az úton érhetik, de bevallottan leginkább a zsidóktól és a kutyáktól félt. E csodálatos fantázia borzalmas képekkel és eshetőségekkel népesíté be egész életét. Mint nyolc éves gyermek, egy papírra fölírva szüntelen a derekára kötve hordta végrendeletét, melyben arra kéri édesanyját, hogy halála esetén boncoltassa fel, nehogy élve temessék el.* E beteges lelki állapotért nagy mértékben volt ludas Vörösné is a rémmeséivel.

Ámbár e fej, melyből több látomány, több kép, több mese fog kihasadni, mint a többi sok millió fejből, melyet egy emberöltő produkált, nem lehetett fantázia dolgában normális Vörösné és az apai, anyai mesélések nélkül sem. Vagy ha az lett volna, akkor talán tárgyaltan lenne ez a könyv, amit most papírra vetek és nem született volna meg vagy száz másik könyv, mely a magyar géniusz erejét, báját hirdeti.

Különben a fiú nem volt normális egyéb tekintetben sem. Kiérezni rajta valami szokatlant, valami különöset, egyedülállót. Igen sok jelt fogunk találni erre. De egy már korán mutatkozik: hogy nem voltak barátai; sem ő nem érzett barátságot, a szó valódi értelmében vett baráti érzése-

* Jókai önéletrajzi feljegyzései.

ket, sem őiránta mások. Egyéniségéből hiányzott az a bizonyos fluidum, ami az egyeseket vonzaná. Ő a tömegekre volt berendezve. Holott a barátság varázs-italát kis bögrékben főzik, kevesek számára.

Anyja már korán észrevette ezt a különös jelenséget s pajtásokat hívogatott neki, de se azok nem érezték magukat jól Móriccal, se Móric ővelük. Csak a testvéreivel tudott játszani. Az egyedüli kivétel a gyallai tót juhász gyerekei voltak. Az iskola befásított előudvarán nagy játékok folytak akkoriban délutánonkint. Nevezetes diákjátékok voltak a »píge«, a »kampa« és a »bente bólé«. A gyerekek mind játszottak, csak a kis Móric nem. Ha hívták a társai, válla közé húzta fejcskáját (szép, pingálni való főt) és udvariasan visszatartotta a meghívást. Mert választékos modorú, előkelő megjelenésű fiúcska volt. Szerény, tanulékony, engedelmes a tanárainak, de mégsem azok közül való, akik a tanárok kezére játszanak, azoknak kedvében járnak társaik rovására is, akik aztán árulók számba mennek, sem azok közül, akik csínyeket követnek el, ellenséges terveket koholnak a följebbvalóik iránt. Külön úton járt, kivonta magát mindenünnen. Nem volt bizalmas senkihez, de nem is volt senkivel szemben ellenséges. Azért ha nem szerzett barátokat, ellenségeket sem szedett fel. Egy másik világban élt ő már akkor is. A kisiúkhhoz jó volt, ha valamit kívántak, megtette, segített a feladatukat megcsinálni, sűgött nekik, de azért mindig idegen maradt köztük.

Ekkor járt a hetedik évében és írta az első két versikét ; az egyiket atyja nevenapjára 1832-ben, mely így hangzott :

Tartsd meg jó atyámat Isten,
Hogy az mindenben megintsen,
Ha dolgomban hibát
Hogyha lát.

A másik vers tanítója nevenapjára faragódott ugyan-
ebben az évben március 16-án :

Éltesd Uram tanítómat;
Tartsd meg az én Rectoromat;
Hogy a jóra vezéreljen,
Hogy az őrdög kárt ne tegyen
Az én lelkemben.

Valósággal érezzük azt a levegőt, mellyel a Jókay-ház telítve volt, szinte kicsengenek e picinyke felköszöntőkből ama zsoltárok, melyeket Jókayné asszony a pergő rokkája mellett énekel. E forma és hangulat uralkodik a gyermek lelkén s ezt veri vissza szárnyának első mozdulása.

Kedves naiv utóirata van egy következő évi ilyen felköszöntő névnapi versecskének, melyben előfordul »Légy boldog jó atyám« s amelyet szépen leírva nyújtott át a következő alájegyzéssel: »Bocsánatot kérek kedves drága apám uramtól, hogy 'te'-nek mertem szólítani, de ez a vers miatt van így.«

Sokkal többet ígérők a kis Jókai rajzolásai. Csodagyerekek ezekben látszik. Groteszk játékaik közben gyakran nyúl palatáblájához és a griflihez s pompásan rajzolja le természet után az állatokat. Egyszer-másszor emberarcokat talál el meglepően. Apja dicsekedve mutogatta mindenfelé a Rothcsalád gyilkosának arcképét, melyet a kis fiú a palatáblába bevésített. »Móric már most is jobban rajzol nálam.« A boldog apa előtt, ki kisebbik fiában saját énjét látta megújulva, Raffael és Michelangelo dicsősége lebegett (mert a túlzásokra ő is hajlandó volt), elhatározta ez irányban való képeztetését. Tervezett, kovácsolt, hogy valami mesterrel taníttatja, később kiküldi Münchenbe, festőiskolába, a vakációk alatt minden évben utazni megy Olaszországba, hogy képtárákat lásson. Mindebből, úgy látszik, csak annyi valósult meg, hogy a később tragikus véget ért különc, Orbán Gábor, akiben Rafaelből igen kevés volt, órákat adott neki a rajzolás rendszeres fogásaiból.

Sokat és sokfélét tanul, mindig a könyveket bújja s mikor a következő két évben mint conjugista és declinista is kitűnő kalkulust hoz haza, az osztálytanára Keresztési-Barta József nagy szöveget üt a szülők fejébe azzal a mondásával: »Nem szeretem a gyerekekben, hogy nem volt a verekedők listáján egyszer sem.«

Az 1834—35-iki iskolai évben Sörös Lajos professzorsága alatt lesz grammatista. Ekkor éri el tizedik évét, de termetre még most is igen apró és vézna. Ez a Sörös is nagy hatással lehetett rá. Zamatos, színes humortól bearanyozott előadását fölszitta, mint a száradt, szomjas föld az esőcsöp-

peket. A szegény kisfiú tele van szentimentalizmussal, fantáziája buján termi a dudvát, s az időpont is, melyben fejlődése kezdődik, szerencsétlen. A finom lelkek a »Werther keservein« éldelegnek. A múzsák szomorúfüzek alatt ülnek. A regényhősök és hősnők a temetőben bolyongnak. Az egész irodalom német piacról jön, szinte azt a célt látszik szolgálni, hogy az embereket elképzelt szerencsétlenségekkel megríkassa, vagy egymásra halmozott rémes szomorúságokkal megrázza. Csak egy egészséges termék van még — a magyar anekdota, melyben megfigyelés és élet lüktet. Azért megbecsülhetetlen nekünk e kis köpcös emberkének, e Sörös Lajosnak a közbejötté, aki még a matézis alapelemeit is egy-egy vidám, sokszor pajkos anekdotával világítja meg. Magyaros észjárása, egyszerű, de érvtől duzzadó logikája s a derült világnézet úgy hat a kis Jókaira, mint a kinyitott zsalu olyan valakire, aki félig ébren, félig alva a szobai homályban kísérteteket és szörnyeket lát a falakból kilépni s — most egyszerre tódul be a napfény és szétfutnak vagy legalább halványodnak a látományok.

E Sörös Lajos jó szerencse rá nézve, nem kisebb és nem nagyobb, mint aminő a legtöbb nagy ember életfolyamatjában mutatkozik. Sőt az effajta szerencsék átvihetők minden dolgokra. Róma azért éri el nagyságának óriás dimenzióit, mert úgy jönnek elő a fejedelmei, amint éppen szüksége van, mintha rendelve volnának, úgyhogy a múlt század némely történetírói a fejüket csóválták s abban a körülményben, hogy e fejedelmek a nemzeti szükség szerint lépnek ki a gondviselés kapuján, meginog hitük a farkas által szoptatott Romulus utódainak létezésében s komponált voltuk után kezdenek kutatásokat.

Hát itt is kellett e Sörös Lajos. De mi minden kellett még ezenkívül, hogy ez a beteges irányban induló fantázia olyan gyümölcsöket hozzon, aminőket hozott. Hogy jönnek elő új és új professzorok, versenyre ingerlő társak, szükséges városok a maguk elűtő viszonyaival és hangulatával, sőt jönnek a megfelelő sorrendben az események is éppen olyanoknak, aminők egyedül alkalmasak, hogy ez az elme kibontakozzék.

Ebben az időben írt zsengein természetesen nem látszik még a Sörös befolyása. Sőt ekkor ír meg egy rémdrámát

»Hohenheim Fridrik, vagy a meggátolt gyilkosság« címen, amit diáktársaival el is játszottak a kocsiszínben. Minden van ebben, csak a Sörös humorából és egészséges logikájából semmi.

A rémdráma kézirata elveszett, a szereplő személyek, Benke Kálmán, Vörös Benő, Goda Sándor és Szikra Ferke mind elhaltak, már senki sem adhat róla felvilágosítást, de bizonyos, hogy az akkori borzalmas német irodalmi termékek, hihetőleg az apja mesélgetései nyomán készült. Sokkal érdekesebb másik kísérlete, melyhez *élő alak* adja a hangulatot. Pedig már akkor a kis Móricnak neve volt. Élt Komáromban egy bolond, aki fölbokrétázott kalapjával ide-oda köszöngetve, »Urak a papok« felkiáltásokkal bolyongott az utcákon. Móric egy kis poémet ír a bolondról:

Olyan vagyok, mint az oly madársereg,
Amely eltévedvén az ég alatt cseveg,
Én is eltévedtem, elmémben bujdosok,
Szánjatok meg kérlek, jó lelki orvosok!

A versecske kézről-kézre járt a Jókayékkal rokon családokban. A professzor urak is tudomást vettek róla és vállon veregették a kis Móricot. De ez mind nem lett volna semmi. A sors azonban úgy intézte a Móricika dolgait, hogy éppen hazajött Pestről Tóth Lőrinc, a csinos, elegáns, fürgé Tóth Lőrinc, ki még csak huszonnégy éves és már híres ember, egy költeményével díjat nyert az Akadémiától. Tóth Lőrincet figyelmessé tették a csodagyerekre s megmutatták versét, ki is magával vitte azt Pestre és kiadatta a Társalkodóban a kis verselő teljes nevével.*

Eseményszámba ment ez akkor. A nyomdafesték még akkor nem az a közönséges kulimász volt, ami most, de a szent olaj, mellyel a hivatottak feje kenetik meg a koszorú alá. Az egész város erről beszélt, a szülőknek gratuláltak, akik nagyra kezdték tartani kisfiukat (ámbátor Károly is jó tanuló volt) és most túlságos féltékenysége és a társaséletben való gyámoltalansága még szembeszökőbbnek látszott a neki szánt szereppel, úgyhogy csak siettetta a különben is bekö-

* Megjelent 1834. július 16.

vetkező sorsot, hogy idegen városba adják, idegen házhoz, hadd szokják el az anyja szoknyájától s bizonyos önállóságra vergődjék. Hadd menjen Pozsonyba német szóra.

A csere volt divatban. Nem tudom, megvolt-e más országban is, de tiszta magyar gondolatnak látszik. Van benne egy kis poézis is, de amellett patriarchális célszerűség és a pénzbe nem kerülés ősi zamatú kieszelése, mert a tanulásra nem szívesen költ az Ázsiából ideszakadt faj.

Zsigmondy Sámuel pozsonyi professzor és neje voltak a cserélő szülők. Az ő fiaik rendre itt Komáromban voltak magyar szón Jókayéknál Károlyka és Eszter helyett. Móric megbarátkozott velük, hiszen egy asztalnál ültek, egy szobában háltak, elbeszéléseikből, meg a hazakerült Eszter és Károly emlegetéseiből úgy ösmerte a pozsonyi házat, meg a harmadik fiút, Gusztit, akiért elcserélendő volt, hogy szinte nem is ment idegenbe. Hanem az is igaz, hogy a cél egy része, éppen talán ezért, el nem éretett. Mert németül ugyan megtanult, még pedig olyan folyékonyan, mint a született német (ami kálvinista fiúnál ritkaság), de nem bátorodott fel, meg nem ösmerte a nagyvilágot, mert csak az történt vele, hogy az egyik kalitkából egy másikba került, egy puha fészekből másik puha fészekbe, vagy amint ő írja, »édes anyja« helyett egy »liebe Mutterje« lett, aki éppúgy kényeztette, mint az igazi, gondolván magában: »Hiszen éppen most öltöztetik, hiszen éppen most etetik az én kis fiamat is ott messze, messze Komáromban.«

Pozsonyi tartózkodásáról igen keveset tudunk. Visszaemlékezéseiben szűkszavú, csak annyit mond, hogy a pozsonyi evangélikus gimnázium éppen oly jó volt, mint a komáromi. És annyit látunk, hogy ő éppen olyan jó tanuló itt, mint Komáromban. Úgy látszik, egészen bent él a családban, semmi adat sem tőle, sem mástól, hogy a híres pozsonyi diákok intim életében, vidám pajkosságaiban valamely részt vett volna. Míg ellenben jó lábón állhatott a Zsigmondy gyerekekkel. Leánykák is voltak a házban, akikkel együtt énekelgetett a Szél utcai csöndes tanári lakásban, haragszom rád-ot játszik s egyéb szobai játékot, dominót vagy pimpara-pax-ot. Jó kisfiú, nem követelő, szót fogad s valóságos testvérei gyanánt tekinti a házbeli gyerekeket, úgyhogy

még ötven év múlva is látjuk őt egymás mellett üldögelni Zsigmondy Vilmossal a Sándor utcai öreg országházban.

De ha emlékezéseiben nem is, műveiben gyakran felcsillan a pozsonyi tartózkodás emléke. Egy-egy vonás, egy-egy töről szakított alak. Lehetetlenség is lenne, hogy érintetlenül hagyta volna az ős koronázó város nagy nemzeti emlékeivel; az ódon Országház, melyben akkor is ülésezik a diéta, hová panaszkodni jár a nemzet, s melynek környékén még a szél is úgy zúg, mintha a nemzetnek sóhajtást vinné. A gyors átmenet a jól táplált komáromi ezüstgombos civistől a tubákszín kabátos presszburgi burgerhoz. Történelmi nevű családok palotái buzogányos kapussal. A tivornyázó nagyurak cifra lakájaikkal. A perszonális, Szerencsés uram, tányérnyalóktól környékezve. A nábobok: Csernovicsok, Komáromyak, Buttlerek, Ibrányiak, kik lapáttal hányják ki az aranyat. A nagy vezérszónokok, kiket rivalgó lelkesedéssel üdvözöl a jurátus ifjúság, ha megjelennek. A fényes fogatok, amint végigrobognak az utcákon a nádorispán estélyére. A bájos pozsonyi liget ezer és ezer csattogó fülemilével, mivelhogy a városi magisztrátus egy pár évtizeddel ezelőtt, mikor Mária Terézia király itt halt meg a várkastélyban, pénzen fogatott fülemilét messze Erdélyben az alvinci erdőkből és egyebütt, s elereszté itt, hogy a szép királyi asszonynak bűvösen énekeljenek azon az egy éjszakán. Azóta megfogytak kissé, de még Jókainak bizonyára jutott a dalukból.

Bár még sokat nem értett meg ezekből a kis Móric, mégis valószínűtlen, hogy ne tettek légyen rá nagy benyomást az itt tapasztalt új dolgok. A szélesedő világ, messze szétfutó vonalaival.

Mily vigasztalan szerencse megpillanthatni a nemzet múltját és elveszteni szem elől magát a nemzetet. Mert mikor nyaranta hazaoszlottak a tekintetes K.K. és R.R.-ek fényes huszárjaikkal, fogataikkal, kuktáikkal, lakájaikkal, kiharadt a magyar tartalom a városból — és ott maradt pusztán, az üres, idegen német város, alig különböző azoktól, melyek Dévényen túl következnek.

Hogy a fiú nem mozog a városban, nem labdázik, nem botanizál a többi tanulókkal, hanem nyárspolgáriasan haza-

megy óra után könyvtáskájával, szorosan a házak és kerítések mellett, nehogy a robogó kocsik elgázolják, hogy fölényen kémli a csatangoló kutyákat, szinte látni véljük. A lutheránus tanulók, kik az ország minden részéből ide gyűlnek, hogy majdan szétszéledjenek a felső-magyarországi falusi paplakokba, nem kötik le érdeklődését esetlen tréfiáikkal és naiv csínyekkel, hosszú, formátlan kabátjaikkal és tót »povedálásukkal«, mert ez a típus még halványan se jelenik meg később abban az óriás rajában az alakoknak, melyeket lelkéből előhúzott. A pozsonyi diák, a teológus, noha ez is egy specialitás, nincsen köztük. Szinte biztos hát, hogy nem ismeri.

De olyan csodás szemmel, mint az övé, mégis föl kellett itt szednie egyet-mást! Aligha nem itt látta valamely boltból kijönni a nábobot és a kiélt Kárpáthy Abellinót. Itt ösmerte meg a pékeket, akik a »Mire megvénülünk«-ben élnek tovább.

Bár nem csoda, ha lelke kissé meg volt dermedve e német világban, mint deres levegőben a tűzok szárnya. Egyetlen irodalmi kísérlete sincs ez időből, pedig aki egyszer kóstolt a kasztáliai forrásból — az nem éri be többet kútvízzel. Vagy talán a professzora, Tóbiás Godofredus Schröer hatott volna rá, szigorúan óva növendékeit, a szintaxistákat, a magyar beszédétől és literatúrától? Talán e tubákoló, rideg professzor vette el kedvét a poétizálástól, vagy talán írt is titokban otthon a fiókjának? Adat nincs rá, de hogy testileg szembe-tűnően fejlődött, azt följegyezik az annálék, mert a testét nem nyomta el Schröer Tóbiás uram.

De azért nem pihent. Igen sok tanulni való esik erre a két évre. El kellett sajátítania a német nyelvet, bele kellett mélyedni a latinba és a negyedik osztályban megkezdeni a görögöt is, amellelt rendes tantárgy volt sok minden egyében kívül a kalligráfia. Ekkor szerezte meg egymásba fonódó vékony gyöngybetűit.

Hogy várták ezeket epedve Komáromba hetenkint. Havonkint egyszer pedig Zsigmondy néni írt a Móric fejlődéséről, előmeneteléről, fehérneműiről és mindenekről. A szülők meg lehettek elégedve. Esténkint a tekintetes asszony a nagy szobába gyűjtötte a cselédjeit tonni s ilyenkor előttük is nyíltan, bizalmasan kovácsolta a Móric jövőjéhez fűződő terveket, ami Jókay uramnak is nagy lelki gyönyörűsége volt,

sőt ő még jobban ki tudta színezní. A kapott leveleket sokszor felolvasták a cselédeknek is s hogy Vörösné ilyenkor ríva fakadt, jól esett elnézni mindenkinek.

A Jókay-ház talán ekkor volt a legvidámabb, a sok vendégség, összejövetel ki nem fogyott. Ennek oka egy kis korteskedés volt. 1837 telén megüresedett a városi főügyési állás, Jókay erre pályázott. Az asszony is akarta, mindent megmozgatott ura érdekében. De ez egyszer az ő hatalma se mutatkozott elegendőnek. A szoknya nem dönt a városházán. Jókay uram a tavaszi választásnál kisebbségben maradt.

Nagyon a szívére vette ezt a bukást. Különben is gyenge egészsége végképp megrendült. Idegei sajnálatos állapotba jutottak. Még vitte egy darabig, még tudott örülni Pozsonyból hazajött kisleányának, ki csupa eminenciát hozott, de őszkor ágyba dönté egy erős bélhurut, melyért Jókayné az őszibarackot okolta. Egy vadászat után hazajövet túlságos sokat evett a még nem egészen érett gyümölcsből. Móric balsejtellemmel eltelve éjt- napot apja ágyánál töltött. Többször mondá betegségében, szőke fejét gyöngéden simogatva: »Ne légy hivatalnok. Légy a magad ura. Légy prókátor.« A hű ápolás mellett kihúzta az őszét egészen, úgyszólván az utolsó napon, október 31-én, mikor a természet végképp becsukja az osztogató kezeit, a nap beszünteti a mosolyát, az ötvenhat éves férfi is elment örökre. Az orvos ideglázt* mondott be a halál okául. Komáromban még akkor nem voltak szokásban a nyomtatott halotti jelentések (parték). Egy feketébe öltözött közszolga, kit »Halálmadár«-nak neveztek, hosszú, derékig érő fátyollal cylinder kalapján, úri háztól úri házhoz járva jelentette németül és magyarul, ahogy az illető helyen kellett, hogy ásvai Jókay József úr meghalt és a gyászoló család tisztelettel várja el az uraságokat a holnapi temetésre.

* A reformata vallást követők részéről a megholtak és eltemetettek lajstroma az 1837. évben a komáromi levéltárban.

HARMADIK FEJEZET

AZ AKKORI KOMÁROM

Szándékosan fejezem be a költő gyermekkorát zárkő gyanánt e csapással, melynél súlyosabb sohase érte többet, elvesztvén a legjobb, legédesebb atyát, ki azonkívül nevelője, játszótársa és szinte mondhatnók szolgája volt, mert még öltöztette is és télen ő huzogatta le csizmácskáit. Úgy élt eddig, mint egy pillangó a napsugárban, szeretettel, jósággal melengetve. Ez a veszteség összetörte különben is gyenge szervezetét. Beteges fantáziája, mely medúzafejú rémeket és szörnyű alakzatokat látott kihasadni a ködből, a felhőből, a padlásdeszkák megelevenedő görceiből, akik mind nem voltak igaziak, most egy igazi rém előtt találta magát, akit nem lehet elhessegetni, sem ha a szemét behunyja, sem ha a szemét kinyitja. A halál lépett be a Jókay-házba. Móric elájult apja temetésén és nemsokára súlyos beteg lett. Az egész telet átkínlódta, élet-halál közt lebegve fantáziált. Egyik forrásunk hagymáznak mondja betegségét, másik tüdőgyulladásnak, de inkább volt tüdőgyulladás, mert a tífuszon még keresztül fog menni s ez ritkán jön kétszer az életben.

Csak Eszter néjének köszönheti — írja —, hogy e betegségéből meggyógyult, az ő önfeláldozó ápolása mentette meg.

Lassan épült lesoványodott, erőtlen teste és meggyötört lelke a szomorúságnak e tanyáján, mely azelőtt paradicsom volt. Szükséget hiszen semmiben se szenvedett. Rendben, jólétben hagyta a családját a megboldogult, a nyéki és barackai birtokrész is megmaradt s a szilárd akarató özvegy éppen olyan rendben és karban tartott mindent, mint azelőtt. De a vidámság számúzve lett e hajlékból. E finom érzésű szívek sajoztak. Maga a boldogság is csak fátyolosan mert ide belépni.

Eszter már nagy, csinos hajadonná fejlődött s a Móric mostani tanára, Vály Ferencz kezdett a házhoz járogatni. Nyilvánvaló volt a stisztességes szándéka, bár sohase beszéltek erről. Udvarlás számba se esik az ilyen. Csak inkább a lábadozó Móric szórakoztatása volt az ürügy. Úgyis elmaradt szegény a stúdiumokban a betegsége miatt. Vály tehát beszélgetve, kávék kanalakban adagolta be neki a tananyagot, amit a kis Móric hálás szívvel vett. A retorikát kellett abban az évben végeznie és sok volt a pótolni való; mikor teljesen felgyógyult és újra megjelenhetett az öreg gimnázium hangos falai közt, Vály gondozás alá vette, külön órákat adott neki. Reggel télen-nyáron öt órakor már ott kellett lennie a Vály írószobájában, megszoktatta a korai felkeléshez, ehhez azután egész életében hű maradt; megtanította angolul, franciául és olaszul. S mikor aztán Móric mindent jól tudott, megkérte és elvette Eszter kisasszonyt feleségül.

Széles vállú, izmos termetű férfiú volt, simára borotvált arccal (felszentelt lelkész lévén), de gavallér módra felbodorított hajfürtökkel; élénk piros arcszíne, vékony ajka s villogó szeme volt. Ezt a nemes jellemű, értékes férfit mintegy kárpótlásul küldte az ég a Jókay-családnak; Móric nemcsak sógort, de mentort, atyát és példányképet kapott benne. Talán maga se tudta még akkor, mily támaszt nyert, bár különösen ragaszkodott hozzá. De Móric mindenkihez ragaszkodott, aki övele foglalkozott. Önként folyt természetéből. Ellenszenvet ő nem ismert, mindenki könnyen férhetett hozzá közel, aki akart, de talán éppen azért nem tudott rokonszenvezni annyira senkivel, hogy szíve egészen megnyílt volna számára. Emberismerete teljesen hiányzott, alig is tudott különbséget tenni, válogatás nélkül vette az embereket. Vagy ha klaszifikált, legfeljebb a külsőségeknek engedett befolyást. Vály az élet bajaiban megedzett szigorú férfi ambícióját helyezte abba, hogy Móricból embert faragjon. Ami korántsem azt jelentette, mintha Móricban, a szófogadó, szorgalmas, jóságos, szerény és lángeszű Móricban valami kivetni való tulajdonságokat vett volna észre. Ellenkezőleg, ő szeretett volna belenevelni némi férfiasabb tulajdonokat, mint ahogy a színaranyba rezet kell vegyíteni, hogy keményebb és használható legyen a közforgalomban.

Mindenekelőtt szerette volna kiverni belőle azt az önhitet, hogy ő *csodagyerek*, amit apja és a közkényeztetés hitetett el vele. Igaz, hogy ez a hit nem tette őt gőgössé vagy elbizakodottá, de bizonyos fókig mégis elkülönzé a többi egyívású fiútól. Nem lett emiatt nyegle, de mégis ünnepélyesebb. Megszokta, hogy ő különleges lény. Hitte, hogy mikor az utcán megy, felőle beszélnek és dicsérik. Nem merete magát sohasem átadni azoknak a csínyeknek, pajkosságoknak, melyek e kornak kiváltságai és örömei. Mint az olyan kává, amely állandóan a kirakatban van, elveszti aromáját, színét, ez az állapot őróla is letörülte a gyermekkor hamvát. Őszintesége fölé egy takaró borult, egy szerep, a csodagyerek szerepe, s ez a szerep lassan a természetévé vált. Mivelhogy másnak érezte magát, mint a többiek, ha úgy bántak vele, mint más társaival, ez már neki fájt. Mesterségesen tette magát érzékennyé, mint ahogy később egy gyönyörű meséjében mesterségesen fejlesztik magukat aprókká a leaotungi emberkék. Valóságos mimóza lett, amelyet nem szabad érinteni. Háta mögött »Móric kisasszonynak« csúfolták. Vály észrevette, hogy a tiú szívesebben vesz részt idősb nők társaságában, mint férfiak közt, és mint pszichológus, kitalálta, hogy ez azért van, mert a durva trófák, trágár szavak innen száműzve vannak.

Ez az előrelátó ember szerette volna behajítani kis sógorát az élet forgatagába, hogy puhaságát elveszítse, hogy akaratra tegyen szert, de ez nehezen ment. Móric ugyan megtette a kedvéért, hogy elment a hozzája verbuvált diák-kompániákkal ide-oda. Komáromban van hova menni, a szigeti kertek, a dunai pecézés elég sok anyagot szolgáltat, de valójában szenvedett e kirándulásokon. Ezeknek a kópéknak a mulatsága visszatetszett neki. Megborzadt e kis gyilkosoktól, akik kiszedték a madárfészket és eltördösték a tojásokat, vagy pedig a földhöz paskolták a csipogó madárfiókákat. Sajnálta a szegény ürgét, melynek lakhelyét elboritá egy osodálatos özönvíz (a lurkók kalapban hordozták a vizet a lyukhoz), mire a végén is lucskosan, bőrig átázva kibújni kényszerült.

Egyéb mulatságaik is csupa duhaj, ízetlen dolgok és éretlen tréfák voltak Móric szerint, ki sóhajtva gondolt ilyen-

kor otthon hagyott könyveire és festő tégelyeire. A társaságokba Eszter néjje vitte a gyászév után. Vonzó jelenség volt fényes, tiszta tekintetű kék szemeivel, finom arcával, melyet gazdag szőke fürtök körítettek. Beszédben, viselkedésben, mozdulatokban egy előkelő úrfi külsejével bírt. Egy süldő prinonek látszott az esetlen kálvinista diák suhancok mellett. Jókayné a legjobb szabóval varratta ruháit, igen kényes volt arra, hogy az ő Mórica mindig olyan legyen, mintha most vették volna ki a skatulyából.

Mulatságok, estélyek, bálók pedig sűrűn estek akkor a városban. A gazdag polgárok, különösen a fa- és búzakereskedők, kiknek nagy keresete volt, vetélkedtek azzal a néhány nemes kúriával, hol fény, pompa egyesült a bőséggel. E társaságokban ismerhette meg Móric az ő nőalakjait. Azt a bizonyos két asszonyt, kik végig kísérik költői alkotásaiban. A démonszerűt és a szuperlatívuszra emelt angyalt: Athaliát és Timeát. Megfordult mindentelé, uzsonnán kávézenikék között, máskor disznótoron kvaterkázó öregurak között, hol még a Napóleon-legenda képezte a beszéd tárgyát. Mert még akkor is iriss volt. Akárhányan éltek még, akiknek egy piciny életepizódjuk bele volt némileg kapcsolva e világot verő drámába. Móric látszólag unta magát, de valójában mégis figyelt és elraktározta a hallottakat. Az asszonyok pletykái, trics-tracosai, az öregurak beszélgetései, hangulatai, kalandjai mind elő fognak jönni egy napon, miután egy csodálatos műhelyben felolvasztattak és új alakba lettek átöntve.

Annyira jó és engedelmes fiú volt, hogy az anyja kedvéért, ki tolyton sopánkodott, hogy nincs benne elég életrevalóság, pajkosság, még azt is megtette, hogy az iskolai verekedésekben részt vett s egyszer állítólag ő is ütött egyet-kettőt egy vén zsidó diákon, akit az egész klasszis püfölt. Ő maga beszélte ezt, de aligha történt meg, vagy ha történt is, inkább csak a diákok szokásos politikája volt, mely mindenkit kötelezett részt venni az attentátumban, nehogy árulója legyen a többinek. Ha hát ütött Móric a diákon, csak a tisztesség okáért történt.

A verekedések, birkózások, duhajkodások napirenden voltak az iskolában. Még ma is mutogatják az ős iskola vas-

ajtaján alul a behorpadást, illetve betoldást a komáromiak, megjegyezvén, hogy ezt a reparációt az a kázus tette szükségessé, amit Jókai a »Peregrinus«-ban írt le; a megénekelt »Szusz« rettentő erejének nyoma ez.

Mório belevetve a társaságokba, még sem bírt azokba beleolvadni. Csak látszatra volt ő ott, de lelkével a saját felhőiben tartózkodott. Azonban mint a sónál látjuk, bár a földdel voltaképpen nem érintkezett, mégis fölszította annak nedveit. Az akkori komáromi élet képezte élményeinek alap-tökéjét örökre. »A kis királyok« az ottani vidéki nemességet juttatják eszünkbe, a Ghyczyeket, Pázmándyakat, Zámoryakat, Sárközyeket, akik ficánkoló négyeseiken berobogtak a vásárok idején az Arany Sasba, hol aztán nagy cserebere folyt a lovakra vagy nagy kártyajátékok estek az extrában. A megyeházán tartott bálókra behozták az asszonyaikat is s ilyenkor olyan volt Komárom, mint egy kis Párizs. Sőt az volt a vidéki urak nélkül is. Jólétet, gazdagságot lehel, tej, méz osörgedezett minden szögletben. A kereskedelem élénksége, a keresetforrások különfélesége és bősége fényt és megelégedést hoztak be. Ezt pedig mind a Duna csinálta. A Duna a legolcsóbb közlekedési eszköz. A városok amerikai nagybácsija. Az adta a tömérdek pénzt és a roppant forgalmat, míg aztán jött a vasút, a gőzszörnyeteg, a gyorsabb közlekedési eszköz, mely a folyamok melletti városok kizárólagos uralmát megrontja; de ez a szörny még a Stephenson agyában pihent, mikor a komáromi vagyonok szereztettek, és már akkorra el is fognak költeni, mire fülbántó füttye felhangzik a magyar mezőkön. Addig csak légy víg, tulipántos ládák városa!

A várost még akkor nem övezték vasgyűrűként bástyák és sáncok. Nyílt volt a Csallóköz felől, terjeszkedhetett. A Vág-duna partján óriási fakereskedések virágzottak. A győri Dunát ellepték a gabonaszállító hajók. Ezeket helyi »superok« készítették, s egész Zimonyig hordták a komáromi ipartermékeket, melyek nagy része Szerbiába vándorolt. A halászhajók óriási vizákat fogtak és szállították Pozsonyba, sőt Bécsbe is. A borkereskedést a közel fekvő neszélyi szőlők élénkítették. Azonfelül mindenféle iparos bőségben volt, túl a város igényeinek kielégítésén. Még gombkötő mester is nyolc volt,

pedig a magyar vagy általában a zsinóros ruha nem volt közelet, csak a kálvinistáknál. Szolgálaton kívül még a katonatisztek is polgári ruhában jártak, cilinderben, hosszú kabátban s a közkatonák elszegődhettek némely napokon magánházakhoz napszámba. Az aranyművesek híresek voltak. Hát még a komáromi fehér cipó! Nagy garmadákban álltak a Dumcsa-ház előtt, mindenik mellett egy-egy jól táplált kofa ülén, fejeiken hosszas, lapos tetejű kontyukat letakaró szalmakalapokkal, melyek a francia forradalom közelségére emlékeztettek. A régibb céhrendszernek, mikor minden komáromi mester másforma ruhában járt, nyomai még megvoltak, úgyhogy minden utcai alakot meg lehetett különböztetni, ez csapó, az varga, emez csizmadia, szabó vagy mézeskalácsos. Mesteremberektől pedig hemzsegett az egész Komárom, úgyhogy a külföldi vándorló legények rendszeren betértek ide, mert a mesterséghez és a tanulmányúthoz szinte hozzátartozott Komáromban is megfordulni.

A nagy jólétet a nagyarányú költekezések mutatták. Majd minden jobb módú családnak kertje volt a szigeten, gyümölcsössel, lugasokkal, filagóriákkal, nyáron ide költözött az élet, egymást látogatták, kártyáztak, borozgattak apró kompániákra töredezve. Majd minden kertből a madárfüty mellett vidám társaságok nevetése csengett ki. A katonatisztek Komáromot tekintették Eldorádnak, szép asszonyok városának. Boldog volt, akit ide áthelyeztek báró Bakonyi várparancsnok keze alá, mert ha csak egy kicsit életre való volt a hadnagy vagy főhadnagy uram, itt ugyan nem költöhetett kosztra, soha ki nem fogván az ebédekre, vacsorákra és uzsonnákra való meghívásokból.

Télen bent a falak közt bugyborékolta a pazarlásig menő úri jólét. Kivált farsangon át az egész város dőzsölt, mulatott. Havas időben nagy divat volt a szánkázás, ami ünnepélyesen ment. A cifrábbnál cifrább szánok a nagy piacon gyülekeztek délután, gazdag prémekbe öltözött hölgyekkel a hátsó ülésen, elöl az udvarlókkal, s mikor együtt volt a társaság, megindultak a csengettyús lovak fantasztikus takaróikkal és nagy csörgéssel-bongással siklottak a szánok háromszor-négyszer körbe a városon. Az 1838-ban szánkázásra felhívó köríven háromezernél több család jelentette csatlakozását az akkor

18 ezer lelket számláló városban.* Tehát háromszáznál több úri fogat. Ez a kis adat szinte beszédesebb a krónikák tarkabarka színeinél.

Este rendesen vagy bál volt az Arany Sas nagytermében (a megyeház fényes termében csak a megyebálok tartottak), vagy estély valamely magánembernél, özvegy Szabóné házában vagy a gazdag Domonkos Jánosnénál (az »Arany ember« sógorasszonyánál) a Szombati utcában, ahova a katonatisztek és megyei nagyurak is eljártak. Gyönyörű három lánya volt, kik közül az egyiket, Lidit, Pázmándy Dénes vette el, a másikat (a Jókai tengerszemű hölgyét) Zámory, míg ellenben a harmadik egy Bossányihoz ment férjhez. A tündérszépségű lányok csak három emberéi lehettek, de a lányokon kívül volt a Domonkosné pincéjében csupán tokaji aszúborban 32 ezer palack, azokból minden vendég ihatott.

De ugyan volt elég hely, hol tárva-nyitva állt az ajtó és ahol egész nap füstölgött a kémény. Tajnayék, Budayék, Beóthyék adtak kedélyes lakomákat. A vidám jukszcsináló Szarka János uramnál egymást érték a dáridók, melyekre eljötték némelykor a pesti írók is. Különösen a púpos és szellemes Petrichevich Horváth Lázár báró szeretett felrándulni ez estélyekre. Egyszer magával hozta a bibircsókos rezes orrú, vörös arcú Vas Gerebent, akire a bemutatásnál azt mondta Szarka uram: »Sohase láttam még vörös rézből vas gerebent«, mire megfelelt Vas Gereben: »Én se vörös begyű szarkát.« (A nyalkán öltözködő Szarka éppen vörös mellényt viselt.)

Ebben a levegőben, ebben a meglehetősen élvhajhászó, könnyűvérű társaságban forgott a tizenhat éves Jókai, vagy legalább itt kellett volna forognia. De mindenesetre erről hallott beszélni, mert ebben termettek a város eseményei, mint-hogy ez állt felül, ez adta a divatot. A szép Domonkos-kisasszonyok voltak a központ, körülök keringtek a kisebbek, mint a muslincák a lámpások körül s ezekről mesélgettek a legkisebbek.

De hézagos volna e vázlat a Jókai friss tekintete előtt elvonuló városról, ha szellemi életéről nem emlitenék egyet-mást.

* Szinnyei József »Timár-háza« c. feljegyzése.

Már megalakult a kaszinó tíz pengő forint tagsági díjjal. Ennek összehozásában nagy része volt annak idején, 1836-ban október 1-én, az istenben boldogult Jókay Józsefnek. Első elnökének különben Kürthy Lajos s első pénztárnokának Fiók Károly van említve.

Sehol az országban nem volt olyan exkluzív társas élet, mint Komáromban. A nemesség még a házaira is kiíratta a »Salva Guardia«-t a kapu fölé és nagy fölfuvalkodottsággal zárta el magát a polgárság és mob elől, csak a katonatisztekkel méltatva leereszkedően érintkezésre. A polgárok, amint emi-tettük, szintén elkülönözték egymást foglalkozások szerint még ruházkodás által is, a világról se tűrte volna el a gomb-kötés, hogy öt például szabónak nézzék. A megyei tisztviselők, mint valami felsőbb lények tűntek fel a városiak mellett, míg végre a kaszinóban történt az első lépés a közönségnek műveltség szerinti csoportosítására. S e kaszinó valóban már mindjárt az első években virágzik. Költségvetése előttem fekszik. Könyvekre 250 forintot fordított 1838-ban, folyó-iratokra 840 váltó forintot. Minden magyar nyomtatvány járt s minden magyar könyv megvételre. Érdekes tudni, hogy a külföldi lapok és folyóiratok közül a Wiener Zeitung, Beobachter, Allgemeine Zeitung, Wiener Theater-Zeitung, Das Ausland, Blätter aus der Gegenwart és Bibliothek der Neuesten Weltkunde voltak szétrakva a nagy zöld asztalon, melyeknek nagy részét bizony csak Ghyczy Kálmán, a fiatal művelt főjegyző és Beöthy Zsigmond olvasták. Az utóbbi-nak, ki már akkor az Athenaeum munkatársa volt, köszön-hető a kaszinó bizonyos irodalmi színezete, művelő és neme-sítő iránya, valamint aránylag előkelő levegője.

A társalgó szobában is ők ketten vitték a szót. Különösen Ghyczy volt nagy orákulum a megyei eseményekben, melyek többé-kevésbé bele voltak kapcsolva az országosokba. Gyak-ran újságot egyet-mást a megye területén vagy a szomszéd megyékben garázdálkodó rablókról, Sobriról, Milfai Ferkó-ról és Papp Andorról, kik akkoriban hánytak fittyet a vár-megyének. Érdekes kalandok és hajmeresztő betyárságok majd mindennap történtek s innen szívárgott ki hírük a lakosság közé. Mória mohón nyelte e színes történeteket, melyek a közelben történvén, apródonkint, mint a napi élet

tartozékai, erős mértékben befolyásolták buja tényészetű képzelőtehetségét.

Sőt, hogy egészen teljes legyen a kép, még irodalmi élet is volt a városban, melyet »a szép lányok kertjének« nevezett az 1839-ben három napon át itt időző Mária Anna királynő, kinek férje V. Ferdinánd, a bámulat kifejezésével adózott egykor annak a csodaszép hölgynek, kiről az »Arany ember« legendája szól. De ez irodalmi élet alatt nem azokat a »Hozzá« írt versezeteket gondoljuk, melyeket a nagy diákok fabrikáltak a szép bakfiszekhez, sem azt nem vesszük annak, hogy Petrichevich Horváth Lázár elrándult némelykor Pestről egy-egy estélyre és azt leírta a Honderűben, vagy hogy egy-két hetet koronként itt a szüleinél töltött Tóth Lőrinc, kinek stréberi hajlamait érdemeinél egy jó mondással maradandóbbá tette Deák Ferenc, megjegyezvén: »Ha egész Magyarországon csak két darab kenyér lenne, abból másfél a Lencié volna.« Bizonyos szellemi és némileg irodalmi központot egy bájos lány teremtett mága körül: Weinmüller Franciska, aki apjától Weinmüller Bálinttól nyomdát örökölt és a »Komáromi Kalendárium«-ot. Ez az igénytelen naptár, mely már akkor is több volt száz évesnél s melyet öt garasért árultak a ponyvákön és könyvkötőknél, szinte hercegi jövedelmet jelentett, mert a naptárt több százezer példányban nyomták, folyton egész éven át nyomták és mégsem bírták kielégíteni az egész országra szóló szükségletet. Anyyira eltalálta adomáival, rigmusaival, jövendőmondásaival a nép szája ízét, hogy a nép vakon hitt a Komáromi Kalendáriumban s alig várta évről-évre.

A legkelendőbb szellemi termék lévén az országban, a szép és fényűző Weinmüller Franciska költséges háztartást vihetett. Párizsból hozatta ruháit, még kesztyűt is. Számos kérőit rendre kikoszorúzta, úgy élt, mint egykor a híres Röser Borbála Selmecen élveteg örömöknek, házánál leginkább férfiakat gyűjtött össze.* Ezek közt különösen a csinos, formás

* Weinmüller Franciskát később mégis hálójába kerítette egy Bárány nevű érsekújvári kereskedő, feleségül vette, minden vagyonát eltékozolta, úgyhogy Szinnyei József még látta őt az 50-es években Pesten, az Erzsébet téren, kis táskával ülve egy padon, várva az arra sétáló Czuczort, ki rendesen alamizsnát adott neki.

Czuczor Gergely bencés pap és híres költő bírta kegyeit, amiről szívesen suttoztak a városban. Czuczor akkor a gimnázium tanára volt Komáromban, de már szoros összeköttetésben állt a pesti irodalmi körökkel. Barátait, a fiatal írókat, ha lejöttek, a szép Franciskához vitte, hol, miután a kalendárium szerkesztését is elvállalta és paprikás verseivel népszerűségét hatványozta, házigazda módjára viselkedett. Ez volt Komáromban az olimpuszi berek. Színészek minden évben voltak és az Arany Sasban játszottak, de farsang elején el kellett távozniok, mert a terem a bálozó közönségnek volt fenntartva. Megyeri, Lendvay, Déryné fordultak itt meg abban az időben, mikor Jókay a retorikát és a poézist tanulta. Minden előadáson ott lehetett látni Vályékkal az első padok egyikében. Maga Jókayné ura halála óta effajta vigasságból ki nem vette részét.

Nemcsak a Czuczort látogató írók, hanem a neves színészek is állandó vendégei voltak Franciskának. S e selyemmel, bársonnyal borított és szépen kivilágított termekben valami másról folyt a szó esténként, mint egybűt. A Fekete Sasból, a kávéházakból, a kis korcsmákból duhaj zene hangzott (mert temérdek cigánybanda volt a városban). A fakereskedők, gabonakereskedők otthon számoltak krétával az asztalon, már ti. azok, akik nem kártyáztak valahol a Csókában vagy a Mayer-kávéházban. A szerelmes párok az Angliában sétálgattak (ha holdvilágos este volt). A megyeházi urak csibukoztak és vadászatokról, lovakról, agarakról vagy követválasztásokról beszélgettek. A fiatalság mulatott névnapon, szüreten vagy kukoricafosztáson (mert ebben a Komáromban minden elég nagy jogcím a lakmározásra). A buzgó kálvinistákból, kik majdnem felét képezik a lakosságnak, néhányan télen zoltárokat énekeltek; de itt ezen a kis helyen, mely talán nem is egészen tiszta hely, ki-kigyulladt a szent tűz, a kor nagy kérdései kerülnek szőnyegre. Azokat mozgatják, hánytorgatják, mert a lelkükben viselik. Sejtelmek, látomások, remények, politika és irodalom. Az eszmék el vannak vetve. Már suhog is a vetés, de hogy a kalászeit hányja, attól még messze van. Egy nagy, új, szabad Magyarország tárul ki előttük, egy édesen zengő anyai nyelv és irodalom, melynek olyan nagyjai vannak, akiket az idegen népek is megcsodálnak.

Cseng a pohár, isznak is erre a bohóságra. És innen nem messze, a házfedelet véve toronyirányban, csak néhány ölnyre, egy még nem egészen barna fedél alatt, halvány méceses fénye mellett, szorgalmasan görnyed íróasztalánál, tékája fölé hajolva készíti holnapi rajzpenzumát egy szőke diák.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ELSŐ SZÁRNYPRÓBÁK

Elvégezvén Móric az alsó böloseleti osztályt Komáromban, miután több osztály ott már nem volt, a pápai református főiskolába küldte a sógora, illetve édesanyja, ki szorongó érzések közt vált meg most már egyetlen még szárnyra nem kelt gyermekétől.

A pápai főiskola ekkor volt in floribus. A legátusok szét-hordták az egész országban a tanárok hírét, nevét adomákba, bonmot-okba öltöztetve, úgyhogy valóságos mítosz övezte Tarczyt, Stettnernt vagy Bocsort.

A város rendkívül alkalmas diákfészeknek. A megyeháza Veszprémben van, ahelyett, hogy itt lábatlankodnék, elvonván a diákokról és professzoraikról a figyelmet érdekesebb dolgokra, nemes urak nem laktak falai közt, kik fényűzésükkel, mulatozásaikkal elnyomnák az itteni árkádiai élet poézisát. Egy úr ugyan ott lakott ; ott volt az Esterházy-kastély s ennek gazdája, de egy Esterházy olyan magasan állott a feudális életnek ebben az alkonyatában is, hogy a szemek elkápráztak e magaslatba és fényességbe tekintve, ellenben a messze terjedő angol park, melyet nem zártak el a közönségtől, üdülő és mulatozási helyül szolgált a diákoknak.

Pápa csak csekély mértékben bírta 1842-ben a kereskedelem és forgalom olyan eszközeit, melyek bővebb megélhetési forrásokat nyitnak a lakosságnak ; úgyszólván csak két dolga volt, amiből pénzelt. Az egyik : feudális urasága Esterházy Pál gróf (mert tegyetek ki egy Esterházyt az ecsedi lápra s legott város támad körüle), a másik a főiskolája. S ebben a körülményben volt valami melegség, valami kedves vonás. A lakosság szinte úgy tűnt fel, mint egy nagy szálloda személyzete, mely többé-kevésbé arra való, hogy a diákokat ellássa. Ami elevenség volt a városban, azt a diákok csinál-

ták. Diák majd minden házban volt kettő-három. Ahol nem tartottak diákot, ott szomorúnak, elhagyottnak látszott a porta.

Móricnak Klára Sándornál fogadott lakást Jókay Károly a Hosszú utcai Klára-házban, szívére kötven a vele együtt elszállásolt két diáknak, Kerkapoly Károlynak és Papp Dénesnek, hogy jók legyenek az öccséhez.

Móricnak tetszett a hely. Csinos szobájuk volt és árnyas kert a háznál, ahol pompásan lehetett a lugasban tanulni vagy rajzolni. De még jobban tetszett a gazda, egy törülmetszett magyar kálomista alak, akiből csak úgy szakadtak a zamatos eredeti kilejezések. Sorsa megint egy ügyes mesélővel hozta össze. Olyannal aminőket nyersen ad a magyar Génusz. Akármit mondott is el Klára uram, az gömbölyűen, formásan jött ki az agyvelejéből, mint a tészta a pampuskavágó pléhből. És még hozzá szerette is a diákjait. Esténként, kivált télen benyitott a szobájukba s óraszámra mesélte pipaszó mellett kalandjait, tapasztalatait. Ezeket az estéket sokra becsülte Móric, kinek összes iljúkori örömei ilyen igénytelen természetűek.

Pedig most már módjában volna egy kicsit szabadabb szárnyra ereszkedni. Klára uram nem akadályozza a diákjait és Móric most először volt önálló. Éreznie kellene az ingert az eddig eltiltott élvezetek iránt. De Móric inkább megijed önállóságától, szerencsétlennek érzi magát, mint aki erőszakosan bele van dobva a sivár, kietlen szabadságba. Nem vigyáznak rá, nem figyelmeztetik, mintha a világon se volna, szabadon jöhet-mehet, tehet amit akar, mint egy számkivetett. Móricnak azonban mindenáron kell egy tirannus. Ha nincs, keres magának. De hát van is. Kerkapoly Károly szobatársához húzódik, aki otthon ülő, könyveket bűvő, pirosposzsgás, zömök fiúcska, hogy át lehet a házon dobni s akkor is egészen ugrik fel a túlsó portán.

A gyengék csalhatatlan ösztönével ösmeri meg az erőset s ahhoz szegődik. A vaslejtű Kerkapoly imponál neki nagy szóbüségével, irtózatossággal, vitatkozási erejével, mely a szofizmák dudváiból veszi ugyan táplálékát, de elkápráztató. A Vasfejű pedig otthon ül s kerüli a puhányokat. De a saját külön puhányának szívesen lesz tanácsadója és vezetője, mikor a

szeszélye úgy hozza. Mert a Vasfejű szeszélyes, mint a komondor, egyszer a fülét is engedi megcibáltatni, de másszor a fogait viosorítja arra is, aki a szőrét simogatja. Jókai tehát mintegy a Kerkapoly fennhatósága alatt tanulatott és festegetett, nem fordulván meg sem városi, sem diáktársaságban.

Valóságos remeteéletet élt volna itt, ha Kerkapoly néha nem morózus, amikor mindenkit elmar maga elől s ha nincs meg »az ifjúsági képzőtársaság«, mely az év elején alakult s melynek Kerkapoly is egyik tevékeny tagja. Ez a társaság vonzerővel volt Jókaira. Bármennyire nem szeretett is megjelenni az iskolán kívül sehol, ide mégis ellátogatott és már mindjárt az iskolai év elején 1841. november 21-én olvasta fel a »Mi az?« című versét, melyet Finta Károly bírált s az érdemkönyvbe felveendőnek ítélte. A dicsőségből itt éri az első fény sugar. Bár a versecskében egy szilánk sincs még a leendő Jókaiából, mégis már némi pozíciót szerzett szerzőjének. Mert a tizenhat éves, beteges, halvány, nyúlánk természetű ifjút eddig csak feltűnő félnépszerűsége és szerényeége révén emlegették társai. Talán csak úrfi ruhája, kellemetes arca és a játszóhelyeknek, társas összejöveteleknek következetes kerülése mentették meg attól, hogy általánosan kifogjanak rajta s a gúny nyilaival sebezze, ami a szelídek osztályrésze, de az érdemkönyvbe ítélte vers némi immunitással szolgált neki. Főleg az, hogy kijavítani vagy átdolgozni sem kellett. Egyenest megnyílt előtte a maradandóságnak ez az igénytelen kapuja, mely csak a túlsó oldalról játékosdi, innenről igazinak látszik. Oly versenyek folytak e társaságban, melyek teljesen lefogták a lelkeket. Az idő volt-e oka, a nemzeti átalakulás tavasza, mely fermentációba hozza az anyagot minden vonalon, vagy Tarczy, a képzőtársaság elnökének egyénisége volt-e az erjesztő kovász, de a kör s az abban kifejtett verseny csodálatos varázslattal bírt az ifjúságra. Lehet, egy sejtelem volt, aminő néha megadatik a sokaságnak, hogy bent két óriás növekszik és hogy ami ott most foly, abból irodalomtörténet lesz.

Ejh, bohóság, bohóság! Ki látna be ennyire a jövőbe? Ki tudná azt, hogy az a csontos arcú, hosszú nyakú Petrovics Sándor, ki a hátulsó padba huzódott, külön ember lesz

ennél a hidegeszű Kerkapoly Károlynál, pedig az is felviszi miniszterségig. Hát ez a Petrics Soma, valamennyi közt a legjobb stilszta. Hát ez a kis köpcös Kozma Sándor, a nagy talentum minden ingredienciáival. És a többiek. A csendes Gondol Gábor, a szarkasztikus Bárány Gusztáv, akire azt mondta Petrovics Sándor, hogy rá és Jókaira szép jövő vár. De még nincs vége. Ott van a boncoló eszű Gaál Péter, a borongós kedélyű Ács Károly, a dagályos Dömény József, mind a ketten verselők, a könnyed, elmés, szójátékos epigrammista Bathó Bálint és sok mások, kik most többé-kevésbé egyformáknak tetszenek s egyforma lánggal égnek. De a tüzek fellobbanásának sokféle oka lehet. Néhol elég a kigyúló lángocskához egy kis olaj vagy egy kis faggyú és csak ritka eset, amikor a mélyben rejlő kincseket jelez.

A vers sikere óta Móric fölélnkül és nagy buzgalommal próbálkozik a különböző irodalmi fajokban, hétről-hétre alig várja a képzőtársaság összejöveteleit. Február 9-én »Az istenítélet« című elbeszélését iktatják érdemkönyvbe Bárány Gusztáv bírálatára, rá tiz napra a »Halott« című lírai költeményét éri hasonló kitüntetés a Tóth István bírálata alapján. Az »Ósi kard« és az »Agg lantos« című verseit ellenben kiigazítás végett visszaadják. Nyakra-főre ír most, de azért nem hanyagolja el a festészetet se s örömmel látja, hogy tekintélye szemlátomást növekszik társai előtt. Elfogultságából egyre veszít, az önképzőkörben sikerei miatt keresni kezdik ismeretségét olyanok, akiknek szintén sikereik vannak, sőt azok is, akiknek nincsenek. Mert jellemző a magyar diákéletben, hogy míg az iskolai tantárgyakban való jeleskedés a magolás gyanújával állván összeköttetésben, inkább ellen-szenvet kelt az eminens iránt a vele rivális és nem rivális tanulóknál, addig a szabad művészetekben, az irodalomban, szónoklatban kivívott elsőség, mely nem a tanárok kalkulusán alapszik, hanem mintegy a közfelismerésen, tiszteletet gerjeszt és mindenkinek imponál.

Móric sokat dolgozott, szinte csodálni lehet, hol vette az időt ehhez. Minden tantárgyból kitűnő, a rajzban annyira előhaladott, hogy az arcokat egy pár vonással pontos hűség-gel veti papírra, a festészetben pedig mindennap gyakorolja magát, új színezési mód kitalálásán töri a fejét s festékeit

maga csinálja.* Ezenfelül olvas is rendszer nélkül, összevissza mindent, amit kap. Azt tudjuk csak róla, hogy az első regény, amely kezébe került (de az még Komáromban volt a Kultsár-éle kölcsönkönyvtárból) az »Ivanhoe« Scott Waltertől. A teste zsibbadt meg, a vére bizsergett, mikor e gyönyörűséget elolvasta, éjjeleken át nem tudott aludni az Ivanhoe alakjai miatt. Azóta sorba megkóstolta a többi mestereket, olvasta Dickenstől a »Pickwick club«-ot, de ez nem tett rá nagyobb hatást, annál elhatározóbb lesz életére a Dumas »Három testőr«-e, ez a harmatos lovagmese. De Jókai még nem tud erről, bár olvasta. Ő most úgy van, mint aki egy boros pincébe szabadul és rendre kóstol mindent, pezsgőt, tokajit, csigert, ami a kezeügyébe akad, mohón, sietve, anélkül, hogy bírna ítélkezni, csak iszik, iszik és már nem is érzi, melyik mitéle bor, milyen az ereje és bouquet-ja. Elolvassa Cervantest, holnap egy Shakespeare-darabot, holnapután a Klára Sándor bácsi könyveiből a Csizós könyv, a Sibilla vagy a »Pokolkői Vendel«-be mélyed, mint aki egy dómból egy kurta kocsmába nyit be, aztán egyszerre egy Sue-regényt hoz ki a könyvtárból s az bilincseli le rejtelseivel, szörnyűségeivel és trappáns fordulataival.

Mint az Ábrahám báránya az iszalagokban, úgy vergődik a különböző hatások közt, de ez időben mégis, amelyről írok, Sue uralkodik fölötte, amhez hozzájárul a saját beteges érzelgőssége és szertelenül csapongó fantáziája. Nem is határozta még el, milyen genre-re veti magát. Ide-oda himbálózik hajlamaival. A képzőtársaság majd minden ülésén szerepel, de mindig más téren. A február 27-iki ülésen a »Vágytárs« című elbeszélését Kerkapoly bírálja, de a lakótárs nagyon is szigorú hozzá, kíméletlenül felsorolja a hibákat s a hősnő jellemét kifogásolja, melyet könnyelműbbnek kellett volna rajzolni. Majd a szavaltatban próbálkozik, de a kritika ismét kellemetlen. »Szavaltata alacsony hangja miatt érthetetlen volt«, örökíti meg a társaság jegyzőkönyve.** Ezt a bíráló nélkül is gondolhattuk volna, mert Jókai nagy mellfájásról panaszkodik ebben az évben, gyakori főfájások kínozzák s

* Orlay Petrics Soma följegyzései.

** Vörösmarty »Az éjféli háza« című költeményét szavalta.

ezek napokig tartanak. Folytonosan köhécsel és betegeskedik, úgy, hogy a tréfálkozó Klára uram a boritalra nógatja a vérszegénység ellen. Pápista arcszíne, fejletlen, horpadt mellkasa a szánalmat hívja fel. Satnya fácska, nem lesz gerenda.

»Móricnak nem jót tesz Pápa«, sopánkodtak otthon az anyja és a rokonok.

Ha testileg nem is, lelkében fölfrissül Pápán. Felhőiből a földre ereszkedik kissé. A képzőtársaságban megkóstolt versenyek ízlenek neki. A szellemi birkózásban érzi fölényét, tehát áhítja azt. S ez hozza közelebb a fiúkhoz, akikkel mérköznie kell. Érdekelni kezdik. Nem úgy, mint barátjai, hanem úgy, mint súlyok és magasságok. Mérlegelni kell erejüket, tehetségeiket, ha hozzájuk akar emelkedni vagy felülszárnyalni őket. Orlay Petrics jó novellákat ír, jobbakat mint ő, Petrovics Sándornak egy verse a »Borozó«, nyomtatva jelent meg a Bajza Athenaeumában. Ez már nem tréfadolog. Némi érdeklődéssel kezd feltekinteni a »baká«-ra (úgy csúfolták Petrovicsot). A diákok közt kézről-kézre jár az Athenaeum, maga Tarczy is szóvá teszi a nagy »eseményt«. Móric szíve lázasan dobog, ha elgondolja, hogy talán ő is elér ilyesmit.

A képzőtársaságban különben is bizonyos bizalmas melegség köti össze az ifjakat. Mondhatni, egy külön kaszt ők a kollégium népe között. Bent versengenek egymással, de künn összetartanak, s még az sem számít, hogy egy része felsőbb, más része alsóbb osztályba jár, ez egy külön nemesség, Apolló lovagjai, kik közelebb esnek egymáshoz e réven, mint bármely más kötelék alapján.

És most már gyakran látni Móricot az utcán, hol addig társtalanul ment a kollégiumig és vissza, együtt mendegélni és társalogni a fiúkkal. Nem kerül már az utca túlsó oldalára, ha képzőtársaságbeli ismerőst lát, elbeszélget vele, meghallgatja a híreket, melyek itt is csak úgy keringnek, mint mindenütt a világon, hogy mit ír ez vagy az. Bárány Gusztáv most fejezett be egy novellát. Mikor olvassa fel? Mi a címe? Miről szól? Dömény új költeményt komponált. Levéldi (Kozma) megint beküldött egy levelet a Garay Regélőjébe a színtársulat előadásairól.* Nagy dolgok voltak ezek akkor. Nem

* Száki társulata.

a mai Pegazus-rúgott diákokat kell képzelni. Két tavasz esett össze; az egyik az ő tavaszuk, mely a szívekben zsongott, a másik, mely az országban zsendült a szellemi téren századokig tartó tél után.

Ily módon verődtek össze a fiúk. Móric leginkább a magához hasonló szelíd természetű Orlayval rokonszenvezett. Orlay is tudott festeni,* megmutogatták egymásnak rajzait, vázlataikat, beszélgettek szép képekről, minőkből sokat lehetett látni az Esterházy-kastélyban (ha az uraság nincsen otthon). Aztán novellákat is írt Orlay, az volt a másik témájuk. Jósika Miklós »Abafi«-ja éppen akkor volt friss, vagy hat esztendő (akkor még hat esztendeig beszéltek egy könyvről), annak a szép helyeit átérték újra és újra.

Orlay Getz Vencel német szabónak a házában lakott a kollégium tőszomszédságában. Szobatársa Petrovics Sándor volt, aki szegről-végről valami rokonságot is formált Orlayhoz. Jókai a képzőtársaságból ismerte ugyan, de közelebbi érintkezésbe aligha lép vele, ha nem lakik éppen Orlayval, hol elkerülhetetlen volt az érintkezés. Belehelyezve magunkat szépen a valóságba, Petrovics nem igen volt rokonszenves, már elhanyagolt külseje megborzasztott egy finnyás úrfit, aminőnek Móricot nevelték. Nyers modora sérté ennek lányos szelídségét, a parancsoló, sőt fennhéjázó hang pedig, mellyel beszélt, éppenséggel visszataszító hatást gyakorolt egy vedlett, szürke köpenyegű és katonasipkát viselő, vén diák szájából.

Hiszen utólagosan tekintve vissza, kétségtelen, hogy e népes városnak minden lakosát összevéve, a hercegeket, grófokat, generálisokat is, kik a kastélyban megfordultak, egyetlen emberi lény se volt jelentékenyebb e vagabundus diáknál, viselete tehát mindenben kibékítő. E titán csak ilyen lehetett, gondolod, és eszedbe se jut, hogy a másik titán milyen volt. De ha ott fogod meg a dolgot, hogy ez az ex-színész, ex-baka, ez a nyughatatlan, vad lélek, ez a peregrinus-kandidátus milyen fennen hordja a fejét s milyen magas hangnemből beszél, vagy el kell mosolyodnod az emberi agyvelő csodás keverékein vagy a méltó bosszankodás fog el. Az ifjú Jókai

* Később jőnevű festő lett belőle.

ahogy mi őt ösmerjük, inkább félt a vad diáktól, ki fellegkergető köpenyegében napóleoni léptekkel ment az utcákon. »Mikor Pápán találkoztam Petőfivel legelőször, sáros-esős időben történt — írja Jókai —, egy sikátorban jött rám szemközt, kopott, kurta köpönyeg halavány arca elé húzva, mindig olyan nagy rohanós léptekkel járt, mintha valakit űzne s nem szokott a szemével keresni senkit. Egy diák társam rákiáltott! „Hová, bús hazafi?” Nem felelt semmit, félretaszított az útjából és tovább ment.«

Ösmerve amaz idők felfogását s a puritán családi légkört, melyben Jókai növekedett, hogyan is lenne lehetséges, hogy ő, aki olyan nehezen barátkozott valakivel, egyszerre olyan lélektanilag lehetetlen kivételt tegyen? Gondoljuk meg, hogy Petrovics az ő szemében nem rázhatta le oly gyorsan legalábbis szokatlan múltját, hogy közönséges közkatona és vándorkomédiás volt — amit még az éretteszű emberek is züllött és hibás előéletnek tartottak akkor.

A tartózkodó Jókai kétségkívül ismeretségbe sodortatott Orlay Petrics Soma révén Petrovics Sándorral és föltehető az is, hogy a képzőtársaságban és az Athenaeumban elért sikerek, valamint a személyes érintkezés sokat enyhítettek Jókai szemében a Petrovics visszajeszti egyéniségén, de olybenső barátság köztük, mint aminőt némely források említenek, még akkor aligha fejlődhetett.* Egy alkalmasint utó-

* Kaposy Lucián dr. pápai főiskolai tanár, ki Jókai pápai tartózkodásáról érdekes adatokat közölt az Irodalomtörténeti Közlemények 1894-iki évfolyamában, cáfolja Jókai és Petőfi életrajzaiban azokat az adatokat, hogy Jókai és Petőfi közt nagy barátság lett volna. Kortársakra hivatkozik, akik szerint Jókai és Petőfi soha sem voltak egymás lakásán, »nagyon természetes okból« — állítja Kaposy —, »mert Jókai magába vonult természeténél fogva nem kereste a szilajabb és nyersebb Petőfit. Míg ezzel szemben Ferenczy valóságos Orestes és Piladeseknek festi a német szabó házában rózsás légvárakat építő Orlayt, Jókait és Petőfit. Kaposy jól tapogató — míg Ferenczy különben jeles művében minden gyanú, ellentét nélkül adja át magát az írott adatoknak, memoriáknak és adomáknak, nem gondolván, hogy azok poéta-szuverének feljegyzései, kik megszépítik a múltat tetszés szerint, mert hozzá vannak szokva, hogy minden anyag gyúrni való. Az igazság különben középpüth van. Kaposy jól tapogató, de rosszul érvel, olyasmire ajánlván fel tanúkat; hogy Petőfi és Jókai nem voltak egymás szállásán, mert ilyesmit

lagosan keletkezett legenda ez, melyet Jókai később a nagy költő halála után különös szeretettel ápolt és színezt, összevegyítve a valóságot és képzeletet csattanós jelenetek kedvéért s kiigazítva a tényeket úgy, ahogy azoknak történniök kellett volna.

Különben Petrovics szerepe e képzőtársaságban sem találkozott föltétlen elismeréssel, így például nagy megbotránkozást keltett, mikor a Vörösmarty »Szózat«-át mindeneknek meglepetésére Árva megyei tót dialektussal szavalta el, derűtséget keltvén, ami kegyeletlenségnek vétetett, és jegyzőkönyvi megrovást vont maga után. Az eset magát Tarczyt, Petrovics egyetlen patronusát is elkedvetleníté. De legalább ránk maradt az az adat, hogy a »Szózat« mindjárt keletkezésekor, mielőtt még szentté avatták volna a függetlenségi haro utáni nagy nemzeti fájdalom, melyeknek tolmácsa lett, mintegy nemzeti imának vétetett.

Ez a képzőtársaság valóságos áldás volt az akkori ifjúságra, de kivált a mi Jókainkra, ki itt kóstolt bele először némileg az életbe. Kezdte észrevenni, hogy nem egészen osodagyerek, s küzdelem, verseny vár rá a világ rögös útjain — ha megél, mert általános volt a hit, hogy tudóvészes. Sőt ő maga is azt hitte, s az elmúlás sötét gondolatainak merengve szedte és vizsgálta a Tapolca partján a keser-édes csucor gyökereit, melyekről a Diószegi híres növénytana azt tartja, hogy jók a tudóvérzés ellen. Jó oldalai ugyan még nem bontakoztak ki, amit írt, még mind egészségtelen fantazmagória, de egy-egy rossz oldala bújt elő — amit ő nála nyereségnek lehet venni. Ezek közé kell számítanunk a hiúságot, mely nem hagyja nyugodni (hiszen a hiúság is jó sarkantyú). A kudarc, melyet szavalatával vallott, arra ingerli, hogy addig próbálkozzék, míg sikert ér. Újra és újra szaval. Farsang tájékán Vörösmarty »Számúzott«-jét választja, nyáron pedig

végre is nem lehet bizonyítani. Hogy benső barátság nem volt közöttük Pápán, az egyszerűen a pszichológián nyugvó állítás. Hogy azonban egymást jól ösmerték, sőt egymással jó lábbon érintkeztek, annak kétségenkívüli jelei vannak. Ilyen a pályadíjak kiosztása után az év végén a lakoma From zsidónál, ahol jelen van és hihetőleg vidáman kocintgat a három nyertes, ilyen Petőfi és Orlay látogatása Jókayéknél Komáromban stb.

M. K.

mikor Shakespeare-be volt lázasan beleszeretve, Antonius beszédét szavalta el »Julius Caesar«-ból. Törekszik, birkózik a feladattal, de csak »csekély haladást« ösmer el a bírálókat. Hol lehetett fülbemászó, lágyan csengő hangja, mely majdan az első szónokok közé emeli? Mindent összevéve, amint egy kanálnyi tengervízből megösmérhető az egész tenger, látjuk e kicsiny képzőtársaságban élénk tárulni az egész társadalmat és megítélhetjük, hogy ingyen semmihez se jutunk e földi létben, hogy még a talentumok érvényesülése is csak küzdelmek által történhetik. Im e kisdud berekben két valóságos fülemile verseng csipogó verebekkel, de még se boldogulhatnak csalódások, akadályok, összetört remények nélkül.

Lassan-lassan válik ki alakjuk, ha ugyan lehet mondani, hogy kiválik. Nyár elején bírálókka választatnak meg, Jókai bírál is egyszer a jegyzőkönyv tanúsága szerint; Sárközy Titusznak a »Zörgő-manó« című németből fordított beszélyét osztják ki neki. Azután jön a nagy nap, július 26-ika. A képzőtársaság lázban van. Július 26-án osztják ki a pályadíjakat, melyeket még múlt évi december 1-én tűztek ki két aranyával egy balladára és egy harci költeményre; három arany a legjobb novella jutalma s egy jut a második legjobbnak.

Kalifornia minden aranya nem okozna annyi izgalmat e fiatalságban, mint ez a nyolc sárga csikó. Még neveli a jelentőséget, hogy a bírálók nevezetes emberek. A pályaműveket elküldték Győrbe Kovács Pál orvoshoz, a vidám beszélyek írójához, aztán nagytiszteletű Széki Béla uram tartott fölöttük ítéletet, míg végre Stettner Györgyhöz kerültek. E triumvirátus döntése és a jeligés levelek fölbontása lett az iskolai év csattanója. Még a lélegzetüket is elfojtották, mikor Tarczy kezében az olló alig észrevehető szisszenéssel elvágta a borítékokat s kihámlott azok titka.

Jókai Móric közte volt a nyerőknek. A kisebbik jutalmat nyerte el »Tűz és víz« című beszélyével. A kövérebbik, az igazi nagy dicsőség, az Orlay Petrics novellájának jutott.

A nyerők közt volt Petőfi és Ács Károly is, még aznap fölvevették aranyaikat Horváth Ignác pénztárnoknál s este, a krónika szerint, összejöttek búcsúzásra a nyerők a From zsidó kocsmájában, hol egy egész aranyat elmulattak és min-

den valószínűség szerint e nevezetes estén kezdett a Petrovics-csal való ismeretség barátsággá melegedni.

Néhány nap múlva, még be se záródott az év egészen, Jókay Károly aggályos hírek alapján eljött az öccséért és hazavitte anyjához. A bizonyítványt be se várták. De nem is volt arra senki kíváncsi. Hiszen minden tantárgyból mindig kitűnő volt.

Pedig inkább a bizonyítvány lett volna gyenge, akkor legfeljebb egy kis dorgatórium várná a diákot, de most maga a diák volt gyenge s Iványos bácsi, a házi doktor várta otthon, aki, miután előbb az anyja összecsókolta halovány arcát, átölelte százszor vézna alakját, konstatálta, hogy a pápai levegő nem való a szervezetéhez, enyhébb helyre, Kecskemétre vagy Debrecenbe kell küldeni. Addig is sokat tartózkodjék levegőn.

ÖTÖDIK FEJEZET

KECSKEMÉTI LEVEGŐ

Minthogy Vály professzor és a néhány nap múlva arra átutazó Orlay és Petrovics Sándor is, kik három napig voltak a Jókayné vendégei, Kecskemétet dícsérték, ahol most igen jó tanárok vannak, a kocka Kecskemét javára dőlt el, annál is inkább, mert tisztelendő Karika János professzor úr szeg-ről-végről az atyafisághoz tartozott. Mégis csak sokat ér, ha lesz ott Móricnak valakije.

Szédítő gyorsan telt a vakáció, Móric egy kissé felfrissült az anyai ápolás alatt (inkább a konyha tette, mint a pemete-fű), úgyhogy ősz elején elég jó karban volt, mikor a nehéz borjúbőrös ládát föltették a gyékényes kocsi-ra s anyai csókoktól nedves arccal felülhetett Jókay Károly mellé, hogy a híres alföldi városban több legyen az idén egy jogással.

Közel három napig tartott az utazás, míg harmadnap éjjel Kecskemét alá kerültek egy sötét, zivataros éjszakán. A mennykőhullás, égszakadás elől egy tanyára menekültek be s ott várták meg az állás alatt az ítélet elmúlását nagy szepegéssel, mert hiszen a Móric fantáziája működésben volt, mi lehetett volna hát egyéb a hely, mint egy zsványtanya. A zivatar szerencsére csakhamar elmúlt, úgyhogy teljes holdvilág mellett, tengelyig érő kátyúban vergődtek be Kecskemétre a Trombitához című vendéglőbe.*

Reggelre kelve sorba látogatták a tanárokat. Tisztelendő Tatai András uram, a természettudomány és számtan professzora volt a leghíresebb. Alacsony, sovány emberke, ezer ránccal az arcán. Az akkori irodalmi mozgalmakban jelentékeny tényező. Kritikái valóságos marólug. Tekintély ide,

* Jókai visszaemlékezései.

tekintély oda, egyenesen és kérlelhetetlenül vág. De van is ellensége minden bokorban, akik nem eresztik be az akadémiába, holott annak a padjaiban féllakkora emberek se könyökölnek most, mint ő.

Bekocogtak továbbá tisztelendő Szabó Sándor uramhoz, a filozófia professzorához. Szép, simára borotvált arcú daliás férfi, aki a képirásban is ügyes és tökéletes. E pillanatban különösen ő érdekelte Móricot.

De jó hatást tett rá Vattai Sipos Imre is, az egyedüli »tekintetes úr« a professzori karban. Megvesztegető modorú virgono ember nagy bajusszal. Ő a professzor juris, »Werbőczy hazajáró lelke«, ahogy Kecskeméten nevezték.

Utoljára hagyták a »rokont«, Karika János uramat, aki hasonlóan jó szívvvel fogadta a kedves arcú Móricot pompás bizonyítványával s atyaiságosan eligazítá Gyenes Mihály városi főmérnökhöz, ahol kosztra és kvártélyra elfogadják.

Gyenes főmérnök a barátok klastromával szemben lakott csinos kis házában, szép jegenyefás funduson, mely nemrég állítólag moosár volt, de ő kiszáritotta, paradicsommá tette.*

Gyenesék elvállalták Móricot kosztra és most igazán jó helyre esőppent, új levegő, új világ, új vér várt itt rá.

Itt volt aztán igazi diákélet; Komárom, Pápa elbújhatott emellett. Pedig a kecskeméti főiskola még új volt, csak a húszas évek végén keletkezett. Akkor is csak elvben. A dunamelléki egyházkerület elhatározta a főiskola felállítását, de még habozott a két szomszédváros közt, melyek hagyományos versenyzésben álltak egymással. A nagykőrösiek, hogy megelőzzék Kecskemétet, nagy sietve a templomkerítés köveiből hevenyésztek főiskolának való épületet, a kecskemétiék ellenben csak a harmincas években fogtak hozzá, de az egyházi hatóság mégis az ő javukra döntött. A kőrösiekre tehát megszületett az új csúfolódás, a többi mellé, ami már volt: »Megvan-e még a templomkerítés Kőrösön?«**

* Gyenes Mihály volt Kecskemét legnagyobb jóltevője, több milliónyi csemetét ültetvén el a határban, melyekkel megzabolázta a homokbuckákat.

** Kőrösy László: Korrajzok. Jókai Mór.

Az új főiskola is latinos szellemű volt, de mégsem annyira vaskalapos, mint a többi. Ami a helyrajzi viszonyoknak és a városi cívisek egészséges, reális gondolkodásának természetes következménye. Ameddig csak az ég pereme tart, ameddig csak kecskeméti fuvaros vagy kereskedő járt a világ négy vége irányában, mindenütt magyarul beszélnek, hát minek, kinek az a latin nyelv? Aztán a város cívise is mind olyan egyforma, szép mándlis, gömbölyű magyar ember valamennyi, nincs itt feudális úr, mint Pápán, se tíz-húsz Salva Gvardia, mint Komáromban, nem akar itt senki se lejjebb lenni, se feljebb lenni a másikkál, hát mire való volna ide akármilyen hókuszpókusz? A vaskalaposságot itt ugyan hiába próbálgatnák a professzor urak, mert itt egy kalap alatt van az egész város apraja-nagyja. Olyan város volt ez a Kecskemét akkor, hogy még a nemese is polgárságért folyamodott.* Aki az egészséges tésztába esett, maga is tésztává vált. Ilyen sors érte itt a tisztelendő professzor urakat is.

A diákéletnek emellett, hogy szabadabb volt, mint bárhol másutt, még megvoltak némi középkorias cirádái. A kollégiumban bennlakók voltak a togátusok, a kintlakók a publikus diákok, többnyire úriak. Bagó-diákoknak a kicsinyeket hívták. A tóga sokat ért, mert jövedelmezett is. A togátusok eljártak a temetésekre s ezért pénzt kaptak. Ha kabátosan és oilinderesen jelentek meg, akkor öt garas (harminc fillér) járt ki nekik fejenkint; hanem ha a tógában pompáztak, az már tíz garasba került. A temetéspénzeket Tatai osztogatta ki az év végén.

Jókai oly jól érezte magát az új városban jogászi sorba lépve, mint még semmikor és sehol. Hogy Kecskemét volt-e ennek az oka, vagy őbenne magában volt az ok, nem tudni. De inkább ez az utóbbi a valószínű. Egy tizenkilenc éves ifjú, ha egészséges, talán még a Szaharában is vidám és elégedett, Jókai pedig kezdett egészséges lenni. A homok valószínű gyógypor a gyöngéknék. Homok pedig volt. Mellfájásai megszűntek, étvágya megjavult a jó alföldi levegőn s a test-edzéshez is hozzáfogott. Mindjárt eleinte csodálkozva látta,

* Erre Szegeden és Debrecenben is voltak példák.

hogy szobatársra, Gyenes Pali, mikor reggel felkel az ágyból, kihúzza az ágy alól egy félmázsás lapos követ s elkezd a feje fölé emelgetni két kézzel egymásután többször, egész kimerülésig.

— Mit csinálasz?

— Edzem magamat.

— És hányszor emeled föl?

— Mindennap egygel többször : most már százig viszem.

Próbáld te is.

Ragadós a példa. Azonképp tett Móric is minden reggel, utána megmosták a testüket hideg vízzel, hamar felöltözöködték, kiszaladtak a promenádra a fák alá s hogy meg ne hűljenek, a lemosás után rohamlépésben futkosva vágták be a leckét.*

Ezt úgy megszokta, hogy azután örökké járkálva gondolta ki beszédeit és regényeit.

Az egészség és fiatalág összefogózza sokat változtatott hősünkön. Már nem látszott olyan gyámoltalannak, mint Pápán vagy otthon Komáromban, azért is, mert nem volt satnya. A betegséggel eltűntek nagy részben a »világfájdalmas bolondságok«. Fantáziája egészséges tartalmat is vett föl. És mert érezte, hogy nem nézik félszegnek társai, annál bátrabb és bátrabb, életrevalóbb lett közöttük, mert ezek a hatások kölcsönösek.

Mind beljebb-beljebb vetette magát a diákélet forgatagába (de mégse annyira, mint kellett volna). Erre roppant kedvezett a kecskeméti atmoszféra, a professzorok liberalizmusa, a jogászok testületi együttérzése. Tatai András arra a pedagógiai magaslatra helyezkedett, hogy voltaképpen maga magát művelje az ifjúság, amit ők, a tanárok adnak hozzá, az csak az *elfelejteni való* — a tananyag.

Az egyik tanuló a tornászatban volt ügyes, a másik a francia nyelvből jeleskedett, a harmadik vívni tudott, a negyedik hegedült, az ötödik az éneklésben tűnt ki, mindenik tudott valamit, úgyhogy mindegyik taníthatta a többit. Ezzel pedig két cél volt elérve, az egyik az, hogy a főiskola

* Jókai saját visszaemlékezései Kecskemétről.

kevesebb tanár alkalmazásával olcsóbb lehetett és hogy a jogászok fesztelenebbül tanulhatván társaiktól, szívesebben tanultak abban a hitben, hogy mulatnak.

Jókai a rajzolást tanította. Erről volt híres elsőbben. A jogászok mellett, akiknek ingyenes órákat adott, magántanulók is akadtak, két-két forintot fizetve havonként.* Közben arcképeket is festett. Így festette olajba összes professzorait, amiben egy kis stréberség mutatkozik, néhány tanuló-társát, valamint a háziasszonyát, Gyenes mérnöknet, a kékszemű, szőke hajú görög leányt, Frankó Julcsát, majd a még ennél is szebb, jundi természetű, barna hajú Matolcsy Marit.

... Ah, végre! Hát mégis. Kibukkan két leánynév. Mint mikor a tavaszi napfény aranyában megjelenik az első két lepke.

Az olvasó már nyilván az életrajz íróját tette felelőssé, aki elmulasztotta megnézni: a pápai Klára-ház kertjében a fák kérgén milyen kezdőbetűk vannak beforrva. Ha a fákon nincsenek, akkor be kell lenniök vágva a kollégiumi padokba azokon a helyeken, ahol ült. Hiszen nem lehet olyan tavasz, hogy egy-két virágja ne lennel Írók, poéták, művészek első szerelmei, ábrándozásai kulcsok azokhoz a fiókokhoz, ahonnan az isteni festéket vették munkáikhoz.

Hiszen igaz, igaz, de most az egyszer csalódtunk. Bármilyen különös is, de csalódtunk. Ilyen nevek nincsenek se a fakéregbe, se a padokba befaragva. Jókai Kecskeméten se járt semmi nőtársaságba és nem érdeklődött nők iránt. Ez a két kisasszony csak úgy kerülhetett az ő ecsetje alá, hogy a szép fiatalasszonynak, Gyenesnének lehettek barát-női, aki ráerőszakolta lefestésüket az iruló-piruló ifjúra. Jókai említvén visszaemlékezéseiben, kiket festett meg Kecskeméten, őket is felsorolja a lajstromban,** sőt Frankó Julcsát egyenesen »szívem mágnesének« mondja, úgyhogy a felületes búvárlót félrevezethetné, de mi jól ösmerjük őt és tudjuk, hogy ez csak üres frázis.

* Ezek közt említi Jókai (Márton Ferit) Abonyi Lajost.

** Szalay Sándort, Szalay Jancsit, Gaál Józsit, Zabolay Pistát és Hartmann Józsit említi Jókai, mint akiket olajba festett s tőlük vászon és festék fejében öt-öt forintot szedett be.

Kecskeméten, éppennygy mint eddig, nem volt semmi kalandnak hőse. Se kávéházba, se tivornyákra sohase járt; komolyan tanult, még pedig privat diligenciából többet, mint a kötelező tantárgyakból. Muraközi János iskolatársától a tornászatot tanulta és a vívást törrel, karddal és pedig plaszt-ron nélkül. Egyszer a vásott Molnár Ádám a négy ujját vágta keresztül tréfából. Ezenfelül az énekben is gyakorolta magát a kántus praesestől (akit a »Hétköznapok« című regényében szerepeltet). Terpszikhoré kedvességeibe egy harmadik iskolatárs avatta, mindent tanult, amit csak tanulni lehetett, kivévn a zenét, ehhez az egyhez sohase volt kedve.

De ami többet ért stúdiomoknál, tornánál, éneknél, táncnál, azok a gyakori kirándulásai voltak, melyeket házigazdájával, a mérnökkel tett az óriási határban, annak hivatalos foglalkozása révén. Parasztszekéren elköboroltak egész a Tiszáig, a Szikra-csárdáig, a Fehértóig. Ami mind szokatlan és megkapó volt a fogékony komáromi ifjúnak, a váltakozó dombok és völgyek helyett a nyitott rónaság, a dunai malmok helyett a szélmalmok a város végén, a tanyák, a csárdák, a karámok, vándorló cserények, halásztanyák. A mérnök nagy népbarát volt, mindenkit ösmert, mindenütt megállott, beszélt a hadnagyokkal, akik a betyárokat üldözték és komázott a betyárokkal, akik a hadnagyok elől bujdosnak, betért a juhászhoz, a halászhoz, meghált a cserényben a bundán, bogrács tüze mellett, pásztorok társaságában töltvén az estét. Jókai itt szedte föl az egészséges magyar nép tósgyökeres gondolkozását, logikáját, észjárását és humorát. Ez volt az a nagy stúdió, melytől a szárnyai megizmosodtak. Gyenes egyszersmind a fák atyja volt, olyan szeretettel kezelte, mintha gyermekei volnának, velök élt, felösmerte rejtett tulajdonságaikat, amelyekről a természettudósok se tudnak, mert egy emberélet kevés arra. Gyenes mindazt tudta, amit a nép tud felőlük, mely ezredévek óta él velük együtt. Jókai ezt is megtanulta a gazdájától.

De még mindig nem érezte magát eléggé elfoglaltnak. Még mindig szomjazott. A pápai képzőtársaság hiányzott neki. Az irodalmi versengés izgalmái, édességei hiányoztak a kecskeméti főiskolából. A festészet, bár mindig tökéletes-

bedett benne és bár sok dicséretet aratott ügyessége, kezdte többé ki nem elégíteni.

Hozzáfogott első darabja,* »A zsidó fiú« megírásához, melynek hőse Fortunatus Imre, II. Lajos pénzügyminisztere. A drámát egy nemzeti színházi pályázatra írta versekben. A jambusok szépen pattognak, elég ügyesek, de a jellemzés még nagyon gyarló: az emberekben annyi vér sincs, mint egy légyben, eredeti észjárásnak, elevenségnek, színpompának és fordulatosságának vagy zamatnak is teljes híjával van még és mégis tekintve a kort, amelyben íratott és annak életkorát, aki írta, a tehetség erős jeleit mutatja. Mert tertium comparationist kell venni. Hiszen a bombasztok korszakának a kellő közepében úszkálunk. Érthetetlenségek még a külföldi nagy íróknál is előfordulnak. Maga Balzac beszéli, hogy néha egy galimatiást bent felejt a regényeiben, mely merőben érthetetlen lévén, mélynek látszik, minélfogva azt tapasztalja, hogy a nyájas olvasók többnyire épp az ilyen helyeket jegyzik ki a Stambuchukba. A legjobb költőknél előfordulnak a bombasztok, fölösleg, érthetetlenségek, naivitások; Garay azt írja: »Magyar hölgynek születni *nagy és szép gondolat* s ezt szelvében szavalják az országban, sőt magán a nagy Vörösmarty Mihályon is megesik, hogy a rím kedvéért toldja-foldja a versét s olyan félceket hagy bent, amilyeneket nem kellene, például a »Fóti dal«-ban:

Fölfelé megy borban a gyöngy; jól teszi.
Tőle senki e jogát el nem veszi.

»A zsidó fiú« verseiben is voltak ilyen dagályosságok, de itt-ott friss gondolat is megakadt, úgyhogy Móric egy cseppet se volt nevetséges, ha pályázni akart vele a száz aranyra, bár ő maga félt a nevetségességtől, titokban írta s nagy gondban főtt a feje, hogy kivel tisztáztassa le (mivel-

* Szuper Károly maga azt írja kézirati naplójában I. füz. 62. lapon Kecskemétről 1843. febr. 2-ről: »Gyakran meglátogatjuk Jókay Móricot, kivel én még Komáromban ismerkedtem meg s már ott egy vígjátékot írt számomra, a 'Vig cimborák'-at, most pedig a Hét-köznepok o. regénybe fogott.« »A zsidó fiú«-nál tehát még egy előbbi darabja is volt Jókainak, de erről ő soha nem tett említést.

hogy idegen kézzel kellett írva lennie a pályázatra), senkihez se volt annyi bizalma, hogy a szent titkot eléje tárja.

Jó szerencse, éppen mikor az utolsó simításokat végezte drámáján januárban, megnyílik az ajtaja egy napon s betoppan hozzá hanyag öltözetben, vékony köpenyben egy didergő alak.

— Ösmersz-e még?

— Petrovics Sándor — kiáltá Jókai kedvesen meglepetve, mert pápai ismerősciből csak az egy Ács Károly volt Kecskeméten.

— Petőfi Sándor — igazítá ki Petrovics a nevet s a Petőfi nevet ekkor hallotta Jókai először.

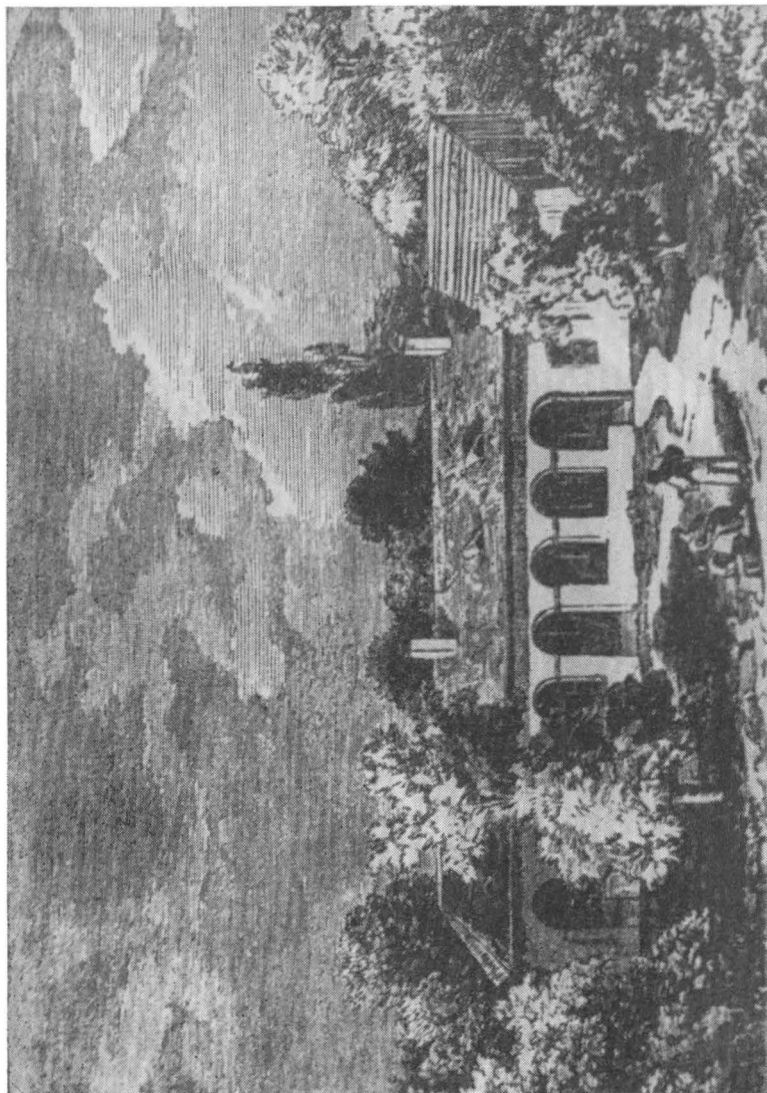
Ennek a magyarázatául elmondta, hogy a »Hazámban« című költeménye e név alatt jelent meg az Athenaeumban s ezt akarja jövőben megtartani írói névnek. Ez idő szerint azonban a színészeti pályán foglalkozik s színészekkel (a Szabó József társulatával) jött Kecskemétre, miután Pápán mint diák nem bírta magát tovább fönn tartani.

Jókai megörült tavalyi ismerősének, ki az önképzőköri időket varázsolta vissza s minthogy nem tartozott az itteni diáktársadalomhoz, ahol titkolózott, meghitta másnapra s felolvasta neki »A zsidó fiú«-t. Petőfinek tetszett a darab, dicsérte s ajánlkozott, hogy lemásolja, ami meg is történt, úgyhogy Jókai még idejében elküldhette. Petőfi rossz karban volt; életének talán ez volt a legkeservesebb időszaka; sokat nélkülözött s a színészi pályán is inkább hátrafelé ment, ezúttal színlapkihordó volt s néha valamely alantas szerepet kapott a szegény nemes Coriolan és Hamlet (mert az akart lenni), vendégek érkezését jelentgette a színpadokon vagy azt, hogy »a kocsi előállott«.

Jókai megszánta s a darab lemásolásáért meg akarta fizetni, de a kevély Petőfi visszautasította a pénzt. Kettejük szorosabb viszonya voltaképpen itten kezdődik és nem Pápán. Jókai ott még tartózkodó volt, sőt hívős iránta, amennyire ő hívős tudott lenni, itt azonban megösmerte Petőfi szenvedéseit, küzdelmeit, nagyratörő lelkének vívódását: nem egy elzüllött vagabundus volt már az most előtte, hanem egy hős leszakadó rongyaiban, kinek ruhája a sorssal való birkózásban tépődött össze. Szívesen barátkozott most már vele s

Jókai Mór arcképe 1852-ből

Jókai komáromi szőlőháza

arcképét is megfesté abban a sötétzöld, sárga gombos quäkkerben, melyet Petőfi az ősszel egy viseltesruha-kereskedésben Pesten a Széna téren vett s mely garderobe-jának egyedül büszkeségét képezte.

Petőfi csak néhány hétig tartózkodott Kecskeméten, mialatt dolga mind-mind rosszabbra fordult. A színtársulat proporcióra játszott, Petőfire ebből mintegy 28 váltó forint jutott havonként, de utóbb ez is leapadt, mert a nagy sarak miatt ezen a télen (1843) csak a legelszántabb kecskeméti polgár mert az utcára kimenni, illetve a színházba, kivált ha messzebb lakott. Hiába sürgette hát osztalékjai fölmelését. Nem volt honnan. De ha lett volna is, nem volt ok rá. Rossz színész volt. Jókai följegyzései róla, hogy milyen remekül tudott szavalni vagy előadni, teljesen alaptalanok. Előadói képességét jelentéktelennek mondják kortársai s őket igazolja a sikertelenség. Alakja szerény volt, a színpadra szinte alkalmatlan, arca nem rokonszenves és nem idomítható, nagy ádámcsutkája föl s alá járt szavalat közben a nyaka alatt, mint a csajka, hangja kevés ércű és kicsiny terjedelmű, egy kellemetlen orrhanggal megtoldva s emellett testtartása és mozdulatai sem megfelelők.

Tavasszal a vándormadarak megérkezésével a vándorlás ösztöne meglepte Petőfit is, elhagyta nyomorúsága tanyáját, hogy világot próbálni Pozsonyba menjen, ahol most gyülekezett az 1843-iki országgyűlés s hol bizonyosan lesz magyar színészet is, a tekintetes Karok és Rendek mulattatására.

Csakhogy az elmenetel ez egyszer nehézségekkel volt összekapcsolva és a Jókai által vásznon megörökített zöldes quäkker nagy veszedelemben forgott. Petőfi Némethy nevű színésztársával egy parasztasszonynál lakott közös szobában s tíz váltó forintot fizetett a kosztal együtt (micsoda dinasztának tűnhetett fel előtte Jókai, aki húsz váltó forintot fizetett ezekért Gyeneséknél). A végén azonban mintegy hat váltó forintra nem akadt más fedezet, csak a zöld quäkker. A parasztasszony visszatartotta a zöld quäkkert. Petőfi kétségbe volt esve, mit csináljon ő a zöld quäkker nélkül? Jókai és Ács Károly interveniált, de hasztalan. Az asszony minden áron zálogot akart, hosszadalmas tárgyalások után Jókai

oda kölcsönzé nagy Páriz-Pápai szótárát Petőfinek, ezt a félelemgerjesztő impozáns könyvet s az anyóka ezzel is megelégedett, miután Ács Károly elhitette vele, hogy annak nagy értéke van és a moly se eszi meg, míg a quákker csak bizonyos testalkatokra használható és a moly is megeszi.

Jókai ez alkalommal egész Pestig ment barátjával, ahol néhány napot töltöttek fiatal írók tanyáján, egyelőre még csak messziről nézegetve őket. Az egész pesti időzésből csak egy adat maradt, hogy április 10-én félénken kopogtattak Budán a Lyka-házban egy ajtón, mely a Frankenburg szállásába vezetett, de nem találták otthon a gazdát. Petőfi néhány költeményt és egy levelet hagyott ott. Hogy Jókai is vitt-e valamit táskájában, talán majd annak is meglátjuk a nyomait valamely színes borítékú lapban. Április 12-én reggel Jókainak vissza kellett utaznia Kecskemétre. Este a Török tszászárnál kávéztak, aztán sokáig sétálgattak a tavaszi éjszakán a Dunaparton, jövendő terveket kovácsoltak, alkalmasint többször olmenve a hely mellett, ahol most a szobra áll az egyiknek.

»A zsidó fiú«, Jókai első drámája, jó sikerrel járt künn a világban. Toldy Ferenc megkapta 1843. márc. 8-án. Április 31-én kihirdettetett az eredmény. Jókai lázas izgatottsággal várta a nagy napot, mely végre is beköszönt. A száz arany jutalmat a »Főúr és pór«, Obernyik drámája nyerte meg ugyan, de »A zsidó fiú« is dicséretben részesült. Nagy dolog volt. Az öt bíráló közül kettő, a legtekintélyesebb Vörösmarty és Bajza, »A zsidó fiú«-t ajánlotta jutalomra. Ez szinte több volt, mint maga a jutalom. Erről beszéltek Pesten az irodalmi körökben, a Pilvaxban és a Csigánál, elszivárgott híre Kecskemétre is s a Gyenesék diákját nagy nimbusz övezte. Igaz, hogy a »Kalliope«-t, az ifjúság írott hetilapját már eddig is ő szerkesztette, s vezére volt a Hippokrené forrását kóstolgató ifjúságnak, a Kalliope-csoportnak, de hát az mind csak gyerekség ahhoz képest, hogy az Akadémia bírálói majdnem neki ítélték a száz aranyas jutalmat. A száz arany se volt még olyan kevés akkor, az Akadémia se. Jókai álmodni se mert ilyen sikerről, boldog volt, égett talpai alatt a föld. Új és új tervek forrtak fejében, drámák, regények, novellák meséi kergették egymást tüzes fantáziájában. Száz kézzel szeretett

volna írni, de egyelőre már régebben kitervelt regénye megírásához fogott s amennyire a kötelező tantárgyak és az önképző tanulmányok engedték, szorgalmasan dolgozott a »Hétköznapiok«-on; festékes dobozait és ládáit pedig beszötte hálójával a pók. »A zsidó fiú« elfújta a piktort örökre. Néha még visszasóvárog első szerelméhez, a festékekhez, de ez már csak olyan, mint mikor az ember a második feleségével nászúton néha az eltemetetről álmodik.

A kecskeméti tartózkodás csodákat művelt rajta. Megnőtt szép sugár alakká, vállban megszélesedett kissé, arca megtelt s gyengéd piros színű volt, mint egy kisasszonyé, fejét sűrű fekete haj borította, hogy szinte a fésű se fogta. Szóval ideális ifjú volt, akárcsak a fiatal Goethe, mikor először van Weimarban, hogy az emberek megfordultak, utána néztek az utcán. Isten kívülről-belülről telerakta őt szépségekkel. Ovális arca, sima, márványfehér gondolkozó homloka volt, ehhez merengő kék szemek járultak, melyekben valami isteni álmatság honolt. Egy költőt nem is lehet képzelnünk másformának. Hanem a szakálla, bajsza még mindig nem akart előjönni, csak a nap felé állítva látszott azokon a helyeken valami fehér pihe. S amellé mindig takarosán is öltözködött; fehér cilindert viselt, sötétkék gérokkot, kivágott mellénnyel, »sapodlit« és kockás pantallót. A kecskeméti leányoknak szemet szúrt a csinos jogász, de őt nő szem még eddig meg nem perzselte. Tekintélye, melyet a tanári kar előtt kivívott szorgalmával, példás magaviseletével, egyre növekedvén »A zsidó fiú« sikerével és azzal is, hogy egy pár költeménye időközben megjelent a Pesti Divatlapban* (amit Petőfi közbenjárásának köszönhetett), kiszivárgott tanulótársai útján a civisek közé is s a szép Jókai fiú, mint a főiskola büszkesége, ismeretes városszerte, úgy-hogy az úri háztartású famíliák meghívják házukhoz is, kivált ahol muskátlis cserép van az ablakban (ami eladó lányt jelent, a virágokkal nem sokat bibelődő prózai Kecskeméten), de Jókai ilyen meghívásokat már ifjanta is csak ritkán

* A három költemény a következő: »Románc«, »Az arany és az ember« és »A hármás kín«.

fogadott el. Nem annyira poétasága és piktorsága irányítá feléje a leányos mamák tekintetét, mert vajmi csekélynek vétegett a piktör és poéta Kecskeméten (ebben az egyben egyezett meg Nagykörössel), hanem sokat emlegetett nagy jövője, jóviselete, amellet csinos alakja és főképpen az, hogy nemes ember volt: hiszen lehet az még vicispán is valamikor.

De Jókai, mint jó keresztény az ördög incselkedései ellen nem lép ki a szentelt vízzel húzott körből, megmaradt a kollégiumi élet körében. Egy Maglódiné nevű szép és püpes özvegy menyecske valamelyes kacérkodást úzótt vele az ablakban, mikor arra ment vagy az utcán, ha Jókai utána jött, elejtven zsebkendőjét, hogy azt, mint gavallérnak illik, fölvehesse, szóval mindentéle módot megpróbált, de mikor ezt Jókai észrevette, inkább kerülő úton járt haza, csak hogy a Maglódiné házatáját elkerülhesse.*

A kollégiumi élet nevesebb multságáiban azonban élénk részt vett s különös, hogy ő, aki eminens volta mellett is nagyon alárendelt szerepet játszott az iskola falain kívül egyebütt, itt anélkül, hogy külső viselkedésében észrevehetően változott volna, az ifjúság vezérévé emelkedett. Vannak ilyen esetek az életben. Más városban másnak látszik az ember. Az első föllépés dönthet. Ha az szerencsés, a többi magától következik. Az első benyomás, amit gyakorol az illető, nemcsak őtöle függ, hanem azoknak a hangulatától is, akikre gyakorolja. Néha a milió határoz. Másszor az első mondat, melyet kiejt, az első mozdulat, melyet tesz. Nem ördöngösség ez. Talán nem látszott gyámoltalannak, mikor Gyenes Palival első ízben megjelent a jogászok közt. És hogy nem látszott annak, azt ő is észrevette. És mert észrevette, egy nüansszal tényleg megbátorodott, ennélfogva tényleg nem volt már olyan gyámoltalan és lányos ügyetlenségű az ifjak közt, mint otthon Komáromban vagy Pápán. Sőt egyre jobban kezdte fölvenni az itteni jogászok allúrjeit, már a »mimikri« elmélet-nél fogva is. Jókay Károly, ki meglátogatta húsvét táján

* Körösi Sándor országgyűlési képviselő, kecskeméti volt iskola-társa emlékezései.

1844-ben, azt újságolta otthon anyjának : »Móric valóságos kecskeméti legényke, ha még egy évig ott lesz, még tán pocakot is creszt, mint a civisek«.

Legjobban meglephette a Móric értékelésében beállt változás pápai iskolatársát, Ács Károlyt, ki látta őt még mint nullát a társadalomban s ott egyszerre mint nagy numerus szerepel, de alkalmasint Ács se csodálkozott sokáig, mert a régi kép lassan-lassan szétfoszlik az új bangulatokban és tova illan, mint a füst.

Akárhogy történt is, akármi lett légyen az oka, »Móric kisasszony« legénynék látszott a talpán s nemcsak azokban a tulajdonságokban állt elől, amelyekben csakugyan első volt, de azokban is, melyekben nagyon hátul esnek a sora. Vitte az ifjúságot, amerre akarta és ő csak jó úton akarta vinni. Szavaló egyletet alakított, műkedvelő színelőadásokat rendezett a maga szemérmetessége szerint, hogy a női szerepeket is szoknyába öltözött jogászok játszották, mérséklőleg hatott a hajdan divatozó verekedésekre az iparossegédekkel, választékosabb társalgási modort hozott be az ifjúság körébe az eddigi duhaj, bicskás tónus helyett, párbajügyekben segédkezett, viszálykodásokban interveniált és mivelhogy egy kis stréberség mindig volt benne, hiúság ellenben még több, erőt vett akcióra alig képes, lagymatag természetén és többékevésbé jól betöltötte a szerepet, melybe a körülmények és véletlenek sajátságos játékából belekerült.

Kecskeméten töltött két évről maga is azt írja : »Kecskemét tett engem íróvá, testben-lélekben itt frissültem fel, itt erősödtem meg«. Itt érte az első nagy siker »A zsidó fiú«-val, melyet még tetézett Petőfinek egy Jókaihoz Pestről 1844-ben Kecskemétre írt levele, melyben elmondja, hogy Vörösmartyékkal egy páholyban ült tegnap a Nemzeti Színházban és Vörösmarty a tavalyi pályamunkákról nyilatkozva, igen dicsérte »A zsidó fiú«-t, »majd leugrottam örömben a páholyból« — teszi hozzá.

Életének e verőfényes tavaszára mindig szívesen emlékezik, amikor befejezván a nyár végén a jogot, mely akkor csak két évig tartott, azt írhatta 1844. július 26-án anyjának Komáromba : »Mint első eminens jöttem ki az iskolából, vajon a világ milyen kalkulust fog adni? Folyó hó 31-én

hagyom el Kecskemétet. Csak annyi jóakaróm legyen valaha a széles világon, mint itt, minden rendűek és sorsúak között volt — elég lesz.«*

* A levél szövege egész terjedelmében így hangzik:

Kedves anyámi

Végeztem. Elvégeztem a tizenhárom éves iskolai pályát, bár vele együtt a tévedéseket, a csalódásokat, mik az ifjút, a gyermeket majd kísérik, majd vezetik, csalogatják és üldözik, — elvégeztem legyen! vagy ha mikor őket teljesen elhagyám, mi életem elhagyásával hihetőleg ugyanazon órára fog esni, ily megleégedetten mondhattam; — mint most, — hogy végeztem! Mint első eminens jöttem ki az iskolából, vajon a világ micsoda kalkulust fog adni?

Folyó hó 31-én hagyom el Kecskemétet — csak annyi jóakaróm legyen valaha a széles világon, mint itt, minden rendűek és sorsúak között volt — elég lesz! — Aug. 1-én több dolgom lévén Pesten, ott maradok és 2-án, pénteken sietek kedves anyám és minden kedves rokonaim karjai közé.

Móric.

HATODIK FEJEZET

AZ ELRONTOTT REGÉNY

Teljes munkakedvvel, lelkében a tavasz rejtélyes zsongásával, a pacsirta vidámságával hagyta el Kecskemétet s miután Pesten Tóth Lőrincet kereste fel, aki rác-ürmösre hittá meg egy budai kocsmába, ahol színészek is megfordultak, másnap azzal az eltökéléssel indult haza hajón, hogy komáromi prókátor lesz belőle, amint azt édesapja meghagyta. Mihelyt kipihente otthon édesanyjánál és Vály professzoréknál az út fáradalmait, végigélvezte a viszontlátás örömeit, beállott ügyvéd »bojtárnak« Asztalos István uramhoz, Komárom legnépszerűbb fiskálisához.

Nem sok jogtudomány kóválygott a fejében, kedve se igen volt hozzá, de hát mit tegyen? A festészet vagy az irodalom, amelyek közt vonzalma ingadozott, nem volt még akkor pálya. Még tán ma sem az Magyarországon — de akkor éppen semmit se hajtott a konyhára, gazdag embernek való multság volt.

Asztalostól semmi fizetést se kapott, de Asztalos se kívánta, hogy az íróasztalnál görbüljön meg a háta. Elég, ha egy kicsit hozzászokol a mesterség praktikus részéhez, hogy kell az igazságot megfogni és kiforgatni, hogy kell a bírakkal bánni és hogy kell a kliensekkel.

Móric úr nem is igen törte magát, egy-két tárgyaláson megjelent, néha betekintett az irodába. Kuriózumképpen megszerkesztett egy keresetet vagy szerződést, melyet Asztalos uram áthúzgált, kikorrigált, ami meglehetősen lohasztotta a kedvét, egyébként pedig élt kedvenc foglalkozásának, irkált, sőt festett is Orbán Gábor szállásán egy várat ábrázoló képet, teljesen elzárkózva, úgyszólván társtalanul. A kecskeméti levegőből idehozva, megint a régi emberkerülő lett.

Otthon a Szombati utcai házban nem találta magát jól napközben. Az nem volt magány. A ház három lakószobából állott ugyan, egy hentesbolt s némi mellékhelyiségeken kívül, de az év egy részében Jókay Károly, a mostani »árvák atyja« is itt lakott, csak rövid időközökben, nyáron tartózkodván ekeli birtokán, melyet a feleségével kapott. Vályék ugyan a Kapitány utcában laktak, de napközben sokat vannak az öregasszonynál, úgyhogy jóformán megtelt a ház pusztán a családdal; ehhez járult a sok vizit. Néha délutánonként be se fértek mind a szobákba az összegyűlt strikkelő nénikék. A folyosó is megtelt, mely különben díszesebb volt a szobáknál is, hat vörös márvány oszlopával. Ezekről minden vendégének százszor elmagyarázta Jókayné, hogy azért szereti az oszlopokat, mert az ő Mórica kis diák korában úgy tanulta a leckéjét, hogy az oszlopok valamelyikét átnyalábolva akörül forgott jobbra-balra, míg végre belement a feladat a fejébe.*

Móricnak tehát nem juthatott itt külön szoba, következőképp nem igen volt otthon maradása; már a kora hajnali órákban felkelt és megreggelizvén, kiment a szigeti kertjükbe, hol a Kecskeméten megkedvelt tornászást gyakorolta, Iványos bácsi, a házi doktor utasításai szerint nyújtófán és súlyokkal. Közül folytatta Kecskeméten megkezdett regényét, a »Hétköznapok«-at, lelkével ott kalandozván a végtelen alföldi pusztákon. Ha megunta az írást, újra tornászott vagy a természet néma bámulásába merült. Déli harangszókor ide küldte anyja az ebédet; ha valami jót sütöttek vagy főztek a Vályék konyháján, Eszter is küldött; néha két ebédet kellett megennie, ilyenkor mindig sok jutott Lakórnek, a Vályék kutyájának, aki átértvén a szituációt, Jókai nagy mulatságára, bárki hozta is el az ebédet, mindig hozzászegődött.** A délutánt éppúgy töltötte aztán, mint a délelőttet s szinte bosszankodott, helyét nem lelte, ha estefelé a család-

* Peti Józsefné följegyzései.

** Lakór arról is nevezetes kutya, hogy midőn 1845-ben Petőfi Jókayéknál megfordult, türelmetlen természetével kiigazította a kutyát nevéen szólító Vályné: »Bocsánat, le coeur, nem la coeur« mire Vályné maradt fölül, mondván: hogy ő magyarul beszél. Peti Józsefné följegyzései.

tagok kirándultak és zavarták. Így élt az őszi derek beköszön-
téig, sötétben jött, sötétben ment, hogy váltig csodálkozá-
nak a komáromi előkelők, hallván, milyen déleceg, milyen
gyönyörű legényke lett s még csak nem is látta senki. Már
élcelődtek is a városbeli hölgyek, hogy talán a pincében zárva
tartja Jókayné Móric kisasszonyt, nehogy elcsábítsák a város-
ban.

A csípős őszi idő azonban végre bekényszeríté a városba,
ahol már csak lassan dolgozhatott a »Hétköznapok« befejezé-
sén. Körülbelül karácsonyra készült el vele s most már ő is
belevethette magát a téli örömekbe, már amennyire azok
neki ízlettek. Tényleg sokat bátorodott Kecskeméten s mint
egykor atyja, igen kellemes alakká nőtte ki magát a társasá-
gokban. A névnapokon, melyek kifogyhatatlanul követ-
keztek a Jókay-ház barátainak körében, Móric kezdett lenni
az univerzális mulattató. Mindjárt karácsony után indultak
meg ezek a nagy céciók. Megkezdte pedig a parókia. A püspök,
Nagy Mihály feleségének, Thaly Ágnesnek tartotta a neve-
napját. Lány is volt a háznál, a szép Püspök Lina, ki nagy
előszeretettel hozogatta zavarba pajzán kellemeteskedéséi-
vel az iruló-piruló Móricot. Lina kisasszonynak tetszett, hogy
menekül előle, minélfogva ráutazott a társaságokban. Pál
forduláskor Nagy Páléknál volt névnap, Károly estélyen Jókay
Károly adott lakomát, Ferenc napkor Vály Ferencéknél,
Boldogasszony eljegyeztetése napján, szintén farsangkor,
magánál özvegy Jókaynénál tartották nagyban a Mária napot.
Persze e dáridók megint új dáridókat fiaztak s Móric most
már elmaradhatatlan volt, nemcsak mert a legszebb és leg-
reményteljesebb ifjú volt ez idő szerint Komáromban, hanem
mert ezer hasznát lehetett venni. Már mindjárt abban, hogy
senki sem tudott olyan szép papír csipkétet kimetélni olló-
val a torták alá, mint ő, hogy azokat úgy kellett megbámulni,
mint valami remekműveket. Azonfelül olyan csárdás-táncossá
vált a »hírös városban«, hogy könnyű gyűlt az öregek szemébe,
ha nézték. Hát még milyen szépen tudott szavalni! S mennyi
leleménnyel rendezte az akkor divatos társasjátékokat, melyek-
nek zalog kiváltás volt a magjuk!

Majd minden névestére új társasjátékot talált ki és új
módját a zalog kiváltásnak a »Kútba estem«-nél. Ebben az

évben és ezeken a komáromi névestéken voltak azok primőrök s innen terjedtek el egyebüvé. Ő találta ki a »Csillagos ég lehozatalát«, »a végnélküli fát«, »a spanyol király gyászolását«, »a Hollandiából érkezett legyezőszállító hajót«, a »Hogy tetszik?«-et stb.* E megújhodott Móric mindent tudott, ami ilyen helyeken imponál, mintha csak a saját későbbi regényeinek egy élve ide vetett hőse lenne.

Mialatt ekként mulatott, első regényét simítgatta, az életben is első regénye kezdett szövődni. A vázolt mulatságoknak egyik legkecsesebb alakja a szép liliomarcú, hollóhajú, légies Asztalos Etelka volt, ki többnyire Móricot választotta táncosának s azontúl is, ahol csak megfordult, ama drót nélküli táviratozással, mely a két nemű fiatalság közt örök idők óta fennállott, elárulta a megfigyelők előtt, hogy Móric iránt gyöngéd érzelmeket táplál. Móric is észrevette ezt s titkon ő is osztozott bennük, de minthogy Móric még kissasszonyabb volt Etelkánál, jobban megőrizte a közöny látszatát. Ámbár a strikkelő nénikék Árgus-szeme előtt nincs titok. E piciny szikráknak mindinkább ki kellett gyulladni, mert sok volt az érintkezési pont. Móricnak kényelmes ürügye volt Asztalosékhoz járni, mint az Asztalos uram ügyvédgyakornokának, Etelkának pedig hasonlóképp oka volt naponként megfordulni Vályéknál, mert órákat vett a professzortól a történelemben és természetrajzban. A tanóra végeztével Móric is odajött a »sógorékhoz«, eleinte történetesen, később bizonyosan. Etelka, mintha kicserélték volna, fehérből piros lett, amint Móric belépett s Móricot, amint sikerült magát az első elfogultságon átküzdenie, amely küzdelme napról napra megújult, csodálatos bőbeszédűség fogta el, aminő a mámorból szokott származni. A jóságos Eszter, Vályné, női finomságával hamar észrevette a szövődő idillt s hagyván egy kicsit beszélgetni a fiatalokat, mindig azzal az utasítással végezte: »Eredj Móricám, kísérd haza Etelkát!« És Móricnak sohasem kellett ezt kétszer mondani.

Noha a következő tavaszkor, mindjárt a márciusi napokban Pestre költözött, hogy az ügyvédi vizsgára készüljön elő, gyakran vissza-visszajárt Komáromba, a szép kis leány

* Peti Józsefné, Vály Mari följegyzései.

emléke odahúzta. Néha csak egy napra jött, de két hétig is otthon maradt különböző ürügyek alatt; egyszer Petőfit is magával hozta, kinek már akkor hangzatos neve volt az országban. Ez alkalommal Vályéknál szállt meg Petőfi, mert a Jókayné «tisztá szobájának» (úgy hitták a vendégszobát) éppen lakója volt, de azért a derék nagyszony gondoskodása ide is kiterjedt fiának vendége iránt s telerakta annak szobáját éjszakára boros butelákkal. Igen csodálkozott, hogy azokból Petőfi nem ivott s még jobban csodálkozott, mikor Petőfi reggel rápirított. «Ugye azt gondolta kedves asszonyénál, hogy aki azokat a bordalokat írja, az ugyan szeretheti a bort?»

Petőfi, kinek különös ruházata, sötétzöld, színes virágokkal átszőtt dolmánya, barna bársony magyar nadrágja és rojtos topánkája nagy feltűnést keltett a városban, csak egy napig időzött Komáromban s Etelkát ő is szépnek találta. Meglehet, hogy éppen őt jött megnézni, ha ugyan Móric kiöntötte előtte a lelkét, amit alapjelmét ősmerve, bajos föltenni. Móric ezúttal is egy hétig maradt s azontúl is majd minden héten hazaugrott s kísérgette Etelkát a leckeórákról. A városban már suttogni kezdtek a szép összeillő párról, mikor egyszerre mint a villám lesújtott az Asztalosné egy kis levélkéje, mely Etelka helyett érkezett Vályhoz s abban arról értesítik a professzor urat, hogy az Etelka nevelését szülei a mai nappal befejezettnak tekintik. S hogy még több beszéd legyen erről is, néhány nap múlva Asztalosné fürdőre utazott a leányával.

A csalódott Móric, ki búsan és most már véglegesen utazott vissza Pestre, el nem bírta találni, honnan jön az első dér, mely e tavaszi rügyeket elfagyasztja, csak később, mikor már más ég alatt, más virágok nőttek, sült ki apránként, hogy a kisvárosok rendes megölő betűje a pletyka rontotta meg ezt a szépen indult viszonyt. A főököt maga Jókayné szolgáltatta, aki pedig teljes szívből szerette az Asztalos-famíliát minden tagját. Százszor-ezerszer is meg fogja ő azt bánni a keserőségek óráiban, amelyek megérkeznek.

Úgy történt pedig az egész, hogy valaki fölemlíté a szállongó hírt előtte s meg is dicsérte, milyen szép menyé lesz.

— Soha — pattant fél Jókayné. — Míg én élek, meg nem engedem, hogy az én fiam katolikus leányt vegyen el.

Fürge nyelvek elmondták Asztalosnénak, Asztalosné se nyelte el, üzent valamit olyat, amit Jókayné nem tett a tükör mögé, erre Jókayné visszaüzent s így mérgesedett el egy könnyedén odavetett mondatért a két család közt a jó viszony s így formálódott másképp két élet, vagyis csak az egyik, mert a szép Asztalos kisasszony búslakodott, sorvadozott, betegen jött haza őszre a fürdőből s rá néhány napra meg is halt.

HETEDIK FEJEZET

A PILVAX-ASZTAL

Jókai éppen a huszadik évét töltötte be, illetve egy pár nappal volt túl rajta, mikor február elején Pestre utazott, hogy a Molnár József ügyvéd híres irodájában mintegy előkészüljön az ügyvédi cenzúrára, azt letegye és azután végképp megtelepedjék Komáromban.

Anyja becsomagolt borjúbőrös ládájába, mely hú kísérlője volt Pozsony óta minden útjában, a szépen gondosan bera-kott holmi közé ő maga csak némi kéziratokat rakott be s ezek közt a befejezett »Hétköznapiok«-at s azzal megindult, még pedig a Duna zajlása miatt »gyorsparaszt«-tal, oly ígért mellett, hogy sokszor haza látogat, de végképp csak egy év múlva költözik vissza a diplomával. Az ígért első részét beváltotta, a másodikkal adós maradt, sohase költözött többé vissza.

A gyorsparaszt szokás szerint Budán tette le a komá-romi utasokat. Móríc elfáradva, összetörve érkezett meg és át sem ment aznap Pestre, ott maradt éjszakára a Fehér Farkasban és csak másnap igazítá el dolgát, a fiskálissal akképpen állapotva meg, hogy félcsap jurátusnak, kap ezért szállást és hat forint havi fizetést. Hat forintban tizennyolo ezüst húszas van és ez már valami.

Alighogy a principálisával végzett, nyakába vette a várost, Petőit felkeresni, akiről komolyan kezdtek már akkor beszélni az emberek. A Pilvax-kávéházba ment, tudta, hogy odajön Petőti, gondolta, ott várja be. Megkérdezte a pincérek-től, melyik asztalnál szokott ülni, mire azok odamutattak egy nagy kerek asztalra a szögletben, mely a »Közvélemény asz-tala« címen válik ismeretessé nemsokára ebben az országban.

Az asztal körül már többen ültek, ismeretlen ifjak, az úgynevezett »fiatal óriások«. Jókai félre ült s onnan leste az

ajtó nyílását az Ūri utca felől, míg végre csakugyan megjelent a Petőfi vezna alakja; bársonnyal bélelt Lendvay-köpenyeget viselt és a kezében fokost.

Jókai eleibe lépett, félénken, szerényen. Petőfi ránézett, felismerte s kitörő örömmel zárta a karjaiba.

— Isten hozott, kedves »Marcikám! Hol veszed itt magadat?

(Marci volt a Jókai becéző neve.)

Petőfi rendkívül tudott ragaszkodni azokhoz akiket megszeretett. Jókait rögtön bemutatta íróársainak* s legott vitte nagy diadallal a szállására, ahol zavartalanul beszélhettek.

Ūtközben eldicsekedte, hogy a Vahot Pesti Divatlapjának segédszerkesztője és koszton, szálláson kívül tizenkét forint fizetése van havonkint.

— Éppen kétszer annyi, mint nekem — panaszkodott Jókai.

Elmondván élményeiket, reményeiket, terveiket, Jókai kivette téli kabátja belső zsebéből a paksamétát, a »Hétköznapok« kéziratát, arra kérte Petőfit, lapozgasson benne, mert a véleményére nagy súlyt fektet. Petőfi nyomban hozzá fogott az olvasáshoz és este egy Kígyó utcai kis korcsmában, ahol a vacsoránál találkoztak, agyba-főbe dicsérte a regényt, újságotván, hogy azt megmutatta Vahotnak is, aki szintén el volt ragadtatva s mindjárt leküldött belőle egy mutatványt a legközelebbi számra a nyomdába. E mutatvány tényleg meg is jelent a március 6-iki számban a következő csillag alatti jegyzet kíséretében: »Ezen mutatványból világosan kitűnik, hogy írójának igen szép tehetsége, nagy ereje van e pályához. Képzetele, nyelve egyaránt gazdag és eredeti«.

A regénymutatvány sikere mintegy belépti jegyül szolgált abba a társaságba, mely a Pilvax kerek asztalához járt és a Komlóban vacsorázott vagy a Csigánál, mely utóbbi

* Török Zsigmond »Apró fényképek« című munkájában írja le e találkozást, melyből azonban csak annyi igaz, hogy találkoztak és hogy bemutatta ott levő barátainak; az ízetlen, sőt ostoba dialógus, melyet a Petőfi szájába ad, nem történhetett meg, valamint a találkozás se lehetett novemberben, mint Török írja, mert annak körülbelül március 2-án, vagy legfeljebb 3-án kellett megesnie.

helyen néha megjelent Vörösmarty Mihály is, kinek fejét valóságos dicsfény övezte a fiatal írók szemében.

Jókaira ez a belépti jegy jó is volt, rossz is volt. Elvonta jogi tanulmányaitól, de felvillanyozta irodalmi munkásságra. Viszont elkedvetleníté a magábaszállás óráiban az írói pályától az, hogy e fiatal írók csoportja mind nem keresett annyit, mint Molnár József hites ügyvéd úr egymaga. Bizony, csupa szegény ördögök voltak ezek, a hórihorgas Pálffy Albert, ki a Magyar Millionerrel csinált magának egy kis nevet, rendszerint nem vacsorált, mert arra nem telett, Pákh Albert, egy lutheránus pap fia, maga foltozta a ruháit, a gavalléros Bérczy Károly, egy Stand nevű vidéki doktor fia, búsan böjtölte ki külseje előkelőségét, Lisznyay Kálmán, a varsányi hét szilvafájából a nyolcadikat költötte, Vahotnak volt olykor-olykor jövedelme, sőt tőkéje is, de az mind bement vagy a torkán, vagy kijött a kéményen. A dadogó Sükeinek nem volt se pénze, se tehetsége; a piperkőc Dobsának ellenben volt tehetsége is, pénze is, de az előbbit mások nem akarták elismerni, az utóbbit pedig ő titkolta; a jó köpcös Degré latákiát szívatott az alakjaival és fácánpecsenyét, osztrigát etetett, de ő maga kispörkölteken táplálkozott a Liciniusnál. A javíthatatlan gonosz csont Lauka Guszti, kiben nem volt tehetség, csak vidámság, egész nap az Újvilág utcai Arany Sas körül kóválygott, mint a pók, hogy az érkező dzsentriben legyet fogjon; Frankenburg volt talán a bohémok közt a legpolgárabb, aki szerette a lelkiismeretes, rendszeres munkát, de lapjaival nem volt szerencséje és íróinak nem bírt honoráriumot fizetni. Csengery Antal legalább méltósággal tűrte szegénységét, de a különö Vajda szidalmazta érte az isteneket. Bulyovszky Gyula, a finomság és az elegancia prototípusa, az egyetlen volt, aki a szabójáról, suszteréről és mosónéjéről olyan tónusban beszélt, mint valami engedelmes lényekről, a többiek szókincsében e fogalmak olyan formáknak szerepeltek, mint a nyulak világában a jágerek és a rókák. E Bohémiának egyik nagy alakja volt Vas Gereben (élő ember nem emlékezett arra, hogy annál valaha pénz lett volna). Közöttük volt a mókázó elmésségű, cinikus Kecskeméthy Aurél, szegény fiú, kinek anyja szobaurakat tartott kvártélyban és abból tartotta fenn magát; ott ült hallgata-

gon a búskomor Czakó és a fecsegő Ludasi Gans Mór, a zsidó újságíró első palántája, a társaság ez idő szerinti Stichblattja. És e szegényes egzisztenciák mégis vonzóak és nem nélkülöznek bizonyos fényességet ebben a korban, mert a nemzeti dicsőség udvarán sűrögnek-mozognak. Ezekből kell kiválniok a Bajzáknak, Eötvösöknek és Vörösmartyaknak. Az emberek érezni kezdik, hogy itt csillagok gyulladoznak, melyek világitani és vezetni fognak az éjszakában.

Pest maga még akkor pólyákban van. Kilencvenezerre szaporodott ugyan a lakosa, de azért korántsem nemzeti empórium. Még talán Dabas is inkább az. A törzslakosság sört iszik, vagy rác-ürmöst, németül tratyog és nem törődik a közügyekkel. Aki valamire való ember benne, az mind nem hozzája tartozik. Arisztokráciája nincs, a legnagyobb úr a Pest megyei viceispán, Nyáry Pál uram, meg a nádorispán, de azok se pestiek. Van ugyan néhány derék magyar ember, bírák, megyei tisztviselők, múzeumdirektor Kubinyi Ágoston uram, akadémikus tudósok, egyetemi professzorok, kiváló írók, de ezek is mind valahova másüvé számítják magukat. Pesten nincs odahaza senki, csak a spízbürger s az mind hasznavehetetlen, lélek nélkül való népség. Kereskedelme, forgalma primitív; van négy országos vására és megvan a Szent István jobb keze. Az egyetlen tiszta kéz, mely önzetlenül emeli a várost, ide csődítve egy évben egyszer az ország lakosságát; a törököktől maradt fürdői a túlsó parton, néhány podagrás beteget vonzanak kezdetleges vendéglőibe, melyekből nyolc van, egyeteme egy csomó diákot hoz össze.

Hiszen haladni mégis halad. 1780-ban csak 23 ezer lakosa volt, ez a szám nem egészen hetven esztendő alatt egészen megnégyszereződött. Hiszen elképzelni is csodálatos, csak kávéház van a városban 33 s ezekbe 13 újság jár. A Pesti Hírlap, Athenaeum, a Világ, a Regélő, a Religió és Nevelés, a Protestáns egyházi és iskolai lap, a Tudománytár, Orvosi Tár, Honderú, Életképek, Magyar Gazda, Tudakozó Lap. Megfoghatatlan, hogy ki olvassa ezt a sok lapot!

De e harminchárom kávéházból bizonyosan a Pilvax törzsvendégei érnek a legtöbbet. E fiatalság szívében hordja az országot. E szerény asztalnál észrevétlenül készül a jövő,

Mühlbeck Károly karikatúrája a Jókai-életrajzot író Mikszáthról

ki úgy mutatja be Rayé francia tanárnak:

— Egy író, a ki francia regényeket ír magyarul.

Hogy Petőfi nem érezte meg Jókai-ban a magyar föld szagát, az szinte hihetetlen, épen abban az időben, mikor az elbeszélők közül csupán az ő írásaiból érezhető ki. Jósika magyartalan és Scott Walter utánzó, Kemény Zsigmondtól még csak néhány novella jelent meg Kolozsvárott, mely, tömör, de nehézkes. Az elbeszélő vállaj nem is neki való, mintha az elefánt menüettet tánczolna. Kuthy Lajos csupa dagályosság, hogy szinte galimathiasz, a mit ír. (Mégis vannak olyan bolondok, a kik geniének tartják). Nagy Ignác vidám, értelmes író, de szintelen, Vas Gereben jóízű, de mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén, báró Eötvös nagy elme, de sentimentalis és nemzetközi, Pákh Albertnek van humora és sarcasmusa, de az fanyar, mint a vadálma, nem a magyar szájizéhez mért.

Többé-kevésbé ezek az írók dolgoztak akkor prózában, Degré csak később kezdte írni regényeit.

míg a szép tornyos városházban alszanak a tunya patriciusok. E szerény asztalnál készül az a nagy szépséges város, melyet a mai Budapest nyújt, de előbb még az országnak kell szabadnak lennie. E fiatal írók és politikusok vitáiban, gondolataiban, irányeszméiben vannak a kövek, amelyekből mindez varázserővel felépül egy hajnalon. Ide ragasztja a Petőfi barátsága a fiatal Jókait, ki napról-napra több-több ilyen bohémmel ösmerkedik meg. Mert nemcsak az írók és a politizáló hírlapírók mutatkoznak itt. Jönnek ezeknek szatelleszeik, bámulóik, ismerőseik, barátjaik, a muslincák a gyertyalángok körül, kik átmelegednek a tűzhelynél, mint a téglák és e kölcsön vett meleget megtartván magukban, vele gyakran jelentékenyebb szerephez jutnak, mint magok az égő zsarátnokok, melyek nemcsak melegítenek, de égetnek és gyújtanak is. Így voltak itt fiatal emberek, mint Kacsokovics, aki sohase írt, sohase mondott semmit, de a győzelem napjaiban, mert köztük élt, Pest város országgyűlési képviselője lett. Lármáztak, disputáltak itt alakok, akiknek a neve se maradt fent, elenyészett nyomtalanul, viszont *innen* datálódik némely neveknek hangzatossága, anélkül, hogy valami egyéb állna velök összefüggésben, mint hogy itt szűrösölték a kapucínereiket.

A Közvélemény asztala oly népes volt némelykor, hogy több asztalokat kellett hozzá tolni. A Nemzeti Színház teatralistái ide tartottak, mert itten termett a kritika; a fiatal óriásokkal tanácsos volt jó lábon lenni, sőt a vidéki színész is ide kukkantott be, ha nyomorúságos sorsa Pestre hajította, mert itt legjobban megértették. Ide jött Tompa Mihály, ha Pesten járt, Szemere Miklós Lasztócról, Kovács Pál Győrből. A vidéki levelezők megoldván sarúikat, áhítatosan nyeltek minden szót, melyet Olimpusz lakói elpotyogtattak, és végre nem maradtak el a mecénások sem, vidéki földesurak és gavallérok, akik eladván a felszállított gyapjút, mulatópajtásokat kerestek egy vidám estéhez.

Jókai csak némelykor jött, de ez elég volt, hogy egy-két napra elveszítse kedvét az aktáktól. Szébb dolgokról volt itt szó. A megjelent cikkekről, polémiákról, novellákról, versekről folytattak eszmecsere-t. Rossz vicceket faragtak a kiadókra, a szerkesztőkre, a kiflikre, az omnibuszokra.

1845-ben már Petőfi dominált az asztalnál. Talán csak az egy Obernyiket nézték még többnek a pajtások, de az szótlan természetű volt. Petőfi pedig hovatovább mind jobban megszerette Móricot, csak az erők ösztönszerű vonzalma a gyengékhez, magyarázza meg Petőfinek e majdnem beteges vonzalmát a szerény és szelíd természetű Jókaihoz, kinek lángeszét azonban egész biztonsággal ösmeri fel. Az elvonult életet kedvelő ügyvédjelölt többször megpróbálta a kimaradást; a rakoncátlan, sőt durva hang nem mindig hatott rá kellemesen, a témák gyönyörködtették, de a személyek nem. Csakhogy Petőfi újra és újra visszaterelte őt ide. Ebben a milióban pedig lehetetlen volt elaltatni a fülemülét, aki őbenne lakott. Hiába heverték íróasztalán jogi könyvei otthon szűk szobájában, mely a Molnár irodájából nyílt, esténként hivatón beszélt hozzá a heverő írói toll s akár volt rá ideje, akár nem volt, csak hozzá látott egy-egy novella megírásához, s némelykor a hajnal is ott találta a szaporodó kutya-nyelvek között, álom pedig nem jött a szeméire, ha lefeküdt is, vagy ha jött, a novellahősök sorsát szötte benne tovább. Így írta meg a nyáron »Nepean szigete« című elbeszélését, melyet Frankenburg az Életképekben közölt szeptemberben.

A »Nepean szigete« az első műve Jókainak, melyben már az igazi Jókai mutatkozik meg, nem számítva a »Hétköznapok«-at, minthogy az később jelent meg. Roppant feltűnést okozott a novella az irodalomban. Három hétig beszéltek róla az írók a központban és a literatúrakedvelők a nemesi kúriákon és a tisztartói lakokban, mert meg kell jegyeznünk örök dicsőségére ennek az osztálynak, hogy mindazokat, amiket a magyar szellem teremt, majdnem kizárólag azok a szerény tekintetes urak méltányolták, akik a földdel bíbelődtek. Új volt a hang és merész a koncepció e novellában, azért lett esemény a megjelenése. Sokan azt hitték, hogy csak fordítás, külföldi remeknek sikerült átültetése és hogy a Jókai Móric álnév valami híres író takar. Még Pompéry is, aki pedig meg is fordult néha a Pilvax-asztalnál és láthatta volna Jókait, ha ügyel a szerényen meglapult ifjúra, azt írta Frankenburgnak: »Tudni szeretném, ha lehet, hogy a Nepean-sziget derék írója kicsoda. Nem mondom, hogy tökéletes mű, de magán hordja a fényes tehetség jelét.«

Frankenburg megölelte Jókait a nagy siker után és a két számra terjedő novelláért harminc forint honoráriumot fizetett, úgyhogy a Pilvaxban mint gazdag embert nagy éljenzéssel fogadták a fiatal írók, kiknek köztársaságában egy karikacsapásra nagyot emelkedett rangban, márpedig a rangkülönbségek sehol se respektálatlanak oly bizonyosan és olyan igazán, mint Bohémiában. Királyok nem adhatnak oly rangokat, mint az alkotások s még kevésbé e rangoknak oly tisztelőket, mint aminőket a nagy írók bírnak a kis írókban és olvasók táborában. De még ez nem volt elég. Gratulációkat kapott sógorától, kecskeméti tanáraitól és ismerőseitől. Petőfi egy verset írt hozzá e siker ötletéből »Egy fiatal íróhoz«, melyet nemsokára egy másik követett »Jókai Mór-hoz« címmel. Ez idő tájt kezdte használni ugyanis a »Mór« keresztnévet, ami Tóth Lőrinc műve, ki először címezte hozzá írt levélkéjét »Jókai Mór úrnak«; eleinte bosszankodott érte s visszacímezte a levélborítékon: »Tóth Lőr úrnak«, de azért később Petőfi kívánságára mégis csak azt írta a munkái alá.

Az íróknak az a csoportja, mely a Pilvaxban és a Csigában vagy a Komlóban megfordult s melyhez még hozzá tartozott Berecz Károly, egy-két melegebb poéma szerzője, Kerényi Frigyes, Irányi, Émódy, Sárosy Gyula, Bogdán Lajos, Oroszhegyi, Adorján, Xantus, nem a mai vad zsenik és eltévesztett egzisztenciák apái, ez egy más faj volt, tisztességes, törekvő fiatalság, mely elvégezte iskoláit, diplomát szerzett, de ellenállhatatlanul vonzódott az irodalomhoz. Vitte egy láthatatlan erő, mint ahogy a holdkórost kihúzza békés vackából a holdvilág. Nem a tanulást unták ezek meg, mint a mostaniak, hanem éppen azért voltak itt, mert máris többet tanultak, mint a többi s nem akartak könnyűszerrel országgyűlési képviselők lenni, sem olyan jövedelmet érni el a lapoknál minden tanulás és tudás nélkül, aminőt más rendszeres pályán csak nagy szerencsével, hosszú küzdelem után lehet elérni. Ez így van már ma. Csakhogy az egy Nagy Ignácot kivéve, az akkori legjobb íróknak se volt annyi jövedelme, mint egy kancellistának. Frankenburg szerkesztő letére még egy kis hivatalt is viselt a helytartóságnál, Petőfi öt forintot kapott egy-egy verséért. A jelesebb könyvek egy kötetét 160—180

frttal fizették a kiadók. A napilapok munkatársai 30—40 frt havi fizetést kaptak.

Nem a kalács izgatta tehát az ifjúságot, se az irigység nem bántotta. A szent hevület hozta őket össze, tekintet nélkül a nyomorúságos megélhetésre. Ahogy a madarakat fölviszik a szárnyaik a felhőkbe, anélkül, hogy ott búzaszemeket találhatnának. Nem az volt hát a helyzet, ami most, hogy a tóduló sisera-hadak egymás felfalására törekszenek. Az öregeket tisztelték, de hogy tépték volna le babérait, hiszen éppen ez ősz homlokok dicsfénye vonzotta őket e perifériába. Mikor a fiatal író szemtől-szembe állt egy Vörösmartyval vagy csak Nagy Ignáccal is, lázas reszketétség fogta el a tudatra, hogy életének micsoda nagy pillanatát éli most. Az öreg írók nagy tekintélyt tartottak. De ez nem a magasban élő emberek ünnepélyes dolyfe volt, hanem atyai auktoritás, mert meg kell adni, hogy ezek az akkori öreg írók emberesebbek voltak a mostaniaknál. A fiatal írókat felkarolták-gyámoltatták, tehetsége, munkája iránt érdeklődést tanúsítottak. Az irodalomtörténet gyönyörű példáit mutatva jólelkűeknek, miként növelték e nagy alakok az ő veresytársaikat. Hogyan gyámoltítja a nemzet koszorúival borított Vörösmarty a fölfedezett sasfiókot, Petőfit, holott neki kell legjobban éreznie, hogy ez túlszárnyalhatja egykoron. A becsületes Frankenburg, a jó közlegény, vezéreket nevel lapjánál. Nagy Ignác maga viszi el a »Hétköznapiok«-at Hartlebenhez s nagy rábeszélésekkel tukmálja rá háromszázhatvan forintért, hogy csak minél előbb napvilágot láthasson a mű, mely őt, a »Pesti titkok« népszerű íróját, feltartóztathatatlanul el fogja homályosítani. Pedig ezt a Jókay nevű ifjút akkor látta először.

Általában szép és meleg volt ez az élet. Mint ahogy a madár az anyai szárnyak alatt születik, úgy az író is az öregek szeretetében izmosodott. A nagyok és a tekintélyesek nem zárkóztak el a kezdők és névtelenek elől. A »szent ember« Szemere Pál gratuláló levelet írt annak, akitől valami csinosat olvasott. Toldy is szívesen megállott minden apró tüzeckénél, megpiszkálta és nagyobbra igyekezett fújni a leheletével. A híres triász apostoli hivatással ápolta Apolló kertjében az apró palántákat. Vörösmarty színházi előadás után szívesen kereste fel a kis írókat kis kocsmáikban, a Liozinusnál,

a Szöllőnél, az Aranykéznél, de legtöbbször a Csigánál, hol külön nagy karszéket tolt neki a vendéglős. Mellette valamelyik kedvence ült, vagy a víg Gaál József, vagy a szép és szomorú Adorján Boldizsár, de kedvelte Egressy Bénit is. Ahol Vörösmarty megjelent, elmaradhatatlan onnan Zoffcsák asztalos és Szijj uram gépész, mert a költőkirályhoz igazi barátság kapcsolja a két egyszerű polgárt. Fenomenális alak Vörösmarty abban a korban, mikor még a nemes és a nem nemes közé oly nagy válaszfal emelkedik. Ő egyformán közel bocsátja szívéhez Zoffcsákot és Deák Ferencet. Néha ritkaságképp Bajza is eljött Vörösmartyval a Csigába; nyírott bajszával, gondosan fésült szakállával, büszke magatartásával méltóságteljes alak: egyformán tisztelik mind a kettőt, de Vörösmartyt jobban szeretik. Arra a hírre, hogy Vörösmarty és Bajza polgári kimenőt tartanak, a kedélyes Nagy Ignác is kompareál, ami azt jelenti, hogy »pattogni fognak a dugók«. Rút volt Nagy Ignác mint egy faun, »de magát Jósikánál is szebbnek tartja« s ebből sarjadztak ki a nagyfejúek kimeríthetetlen tréfái és ugratásai, melyek azonban sohase érintették a megbeslés határbarázdáit.

Mindennek valami csodálatosan kedves patriarchális levegője volt. Tréfa csak annyi vegyült a fehér asztali társalgásba, amennyi a hangulathoz kellett. Irodalmi kérdések domináltak a kavargó pipafüstben. Egy új magyar szó, amit Helmeczy faragott vagy valaki más, egy új vers vagy egy novella úgy boncoltatott fel, mint mikor egy órának a szerkezetét rakják szét. A fiatalok csak akkor szóltak közbe, ha az öregek hangulatába beillett. Nem a világi állások vagy a habérlevelek száma szerinti ranglétra készte őket e szerénységre, hanem az egyszerű tisztességtudás. Egy családnak látszott az írói világ így együtt, mintha apák és fiak volnának. A kezdő író, ha csak egy poémácskát írt is, már jogcímet nyert arra, hogy Vörösmartynek bemutatassák és azt »Miska bácsi«-nak szólíthassa.

Ehelyütt ritkán fordult meg Jókai, mert majd mindig volt valaki, akire Petőfi »rá nem nézhetett«, de ha megfordult, az öregek szeretettel fogadták. Vörösmarty tréfásan »Jóczy«-nak nevező. Ha a fiatalok egyedül maradtak, akkor meg-elevenült a Csiga, zúgott a nagy disputáktól, bohém tréfák-

tól. Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni a zárkózott kedélyű mélabús Berzsenyi Dániel, hogy egy estét írók közt töltsön, de elborzadva a tapasztaltaktól utazott el másnap Niklára, hogy soha többé meg ne kívánja az írói társaságot.

A Csiga nagy asztala különös érdeklődéssel várta a »Hétköznapiok«-at. A megjelent mutatványok két táborba osztják az írókat; olyanokra akik nem fektettek különös súlyt a versenyre és olyanokra, akik Kuthy leszorítását jósolták általa. Mialatt a »Hétköznapiok«-at szedték a nyomdában, legalább is annyi szó esett róla, mint azután, mikor megjelent. Akkor még nem szaporodtak a könyvek olyan könnyen, mint a szúnyogok. A városban mindössze három könyvnyomda volt s az egész közönség tudta, mikor mit dolgoznak azokban. Lassan készült egy könyv. A korrektúrán nem szaladt át az író, hanem két hétig hordott a szíve alatt egy-egy kiszedett ívet, gyomlálván abból a nyomdahibákat s szépítvén abban a kifejezéseket.

A »Hétköznapiok« még az akkori viszonyok közt is szegényesen jelent meg, hamupipőke ruhában, olcsó, rossz papíron, kékes, igénytelen borítékban, szóval minden pretenzió nélkül. Sikere azonban jelentékenynek mondható. Mert mindenki egyszerre tisztába jöhetett azzal, hogy egy új, mindenkitől elütő író támadt, aki sajátos egyénihangon tud elbeszélni. S akinek sok húrja van. Ragyog, megrikat, megnevettet és elandalít.

Maga Jókai azt írja e regényéről: »kecskeméti visszaemlékezés, zabolátlan fantázia szüleményei«, de más helyütt elismeri, hogy vannak abban lapok, különösen leíró részletek, melyeknél sikerültebbeket nem írt sehol sem.

Kétségtelenül rossz regény, sőt nem is regény, összetákolt valami, cselekvénye kuszált, jellemei valószínűtlenek, találó megfigyelés váltakozik benne szertelenséggel, burleszk komikum szentimentalizmussal vegyül és mégis benne van már a »nagy író«, friss humor bugyog benne s az előadásnak valami különös vonzó kecsessége és zamatja van. Egyik bírálója az Irodalmi Őrben pedzi már, mondván: hogy Jókai első műveivel »meglepetést, mondhatni megdöbbenést és örvendetes sejtelmeket okozott«. Igaz, hogy a lap is, mint az Életképek melléklapja, a kritikus is, Tóth Lőrinc, mint földije, közel

állottak hozzá. Mindennek dacára a Tóth Lőrino kritikája olyan találó, hogy nagy variációban a mai Jókaira nézve is igaz. Ennek a Tóth Lőrincnek fiatal korában jó szeme volt.

Annál felületesebben ítéli meg barátját Petőfi, ki úgy mutatja be Rayé francia tanárnak ;

— Egy író, aki francia regényeket ír magyarul.

Hogy Petőfi nem érezte meg Jókaiiban a magyar föld szagát, az szinte hihetetlen, éppen abban az időben, mikor az elbeszélők közül csupán az ő írásaiból érezhető ki. Jósika magyartalan, és Scott Walter utánzó, Kemény Zsigmondtól még csak néhány regény-mutatvány jelent meg az Athenaeumban és a kolozsvári lapokban, mély, tömör, de nehézkes. Az elbeszélő válfaj nem is neki való, mintha az elefánt menüettet táncolna. Kuthy Lajos csupa dagályosság, szinte galimatiasz, amit ír. (Mégis vannak olyan tévelygők akik zseninek tartják.) Nagy Ignác vidám, értelmes író, de színtelen, Vas Gereben jóízű, de mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén, báró Eötvös nagy elme, de szentimentális és nemzetközi, Pákh Albertnek van humora és szarkazmusa, de az fanyar, mint a vadalma, nem a magyar szájízéhez mért.

Többé-kevésbé ezek az írók dolgoztak akkor prózában. Degré csak később kezdte írni regényeit, melyek nem sokat értek. A rossz francia regényeket utánozta. Némi könnyedség volt az irányában, minden esprit nélkül. De a publikum nem volt követelő. Elegánsnak találták a dolgait. Mint ahogy elegánsnak találták apáink később az olyan francia ételeket, amelyekből nem lehetett jóllakni. Például az omelette-soufflée-t. Csakhogy az omelette-soufflée-ben legalább tojásfehérje volt és cukor, míg a Degré regényeiben nem volt semmi.

Az elbeszélő művészetnek ebben a stádiumában azt lehetne hinni, könnyű lesz Jókainak feltűnnie briliáns tulajdonaival. Mert Eötvös ugyan fölrázta a közönséget a »Falu jegyzőjé«-vel, mely a jobbágyság szörnyű sorsát rajzolja, Kemény Zsigmond elbeszélései egy nagy komprehenzív elmének gondolatvilágát tárják elé, de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum. Jósika Miklós tud ugyan meséket szőni, csattanós helyzeteket kihozni, meglepő fordulatokat előkészí-

teni, de ő sablonos és patronokon keresztül fest, mint a szobapíktorok. Ha három lovag halad a budai úton (mondjuk, ha úgy kezdődik a regény), következik a három lovag leírása, a lovag ruhájáé és a lóé, aztán a három lovag élettörténete a bölcsőtől kezdve, (esetleg még korábról) addig a pillanatig míg a budai úton haladnak. Csakis ily recept birtokában írhatott naponkint egy nyomtatott ívet e derék Jósika Miklós, kinek mégis több híve volt az olvasók közt, mint a többinek összesen, mert tisztelet az analízisnek, a bölcselkedésnek, az irányeszmének, de a meséléshez mégis a mese a legszükségesebb.

Mindegy, mégis nehéz volt egy új embernek gyorsan, rohammal prosperálni. Mert ha olyanok is írták a regényeket, akik voltaképpen mást lettek volna hivatva írni, az olvasók is hasonló módon toborzódtak össze. Ha nem voltak született elbeszélők, nem voltak született olvasók sem, akiket egy belső vágy és inger hajtott volna. Nem vált még az olvasás napi szükségletté. Az irodalmi gourmetnak még a fogalma se volt meg. Olvastak az emberek hazafiúi lelkesedésből, kötelességből és divatból, mert a művelt társaságban, hölgyek jelenlétében, az időjárás után bizonytalán rákerült a szó a legújabb könyvekre, ezekhez hozzászólni tudni a jó nevelés és a műveltség kiegészítő részének látszott, az olvasók ennél fogva nem jártak a maguk lábán s dehogy is mertek volna ítéletet mondani a megihletett szellemek fölött, kiknek néma bámulással kellett adózni. Hogy melyik a jó regény, annak inkább híre ment, mintsem az illető hírelők érezték volna. Csak így volt lehetséges, hogy az Eötvös József »Karthausi«-ját negyven évig vették a boltokban, de mindenki ajándékkal valaki másnak. Az a modern »rumli«, hogy a közönség a jótól a jobbhoz negyvennyolc óra alatt átpártoljon, a képzelhetetlen dolgok közé tartozott. Mindenki kitartott a maga kedvenc írói mellett, úgyszólván holtig, mint ahogy kitart a brahman a bálvány istenei mellett, nem törődve vele, jobbak-e, kiket a szomszédja tisztel.

Jókainak is küzdenie kellett. Briliáns tulajdonai mellett közömbösen mentek el az olvasók eleinte. Még a kritika se vette azokat észre. Azokat se, amelyekről már tudott, amelyeket várva várt a feltűnedező tehetségekben. De voltak olyan

erényei is, amelyekről a magyar kritika nem is álmodott, mert még nem jelentkeztek eddigéig, amelyeket nem is várhatott. Legalább sehol se említik a kritikusai irányának csodálatos természetességét. Olyannak látszik amit írt, mintha magától nőtt volna. Az ember észre se veszi, hogy olvas, hanem csak átnéz egy történetet. Milyen irány ez, amit észre se lehet venni! Hát még a dialógok, melyek azon melegében látszanak kipottyanni a szereplők szájából. Miféle boszorkánymester ez? Hol szerezte ez a fiatalember ezt a nagy titkot, mikor még csak hosszú évtizedek múlva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevszkij és Maupassant, akiknek az emberei úgy fognak beszélni és cselekedni, ahogy az emberek tényleg beszélnek és cselekszenek?

Jókai csak a felét leste el az isteni titoknak, a természetes beszélgetést; a természetes cselekvést sohase bírta alakjaiba beplántálni. A belső embert nem ösmerte, de a külsőt a megszólamlásig híven állította elé. Csakhogy ez a jelesség, bár a legvarázslatosabb egy írónál, mit használhatott neki a pátosznak ebben a tobzódásában? Mit látatlankodik ő a maga törül metszett folyékony és népies prózájával éppen akkor, midőn az ország egyik bálványának, Vörösmartynak virágos és zengzetes nyelvétől pattog a levegő, mikor a politikai szónoklat terén támadó titán, Kossuth Lajos szíveket dobogtató, vért pezsdítő muzsikát tud kicsalni a szittya idiómának szépen kiesztorgályozott cirádáival? Ki akar itt erdők-mezők vadon nőtt füveivel, bokraival előtérbe jutni, mikor két nagy kertész a nemzet tapsai közt produkálja virágremekeit?

Jókainak ez a természetesség még talán ártott volna, de szerencsére még nem volt egészen kifejlődve ebben az évben, ti. 1846-ban. Ez még nem a végleges Jókai-nyelvezet. Arra még várunk kell vagy tíz évig. A bombasztoknak és a dagályosságának hatásai alól hogyan is szabadulhatott volna meg teljesen egy kezdő, olyan levegőben, ahol Kazinczy Gábor és Kuthy Lajos ünnepeltetnek éppen a stílusuk szépsége miatt.

Még sok a cikornya, sok a cifraság, sujtás és sok a féro első munkáiban, de az anyag a magyar népnyelv posztója, a népész élelvensége, egészséges fordulatossága. Vörösné asz-

szonyom és Klára uram látszik elbeszélni az egyes helyeket, Szarka János és Nagy Pál uraimék a humorosokat. Kár, hogy helyel-közzel beleszalad a tartalomba Kuthyból, Obernyikből valami, mintha a pásztorfurulya édes szavába, nyitva hagyott ablakon át zongora- vagy gitárhang vegyülne.

Bizony az időket és a divatokat ítélve alkalmasint éppen a legjobb tulajdonai akasztották volna meg szekere gurulását a hírnév országa felé, ha az a véletlen nem esik, ami a mesében a kátyúba került Lotus királyfival, hogy éppen abban az irányban röpült két óriás szárnyú madár és súrolta meg a kocsija kerekeit, mire azok aztán gurultak-gurultak heted-hét esztendeig. A két óriás madár Petőfi volt és Arany János, kik elementáris erővel vitték diadalra fönséges költészetükben az egyszerű népiességet s ezáltal utat nyitottak Jókainak is.

Hiszen e miatt sok tollharó folyt akkor és voltaképpen még ma sem tűntek el minden nyomai a nagy vitának. Vas Gerebennek is voltak tisztelői, pedig már ő a póriasba ment át s Vas Gerebennek még ma is élnek irodalmi utódai. Képzhetni Petrichevich Horváth Lázár duzzogását, aki egy külön finomabb nyelvet szeretett volna a magas arisztokrácia számára, báró Jósika Miklós gúnyos mosolyát, aki eddig szuverén »hevéllyel« gyártotta a magyar szavakat, amennyi és amely fogalmakra csak kellett, otthon a kényelmes pamlagon ülve, míg ezek talán az istállóba is bemennek, hogy a béresektől megkérdezzenek egy-egy kiteremtettézt szót vagy kifejezést.

Hosszadalmas volna részletezni e szócátákat pro és kontra a népiesség és a »csinálmányos nyelv« mellett, de nem is érdekes. Az igazságot felette könnyű megtalálni, csak egy okos kertészt kell megkérdezni, hogyan kell egy parkot megalkotni. A felelet csak az lehet, hogy maga is ültetheti, csinálhatja az ember, de úgy, hogy a laikus előtt magától nőttnek lássék, vagy a vadon erdő idomítandó át parknak, de úgy, hogy az egy mesterségesen rendezett kert illúzióját keltse.

De bár nem tudta még akkor ezeket az irodalomkedvelő közönség sem, mégis érezte, hogy a Jókai talentuma valami új, valami más, hecsesebb a többinél. Élvezte őt, de még mindig ragaszkodott a hagyományokhoz. Úgy rémlett olvasói-

nak ez a természetes egyszerűség az elbeszélésben, mintha olyat ő maga is tudna írni.

Ebben a milióban csak koronkint tett egy-egy kisebb-nagyobb etapot Jókai s még mindig habozott, író legyen-e vagy prókátor? Molnárt ugyan otthagytta egy félév múlva, de az ügyvédi pályát még nem, ezentúl Wrhowsky Sándor ügyvédnél gyakorolta magát, készülvén a cenzurára. Wrhowskyval is szívélyes viszonyban állt, még Komáromba is elvitte látogatóba a jó kedélyes »kövér tótót«, aki annyira be tudta magát hízelegni Jókaynénál, hogy az nemsokára magához vette szép kövér hűgát, Wrhowsky Lujzát magyar szóra, mert mint szakolcai születésű leány egy szót se tudott magyarul, azt pedig a bátyjánál Pesten még abban az időben megtanulni nem lehetett. Lujza kisasszony Vály tanítványa volt, ezalatt átjárt a Kapitány utcába, hogy egy kis elméleti kulcsra is szert tegyen s ott Vályéknál gyakran találkozott a bájos Asztalos Etelkával mindaddig, míg az egy szép napon végképpen el nem maradt. Belőle lett idővel a szép Keőcserepy Vilmácska a »Kárpáthy Zoltán«-ban, kinek haldoklása sok érzékeny szívű olvasót megríkatott.

Elköltöztvén Molnár ügyvédtől, Szigligeti Edénél fogadott lakást, egy bútorozott szobát, melyért havonkint hét forintot fizetett. Kikerülhetetlen volt, hogy a Szigligetnél megfordult színész emberekkel ismeretséget ne kössön, ami egyre beljebb sodorta a bohém életbe.

Ezekkel élt, ha az ügyvédi kancelláriából elszabadulhatott, de korhelykedésekben nem vett részt, szívesen elbeszélgetett a Pilvaxban, uzsonnára ellátogatott a Depscher uram tejesboltjába, fölkereste Petőfit a lakásán, aki igazi baráti ragaszkodással volt hozzá s tüneményszerűen emelkedvén, gyengéd gondoskodással emelte magával »Marciját«.

Az ügyvédi vizsgát letette ugyan 1846-ban, huszonegy éves korában, a diplomát annak rendje szerint úgy Pest vármegye, mint Komárom sz. kir. város közgyűlésén kihirdették azzal a hivatalos megjegyzéssel, hogy »a cenzura a bizottság részéről dicséretreméltónak találtatott«, de már akkor eszeágában sem volt, hogy ügyvéd legyen; sem kedve, sem temperamentuma nem volt a mesterséghez, szelíd modorát, sima természetét, ellentmondásra képtelen lelkületét ösmerve,

szemébe kacagtak, ha valahol azt mondta, hogy ügyvédi irodát nyit. Mintha hóhérnak készülne valaki, akit egy csirkének vonagló teste megborzongat.

Inkább gyöngédségből tervezgette eddig, hogy övét meg ne szomorítsa, mert meg kell adni, hogy az egész Jókay családot finom családi érzések lengték át.

Az örömet szívesen osztották meg egymással de az olyan hírt vagy kijelentést, ami kedvetlenséget vagy bánatot okozna a másoknak, szívesen halogatta mindenik. Móric minden névnapra gratulált övéinek, ha valami beszélye jelent meg vagy egy dicsérő kritika, nyomban küldte haza. A »Hétköznapiok« első példányát díszbe kötve küldő »Szeretett anyjának — a szerző«; és mikor megbetegedett, a nyár elején, egyre arra kérte a környezetét, Szigligetiéket, Petőfit, hogy valahogy ne is beszéljék betegségét, mert hátha meghallanák az övéi Tóth Lőrincről vagy valami más Komáromba tévedt embertől, az nagy baj lenne. Minek ijesztené meg szegényeket.

Majdnem ugyanebben az időben özvegy Jókayné is baj érte. Válynéval egy nap Madarra rándult ki névnapra, útközben felfordult a hintó s az öregasszony karját törte. Kimondhatatlan kínokat szenvedett, hazajövet el is ájult Hetényben, úgyhogy kénytelenek voltak a paplaknál megállni s vízzel locsolni életre az eszméletlent, amiben nagy buzgalommal segédkezett egy anyóka, a sovány, kiaszott öreg papné, Csokonai Vitéz Mihály híres Lillája : Vajda Júlia.

Otthon, a Jókayékkal átellenben lakó Tóth Jakab kirurgus, kit »csontösszetevő ember«-nek is neveztek a komáromiak, kezelésbe vette a fájó kulcsosontot, de az éles fájdalomak napokig tartottak. Férfiasan tűrte a nagyasszony és csak azt kívánta, hogy Mórickenak meg ne írják Pestre, mert a szegény fiú halálra ijedne.

Nem is ment erről levél Mórichoz — dehogyan merte volna valaki megszegni a nagyasszony parancsát! Levél nem ment, hanem jött. Az is igen rövid volt, csak egy sor Vályhoz intözve: »Siessenek Mórichoz; veszélyesen beteg. Petőfi.«

Jókayné, aki szinte tehetetlenül vonaglott karosszékekben, erre a levélre, melynek tartalmát kíméletesen tudatták, egyszerre meggyógyult, semmije se fájt többé, csak az anyai szíve.

— Hamar az ünneplő ruhámat s a főkötőmet. Megyek Pestre!

Csak nagy nehezen lehetett oly gyorsan átalakítani a ruhája ujját, hogy felhúzható legyen a bekötött karra.

Mindig egyforma fekete ruhát viselt özvegysége óta és fekete főkötőt; semmiképp sem volt rávehető, hogy kalapot tegyen fel. A kalap dámáknak való — szokta mondani —, engem az uram főkötő alá hozott, hát az marad a fejemen. Egyébiránt az akkori főkötő és kalap alig különbözött alakra egymástól, az áll alatt megkötve, olyanforma volt mindkettő directoire ízlésben, mint a félfedeles hintó felhajtója.

Móricot nagy betegen találták, tifuszban feküdt és éppen kulminált a láz, mely csaknem görbületekben szökdécsel le s fel, míg végre eléri a tetőfokot s vagy elragadja a beteget, vagy ugyanolyan görbületekben mászik le a hegyről visszafelé.

Az akkori orvostudomány mellett a tifusz még erős legény volt a betegségek között, aki hetven száztólira dolgozik a halálnak, ma már nem is félelmetes és csak itt-ott jut zsákmányhoz.

Móric fel sem ismerte már anyját, nővérét s orvosa és Petőfi, akik kétszer is meglátogatták naponkint, a legrosszabb sejtelmek és kósza remény között hányódtak; Petőfi-nek igaz barátsága és szeretete főképp ekkor nyilvánult meg: hatóan, bár már előbb is teljes mértékben érezte.*

Szerencse dolga-e, vagy az ápoló anyai kézé, melyről elfelejtette, hogy nem tudja mozgatni, a válság két nap múlva jó irányban dőlt el. Az orvos kijelentette, hogy az életveszélyen túl van a beteg, de még most jön az ápolás nehezebb része, amikor minden kis hiba, gondtalanság nagy bonyodalmakat idézhet elő. Móric szerettei tehát ott maradtak, míg csak a betegség tartott, noha a beteg semmit se nélkülözött volna amúgy sem Szigligeti Edéné, a jólelkű német aasszonyka keze alatt, aki reggeltől estig ott sürgött-forgott körülötte.

* Már januárban (1846) írta Bécsbe Kecskeméthy Aurélnak: „Amit én Jókai iránt érzek, az igazság szerint nem is barátság, nem is testvéri szeretet, vagy tán e kettőnek keveréke, vagy talán mindkettőnél több... Valami le nem írható s tagadhatlan, hogy a világon senki iránt sem érzem azt, egyedül íránta.»

Fánika, így hitták a kis fürge Szigligetinét és az öreg Jókayné, jól összeszoktak. Vályné azt írja róla férjének: »Móric szál-lásadói, Szigligetiék, színész nép, az a Szigligeti Ede a férj, kinek néhány szép darabját Komáromban is adták már a színházban. Felesége jószívű gondos asszony s betegünk jó-ízűn tud mosolyogni sajtáságos magyar beszédén. Derék menyecske a Fánika, világért sem beszél másképp, mint magya-rul.«*

Szigligetiékhez látogatók is jártak, színészek, színésznők, tarka-barka alakok, többnyire fonák emberek, excentrikusan öltözve. Különösen egy királynői termetű és megjelenésű feltűnően szép nő költötte fel a komáromi betegápolónők érdeklődését, kik akarva, nem akarva látták az ablakon át, kik jönnek-mennek Szigligetiéknél. Eleinte a rettegés napjai-ban ha nem is, de a későbbi napokban, mikor a beteg túl volt a veszélyen és nagyokat aludott egy huzamban, a téma-sze-gény négy fal közt, kivált ha Petőfi sem volt ott, sok egyéb közt ezek a látogatók is rendre szőnyegre kerültek a beszédes Eszter és puritán erkölcsű anyja közt, ki iszonyodott az ily-fajta emberektől s ugyancsak nem kímélte nyelvét a lepcs-kondiázásukban. De a legnagyobb figyelem a »szépség« felé fordult. Eszter azt állította, hogy még oly igézőn imponálót sohase látott, túltesz ez Weinmüller Franciskán is és mintha hasonlítana egy kicsit a szegény megboldogult Asztalos Ete-lkához. Jókayné ellenben valami ellenszenveset vett észre a tekintetében. Ilyen vitatkozás révén, miután látták vagy kétszer-háromszor elmenni a folyosón az ablak alatt, felébredt a kíváncsiságuk s megkérdezték Szigligetinétől kilétét.

— Laborfalvi Róza.

A nevet már hallották. Eljutott annak a híre a művészet-kedvelő Jókay családhoz.

Valami gonosz dzsin vagy még gonoszabb sejtelem váltig izgatta az öregasszonyt, hogy újra meg újra szóba hozza Laborfalvi Rózát Szigligetiné előtt, aki pergő nyelvecskéjé-vel úgy tálalta ki a dolgokat, ahogy éppen akkor gondolta. Dicsérte egyszer-másszor a Rózát, hogy nagy tehetség és

* Peti Józsefné — Vály Mari följegyzése.

hogy nagyon szép, nagyon okos, egyszer aztán kicsúszott a száján ez a bohóság is :

— Tessék hinni, van ő egy tisztességes, derék leány. Mikor gyerek neki van, maga aztat szoptat és nem szégyenli.

Nevetett e furcsa észjáráson nemcsak Eszter, de Jókayné is, aki nem kevésbé furcsát gondolt magában a színészek körében uralkodó erkölcsi felfogásról s ezt a pikáns esetet, mint valami csemegét, magával vitte, mint a Móric betegsége alatti, elmondásra méltó élmények legízesebb morzsáját, fűnek-fának elmesélvén, szigorú megjegyzések kapcsában az e világon való emberi romlottságról, úgyhogy egy egész télen át, mint csiklandós anekdota keringett a komáromi társaságokban. . . Pedig a párkák, akik az emberek életfolyamatját előre szövik, talán akkor már be is kapcsolták azt a szálat, mely a Laborfalvi Rózáé, abba a száiba, mely a Jókai Móró volt.

Jókayné csak akkor hagyta el kedvencét, mikor az első sétáját tette a Dunaparton Petőfivel, de tört karja sehogy se gyógyult otthon; orvosa, az öreg Iványos, a Császárfürdő használatát ajánlotta, annál is inkább, mert a kiállott ijedelmek, mikor a hajóhid beszakadt a nádort váró népsokaság alatt, kik közt övét is sejtette, idegszervezetét is teljesen megrongálták.

Ez a szerencsétlen Komárom is sok mindenben ment keresztül. A nagy mulatozásait megtorolták az istenek, mint Szodoma és Gomorráét; de míg ezekkel egyszerre végeztek, Komáromot apródonkint büntették. Gyakran földrengésekkel, tűzvészekkel és mindenféle katasztrófákkal, melyekből a legrettenetesebb, az ellenség dúlása, még most az idők méhében váraкоzik.

Jókayné tehát visszajött ős táján Pestre, illetve Budára Vályékkal, ahol a Császárfürdő közvetlen közelében a Kék Szőlő című vendéglőben foglalt le nekik lakást egyik komáromi ismerősük, Fogthúy Zsigmondné.

Móricot nem is értesítették jövetelükről, hanem mindjárt másnap Vály kereste fel szállásán, de nem találta otthon, csak üzenetet hagyott Szigligetinénél, hogy az anyja itt van a Kék Szőlőben. Azonban Wrhowsky ügyvédnél is kereste; a »pohos« tót nagy csodálkozására kijelentette, hogy itt ugyan

hiába keresi a professzor úr, mert Móric már nem akar prókátor lenni, »letett arról, de nem is arra való, hadd legyen ő csak poéta, mert olyan gyönyörűn tudja írni azt a bizonyos számárságokat, hogy még báró Jósika Miklósnak is övé fejére nőheti magát».

Vályt lehangolták a hallottak s kíméletesen, óvatosan tudatta édesanyjával Móric szándékait, kiszínezve az irodalmi pálya dicsőségét — noha bensejében őt magát is aggasztá a kenyértelen, tövises út, melyre sógora rálépett —, hogy az öregasszony megnyugodva adott a fiának igazat:

— Nem is való Móricka prókátornak!

Móric többször átjárt anyjához látogatóba, hol Petőfivel, hol egyedül, de hogy a fiskálissággal felhagyott, sem ő, sem anyja nem hozta soha szóba. Látszott a nagyasszony megjegyzéseiből, hogy tudja s örült neki Jókai, hogy vallomás és szemrehányás nélkül csúszott át ezen a kínos ügyön s mindenféle jelenetek híján tűnhetett el a diploma a limlom családi papírok közé.

Krónikásai följegyzik, hogy egyetlen pöre volt Jókainak; a Komló* korcsmárosát védte a Komló tulajdonosa, egy gazdag serfőző ellen. A vád az lett volna — mert az egész pör nagyon anekdotális, tehát valószínűtlen** —, hogy a korcsmáros csupa édes ételeket ad, amikre bort szomjaznak az emberek s így a serfőző-tulajdonos söre nem fogy eléggé. Jókai szakértőket hallgattatott ki, akik mind azt vallották, hogy

* A Komló a Vármegyeház utcában az írók által is kedvelt kerti mulatóhely volt.

** Jókai maga beszéli el így ezt a pörét; de annyira »komponálta-nak látszik, hogy azt ő maga, inkább csak megírandó témának tekintette, mintsem életrajzi adatnak. Az ilyenekben ő, mint az elbeszélők nagy része, kik meg vannak szokva saját személyükben mondani el mások dolgát, éppenséggel nem volt skrupulózus. Azért hát ez is csak olyan adat, mint az a másik, mely életrajzainál előfordul ugyancsak a prókatori pálya abbanahagyásával kapcsolatban. Ti. a szegény asszony tehénkéje, melyet el kellett volna árverezni; de ehhez már nem volt szíve, inkább lemondott a mesterségéről. Én azt hiszem, hogy pályaváltoztatásának nem ez az »örök tehénke« volt az oka, mely minden ügyvédségét abbahagyott ember életrajzában ott szerepel, hanem az a hatalmas írói talentum, melynek okvetlenül szét kellett törnie egy ettől idegen foglalkozás békéit.

M. K.

az édes ételekre sört kívánnak, mire a serfőző ügyvéde ugyanannyi szakértőt idézett, akik az ellenkezőt vallották. S így folyt a bolondos pör nagy vidáman, az első bíróságnál megnyerte a serfőző, a táblán megnyerte a korcsmáros, mire pedig a legfelsőbb törvényszékhez apelláltak, akkorára már Jókai nem volt kíváncsi, ott hagyván a Wrhowsky irodáját, mint a madár a kalitkáját.

NYOLCADIK FEJEZET

A TÍZEK

Az írói élet, melyhez egészen átpártolt már a mi Jókaink, szép és mulatságos volt akkor. Több melegség, nagyobb ragaszkodás volt egymás iránt, a közönség részéről pedig bizonyos nimbuszt és csodálatot élveztek, ami szegénységüket megcukrozta.

De ez a csodálat és nimbusz csak úgy a felületen élt. Nem gyökerezett ez a komoly érzések között. Mindenki szívesen látott egy költőt vagy író-t a házá-nál, tejbe, vajba fürösztötte, a nagyobbaknak még fá-klyát is vitt, de azért senki se szerette volna, hogy a fia író legyen vagy hogy a lányát író vegye el. Az író fogalma alatt egy szegény ördög értetődött, akinck annyi sok esze van, hogy a fölöslege versekben vagy mesékben csurran ki. A fölösleges ész és a fölösleges háj nem visz jóra. A távol keleten az örülteket tisztelik. Itt e fé-lőrülte-
nek jutott ki a reverencia. De a kenyér meg a kalács az a tekintetes uraké. A poéta-féle embert nem tekintették alkalmasnak hivatalra. Legfö-ljebb főjegyzőnek csúszott be imitt-amott »arany tollú« titulus-sal, de ez ellen is érvek hozattak fel, hogy »nem énekel a csíz, ha bőven van a kendermagja«, isten ellen való vétek egy ilyen talentumot kenyérbe hozni. Az íróféle tehát valóságosan számú-zve volt abbó-la társadalom-ból, mely valamelyes módon egzisztenciát alapíthat a maga és családja számára. Kiválóságát mint nyűgöt cipelte. S tel-
jesen magára volt hagyatva a társadalomban. És milyen volt ez a társadalom! Az ő számukra mostoha és rideg. Más országokban az udvar pártolta a poétákat. Királyok évdí-
jakat adtak nekik. Itt nem volt udvar és a Bécsben levő tudomást csak akkor vett az irkászokról, ha kellemetlenekké kezdtek válni. A főpapság művészet- és költészet-pártolása csak a szentképekig és az egyházi énekig terjedt. A dús lati-

fundiumok urai ellenben a táncosnóket választották a különböző művészi válfajokból. Örök szégyene e gazdag arisztokratáknak, hogy Petőfi Sándor költeményei csak úgy jelenhettek meg, hogy Tóth Gáspár szabómester ajánlkozott a nyomtatási költségek viselésére. Pedig ez akkor volt, mikor a pazarlás valóságos orgiáit ülte, mikor két gavallér úr két uradalmat emelt el egy kártyalapon »Szalárd vagy Mácsa«, mikor egy diétai követ a Párizsból hozatott hintájában elnyújtózkodván, minthogy alkalmatlan volt neki az ékszertok, melyben húszezer forintot érő mentelánca és kardja volt, szándékosan lelökte lábaival a kocsiból. Még élt az a Festetich gróf, ki a fősvény Ferenc császárt látván vendégül, a két gyertyánál, amellyel magas vendégét hálószobájába kíserte, harminc darab ezrest elégetett abban a naiv hitben, hogy az a császár zsebébe megy — mint aki ennyivel több bankót nyomhat magának.

Száz és száz ilyen stikli híre szerte keringett akkor az országban, kápráztatva a fantáziákat, mikor Vörösmarty, Bajza szegénységben élt s ha valamelyik kisebb író meghalt, gyűjtés útján kellett eltemetni. De még az itt felhozott ellentétnél is jobban szemet szúrt, hogy a kiadók gazdagodtak, Heckenast, Emich, Hartleben, Geibel vagyont szereztek, ami igen nagy panaszokat szült a Közvélemény asztalánál és a Csigában, ahová a fiatal írók jártak. Az ingerültség nőttön-nőtt, mert az emberi gyengeség mindig a legközelebbi oknál áll meg. (Senki sem kutatta azt, hogy a közönség kicsiny és hogy a kiadók haszna inkább az iskolai könyvekből származik.) Körülbelül e kategóriába estek a szerkesztők is, kik (akár az ő vállalatuk volt a lap, akár nem) szintén rosszul fizették a dolgozatokat. A munka és gyümölcsének egyenlőtlen felosztása képezte az elégedetlenség kútforrását. A minorum gentiumban az első sztrájk eszméje kezdett kicsírázni.

Jókaitól egy számításunk maradt fenn, mely mutatja, hogy az akkori élet Pesten olcsóságra nézve a meseszerűt kerületi, elősorolja, hogy miért mit fizetett és a végén mintegy felkiált: Tizenöt forintból úri módon lehetett akkor megélni!

De Jókai felületes számító, (hogyan is lehetne más?) arra nem gondolt, hogy ruhát is kellett csináltatni és cipőt,

a mosóné számlája sincs benne a kalkulusaiban, aztán Jókai se nem ivott, se nem pipázott, se nem vacsorázott, se nem udvarolt senkinek. Harminc forint lehetett az a minimum, ami nélkül egy takarékos kabátos ember nem élhetett meg Pesten. És ezt nem is lett volna nehéz megszerezni, ha egy-egy novelláért tizenöt hús forintot fizettek a kiadók és szerkesztők. A bökkenő nem is abban volt, hogy annyi árú írói terméket ne produkálhatott volna valamely talentumos ember, hanem abban, hogy nem tudta hol elhelyezni. Szépirodalmi lap csak három volt, a Pesti Divatlap, Életképek és Honderű. Mármost, ha minden lap két novellát közölt is évenként egy írótól, az azokkal csak félévi szükségleteit bírta fedezni; többet pedig a változatosság elvénél fogva se közölhetett.

Íróink közül némileg nyomormentesen csak azok élhettek, akik valamely lap rovatait csinálták állandó havi fizetéssel. Ezek a helyek olyanok voltak e szegényes világban, mint a »kanonoki stallumok«. A Honderű újdondásza nagyúr volt, Jókai maga is csakhamar a pénzszakok közé tartozott, miután az Életképekhez jutott be színibírólnak. Könnyű annak, akinek Petőfi a barátja. De ez csak pünkösdi királyság. Frankenburg nem volt vele megelégedve. Rendre dicsérte a színészeket; aki nem való prókátornak, még kevésbé való színi referensnek. Ahhoz keménység kell és oroszlánszív. Neki minden előadás remek volt és minden színész egy-egy Fánecs vagy Lendvay. Az Életképek színi rovatja meggyöngült, Frankenburg hiába bízatta, hogy csipkedjen, üssön, vágjon, a puha szíve nem vitte rá, utoljára is válni kellett a rovatjától és a laptól is. Az öreg Helmezy átvitte a Jelenkorhoz újdondásznak, ami harmincöt forint fizetéssel járt. A hírszolgálat teljes hiányában igen fontos volt az újdondász szerepe a lapoknál, úgyszólván neki kellett azokat megteremteni, majdnem hasonlóan az escamoteurhoz, ki az üres levegőből fogdossa ki a húszasokat. Jókai fölírissítette a rovatot, legalább Királyi Pál, a főszerkesztő meg volt vele elégedve. A dolgok megítélésében, mert egy újdondásznak naponként sokféléről kell írni, egy kis zöldség és naivság látszott, de a megírás, a feltalálás többnyire mulatságos volt.

A lapnál nem alkalmazott írók sorából csak Nagy Ignácnak ment jól a dolga és Kuthy Lajosnak, kik hosszú regénye-

ket írtak s azokat füzetekben adták ki előre jelentkező előfizetőiknek. E regények sok pénzt hoztak, Nagy Ignácnak vagyona volt, Kuthy pedig nagyúrias fényben élt s pezsgős vacsorákat adott a bohémeknek pompával berendezett lakásán. De hiszen ők ketten is kiadó számba mehettek, azzal a különbséggel, hogy ők egyszerűsítették a magok dolgát, sem munkásra, sem munkaadóra nem lévén szükségük.

És furcsa, mégis a kenyérben levő írók körében ütött ki a lázadás. A nyugtalan, szilajszellemű Petőfi rúgott ki a hámból legelőbb, surlódásai folytán, melyek mindinkább kiélesedtek principálisával, Vahot Imrével. Petőfiiben az a szándék érlelődött meg mindjobban, hogy a fiatal írók emancipálják magokat a szerkesztők és kiadók uralma alól. Tíz fiatal, tehetséges írónak kellene összeállni szerinte egy társasággá, mely kötelezné magát egy évre nem dolgozni idegen lapba, hanem ők magok alapítanak újságot, ahol kedvükre írhatnak s melytől munkásságuknak jobb díjazását várhatják.

A tervezet, ha ma jön létre, inkább viseli magán a gazdasági prosperálás utáni törekvést, de Petőfitől eredve, inkább a lap szellemi tartalmának függetlenségét célozza s inkább csak támogató érvnek van a jobb díjazás felhozva.

Petőfi legelőbb az ő engedelmes »Marcic«-jával, Jókaival közölte tervét 1846 elején. Marci természetesen nem mondott ellent. Sőt azonnal hozzáálltak ketten a társaság szervezéséhez, Noe módjára gondolkozva, hogy a bárkában minden válfaj képviselve legyen. Szereztek is két színműíró (no, ugyan rosszul kezdték, mert a színműíró felesleges egy lapnál) Obernyikot és Degrét. De Degré legalább elbeszélni is tudott. Az elbeszélők közt tényleg a két legtehetségesebbet csípték el, Pálffy Albertet és a csinos Bérczy Károlyt, a rajz-írókból Pákh Albertet nyerték meg az eszmének (Pákh Albert Kaján Ábel név alatt volt a közönségben kedvelt). Gyorsan haladt előre a szövetekezés ügye. A terv tetszetős volt mindenki előtt, a kiszivárgott részletek általános beszélgetés tárgyai voltak a város társadalmi köreiben. Hiszen oly kevés dolog történt akkor. A Közvélemény asztala minden délután megtelt, a legritkábban mutatkozó tagok is megjelentek a szervezkedés hírére. Hányan vannak már? Ez a kérdés lebegett mindenki ajkán. Heten vannak. Vajon ki lesz a nyolca-

dik? És hát hol fog ez kilyukadni? Mi lesz ebből? Istenem, mi lesz? Talán a világ is felfordul!

Lázás kíváncsiság ült ki az arcokon és milyen gyűlöletes zöldes fény gyúlt ki némely szemekben, ha Petőfi vagy Jókai félrehítt valakit a szomszéd asztalhoz, hogy elvonulva, bizalmasan beszéljen vele. Mint most, mikor kabinetalakítás idején a deznált miniszterelnök egy-egy politikust szólít fel bizalmas beszélgetésre. Hullámvás támadt a sorokbau. Ah, tehát megvan a nyolcadik!

Csakhamar összetoborozták az egész tábort. Bevettek két poétát: Lisznyay Kálmánt és Tompa Mihályt, csak a tízedik helyet hagyták üresen, amit aztán áprilisban Kerényi Frigyes foglalt el.

A vállalkozásnak örült a közönség s jóakarattal várta, mit sütnék ki a fiatal óriások, de a szerkesztők savanyú arcot vágta hozzá. Főleg a három szépirodalmi lap volt, melyeket közelebből érintett ez a kis összeesküvés.

Az egyik a Honderfű volt, konzervatív lap, melyet Petrichevich Horváth Lázár szerkesztett; a kis púpos ember az arisztokráciának hízelgett. Lapjában a finom tónust és a francia esprit-t negélyezte, egyetlen képviselőjének tartotta magát. Tényleg szellemes ember volt, aki ügyesen bánt a tollal. A tízek sztrájkját játszi gúnnyal tárgyalta a lapjában és sértett hiúságuknak tudta be. Ellenben a Frankenburg Életképeinek melléklete, az Irodalmi Ór komolyan és tisztes hangon foglalkozott az eseménnyel. Frankenburg lapja előreláthatólag legtöbbet vesz a tízek szövetségével, mert a legfőbb vonzereje abban állott, hogy a legtöbb friss tehetséget tudta maga körül csoportosítani a jólelkű, tisztes szerkesztő, kinek, maga is igazi író lévén, szívesebben dolgoztak az írók.

Az Irodalmi Ór a következőket írta március 14-iki számában:

»Fájdalommal hallottuk, ha a kósza hírnek még hitelt lehet adnunk, hogy fiatalabb íróink jobbjai, úgymint: Jókai, Tompa, Petőfi, Kaján Ábel, Obernyik, Pálffy, Lisznyay, Degré stb. aláírás és becsületszó mellett elhatározták, miszerint ezentúl egyetlenegy szépliteratúrai lapba sem fognak többé dolgozni. Nem akarjuk ezt elhinni a szépirodalom s különösen a szép olvasó hölgyvilág érdekében, mert ha való-

sulna ily jeles ifjú tehetségek elvonulása e térről, érezhető csapásnak tekinthetnénk. Legyen szabad őket megkérni, nyilatkozzanak e hír valótlanságáról, ezáltal bennünket tisztelt pályatársainkkal s olvasóinkkal együtt megnyugtalandók.«

A »tízek« erre az udvarias kérdésre április 8-ikán szintén udvariasan válaszoltak; válaszuk, melyet az Irodalmi Őr április 12-ikén közölt, így szólt:

»Miután e hír és közlés alulírottakat illeti, s miután néhány lap újdonságírói s levelezői e közlés nyomán alulírottakról s szándékukról elferdített tudósításokat és epés megjegyzéseket kezdtek hintegetni a közönség előtt: szükségesnek látják alulírottak kinyilatkoztatni, miszerint igenis ők elhatározták, hogy folyó év július első napjától kezdve munkálkodásukat a szépirodalmi lapoktól megvonják, s erejüket nagyobb dolgozatok s különösen majdan egy általuk közös erővel megindítandó irodalmi vállalat létesítése célján kívül semminemű mellékes, vagy talán, mint némelyek hinni és állítani akarják — szenvedélyszülte cél nem vezeték.«

A harmadik lap, a Vahot Imre-féle Pesti Divatlap, mely ellen alapjában a mozgalom megindult, mélyen hallgatott, »mint a süket malac a rozsban« — ahogy magát Lisznyay kifejezte. Hallgatott, holott ütőkártyája volt a kezéből kiesőben Petőfivel. Mindegy. Azért rejtélyesen hallgatott. Mintha készülné valamire. A szövetségesek ezalatt tanácskoztak, értekezleteztek, ahogy ezt már magyar emberek szokták, ha valamit csinálnak. Kifundálták, milyen nagyságú lesz az új lap, mi lesz a címe (Pesti Füzetek címben állapodtak meg), kinél nyomják, mi lesz az első szám tartalma. Míg efelől azzal a szeretettel tanácskoznak, mint a szegény ember, hogy mivel veti be az első földecskéjét, amit végre a magáénak mondhat, addig szinte nyugtalanítá őket az a furcsa körülmény, hogy a goromba Vahot közikbe nem csördít vaskos vagy jobban mondva bárdolatlan pennájával, szerettek volna már túlesni rajta.

De Vahot Imre csak ezentúl is egykedvűen csoszogott szürke hálókabátjában, török fezével, nagy csibukjával a redakcióban és se egyetlen élő szóval nem panaszkodott, se pedig egyetlen sort nem írt a Pesti Divatlapokban.

Bevárta nyugodtan, csendesen július elsejének elkövetkezését, amely időn túl a fogadás érvénybe lépett, hogy más lapba nem írnak s ekkor kihalászván fiókjaiból a tízeknek régibb időtől ott heverő kéziratait, leköszölte lapjában az ámuló közönség nagy hahotája közt, Petőfitől, Lisznyaitól, Obernyiktől, Degré és Tompától hozván egyszerre kisebb-nagyobb közleményeket. A pompás tréfa — melyhez hozzá kell képzelnünk a naiv, nyájas olvasókat, kik e kis istenek harcias lépéseit szent áhítattal figyelték — Vahot részére hajlítá az olvasókat. A közönség mindig azé, aki megnevettetni. Különösen ebben az esetben, nem lévén járatos a szerkesztési misztériumokban, el nem bírta képzelnünk, másként hogyan juthattak volna a közlemények a lapba, ha nem a tízek akarataival.

A tízek le voltak sújtva, mintha egy ütközetet vesztek volna. Érdekes, hogy a közönség is így fogta fel. A szemérmesebb tízek az utcán se mertek mutatkozni, annyira szégyenlették. Petőfi ingerültségében párba jra hívta ki Vahotot, de Vahot nem volt hajlandó, azt felelte, hogy Petőfinek apja lehetne. Valami három évvel volt idősebb.

Most aztán hozzá kellett látnunk a lap kiadásához s menteni a becsületből, amennyit lehet. De az efféle sok vesződséggel jár, nyomdát keresni, hitelt találni. Telt az idő, egyik hónap a másik után. A nem-dolgozás kényelmes program, magyar ember szereti, de Wertheim-szekerény kell hozzá. A nyár még csak hagyján, volt ürügy, hogy ilyenkor nem lehet lapot kezdeni, a közönség csépelte, fürdőzik, de az ősz is beköszönt és beállott a röstelkedés; megfelelni az ezernyi kérdésre, hogy mi lesz hát az új vállalattal? Megkezdtek volna már, de ahhoz még engedély is kellett. A laptulajdon akkor szabadalom volt, mint a patika s aki egy negyedik lapra adott engedélyt, megrontotta a többi háromnak a prosperálását. Azért tehát az engedély nem ment egészen egyszerűen. Ahhoz protekció, kuncsorgás kellett. Azaz, hogy ebben az esetben nagyon is egyszerűen ment: megtagadták. Három kaptárba sok méz elfér, négy lap nem engedélyeztetik, punktum. Vahot nagyokat nevetett befelé. A tízek kétségbe voltak esve. A helyzet kritikussá volt. Mit tegyenek most? Írók maradjanak-e vagy gentlemanok? Egy évi némaság, vagy a derékbeadás szégyenérzete?

Okos, tapintatos levelet főzött ki eközben Frankenburg az ő gondos választékú fejében. Rózsavíztől és balzsamtól csöpögő udvariassággal hittá meg a hajótörött kompániát az Életképekhez. A meghívás jó hangulatot szült, s nevelte a Frankenburg iránti rokonszenvet, ki különben igen szépen viselte magát eddig is a különváltakkal szemben, — ellenség korában ösmeri meg az ember a barátját. A tízek gyűlést tartottak nov. 16-án s elfogadták Frankenburg ajánlatát.*

Így keletkezett és így végződött a tízek társulata, mindössze azzal az eredménnyel, hogy egy kicsit fölkarvarta a vért. »Bohémiában« ez volt az első forrongás, ami jelentette, hogy az irodalmi világ nagyobbodik és erősödik, mert immár torzalkodik is egymással. Hajdanta szórványosan éltek és mint az augurok dicsérték egymást.

Csakhamar megkezdték működésüket Frankenburg lapjánál. Jókaitól a »Sonkolyi Gergely« jelent meg, mely örömteljesen villanyozta fel a közönséget. Falták, mint a mennyei mannákat. Akinek megvolt, fűnek, fának küldözgette, hogy a nevezetes élvezetet másokkal is megossza. Petőfi az »Örült«-et közölte, egy későbbi számban Pálffytól, Lisznyaitól, Degré-

* Gyűlésükből a következő levelet intézték Frankenburghoz :

Tisztelt szerkesztő úr! Önnek folyó (1846.) évi november 7-dikén hozzánk intézett, s reánk nézve több tekintetben hízolgó fölszólítása által nem csekély mértékben érezzük magunkat megtisztelve. Egymásközi kölcsönös szerződésünk múlt évi július 1-jétől egy évre kötött, s így önnek baráti fölszólítása nélkül, legalább nemleges tekintetben, jövő 1847-dik július 1-ig tartott volna. Tettleges része alakulásunk céljának, nem nyilvánítható akadályok miatt, teljesülésbe nem mehetvén, ön fölhívásának vétele után, de leginkább az ön által előadott motívumoknál s a divatlapok nagyobb része által szorosabban kifejtett irány és programnál fogva, társulatunk a jelen voltak s a beküldött nyilatkozatok közmegegyeztetével, fölbontottnak nyilváníttatott, s az adott szó kölcsönösen visszaadatott. Ha a magyar irodalmi körülmények az eddigieknél netalán jobbra változnának, most szándéklott, de foganatba nem hozhatott célunk bizonyosan újra egyesítend bennünket. Most azonban szívesen engedünk ön fölszólításának, és — közremunkálásunkat előlegesen is ígérve — mi által a szépirodalom emelésére s ennek folytán a közügy előmozdítására nézve csekély tehetségeink elibe föllépni, különösen a dolgok jelen állapotában, legszentebb kötelességünknek ismerjük. Kelt a Társulat 1846-ki november 16-iki gyűléséből. Kaján Ábel, m. k. társulati jegyző.

től hasonlóképp jelentek meg dolgozatok, csak Obernyik Károly és Pákh Albert maradtak meg amellet, hogy amit mondtak, megfogadták, 1847. július 1-jéig nem írnak semmit és nem is írtak — amihez egyébiránt megvolt a természettől velök született hajlandóságuk.

Az Életképek a jó írók tollától pezsdülni kezdtek, az előfizetők rohamosan szaporodtak — míg a Vahotéi, hol kezdő írók tömérdek zöldséget természetettek, elmaradoztak apránkint. S így aztán Vahot se nevetett többé betelé, hanem mogorván szítta a csibukját és szidta a tízek tagjait — kik bizonyos összetartozandóságot fognak érezni azután is, mikor a dübörögve érkező dráma szétszórja őket.

KILENCEDIK FEJEZET

EGY KIS HULLÁMZÁS

Párizs felől fúj a szél; onnan jöttek a divatok, az olvasmányok, az eszmék. Mire már a maga nagy mámorát kialudta a roppant világváros, a sutba dobott frigiai sapkához való fejek más országokban kezdtek nőni.

A magyar társadalom nagy átalakuláshoz fogott. Lázás készülődés indult meg a szívekben és elmékben. Egy láthatatlan szellem fúr, farag, olt és idomít. Gróf Széchenyi István már évek előtt jobban és hívebben megírta, mi fog a jövő évben (1848-ban) bekövetkezni, mint ahogy majd megírja főtisztelendő Horváth Mihály évek múlva, hogy mi következett be. Az írók is ezekkel az eszmékkel vannak szaturálva. Az ókori klasszikusokat, amelyekkel az iskolában növekedtek, úgyszólván elcsapták, a szomszédos német nagy elmék mellett közömbösen mentek el.

A Marsellaise-t fújta a Tóth Gáspár inasa, aki az új ruhát vitte haza Nyáry Pálnak, rá a Carmagnole híres dallamával felelt az Arany Sas csaposa. A Jókai asztalán Hugó Viktor, Michelet, Béranger, Louis Blanc, Sue heverték, Petőfi szobája falain ott lógtak Mirabeau, Danton, Marat, Robespierre és a többiek, a forradalom izzó tüzében istenekké vált szörnyetegek. A nagy francia kultuszban még a szakállát is franciásan hagyta meg. Ugyanilyen szakállt viselt a bohókás Lauka (ami Don Gunárosznak stílszerű is volt), Télfy, Irányi, Czakó, Kecskeméthy hasonlóan cselekedtek. Jókai szakálla még csak akkor ütközött, azt még nem lehetett idomítani. De az irányát, elbeszélői modorát próbálta. Különösen Eugène Sue imponált neki. Nevetséges, mintha egy párdükkönyök a macskától tanulna ugrani. Az utánzási vágy mint a harmadnapos hidegletés egész írói pályáján visszavisszatérelt hozzá. Hogy nem rontotta meg, az csak annak

köszönhető, hogy eredetisége olyan, mint a vízhatlan szövet, amin semmi idegen nedv át nem hatol. E franciáskodási epochában írt dolgai is olyan magyarok, hogy szinte bennök van erdeink zúgása, patakaink csörgése, vadvirágaink illata. Amit a franciáktól, Sue-tól, Dumas-tól tényleg átvett, az a rendkívülinek, a meglepőnek, a csattanósnak, a csodálatosnak hajszolása.

Ebben az évben különben keveset írt. »Sonkolyi Gergely« nagy sikere után »A bűntárs« jött az Életképekben, majd »A serfőző«, »Az egyiptusi rózsa« és »Keselyő Péter«, négy kisebb novella és néhány jelentékenyebb cikkecske.

De a sóvány természet hosszabb betegsége magyarázza, egy erős tüdőgyulladás, mely hajszál híja, hogy rosszul nem végződött. Mint lábadozó beteg hosszú sétákat tett a ligetben s az Akadémiától egykor dicséretet nyert »A zsidó fiú« regénynek való átdolgozását tervezte annál is inkább, mert azt Bajza élőlírával is dicsérte előtte. Majd édesanyja és Eszter nénije érkezett meg a Császárfürdő használatára, amikor megint nem dolgozott, mert naponta kijárt a Kék szőlőhöz, ahol szállva voltak. Petőfi se volt otthon, hogy tespedéséből fölírassa hú mamelukját. Szerelemben járt Szatmár megyében s nagy civakodásokról adtak hírt a Lauka levelei, melyek a leánykérés körül a leány apja Szendrey és Petőfi közt támadtak. Ezekhez járult, ti. a nem dolgozáshoz, a sok dolog, mely a Jókai nyakába váratlanul szakadt. Véletlen-e, nem tudni, de a fiatal írói csoport (minden ily fajta csoport szereti a maga jelentőségét nagyítani) abban a hitben élt, hogy az a bizonyos »bécsi kéz«, mely jó időben, rossz időben előre szereti a felhőket elsimítani a saját egének pereméről, messze tekintő politikából lenyúlt és áthelyezte Frankenburg Adolfot a pesti Helytartó Tanácstól Bécsbe —, hogy a gyékényt, illetve a lapot kihúzza a veszedelmes irányú ifjak alól. Már a Pesti Füzetek nem engedélyezését is e »bécsi kéznek« tulajdoníták, bár sem az előbbi, sem az utóbbi esetben nem valószínű. Először azért, mert az ifjú szépírók éppen nem voltak még veszedelmesek, másodsor azért, mert ha veszedelmesek lettek volna, akkor a »bécsi kéz« szívesebben hagyja őket a jó érzésű Frankenburg keze alatt, mint saját magukra.

Frankenburg átadta a lapot Jókainak, ki most váratlanul szerkesztő lett s ideje nagy részét a szerkesztés apró-cseprő gondjai és teendői vették igénybe. Sok jó erőt bírt a laphoz kötni s ezeket jól fizette. Gonddal és változatosan csinálta az egyes rovatokat, úgyhogy a lap virágozni kezdett, ezerötszáz előfizetője volt, ami tekintélyes jövedelmet jelentett. Petőfinek 50 forintot volt képes fizetni egy-egy verséért.

De kellett is a fokozottabb honorárium a konyhára, mert Petőfi ősszel megházasodott s a Dohány utca 373. szám alá, akkoriban a Schiller-házba hozta a »feleségek feleségét«. E ház első emeletén vettek ki lakást közösen Jókaival, ki ide költözött Szigligetiéktől. A lakás három szobából állott, ebből kettőt Petőfiék használtak, Jókai pedig a konyhántúli szobában lakott. Az ebédet az Újvilág utcai Arany Sasból hozták, mert Petőfiné nem akart gazdasszonykodni. Bort nem ivott se Petőfi, se Jókai még akkor, ezenkívül utóbbi nem is pipázott. Este rendszeren otthon szoktak lenni; együtt teáztak és beszélgettek, vagy felolvasták egymásnak, amit napközben írtak.

Megelégedettek voltak. Anyagi gond nem vont homlokukra felhőt. Petőfi csak nemrég kétezer pengőt kapott Emich-től a verseiért, Jókainak pedig az Életképek valóságosan öntötte a pénzt. Ábrándoztak, terveztek, tele voltak témákkal és volt otthon mindjárt egy kritikuskuk is, a kis menyecske, aki felszolgált nekik a párolgó teát és hozzászólt a terveikhez. Ő volt a harmadik pajtás, ide illő, szabad, merész, gondolatjárásra férjével egyforma, néha excentrikus, de mindig szellemes. »Nem oly szép — írja Jókai —, aminőnek Sándor versei megörökíték: alacsony termete volt, egészséges arcszíne, de férfias metszésű szája; mindegyik szeme szép volt külön, de a kettő közt nem volt összhangzás, — amellet rövidre nyírott haját viselt s éppen úgy tudott ember nem viselte divatokat kitalálni, mint Sándor.«

Minden dolgukba be volt avatva, részt vett a lap szerkesztésében is, mert együtt hárman tervelték ki, míg a szél a kéményben vígan dudorászott s a tűz pattogott, pörölt a belül nyíló kályhában, hogy milyen eszméket vessenek fel az Életképekben, s milyen cikkeket hozzanak.

...Kedves, feledhetetlen tél volt ez, melynek egy még feledhetlenebb Március vetett véget!

A szokott langyos tavaszi fuvalmakba a szabadság illata vegyült. Valami titkos sejtelem lappangott a szívekben. Reméltek. Sőt vártak — lázasak voltak és mámorosak, mintha a rügyiakadás izgatná őket.

Pozsonyban ott könyökölt a diéta, az utolsó rendi országgyűlés, de az ólomlábon járt. Igaz, hogy előttről már Kossuth volt az úr s a reformokra nézve az összes tekintetes karok és rendek meg voltak már puhítva. Deák, Eötvös, Széchenyi szónoklatai előkészítették a talajt, *idelen*t nincsen akadály többé, sőt elméletben már meg is vannak az összes nagy reformok, a felelős kormány, a népképviselői rendszer, a szabad sajtó, de a hatalom még habozik s még hosszú küzdelmek, nagy huzavonák lesznek, míg a megérett gyümölcsök-höz hozzá jutunk. Mert nem elég, hogy a fa meg hozza, a nap-sugarak megérleljék, még az is kell, hogy a csósz a leszakításukat megengedje.

De míg az országgyűlés pizmogott, a felső tábla pláne még habozott és morgott is, maga se bizván eléggé a jövőnek ebben a zenéjében, addig Párizsból megérkezett a párizsi forradalom híre. Az ifjúság már eddig is türelmetlen volt a januári olasz forradalmak hatása alatt s már januárban kimondta, hogy az országgyűlési halasztásokkal elégedetlen. E nyilatkozatra akkoriban visszhangot adott a pesti fiatalság, mely a Pilvax kávéházban tartott gyűléséről együttérzésre és cselekedetre hívta fel a pozsonyiakat.

A párizsi forradalom híre március elsején ért Pozsonyba, éppen nyolc egész nap kellett ehhez az útjához. Kossuth rögtön kiészíté hajója vitorláit, hadd hajtsa őket a forradalmi szellő s megtette híres indítványát a felelős kormányról, melyet a követek többsége március 4-én elfogadott, a főrendek azonban (sok óvatos alak volt köztük) elszökdöstek előre Bécsbe, hogy ne lehessen ülést tartani. Hanem hiszen jó helyre vitték ömértóságaik a bőrüket, mert ott már a bécsi forradalmat találták.

Nem lehet már az elől menekülni sehová. Mindenütt inficiálva van vele a levegő. A főrendek akarata tehát meg-

tört, elfogadták a javaslatot és március 15-én külön küldöttség vitte a királyhoz Bécsbe.

Ami Pozsonyban főtt, ugyanaz forrt Pesten is. Csakhogy Pesten nagyobb tüzet rakott a fazekak alá a sajtó. Az ifjúság magára hagyatva, türelmetlen szenvedélyességgel tárgyalta a reformokat s elhatározta a Pilvaxban, hogy egy nagy népgyűlést és lakomát rendez a francia forradalmi lakomák mintájára a Rákosmezőn, ahová meghívja az egyetemi ifjúságot, a népet és még nyolcvan meghívót küld szét egyleteknek, intézeteknek.

A programot is megtervezték. Lesznek beszédek. Lesz ökörsütés. Petőfi egy verset ír erre a napra, amit maga fog elszavalni. Végre pedig a nép megállapodik a kívánalmak iránt és pontokba önti azokat.

Klauzálnak nem tetszett a dolog. Félt, hogy az ifjak odébb mennek, mint kellene s ezzel veszélyeztetik azt is, amit el lehetne érni. Mindjárt is mondta Fényes Eleknek, az alelnöknek (az elnök, Batthyány Lajos gróf, Pozsonyban az országgyűlésen ült most), hogy aggályai vannak, közbe kellene lépnie.

— De hát mi nem tetszik? — faggatta Fényes.

— Az egész — felelte Klauzál furiangosan. — A mi kezünkben kell lenni a gyeplőnek.

Valamit tenni kellenel De hát mit? Az ifjúság élén Petőfi állt. Az pedig már akkor nem volt akárki. Nevét már akkor diadalmasan hordozta meg a hír az egész országban.

De Klauzál okos ember volt, messzelátó államférfi, jó hazafi és becsületes ember, aki nem pihen, ha a vélt veszedelemet el tudja háritani. Kieszelte ő a módját, hogy mit kell tenni. Értett egy kicsinyt a pszichológiához is.

Látszólag helyeselte az ifjúság rákosi lakomáját és felajánlta nekik az előkészületekre az Ellenzéki Kör helyiségeit. (Hadd dolgozzanak itt a szeme előtt.) Azok örömmel, lelkesedéssel fogadták. (Boltomban vagytok már, gondolta magában Klauzál.)

Azontúl aztán a helyiségekben készülődtek, tanácskozáran odarendelt szállítókkal, korcsmárosokkal, rendezőkkel s lóto-futókkal.

E lázas munkálkodás közben észrevétlenül preparálta Klauzál az ifjúság vezéreit.

— Jó volna, ha előbb önök gondolnák át azokat a pontokat, mert sok szem többet lát, de sok száj kevesebbet határoz. Jó volna azokkal már készen menni Rákosra.

No, az bizony jó volna. Ráálltak gyanútlanul. Irinyi József megindítványozta, a kör pedig szövegező-bizottságot küldött ki az ifjakkól, Petőfi, Irinyi, Jókai, Vasvári és Bulyovszky Gyula személyében. Csináljanak mindent a fiúk. Egyetlen öreg se lábatlankodjék nekik.

A fiúk meg is csinálták. Könnyű volt. Hiszen nem kellett kigondolni semmit. A kívánalmak a levegőben röpködtek, nem kellett őket kisajátítani, mindenkiéi voltak. Ha mutatkozott nehézség, az abban állt, hogy mit kell kihagyni? Melyik tizenkét kívánság a fontosabb? Hogy miért kötötték magukat éppen 12 ponthoz? Lehetett volna hét pont, vagy tizenhét pont is, de ők makacsul megmaradtak a tizenkettő mellett s készebbek voltak minduntalan hol egy, hol más kívánalmat kidobni, hogy újat és újat tegyenek helyébe.

Még aznap nyélbe ütötték a tizenkét pontot s másnap, március tizenkettedikén egy értekezleten előterjesztették. Az értekezlet elfogadta az egészet, de minthogy a *nemzeti bank* kimaradt, azt pedig nem lehetett elengedni (mert a szabadsághoz nem árt egy kis aprópénz), a kilencedik pontból kitörülték az *egyenlőség alapján álló népképviseletet* (micsoda értékek lehettek ott, ahol ilyen volt a kiselejtezett lom is?) és a nemzeti bankot tették helyébe. Egyúttal azt az indítványt is magáévá tette az értekezlet, hogy petíció alakjában terjesztessenek az országgyűlés elé.

A pontozatok, melyeket Jókai az Irinyi szövegezéséből öntött át népszerűbb alakba, gyorsan szivárogtak ki a lakosság közé. Pest még kis város volt; az intelligencia úgyszólván egy csomóban élt és mindjárt értesült mindenről. A lateinerek lelkesedtek, a bennszülött polgárok mint látványosságot fogták föl a tavaszi napfényen özőnlő ujjongó tömegeket, kik megéljenezik az utcákon mutatkozó Petőfit, vagy a szép Herr von Vasvárit, kinek gyertyaszál természetét, nagy homlokát, élénken villogó fekete szeméit de sok úriasszony és kisasszony nézi nagy epekedéssel.

— A császár kezei hosszúak — mondják a budai spízbürgerek —, ebből még baj is lehet.

A helytartótanács öreg tagjai, Odry, Nyéki nagyságos urak, kik lejártak kávézni Budáról a Török Tsászáriba, fitymálva mosolyogtak:

— A császár kezei be vannak csukva; nem lesz a dologból semmi.

De a közönség fittyet hányt a százados történelemnek, a hagyományos bécsi kéznek, a keserű tapasztalatoknak. Osodálatos, erős hit férkőzött a szívekbe, hogy valami nagy dolog sziluettje rezeq a levegőben. Senki se látta, de mindenki érezte.

Mindenki arcán öröm ült. A pipere-üzletekben nemzeti színű kokárdákat varrtak. A Pilvax reggeltől estig tele volt, mint egy búcsújáró hely. Az emberek azt mondták, hogy egy kis szabad friss levegőt mennek oda szívni, pedig ott csak pörkölt kávé szag volt, de az is jól esett a tüdőnek e nevezetes helyen.

Az ifjak ellenben nem voltak jó kedélyben. A hályog kezdett a szemekről leesni. Nini, hiszen az Ellenzéki Kör voltaképpen megcsinálta a tizenkét pontot. A kérvényt megszerkesztette az országgyűléshez, mit keressünk hát mi ezentúl a Rákoson? Hiszen a programunkat elsajátította Klauzál! No, ugyan szépen becsapott bennünket.

Felmentek, szemreliányást tettek Fényesnek, aki maga se értette Klauzált s egyre dohogott:

— Mi az ördögért mondta hát, hogy aggályos az ifjúság mozgalma, ha megcsinálta belőle a pontokat, meg a kérvényt? Mit nem akart hát? Mitől félt hát? Hiszen Rákosra már nem maradna egyéb, csak az ökörsütés. A sült ökör pedig még soha fel nem öklelt senkit.

Néhányan, a mérgesebbek, magát Klauzált keresték fel március tizenkettedikén és megtámadták, hogy gyanús okokból *eltapintatozta a rákosi ünnepüket*. Klauzál azonban kivágta magát:

— Nem értem önöket, kedves barátim, akik a főrendiház halasztási manőverei ellen álltak talpra, most azért veszekednek, hogy valami előbb csináltatott meg, mint ahogy önök tervelték. Önök vasárnap lettek volna készen a Rákoson,

most pedig, ha holnap megtartanók például a népgyűlést, már kedden készen lehetnénk. Öt nap is nagy idő lehet nagy időkbén.

Az ifjak, kik támadni jöttek, arra hagyták magukat kapacitálni, hogy tűzessék ki hát a népgyűlés az Ellenzéki Körbe március tizennegyedikére délután három órára. Meg is jelentek a plakátok ilyen értelemben, de a Pilvaxban volt elég zenebona este. Lárma, kiabálás, panasz, hogy Klauzál elsikkasztotta március tizenkilencedikét. A vékony, nyurga, ünnepélyes Irányi Dániel a kamarilla ellen tartott egy kirohanást, Vasvári Fehér Pál ellenben arról érvelt, hogy most már egyenesen a királyhoz kell felvinni a tizenkét pontot, nem az országgyűléshez. Mit beszéljünk mi a lábakkal, mikor a fejvel is lehet? Ő ezt fogja indítványozni a holnapi népgyűlésen. Az ifjak többnyire mellette foglaltak állást. Jókai ide-oda ingadozott. Petőti véletlenül nem volt jelen, nélküle pedig nem volt véleménye. Inkább hazaosont. Űgysem mert Petőti nélkül hosszan kimaradni, nehogy zavarja a háziakat. Az ilyenekben is gyöngéd volt. Őrült, mikor most tizenegykor még kivilágítva találta a kis lakást a Dohány utcában.

Petőti akkor tette a végsimításokat a »Nemzeti dal«-on, melyet egész délután és este komponált. Petőtiné magyar pillangós főkötőt varrt a lámpánál, csak »a legszeretettebb anyja« aludt csöndesen a másik szobában, mert Petrovicsné éppen látogatóban volt menyénél.

Hallván az érkező Jókai lépteit, átment utána szobájába és felolvasta neki a »Nemzeti dal«-t. Jókai elragadtatásban a költő nyakába esett és majdnem agyoncsókolta.

Petőti azonban igen bosszankodott, mikor Jókai elújságolta neki, hogy a március tizenkilencediki ünnepély, melyre a verset írta, most már elmarad s helyette az Ellenzéki Körben tartják meg holnap.

— Nem megyek el rá — felelte mérgesen.

Másnap délután három órakor csakugyan megnyitotta Fényes Elek a népgyűlést, az első Magyarországon, mióta Dózsa Györgyöt megsütötték Temesváron az urak. A fellobogózt nagy terem zsúfolásig megtelt előkelő közönséggel. Ott künn az utcán is hullámozott a nép, az udvar, a lépcsőház tele volt hölgyekkel, kik az érkező jurátusok iránt érdeklőd-

tek. Egész a Cziráky-házig hömpölygött a sokaság, mely az érkező Jókait megéljenezte.*

A gyűlés elfogadta a petíciót, zajosan nyilvánuló lelkesedéssel. Ekkor Vasvári állott fel. Gyönyörű atléta alak, a szépség, ifjúság minden varázsával, s azt indítványozta szépen, folyékonyan, nemes méltósággal elmondott beszédében, hogy a petíciót egyenesen a királyhoz kell elvinni. Frenetikusan tetszészaj tört ki a bátor szavakra, melynek végét alig lehetett kivárni. Vasvári első felszólalása oly rokonszenveket csalt ki a szívekből iránta, aminőkre alig van példa e napokból, mikor az óriások olyan szaporán termettek, mint a gombák az erdők harasztja közt.

— A te karriéred meg van állapítva pajtás — mondá a szónokhoz lépő Székely József, akit olyan nagy talentumnak tartottak akkoriban, hogy a prognosztikonok szerint Kossuth Lajost fogja elérni.**

Bevárva a roppant hatás elhalványulását, Klauzál Gábor emelkedett szólásra, kilejtván, hogy a petíció súlyát mindenekelőtt emelni kell, hogy az ne mint egy töredék, de mint az egész nemzet kívánsága mehessen a királyhoz; nem szabad tehát elhamarkodni. Véleménye szerint közlendő az országgyűlési ellenzék értekezletével, és ha az elfogadja, akkor ki kell vinni minél szélesebb néprétegekbe és több száz-
ezernyi aláírással ellátva bocsátani szabályszerű útjára.

A jurátusok nyugtalanul feszengtek. Kellemetlen, le-
hűtő beszéd volt, mint a hideg zuhany. De meg kellett adni, hogy igaza van. S 1848-ban még respektálták az igazat. Imitt-amott csípős ellentmondás zúdult a szónok ellen. Morogtak, zavarták a terem túlsó oldaláról. »Furfangos halasztás!» — ordítá egy mérges hang. »Ki vagyunk játszva!» — ismétlé egy másik, de a diadal a mérsékeltké lett: a népgyűlés elfogadta a Klauzál indítványát.

* * * Hogy Petőfi jelen volt-e a március tizennegyedik népgyűlésen, kétes. Ferenczi és némely emlékezések szerint nem volt, más források ellenben mint jelenlevőt említik meg az elnöki emelvényen, ahol állítólag Jókai mellett ült.

** Mint Pest megye levéltárnoka halt meg a 90-es években; egészen közepes író lett belőle.

A jurátusok nagy csörtetéssel hagyták el a termet és átvonultak a szomszédos Pilvaxba, hová az írók is gyülekezni kezdtek nagy dérrrel-dúrral. No, szépen vagyunk. Naiv balekok vagyunk. A formákkal agyonütik a lényeket. Elkedvetlenedés és lehangoltság mutatkozott. Vacsora után eljött Petőfi is. Mogorva volt és Klauzál szidta. Teljes depresszió uralkodott az ifjú óriások barlangjában, már éppen szétszedni készültek tíz óra tájt, midőn egy szürkeruhás ifjú lépett be az ajtón, akit senki sem ismert. Könnyen elvegyülhetett volna az apatikus mogorva közönségben, melyet semmi se érdekelt most, de ő ezt éppen nem akarhatta, mert egyenesen felugrott egy biliárd-asztalra. No, erre aztán csakugyan észre kellett őt venni.

— Pozsonyból jövök — szólta lelkendezve, mohón. — Az ifjúság küldötte vagyok. Bécsben kitört a forradalom. Metternichet elkergette a nép és most barikádokat emel.

Csak a Gábriel harsonájától fog így megelevenedni még egyszer a sokaság. Forradalom van Bécsben? Micsoda ostor-pattogatás ez az ereken folydogáló magyar vérnek. Elkergették Metternichet! Ah, tehát őt is, nemcsak Lajos Fülöpöt. Istenem, milyen szép a világ e jámbor Lajos Fülöp és a furfangos Metternich nélkül! Az emberek egyszerre rózsaszínűnek láttak mindent. Az ifjak egymást ölelték. Hát már a bécsiek is dolgoznak, csak mi vagyunk tétlenek? Pokolba a formákkal!

— Cselekedjünk, uraim! Ne tétovázzunk tovább, polgártársak!

Ez a Petőfi fanatikus hangja volt. Az ifjak felugráltak. Úgy van, cselekedjünk! Munkára fell! Vezessetek bennünket! Ezalatt folyton nyíltak a kávéház ajtai és új alakok jöttek új hírekkel. Csodálkozást keltett Vahot Imre és Klauzál Gábor megjelenése. A bécsi forradalom híreit megerősítették a jöttek. A szembenlakó Koplánszky kesztyűcsinálónak a fia érkezett meg Bécsből, aki színről-színre látott egyet-mást az utcai tüntetésekből. Koplánszky elhozta a Pilvaxba a tanút is. Künn az utcán is gyülekeztek zsibongó, álmélikodó és magyarázó tömegek. A Pozsony felől érkező hajó utasai egy félóra alatt szétterjesztették a hírt a városban, egész

Pest talpon volt és az Ellenzéki Kör meg a Pilvax előtt tolongott. Egymást ölelgették az emberek és pátossal beszéltek, mintha színpadon volnának.

Bent a kávéházban az izzó hangulat ereje alatt Irinyi kezdett beszélni, kire nehezteltek egy kicsit, mert az Ellenzéki Kör titkos emberének hitték, aki együtt keverte a kártyákat Klauzállal.

— Polgártársak — szólt Irinyi —, Petőfinek igaza van. Ne hagyjuk magunkat a formák korlátai közé szorítani, most már én is azt mondom. A délutáni népgyűlés határozata fölöslegessé vált. Mondjuk ki, hogy a tizenkét pont rögtöni életbeléptetését követeljük.

— Úgy van! Mondjuk ki!

Izgalmas vita fejlődék ebből. Klauzál, ki azért jött, hogy ismét mérséklőleg hasson, elkezdti érvekkel bizonyítani, hogy nem volna ildomos a népgyűlés határozatát ily rövidesen megváltoztatni.

Többen helyeslőleg bólintgatnak. Így Jókai, Emődy, a Tisza-fiúk nevelője, Vahot. A jurátusok nagy része gondolkozóba esik. Némi zsidbadság, habozás volt érezhető, mikor Sükei Károly beleszólt az ő hebegő modorában:

— Nem kell most az ok-oko-kos ember!

Zajos derűtség tör fel s elmossa a Klauzál felszólalásának hatását. Utána Petőfi szól s újra felpeszdi egy-két szóval az ingadozókat. Irányi Dániel fölkiált: »Fogjunk fegyvert«. Nagy összevisszaságban gomolyog az ijűség. Tizen is szólni akarnak. Klauzál látja, hogy nem boldogul, elhagyja a kávéházat.

Az ijűség most már magára marad, de a jelenet mindjobban fölveszi a káosz jellegét. Már egymás szavát se értik. Vasvári a stiletás botjával hadonász és fenyegeti a gyávákat. Az óramutató az éjféli felé közeleg, néhányan távozni készülnek, Jókai is.

— Aludjunk rá egyet — mondja.

— Ne aludjunk »Marci« — mennydörgi Petőfi. — Határozzunk előbb!

Vajda János az ajtóhoz rohan és becsukja:

— Uraim, addig innen ki nem mennek, míg nem határoznak!

Ez döntött. Az ifjúság vezetői most már hamarosan s egyetértőleg határoztak, hogy holnap reggel az egyetemi ifjúság bevonásával tüntetést rendeznek s a tizenkét pontot, amennyire lehet, mindjárt életbe léptetik. Semmi körülmények közt nem tágitanak, sőt ha kell, szembeszállnak a szuronyokkal is.

Kiosztották egymás közt a szerepeket; Irinyi Petőfit kívánta megbízni a tizenkét pont proklamálásával. Petőfi szabadkozott, hogy ő egy verset fog felolvasni, hanem egy kis népszerű bevezetéssel Jókai terjessze elő a pontokat. Vahot Imre már az ajtóban volt, mikor eszébe jutott, hogy be kellene venni a pontok közé a rab Tánicsics Mihály szabadon bocsátását is, mire ebben is megállapodtak és megint módosították a pontokat. A katonaságról szóló tizedik és tizenegyedik pontot összevonván, a tizenegyedik helyére »a politikai államfogyok szabadon bocsátását« szúrták be. A szövegezéssel Jókai bízott meg.

Két órát ütött a tornyokban a csöndes éjben, mikor a »Közvélemény asztala« eloszlott azzal a jelszóval: »Nyolc órákor reggel itt legyünk!«

Jókai és Petőfi sietve lépegettek Lendvay-köpenyegekbe burkolózva a Dohány utca felé a közös lakásra. A lámpák bágyadtan pislákolnak az utcákon, mindjárt kiégnek. Nyugat felől szürke felhők száguldottak az égbolton (holnap nem lesz jó idő), a hold sietve bújt a felhőrongyok alá.

Holnap talán megint visszatér, de az *öreg* Magyarországot nem találja itt többé.

TIZEDIK FEJEZET

A NAGY NAP

Kétségtelenül nagy nap ez a március 15-ike Magyarországon életében is, pedig az ezeréves élet, mennyivel nagyobb nap a Jókai életében, tekintve, hogy semmi jelentékeny se történt e napon a nemzetre nézve, amiben Jókainak (ki ezentúl elhagyja neve mellől az ipszilont) része ne lett volna, holott Jókait egy, a tömegek figyelmét elkerülő másik nagy esemény is érte a nap legvégén, miután a nemzet már becsomagolta a maga ajándékait és elraktározta azoknak érdemeit, dicsőségét, akik részolgáltak.

Erre a napra sok munka vár és mind be fog végeztetni. Pedig a Pilvaxbéli ifjak öt-hat órát átaludtak, szóval nyolc-kilenc óra már elveszett és mégis elegendő a még megmaradt tizenöt óra.

Úgy tűnik fel nekünk Jókai innentől kezdve, mintha mindaz, ami ővele amott történt, nem léteznék, mintha ő is e napon keletkezett volna. Páratlan népszerűségének lombozata e naptól kezdődik és innen veszi táplálékát, mint a fa koronája a földtől, amelybe a gyökere lenyúlik. Ebből él, ebből lélegzik. Ennek a napnak az isteni nedveit felszíjja, ha a népszerűség hervadozik és rögtön vele lesz megint. Gyűrűjét ha elveszti, ennek a napnak az évfordulója visszahozza. Több mint ötvénszer tér vissza, még azután is ötvénszer fényesíti meg Jókain, ami esetleg megkopott vagy megpattogott volna rajta.

Ha ez a nap nincs, élete más irányt vesz, munkáit hiszen megírja, az európai hírt is megszerzi velük, de fényes karrierjének másik fele, melyet nemzetének vezérfiai közt töltött az ország első tanácsában és mindenütt, ahol a történelem szövődött, elmarad.

Petőfi talán le se feküdt vagy ha lefeküdt, nemigen aludt, mert már hét órakor reggel talpon volt, benézett Jókai szobájába, felköltötte, aztán nyugtalanul sietett a Pilvaxba. Útközben Vasvárival találkozott, ki szinte a Pilvaxba tartott. Borongós, ködös, szinte pépes márciusi pirkadás volt, csipős szél fújdogált és ieszegette a még jobbára csukott boltok cégtábláit.

A Pilvaxban még nem volt senki, csak a koránkelő Bulyovszky Gyula, minélfogva még visszamentek mind a hárman Jókaiért, kinek szobájában tanácskoztak ama néhány bevezető szó fölött, mellyel a tizenkét pontot proklamálni fogja.

Kevéssel nyolc óra előtt, most már négyen nyitottak be a Pilvaxba, de még most is kevesen voltak, ami láthatólag lehangolta a türelmetlen Petőfit. Vártak még egy kissé: lassan szállingóztak a tegnapi »héroszok«. Éppen a leglármásab-
bak maradtak el. Megjött Emődy, Vajda, majd a hórihorgas Pálffy Albert nyitott be nagy disputában a nyalka Dobsával. Különösen megőrültek báró Nyáry Albertnek. Betoppant Degré, aki vidékről jött, egy pár jurátus is beváltotta a szavát, de még mindig igen szegényes gyülekezet volt egy forradalomcsinálásához. Nem rebellis a magyar korán reggel — sopánkodott Jókai, ki Bulyovszkyval egyetemben amellett volt, hogy mintsem nevetségessé váljanak, inkább ne csináljanak semmit. De Petőfit nem lehetett eltántorítani. Különben is a kávéház nem volt néptelen. Éppen szerdai nap és pesti vásár lévén, sok idegen reggelizett az asztaloknál, akik mind kíváncsian és érdeklődve nézegették az ifjúság hullámozását. Végre kilenc felé annyian gyűltek össze, hogy Jókait telerőszakolták egy asztalra.

Jókai felállt és felolvasta pár bevezető szóval, hogy »mit kíván a magyar nemzet?«

»Valami villanyos melegség állta el akkor minden tagomat — írja ő maga —, érzém, hogy végzetes szó az, amihez kezdek; de el voltam rá szánva, ha áldozatul esem is.«

Utána Petőfi olvasta el a »Nemzeti dal«-t. Ekkorra már mind odagyűltek a vásárosok is s a dal refrénjét utána zúgták ők is: »Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk.«

A »főpróba«, mert annak kellett azt tartani, kitűnően sikerült. A vers feltűzelte az ijúságot s most már lelkesedve indult a megállapodások szerint az orvosi egyetem felé a Hatvani és az Újvilág utca sarkán levő épület udvarára.

Még mindig nagyon kicsiny volt a csoport, de a felkokárdázott ijjak, kik előtt egy trikolórt vitt egy nagytermetű jurátus, felköltötték útközben az érdeklődést. Minden lépésnél nőtt a csoport: »Éljen a szabadság! Egyenlőség! Éljen Kossuth!« kiáltások hangzottak. Az orvosijúság dacára, hogy leckeóra volt, ott hagyván professzorait, az udvarra tódult, hol Jókai ismételte rövid beszédjét.

»Testvéreim, a pillanat, melyet élünk, komolyabb teendőkre szólít fel bennünket. Európa minden népe halad és boldogul, haladnunk és boldogulni kell nekünk is. Legyen béke, szabadság és egyetértés! Követeljük jogainkat, melyeket tőlünk eddig elvontak s kívánjuk, hogy legyenek azok közösek mindenkivel.«

Petőfi elszavalta a Talpra magyart* s a menet most már az orvosnövendékekkel megszaporodva, sorba járta a többi fakultásokat. Az Egyetem térről újra visszaindult ezerekre és ezerekre szaporodva, megállt a Hatvani utcában a Pálffy-ház előtt, amelynek földszintjén akkoriban a »Landerer és Heckenast« nyomda volt.

Petőfi felállt a kapu alatti szögletköre.

— Most egy bizottság bemegy a nyomdába s kinyomatja a tizenkét pontot. Addig türelem idekünt!

Havas eső szitált az égből. A rivalgó tömegek az esernyőket rázták a levegőben.

— A nemzeti dalt is nyomassák ki — követelte a tömeg. Jókai felkiáltott:

— Le az esernyőkkel! Hogy állunk maholnap esetleg golyók elé, ha az esőcseppek is terhünkre vannak?

* Egressy Gábor így írja le, mint szemtanú, a jelenetet: Jókai szavai rémítő lelkesedést idéznek elő a népben. Ekkor Petőfi felemelkedik, mint egy túlvilági alak, mint megtestesült népszenvadás; mint ítélet halálangyala. Elővöltoi nemzeti dalát. E hangok leírhatatlanok. Most is látom és hallom azokat. És örökké fogom látni és hallani, mert a kép és a hang elválaszthatatlanok.

Mire suhogás támadt a levegőben, mintha ezer madár leszállna : ezer esernyő kapcsolódott le.

Erre Petőfi vezetése alatt Jókai, Vasvári, Degré és Irinyi behatoltak a nyomdába, mint a nép küldöttei. Az ajtó nyitva volt. Könnyen bemehettek. Landerer Lajos a nyomdahelyiség ajtajában várta őket.

— Azért jöttünk — fordult Petőfi Landererhez —, hogy e két kéziratot kinyomassuk.

Landerer megnézte a kéziratokat.

— Lehetetlen — felelte szárazon —, nincs rajta a cenzor engedélye.

A nép küldöttjei zavartan néztek össze ; Landerer odasúgja Irinyinek :

— Foglaljanak le egy sajtógépet!

Egy géphez lépett most Irinyi.

— E sajtót a nép nevében lefoglaljuk és követeljük kéziratunk kinyomatását.

— Az erőszaknak nem állhatok ellent — felelte Landerer ünnepélyesen és megparancsolta szedőinek, hogy munkába fogjanak.

A kéziratokat apró darabokra metélték, hogy minél gyorsabban kiszedhessék, addig a nép türelmesen várt és ázott odakünn, anélkül, hogy esernyőjét használta volna.

Hogy együtt tarthassák, Degré, Irányi, Jókai és Egressy beszédeket tartottak. Különösen Jókai derekasan viselte magát. Belemelegedett. Térült, fordult, mindenütt ott volt, mintha három példányban lenne meg. Majd a nyomdába szaladt, majd künn lelkesíté a közönséget. Az emeleten levő Kaszinóból egy mágnás magához hívatta eközben és azt a tanácsot adta az ifjúságnak, hogy be kellene venni egyik pontnak a papi jószágok elvételét is.

— Persze — jegyezte meg Jókai —, hogy ezzel a ponttal összetörjük a többi tizenegyet.*

Végre ki volt szedve a kézirat, betették a gépbe s Petőfi, Jókai tették az első mozdulatot a gépen, hogy mintegy jelképileg a magok munkájának vállalják az előállítás tényét is.

* Jókai saját följegyzése!

Irinyi azon nedvesen kikapta a gép hengerei közül az első példányt s rohant vele a néphez, ki az utcára.

Egyik kezében óráját tartván, másikban a nyomtatványt lobogtatva messze dörgő hangon kiáltá :

— Március tizenötödike délelőtt féltizenkettőre nagy időszak a magyarok történetében. Íme itt van a sajtószabadság első példánya, a nép hatalmának első műve. Akármilyen szabadsága fog is lenni egykor a magyarnak, az a dicsőség mindig megmarad, hogy a legnevezetesebbet, a sajtószabadságot magunk vívtuk ki.

De már ez előtt a szentség előtt, e kis darabka sustorgó papír előtt még a kalapokat is levette a közönség s fedetlen fejjel állt ott az esőben, mintha imádkoznék.

A nép hatalma tehát megteremté első gyümölcsöt. De milyen csodás ez a hatalom, melynek külső formáit sohase látták a magyarok, mint az istenét, alig állt egyébből, mint egy kis akarattól. Olyan egyszerűen, simán ment minden, hogy szinte hihetetlen. Legyen világosság, mondja a nép és világosság támad. Ezalatt egész Pest talpon állt. A Hatvani utcát le a Kerepesi úti Fehér hattyúig és a Beleznay-kertig sűrű tömegek tarták megszállva, a kocsiközlekedés szünetelt. Örömmámorban úszott mindenki. A kereskedők becsukták boltjaikat a vonalon és beálltak tüntetőkné. Az ifjúság félnélkebb alakjai előkerültek. Dél tájban az arisztokrácia néhány tagja is ott volt látható, várakozva a nyomtatvány egy-egy példányára. A legnagyobbakhoz, a leggazdagabbhoz hozzá csatlakozott a salak is. Egy kövér fickó, ki selypítve beszélt s kiből a hetvenes évek »Mohácsi báci«-ja lesz, nemzeti színű szűrben, »Éljen III. Lajos« feliratú lengő kakas-tollal kereste a feltűnést, de csakhamar letépték róla, hogy az ünnep méltóságát megőrizze. Bizait, a hírhedt »nemzet báróját« hasonlóan eltiltották a szerepléstől. Az ifjúság vigyázott a szabadság első napjának jó hírére. Ellenben szélesre ereszté fantáziáját, s minthogy e búvós szerdai napon csak kívánni kellett valamit, mintha az Aladin csodalámpája gyúlt volna ki, egyszeribe minden teljesedett, hát támadtak is kívánalmak. Valakinek eszébe jutott, hogy ingyen előadás kellene estére a népnek. Nosza hamar egy küldöttséget kell meneszteni a Nemzeti Színház igazgatóságához, hogy adassa elő

estére Bánk bánt. A küldöttség csak nagy nehezen bírt elhatalni a színházig, de az előadás meglett. Délután a múzeum előtt gyülekezett a sokaság. Az ifjak föl vitték Kubinyihoz örök emlékül leteendő a múzeumba, az első szabad sajtótermékeket. A künn összegyűlt nép a Talpra magyart kívánta. Már ötödször a Talpra magyart. Nem bírt vele betelni.

Mily bohóság a történelem szemben a valósággal! A krónikás összerakja az eseményeket, az indokokat, bepillantást hagy a rotyogó fazekakba, ahol azokat főzték, szemléltetvé teszi a füstöt, mely a kéményen kiment, a lángot, amely azokat felforraltta, de nem képes elővarázsolni a hangulatot, a miliőt, melyben történtek. Ki értené meg, a mai lehűlt vérrel, az ifjaknak e Betlehemjáráshoz hasonlatos menetiből az extázisnak azt a paroxizmusát, amelyet mindannyiszor előidézték a pontokkal és a forradalmi dallal? Amilyen tökéletes törvényeken nyugszik a föld forgása, hogy együtt mozog a levegő rétegeivel — olyan tökéletlen a történelem, ahol az események a levegőjük nélkül raktározatnak el.

A múzeumtól a városházára tódult a tömeg. Irinyinek jutott eszébe, hogy a városi tanács is írja alá a tizenkét pontot.

Petőfit, Jókait, Irinyit, Irányit, Vasvárit és Egressyt választották meg küldöttségnek. Útközben Klauzál és Nyáry Pál csatlakozott hozzájuk, mely utóbbi karontógva Jókait, beszéltette el magának a nap eseményeit.

A városi tanács éppen gyűlésezett, mikor odakünn a tenger morajlásához hasonló zaj jelezte a nép érkezését. Kevés vártatva betoppant a küldöttség. Irányi adta elő a nép kívánságát, mire Kacs Kovics Lajos főjegyző felelt, hogy a városi tanács is üdvözli s kis módosítással elfogadja a reformokat. Szepessy Ferenc a polgármester törökösen bólingatott a fejével. Holovics Boldizsár tanácsnok ellenben kirúgta maga alól a széket, hogy ő nem engedi magát elvek elfogadására kényszeríteni, zárt ülést kér előbb, ahol előbb beszélje meg a tanács a pontokat. Kínos csend következett. A tanácsnokok zavartan néznek össze. Rottenbiller elsápadt mint a lal. A nyitva hagyott ajtón özönlik be a nép a tanács-terembe s a méltatlankodás moraja hömpölyög végig. Irányi Dániel felugrik a zöld asztalra, feldönt egy tintatartót s

aztán egyenest az asztal túlsó végén elnöklő Szepessy előtt terem.

— Mi nem érünk rá várakozni — kiáltja ingerülten.
— Kívánjuk a 12 pont rögtöni aláírását.

Nyáry Pál szólni akar. Holovios nekivörösödve ágál kezeivel a levegőben. Tizen-húszan az ifjaktól vetik magukat arra felé, hogy Holovicshoz érjenek. Jó szerencse, Szepessy átérti a helyzetet. Hirtelen megragad egy tollat és aláírja a tizenkét pontot s éppolyan hirtelen ráüti a város pecsétjét.

Erre aztán lecsendesedett minden s a tanács zavartalanul folytathatta ülését, melynek legfontosabb határozata a nemzetőrség szervezése, melybe tömegesen beálltak az ifjak, természetesen Jókai és Petőfi is.

De a nap programja még nem volt kimerítve. Ha már minden beteljesedett, ami beteljesedhető (hiszen a nemzeti bankot végre is nem lehet még ma megkapni), de miért ne lehetne megkapni Táncsicsot? Egyszerre kimondhatatlan óhaj lepte meg a tízezernyi tömeget Táncsicsot hazahozni. Fel Budára kiáltozták. S mint a hőmpölygő tengeráradat Budára indulának, ahol a helytartótanács a mai belügyminisztérium ódon házában székel.

Útközben el kellett menniök a tüzérség mellett, hol égő kanóccokkal álltak ágyúik mellett a katonák.

Éljen a szabadságl! kiálták a tömegek. A tüzérség nem mozdult.

A helytartótanács együtt volt még, pedig a gyertyákat már meggyújtották. Itt is üléseztek éppen, mint a városházán, mikor az ifjak beléptek. A nép elfoglalta az udvart, a léposókat, a folyosókat. Attól lehetett félni, hogy a vén épület beszakad a teher alatt.

Az elnöklő gróf Zichy nyájas mosollyal kelt fel s helylél kínálta meg az ifjúság küldötteit a zöld asztalnál. Azok természetesnek találták, leültek, nagyon el voltak már kényeztetve. Nyéki, a cenzor, arany burnótos szelencéjét tolta oda nekik. Degré kicsipett egy szemernyit és jóízűen prüsszentett.

A küldöttség három kívánságot nyilvánított. Bemutatták a 12 pontot. Zichy elolvasta figyelmesen, miközben homloka erősen izzadott, azután így szólt: »Semmit se tehetek ez ellen«. Kifejezték ekkor, hogy a sajtószabadságot

mondja ki a helytartótanács és mozdítsa el a cenzorokat. »Rendben van — felelte Zichy —, a cenzorok elmozdíthatnak.« (Nyéki arca zöldbe-sárgába játszott.) Harmadikul az államfogyok kibocsátását kérték. Zichy a fejével bólintott s kiadta a rendeletet kesernyés mosollyal.

»Pedig csak a kaput kellett volna bezáratnia és el van fogva az egész torradalom vezetőivel és kezdeményezőivel együtt.«* De amily észrevétlenül válik a nép akarata hatalommá, éppen oly észrevétlenül válik a hatalom semmivé. Egy ismeretlen erő, melynek oszlopai többnyire csak *látzata*-*tok*. A hatalom, bárhogyan abszorbeálja is az egyik fél, örök időnkig a sokaságok és a trónok közt lesz megoszolva. S minél jobban eltávolodnak egymástól, annál lélelmetesebbnek mutatkozik a távolból a másik ereje. Néha e szepegést okozó fallácia tartja fenn a rendet és a legkorhadtabb állapotokat. Népek és trónok viszályai többnyire elhibázott taktikával kezeltetnek. Mert a szemmérték sehol se hibázik annyit, mint ezeknek az erőknek megítélésénél. Ha a királyok tudnák, hogy a népek akarata mennyire széthúzó és mennyire tökéletlen, másképp csinálnák dolgaikat, de ha viszont a népek is tudnák, hogy milyen törékeny puha lából van némely trónus, — hát mégiscsak minden a régiben maradna.

Zichy Ferenc kétségkívül a kényszernek engedett. Ő az udvaron zajongó sokaság mögött egy háborgó várost s amögött egy háborgó országot látott és semmi kedve se volt magát feláldozni, míg Bécsből napok múlva parancsot kap. Örült, hogy semmi instrukciója nincs s így engedhet. Megnyitatta a börtönt. Már akkor beállt az esti szürkület is, s jó Táncsics kitudskoltatván cellájából, nagy szemeket meresztett, midőn a börtönajtóban az alispánok alispánja, a hatalmas Nyáry Pál fogadja dikcióval, a »tavasz első virágának« nevezve őt. A tavasznak ez a torzonborz elhanyagolt virága, zavartan mereszté rá szemét — hogy álmod-e?

Nem, nem. Tiszta valóság mindez. Nyugodj meg jó ember, ez csakugyan Nyáry Pál! De ez az üdvvivalgás nem annyira neked szól, mint inkább a véletlenek szeszélyének, melyeknek labdája lettél. Nem a te kiszabadulásodért eped

* Degre emlékiratai.

a nép, hanem egy börtönt akart megnyitni, mint ahogy Viktória mondá, mikor trónralépését jelentették : »Hozzátok ide a Timest és egy csésze teát«, s mikor a Timest és a teát előhozták, nyugodtan küldte vissza. »Most már látom, hogy én uralkodom.«

Mindegy, ne félj azért, ebben az esetben nem fogja mondani, hogy zárjátok vissza. Nyújtózkodj ki, egyenesítsd fel derekadat szegény rab, e percben csakugyan te vagy a nemzet legünnepeltebb embere, ülj fel hát a diadalszekérre, mely visszavisz a sötétségből a szürkéségbe.

Már beköszönt a nyirkos este. A vízivárosi templomtoronyban az esti harangszó kondult meg. Az utcai lámpák kigyúltak. A kiszabadított írói kocsira emelték. A kormányzó tagok, gróf Almássy Mór és gróf Török Bálint magok vezették a kocsit, ott kezét fogták vele, hogy a népnek kedveskedjenek, amelyet pedig szerettek volna epójukba beletojtani. Sok ezer ember sokat kitalál, valahol előkerestek egy mézeskalácsos boltot, megvették a láklyákat és azoknak lobogó tüze mellett haladt a Táncsics diadalszekere a rivalgó, tomboló sokaság közt. A pesti oldalon a lovakat kifogta a nép s maga húzta a kocsit a Kerepesi út torkolatáig.

Már ekkorra megkezdődött a Nemzeti Színházban az ingyen előadás. Théatre paré meghívott vendégekkel gyönyörű látvány, de egy ingyen előadás még sokkal szebb. A nép összevissza töltötte meg a páholyokat, zártszékeket és a karzatot. Mesterlegények, kofák ülnek a páholyban, előkelő delnők az olcsó helyeken, ki ahová be tudott férni s még sincs orrintorgatás, sem otkolonos üvegre szükség. Hiszen az egyenlőség még csak egynapos. Ilyen csecsemővel nem szabad máris rosszul bánni. »Bánk bán« volt ugyan kitűzve, de az ünnepélyes alkalom okáért a személyzet a »Szózat«-ot énekelte el. Ekkor Egressy Gábor állt ki tekete attilában, görbe jurátus-karddal és elszavalta a Talpra magyart. Akkor aztán egy hang elkiáltja : »Lássuk Táncsicsot«. Néhány hang gyengén ismétli : »Hozzák ide Táncsicsot!« »Hol van Táncsics?« A zaj folyton erősödik, míg végre orkánná fajul. Degré egy páholyból próbált beszélni, hogy Táncsics el van törődve, otthon pihen. Vasvári a karzatról kiáltozott valami beszédfélét. Petőfi egy zártszékre állt fel, hogy a közönséget kíván-

ságáról lebeszélje, nem akarván a nap komoly eredményeit a színházi komédiákkal és esetleges derült jelenetekkel összekeverni. De a lármában elvesztek szavai. Mindenki beszélt, mindenki dühvel követelte Tánocsicsot, többen a padot verték és a lábaikkal dobogtak, hogy nekik a világon senki se kell, csak Tánocsics.

Ekkor Jókainak az az ötlete támadt, hogy fölszalad a színpadra és onnan szól a néphez.

Úgy amint volt, rohant fel karbonari köpönyegében s erősen behorpadt cylinder kalapja mellett egy óriási veres tollal, de egyszerre meghökkent, a lába legyökerezett.

Egy tünemény állt előtte. A forradalmár előtt egy királyné. Gertrudis. A legszebb Gertrudis Magyarországon.

Laborfalvi Róza levett a saját kebléről egy nemzeti színű kokárdát és a Jókai szíve fölé tűzte, aztán a szemek közé nézett mélán, édesen, rejtelmesen. És Jókai e pillanatban érezte bizsergő ereiben, hogy ez a nézés az ő jutalma a végzettől a mai napért, és hogy ez a jutalom egy egész életre szól.

Hogy mondott-e Laborfalvi Róza e kokárda kitűzésekor valamit, sohase emlékezett rá többé. Hogy ő mit mondott a közönségnek a proszcéniumból, arra még kevésbé emlékezett. Minden összefolyt előtte, mint egy álom.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

FÉRFI SORSA A NŐ

Inter arma silent musae. A március tizenötödikét követő mozgalmak igénybe vették az Életképek írói csoportját, a nemzetőrség szervezése, fölfegyverzése sok utánjárást igényelt, amiben Jókai élénk részt vett. A föllekesített nép nap nap után a Nemzeti Múzeum elé gyülekezett, azt folyton ébren kellett tartani beszédekkel. Mert ha egyszer a lelkesedés elalszik, azt nem lehet többé felkölteni. Annak a táplálékáról folytonosan gondoskodni kell a szakácsoknak. A tápláléka pedig egy kevés tenni való és lehetőleg sok várni való. Ebben kellett segédkezniök az íróknak. Csendes irodalmi foglalkozásra, novellák, regények komponálására és megírására nem jutott idő. Furcsán fog kinézni az idén a karácsonyi könyvpiac. Az Életképeken hamar észrevehető a hanyatlás. A munkatársak nem dolgoznak — úgyszólván maga kénytelen megírni az egész lapot — azt is sebesen, mert meg kell jelennie a gyűléseken; végre is szónokolni nagyobb élvezet az írásnál, mert itt a szellemi aprópénzt rögtön beváltja a nép éljenekre, holott az irodalmi nagy bankóért is csak nagy sokára csöppen innen-onnan egy kis elismerés.

A haza ügyein kívül a szerkesztőnek még más dolga is van. Gyakran látni őt beossonni a Hatvani utca egyik házába, ahol egy nagyon szép nő lakik. Abba a házba jönnek-mennek mások is, de ez az egy gyanússá teszi magát azzal, hogy óvatosan, félénken körülnéz előbb az utcán, nem látják-e? Az Életképeket pedig teleírják ezalatt a »Közli Jánosok«, a vidéki levelezők és a zöldségtermesztő legifjabb generációi. Gazdával kezdődik a lap veszte. Mindenki hanyag, ha a gazda az. A korrektor bent hagyja a legszarvasabb hibákat, csak az ipszilónokat törli ki mert jó hazafi és mert már az első

számban eltörülte az Életképek az összes nemességeket, kijelentvén ezt az újdonságok rovata élén, minélfogva most már Zichyt Zicsinek írja, Dessewffyt Dezsőfinek. De ha a belső tartalomban talán vesztett a lap, az áprilisi 30-iki szám kellemes meglepetést hozott a közönségnek. A lap homlokán együtt jelent meg a két lehangzatosabb név: Felelős szerkesztők: Petőfi és Jókai. »Lapunk minden számában leend Petőfitől költemény — jelezte a lap —, ki ezentúl kizárólag csak az Életképekbe fog dolgozni.«

Petőfi közreműködése csak abból állott, hogy verseket írt az Életképekbe s ezért 100 forint havi fizetést kapott. Egyéb szerkesztési gond maradt a Jókai vállán. Petőfi neve azonban nem hozott szerencsét a lapnak. Pedig már akkor Petőfi oly népszerű volt, hogy Pozsonyban a diéta, Bécsben az udvar is félni kezdett tőle, és mikor március vége felé az a hírkacsa kelt szárnyra, hogy harmincezer ember élén áll a Rákoson, mind a két helyen elhitték és meghökkentek. Csakhogy a Petőfi népszerűsége éppen azokra a körökre terjedt, melyek nem szoktak lapra előfizetni. A komolyabb körökben országháborítónak tartották.

A vitélő és tekintetes urak előtt—amit csodálni nem igen lehet — az ő nézetei nemhogy akkor, de még ma is túl radikálisok volnának. Szóval a lap nemhogy emelkedett volna, de hanyatlott. Márciusban még ezeröttszáz előfizetője volt, az áprilisi évnegyedben, mikor Petőfi neve került a lapra, elmaradt ötszáz (ami nagy pénzvesztéséget jelentett). Az augusztusi évnegyedben az ezerből megint elmaradt hatszáz és beállt a deficit. Jókai, Petőfi demagógizú, a nemességet gúnyoló verseit és durva kifejezéseit okolta, mint amelyek-től visszariadtak a Horváth Lázár limonádés irányához szokott úri olvasók. Hiszen az is hozzájárult, de leginkább a laza szerkesztés és az a körülmény buktatta meg az Életképeket, hogy nem hozott divatképeket. Az asszonyok pedig megkövetelték, mert a többi szépirodalmi lapok mindnyájan gondot fordítottak erre s többnyire színes képeket hoztak, vegyesen párizsi és bécsi divatokat.

Jókai igen fájlalta, hogy a lap így tönkrement, sőt adósságokba is keveredett. Petőfit bosszantotta, hogy Jókai őt okolja s Orestes—Piladesi „viszonyuk apránként lazulni

kezdedt. Egy apró összezördülés miatt Jókai már pünkösdkor otthagyta a Dohány utcai lakást, hol annyi kedves estét töltöttek együtt. Az eset elég mulatságos, de egy kicsit gyerekes. Az olasz katonák pünkösd hétfőjén este fellázadtak a Károly-kaszárnyában. Nagy mozgalom volt az utcákon. Jókai hazajött a nemzetőri kardjáért. Petőfi, aki már ágyban feküdt, kikiáltott neki, kérdezte, mi történt. Petőfiné azonban kisietett a konyhába s kérte Jókait, hogy férjét ne vigye magával, mire Jókai szó nélkül távozott s magával vitte a ház egyetlen kapukulcsát, kívülről zárva be a kapuajtót. Petőfi sejtett valamit, még az ablakból is kiáltozott utána, de Jókai úgy tett, mintha nem hallaná. Képzeltetni haragját, midőn az utcákon lóto-futó tömegektől értesült a történetről, de a házból ki nem mehetett. Dühöngött, tombolt, mint egy kalitkába zárt oroszlán s másnap a kis tréfát, mely különben lovagi szolgálat is volt »Juliskának«, oly mértéken felüli ingerültséggel tette szóvá, hogy Jókai sértődve rögtön áthurcolkodott onnan a Hatvani utcának abba a házába, ahol Laborfalvi Róza lakott a Nemzeti Kaszinó tőszomszédságában.

Nagyobb szakadás nem történt: haragját megbánta Petőfi. Kezet nyújtott, mosolygós képpel, egy-két nap múlva, »Marcikám«-nak szólította Jókait, mire a barátság ismét össze volt enyvezve, de talán már mégsem volt oly erős, mint azelőtt. Az elhurcolkodás egy kis pletykára is adott okot. A március tizenötödiki kokárda, meg az új lakás, meg a szép Róza. Hm. Ebből lehetett kombinálni. Faragtak is rá elég pajzán célzást a Pilvaxban, ami ellen persze Jókai pirulva szabadkozott. Egyébként se vették komolyan a pletykát, csak éppen a trécelés kedvéért szülemlett. A szende Jókai nem úgy festett, mint aki egy színésznő hálójában megakad. Kirké jól felkösse a szoknyáját. Minden azt mutatta, ha valaha nőszül is, egy falusi liliumot fog elvenni, aki zsoltárokat énekel és sírva fakad a novellák hőseinek sorsán. S másrészt a szép Róza se azokból a naiv libácska színésznőkből való, akik egy írócskát szeretnek meg, mert abból a tinta-tartóból nem igen kerülnek ki briliánsok és smaragdok. Ejh bohóság! Ha Rózának szerető kell, választ magának egyet a mágnások közül. Okos leány, aki már keresztül ment az

élet iskoláján és tudja a leckéjét, meg az egyszeregyet. Ha kacérkodik is egy kicsit a szép Jókaival, hát ez csak arra való, hogy egy kis melegebb kritikát csaljon ki a pennájából.

De a pletyka úgy látszik, mégis mélyebb alappal bírt. Degrének egy bizalmas órában egy házi sapkát mutatott Jókai, amit Laborfalvi Róza horgolt neki a márciusi nagy nap emlékéül. Sőt hovatovább egyéb jelek is mutatkoztak, hogy »a gyerek jól tölti üres óráit«. Hanem iszen az se nagy baj. Juventus ventus. Ezen is át kell esni, mint a fogzáson, a vörhenyen és a tengeri betegségen. A darabírás voltaképpen azon kezdődik, hogy az ember megszeret egy színésznőt és ír neki szerepet. Irigyelték, de nem sajnálták. Maga Petőfi is hamiskásan mosolygott, mikor Jókai el-eltűnt a társaságból különböző ürügyek alatt.

De azalatt elmúlt a tavasz, elkövetkezett a nyár és az »ügy« két oldalról is fejlődött. Jókai tényleg viszonyt szőtt Laborfalvi Benke Rózával, kinek valódi neve Judit volt. Hogy miként, hol és mikor keletkezett ez a viszony, nincsenek rá adatok. A világ előtt a kokárda feltűzése képezi a kezdet kezdetét s maga Jókai is ezt az epizódot említi. De ez nem valószínű. Jókai már Szigligetiéknél kell, hogy találkozott legyen vele. Tudjuk, hogy oda sokszor járt Fánikához és azt is tudjuk, hogy Jókai napjainak egy részét a Szigligetiék társaságában töltötte játszadozva a Szigligeti gyerekekkel. Lehetetlen tehát, hogy Szigligetiéknél ne jöttek volna össze. Sőt Róza talán éppen azért járt oda olyan sűrűn. (Csupán Jókai betegsége alatt háromszor-négyszer fordult ott meg.) Jókai fényes jövője már akkor nyilvánvaló volt. Egy csöppet se lehet csodálni, hogy Laborfalvi Róza szemet vetett rá. Okos leány volt, ragyogó szépsége teljes pompájában, de már azon a mezsgyén, mikor a hervadás közeleg, a harmincegyedik esztendőben járt, mikor már tanácsos valami révbe kijutni. Lehet, hogy a szíve is lobot vetett, mert olyan deli volt Jókai és amellettt előkelő modorú, nemes szerénységgel párosult vonzó szépségű, hogy egy sokat próbált leány előtt is kívánatosnak tűnhetett fel. De ha pusztán a rideg okosságtól kér tanácsot, az még inkább javallja. Mert ő volt a legalkalmasabb médium arra, hogy az első szép nő, aki komolyan akarja, teljesen rabjává tegye. Ehhez járult

az az isteni szemüveg, nem látni azokban, akiket megszeret, semmit, csak jót és szépet. Ennek az égbe és földbe látó embernek, kinek annyi minden jutott, ez a csodálatos vak-sága volt talán a legnagyobb ajándék, mellyel az istenek felruházták. Ebből az ajándékból Róza is ki akarta venni a maga hasznát s ezt helyében mindenki így cselekedte volna. Laborfalvi Rózának, mint ebben az időben (és még talán azelőttiben is) majd minden színésznőnek, megvolt a színes kalandokkal telt pikáns múltja, a színpadok végre is nem kolostorok. Ha nem lett volna is, ki hinné el egy harmincegy esztendő s hódító szépségről, hogy szűzies tisztaságban vándorolta be az országot? Ki hinné el? Elhiszi Jókai. Igen, ez a Jókai semmit sem tud, semmit sem gyanít. A mély hódolat, az illedelmes tisztelet szinte kacagásra hangolná a szépséges Rózát, ha nem esne neki jól. Hát csakugyan nem tud, nem hallott róla ez az ember semmi rosszat, semmi gyanúsát? Érzi kezének remegését, ha megfogja, látja vérének fejébe való tódulását, ha a ruháját megérinti. Ez a fiatalember úgy szereti őt, ahogy egy bakfist szerethet egy diák. Tetszett Rózának, új volt ez a hangulat, mert nagyon régi volt, s ő, a színpadok hősnője, a kis ártatlan Gretchent kezdi adni Jókai előtt. Eleinte csak tréfa, incselkedés az egész, mert hátha a kis Jókai csak egy alattomos macska, aki teszi magát, lassan azonban komollyá lett a játék. Jókai szerelme izzó szenvedéllyé fajult. Elhatározták, hogy férj és feleség lesznek. De sietni kellett. Rózának oka volt siettetni az eseményeket. Egyrészt, mert a szerep unalmas lesz, ha hosszadalmas, másrészt mert mindig előjöhetnek kellemetlen non putaremek. Ilyen lehet például, ha Móric megtudja, hogy gyermekei voltak és hogy egy leánya most is vele van, mégpedig már az is bakfis; azt hirtelen nevelőintézetbe kellett dugni, amint március 15-ike után megengedte, hogy a lakásán látogassa. A leány felől hiszen az egész város tud, de Jókai csodálatosképpen nem tud róla és jó is lesz, ha csak a *fait accompli* után sül ki egy megrázó, szépen megcsinált jelenetben. A nyár derekán Róza szemrehányást tett neki, hogy a dolguk nem megy előre, se Komáromba nem megy, hogy az anyjánál kieszközölje az engedélyt, sem a barátjai-

nak nem szól. Végre már egyszer cselekedni kell, ő nem vár tovább. Jókainak nem volt bátorsága anyját értesíteni, sok huzavona után elejtették hát ezt a tervet, de a legbensőbb barátjaival mégis tudatni fogja s aztán hirtelen megesküsznek. Erre nézve Róza, ki a nyarat egy svábhegyi villában töltötte, azt a tervet forralta ki, hogy ebédet ad a Svábhegyen, melyre Jókai barátjaiból meghí néhányat s ekkor publikálják az eljegyzést. Ez az ebéd augusztus második vasárnapján volt, melyre hivatalos volt Petőfi, Degré, mint az esküvő kiszemelt tanúi, Schodelné barátjával, Nyáry Pállal, továbbá Bulyovszky Gyula, Egressy Gábor, Pákh Albert és a tápéi képviselő Somogyi Antal, egy bohókás kedélyű úri ember. E bizalmas társaságban, mely árnyékos fák alatt ebédelt, felállt Jókai az ebéd végén és egy áradozó mondókában jelenté be tiszteséges szándékát, mely immár köztük bevégeztetett.*

Erre a kijelentésre elhalványult, lecsapta a kést, villát Petőfi és egyetlen szót se szólva, rohant le a hegyről a szőlő barázdáján — a többiek ellenben, ahogy illett, gratuláltak a boldog párnak és vidáman koccintgatának napszállatig.

De másnap jött a fekete leves, Petőfi ádáz dühhel támadta meg Jókait e lépése miatt, szemtelenségnek nevezve azt. »Ilyen nőt nem szabad elvenned, vagy különben sohase fogok veled kezni.« Jókai kikérte az effajta beavatkozást, ő azt teszi amit akar. Éles összездördülés történt a szerkesztőség első szobájában. Petőfi indulatosan rohant el, de még bekiáltott a küszöbről: »Nem engedem, hogy vesztedbe rohanj«.

Petőfi otthon mérgében levelet írt Vályinénak, megírva a tervbe vett házasságot, de még napokig nem küldte el, megpróbálván minden eszközt Jókai észretérítésére.

Ez idő tájra esik a »német vezényszó« kérdése a nemzetgyűlésben. A ház többsége az augusztus 21-iki szavazásnál meghagyta a katonaságot eddigi osztrák szervezetében 222 szavazattal 115 szavazat ellen. Petőfi roppant megbotránkozott, különösen Vörösmaty Mihály ellen fordult haragja, aki a többséggel szavazott. Mint egy tűzokádó, úgy önté epéjét a »Vörösmatyhoz« című költeményben, melyet azon-

* Pákh Albert; mint szemtanú beszélte el Szinnyei Józsefnek.

nal az Életképekhez vitt. Jókainál Emődty találta. Felolvasta nekik a költeményt. Jókai kijelentette, hogy ezt nem adhatja ki. Vörösmarty mindig atyai szeretettel viseltetett mindkettőjük iránt, bevezette őket az irodalomba. Gondolja ezt meg Petőfi és semmisítse meg a verset; a higgadt Emödy is ezen a véleményen volt. Petőfi látszólag le hagyta magát beszélni és ezekkel a szavakkal ment el: »Jól van Móric, én engedek neked, de csak úgy, ha te is engedsz nekem abban az ügyben, hiszen tudod melyikben«. »Nem — soha« — felelte Jókai.

Erre aztán Petőfi elküldte a levelet Válynénak, amit megsejtett Jókai és nehogy idegenek által előztessék meg, augusztus 20-iki kelettel a következő levelet küldte anyjának:

»Hiszem; hogy kedves anyámnak is öröme; ami nekem öröömöm s az én boldogságomat kedves anyám is úgy érzi, mint én magam. Hiszem, hogy isten áldása leendő lépésemén s hogy kedves anyámé sem fog elmaradni. Folyó hó 30-án esküszöm Laborfalvi Rózával, az én násznagyom Nyáry Pál, az övé Ráday.

Kedves anyámat szeretve tisztelő fia

Móric

Képzeltetni a család kétségbeesését, megbotránkozását. A levél augusztus 21-én érkezett Komáromba és a beteg öreg asszony már délután Pestre küldte Károlyt Mórichoz, hogy e végzetes lépésről, melyhez ő csak átkával járulhatna, beszélje le.

Mialatt Károly odajárt, addig se pihent, levelet írt magához Nyáry Pálhoz, melyben felemlítvén a tekintetes alispán úrhoz való rokoni viszonyát Szücsné révén, alázatosan kéri tekintetes uraöccsét, értesülvén fiának leveléből, hogy ő lesz a násznagya, mentse meg őt a romlástól, amennyiben meggondolatlan lépését ő is szerencsétlennek találná, mert ha nem ítéli annak, ebben az ő aggódo anyai szíve is jobban megnyugodnék.

Nyáry Pált úgy látszik rossz szeszélyben találta a Jókayné levele, mert egyik közbenjáró barátjának, aki személyesen vette át a levelet, hidegen felelte, hogy ebben ő semmit se tehet, ilyenekbe nem avatkozik, hagyjanak neki békét.

Károly is meglehetősen lanyhán járt el a dologban s harmadnapra azzal a lehangoló jelentéssel tért vissza a tükön várakozó családhoz, hogy Móricot nem sikerült észre térítenie.

— Akkor hát magam megyek — mondta eltökéléssel a szomorú anya s bár még nem gyógyult meg, aug. 24-én Eszter leányával útra kelt.

A hölgyek Pestre érve a Fehér Hattyúba szállottak s onnan másnap Petőfit keresték fel a Dohány utcában, hogy az segítségükre legyen.

Petőfi készséggel ajánlkozott s elvezette őket Jókai szállítására a Hatvani utcába, ahol anya és fiú közt kínos, szívzaggató jelenet folyt le. Az anya fájdalomában becsúszó szavakkal illette a vőn személyt, akinek másoktól vannak már gyermekei s aki őt gonoszul behálózta. A jámbor jó fiú, aki soha semmiben nem ellenkezett anyjával, most egyszerre föllázadt és haragosan rázta ökleit, hogy az ő szíve szerelmét gyalázzák. *«Megtiltom anyám, hogy őt valaki sértesse.»* Az öregasszony, kinek lelki erejét soha semmi se törte össze, a hatalmas asszony-viceispán most egyszerre megsemmisült, lerogyott az ágyra és sirt, sirt keservesen, de a fiú hajthatatlan maradt.

Petőfi azt tanácsolta titokban Eszternek, hogy még egy próbát kellene tenni Móriccal, elvezetni őt valamely jól ki-gondolt ürügy alatt abba az intézetbe, ahol Laborfalvi Róza leánya van elhelyezve, hátha személyesen győződven meg létezéséről, még az utolsó percben észére tér. Mert különös ő: amit hall, nem veszi be. Termékeny fantáziája visszacsúszítja menyasszonya múltjában a felmutatott dísztelen helyeket.

Vályné megtette ezt a kísérletet, felszólítva Móricot, hogy kísérje el egy helyre, ahol látogatást kíván tenni, amit a szorongatott ifjú szívesen megtett. Legalább addig a mama is lecsillapodik egy keveset.

Míg Petőfi az öregasszonnal maradt, Mórió a nénjével kocsizott ki.* Megtörténvén az ügyesen kieszelt látogatás,

* Ez állítólagos látogatás részleteiről egész terjedelmesen tájékoztatott bennünket Eszter leányának Peti Máriának kéziratos levő naplója, melyből a következőkben vonjuk össze a lényegesebbeket:

úgy látszik mély és lesújtó benyomást tett a szerelmes ifjúra. Azzal jöttek vissza a Hattyúba, hogy Móric meggondolta a dolgot, lemond a házassági tervről és másnap hazamegy övével egy pár hétre felejtani.

Nagyobb örömhírt alig hallhatott volna Jókayné, mint mikor erről értesült. Hogy fölpezsdült egyszerre, madarat lehetett volna vele fogatni! Hazajön a fiú Komáromba. Hisz akkor minden még jóra fordulhat, a nagy szégyen lemúlik a családról. Próbálta faggatni Esztert, kíváncsi volt, mi történt, hogyan történt. De az csak integetett a szemeivel, hogy ne is emlegessük. Jól van hát, ne legyen szó se a »vén személyről«. Határozatba ment, hogy holnap hazautaznak, ezt Petőfi is helyeselte és vacsorára hitta meg Jókaiékat.

A kocsai Budán állott meg a Csapliczky Lilla intézete előtt. Vályné betizte a tulajdonosnőnek, hogy egy vidéki hölgy akarja látni egy ismerőse itt lévő leánykáját, mire egy nevelőnő jött elébök és bevezette a társalgóba.

— A Laborfalvi Róza leányát szeretném látni — szölt Vályné elfogulatlan hangon.

Jókai halothalvány lett. A nevelőnő udvariasan eltűnt.

— Mit cselekszel? — dadogta tehetetlenül egy karszékbé kapaszkodva.

— Azt akarom, hogy tisztán láss.

Kis vártatva visszajött a nevelőnő egy göndör, szénfekete hajú magas, karosú, eleven leánykával, ki a jobb cipőjét feltűnően ferdén tartotta.

Asszonyok szerfelett ügyesek és tapintatosak a hevenyészett jelenetek vezetésében. Vályné egy betanult szerep raffineriájával játsza el a Petőfi által sugalmazott mentő drámát.

— Sokat hallottam önt emlegetni édesem és óhajtottam megösmerni, mint a nagy művésznő leányát, — mondá szelíden, megnevezve magát. — Ugyebár szintén színésznő lesz?

— A mama egy ideig annak szánt — csicsergott a leány —, de most letett róla. Azért adott be ide az intézetbe, hogy a színházba ne járhassak és egészen elfelejtessék velem a színpadot.

— Valószínűleg nyugalmasabb életet óhajt a leányának, mint neki van.

— Dehogy — szölt a rokonszenves, kedves jószág, csitri fejét megrázva —, egyszerűen restelli, hogy öregítem.

— Ugyan Róza! — szölt közbe szemrehányóan a nevelőnő, ki nem tulajdonított valami különösebb jelentőséget az egész látogatásnak, melynek most már gyorsan vetett véget Vályné. Jókai téveteget léptekkel jött le a kocsihoz s azzal roskadt le a kocsitülésbe — s veletek megyek Komáromba.

Jókai hamar hazament, állítólag csomagolni az útra, de az asszonyok majdnem éjjelig ott maradtak. A Jókai előbbi szobáját az öreg Petrovics pár foglalta el. Ezek is ott ültek az asztalnál és étkezés után Petőfiné kezét csókolt anyósának és apósának és a saját picit kezével tömte meg utóbbinak a tajtékpipáját.

A körülményekhez mérve, elég vidáman folyt le a lakoma, melyen Petőfiék jó tanácsal látták el a komáromi hölgyeket, hogyan kell Móriccal bánni, társaságba kell vinni, kisasszonyokat kell a házhoz híni, szerelmet szerelemmel gyógyítani. Sokat csuklott a »vén személy« is, bár őrá az öregasszony nem haragudott, mert hogy Móricot szereti, azt ő természetesnek találta — inkább Móricra volt nehéz szíve.

Reggelre kelve azonban hiába várták a »bűnbánóta, nem jött : várták délig, nem jött, sőt délután se került elő, Petőfi vállalta a nyomozást. Kereste otthon, ott azt mondták, hogy reggel elment s azóta nem jött elő. Innen a Laborfalvi Róza lakására ment tudakozódni. Ott meg azt az értesítést kapta, hogy az úrnő a svábhegyi lakásán tartózkodik már pár nap óta. Elment a színházhoz, ott azt tudta meg, hogy a művész két heti szabadságot kért tegnap. Visszament tehát Jókayékhoz, azzal a megállapított ténnyel, hogy az úrfi a svábhegyi kalitkában van. Onnan fogjuk reggel haza hozni.

Reggel, mert aznap már nem lehetett mozdulni, bérkocsit fogadtak. Jókayné az új csapás teljesen összezúzta, nem mehetett, egész nap feküdt Petőfiéknél. Petőfi és Vályné indultak el a nyaralóba, melynek helyét bajos most megállapítani, mert akkor még nem volt utcákra osztva a Svábhegy és gyalázatos meredek utak vezettek fel. Egy nagy, kockázatos utazás volt az ilyen, már rég elharangozták a delet, mire a villához vergődhettek, melyet Petőfi ösmert már az előző napokról.

Az udvaron egy szurtos szolgáló üldögélt egy fa alatt. Látván belépni az idegeneket, közömbösen szólt oda :

— Önagsága falura utazott.

Eközben azonban Vályné megpillantotta a veranda egyik sarkába támasztva a Móric ezüst fogantyús ismert botját és ebből reményt merítve, hogy hátha mégis itt van elrejtve, követelték a lakás felnyitását.

Minden szobát bejártak, felkutattak, de hasztalan.

— Mikor utazott el úrnője? — kérde Petőfi.

— Lehet egy kis órája, hogy *elmentek* — felelte a leány.

— Tehát más valakivel ment el. Kivel ment el?

— Jókai úrral.

— És hová mentek?

A leány vállat vont, hogy nem tudja. Adtak neki tíz napi szabadságot és lementek. Körülbelül így is volt. A leány csak abban hazudott, hogy egy óra előtt mentek el. Nem voltak azok még tán két puskalövésnyire se akkor (amint az utólag kisült), látván a közelgőket a verandáról, úgy, ahogy voltak, tüskön-bokron keresztül csörtetve futottak a veszedelem elől. Jókai a kalapját se ért rá megkeresni, egy házi sapkában menekült, ugyanabban, amit Róza készített neki.

Jókayné hallván a történeteket, megtört szívvvel utazott haza leányával, sírva beszélvén el otthon a történeteket.

És ahogy három nap előtt ők nem voltak megelégedve a Károly eljárásával, ezúttal Károly úr tört ki keserűen, hogy az asszonyok semmit se tudnak jól elvégezni, hanem hiszen majd elbánik ő a fiúval.

Augusztus 28-án nagy dérral-dúrral újra nekiindult Pestnek.

Ő is egyenesen Petőfihez fordult, de hiába tették tífvé érte a várost, nem találták meg Móricot sehol, úgyhogy Károly végre is eredmény nélkül volt kénytelen visszatérni. Hazamenet azonban kiszállott Esztergomban, megtudni a vikáriustól, vett-e ki Laborfalvi Róza diszpenzációt?

A vikárius megmondta, hogy bizony kapott diszpenzációt Jókai Mórral való egybekeléshez már néhány nap előtt és hogy Jókai reverzálist is adott a születendő gyermekek vallására nézve.

Ez már aztán több volt a soknál. Erre már ez a példátlan jó ember is lelke mélyén fölháborodott. A haragos testvérhez hozzácsatlakozott a méltatlankodó kálvinista is. Másnap a következő levelet írván öccsének, megnyomta a pennát úgy, mint életében még sohasem. »Hogy egy ilyen... nőért reverzálist adtál, értesültem s hogy véreid elől bujkáltál, lapodat

édesanyám visszaküldte, ezentúl nem kell többé, nem lesz okod előlünk rejtőznie.

Hogy pedig Móricot meg nem találta Petőfi és Károly úr Pesten, annak az az alapos oka volt, mert amikor a svábhelyi villából menekült Petőfi és Eszter elől, meg sem állott szíve választottjával, csak Piliscsabán. Gondolták, hogy ott lesznek a legjobban elrejtve. Onnan írtak Szigligetiéknek, hogy a még szükséges okmányokat szerezzék meg és küldjék gyorsan. Ami megtörténvén, hamarosan egybe is keltek: násznagyuk a harangozó és az egyházi volt — Jókai szerint. Egy pár nap múlva mint szenzáció járta be az érdekes házasság híre a fővárost. Nagy meglepetés volt különösen Komáromban, ahová Petőfi írta meg a családnak az első hírt szept. 6-áról keltezett levelében, úgy látszik, az anya tudakozódására.

Levelét,* melyben sokkal durvábban és kegyetlenebbül ír, mint egy anyának szabad volna a fiáról, azzal kezdi, hogy »a küldött egyet-mást szíves köszönettel vettük«, ami mutatja, hogy Jókayné asszonyom jó falusi szokás szerint egy kis ízelítőt is küldött a szigeti kertekből, meg a komáromi baromfiólból, Juliska asszonynak.

Az említett egy pár köszönő szó után áttér a lényegre, hogy igenis »Laborfalvay Móric« már hazaérkezett a nejével s ő (Petőfi) óhajtott volna is vele találkozni (a laphoz való szerződéses viszony szabályozása végett). Üzent is neki a Nemzeti Körbe Emődtyől, hogy jöjjön hozzá, de Móric visszaüzente, hogy Petőfinek is éppen annyira van odajönni. Emiatt fölötte fel van háborodva s a becsmérlő kifejezések egész raktárát zúdítja rá. Kijelentvén, hogy köztük a régi bensőség megszakadt örökre, ami által Jókai vesztett többet, mert neki még maradtak barátjai, de Jókainak csak egy barátja volt, ez ő. (No, ugyan az az egy se bánt vele valami gyöngéden élete legkritikusabb napjaiban.)

»Mindig gyöngé embernek ismertem — végzé levelét —, de azt hittem, hogy később megváltozik. Tőlem ne is tessék felőle tudakozódni többé, én nem tudok semmit és jövőben sem akarok tudni. Egyébbel nem vigasztalhatom asszony-

* Eredetije Hegedüs Sándorné birtokában!

nénémet, mint hogy elvesztett egy fiút, de igen rossz fiút veszett, ki után nem érdemes bánkódnia.

Még ez a levél hiányzott volt, hogy megteljék a pohár és kicsorduljon. A szegény anya megroskadt ennyi bánat alatt. Befeküdt az ágyba, hogy ő meg akar halni és elhívátván Vály professzor vejét, gyermekeinek ellenzése dacára végrendeletet diktált neki, melyben Móric fiát mindennemű földi vagyonából kitagadta.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

SZOMORÚ NAPOK

Íme a Jókai első önálló lépése, a fészekrakás, ahogy közönségesen mondják, milyen zűrzavart, feldúlást és összeomlást okozott.

Az anyja kitagadta, távollétében Petőfi az Életképek augusztus 21-iki számában leközlötte a Vörösmartyhoz címzett verset, emiatt elhidegült tőle Vörösmarty és annak köre, az olvasók pedig rendre vissza kezdték küldeni az úgyszólván véggyengülésben levő lapot, miáltal a megélhetési alap vétetik ki a lába alól.

Jókai falusi magányából tiltakozott az ellen, hogy távollétében Petőfi közölte a verset. Petőfi erre a szeptember 10-iki számban felmondta az év végére a társszerkesztést, mire viszont Jókai szeptember 18-án válaszolt és többi közt ezt mondja: »Petőfi kíméletlen, de erről nem tehet, mert ő úgy született«.

Ezt a gerinces nyilatkozatot már Laborfalvi Róza sugallta, de ez aztán végképp szét is törte a baráti kapcsolatot a két halhatatlan közt, melyet az időnek már nem volt alkalmuk többé összeforrasztani. Így vesztette el Jókai anyját, barátját, egzisztenciáját és nimbuszát egyetlen lépése miatt.

Hiszen kétségtelenül egyenlőtlen volt ez a házasság, de bár közel hatvan év van az esemény mögött, úgyhogy más volt akkor a közfelfogás, a bűnhődés azt a fokát, mellyel a végzet Jókait sújtotta, mégis túl keménynek kell tartani.

Hiszen az anya álláspontja még tiszta; e derék, puritán jellemű tekintetes asszonynak volt oka megbotránkozni fia házasságán, akár azt vegyük, hogy színésznőt vett el, akár azt, hogy egy magánál nyolc évvel idősebb nőt, ami a rendes polgári életben is balul szokott kiütni, akár azt, hogy a leány-

nak leánya van ; egy ok is elegendő a háromból, hogy az anya szívét összetörje. Hát még, hogy a fia ünnepélyesen ígéri a viszony megszakítását és rögtön megszegi a szavát. Bizonyára ez az utóbbi a legrútább és a legvisszataszítóbb az egész ügyben, mert a Jókai akaraterejének gyengeségére vet világot.

Nem akarjuk mi menteni, kik azt hisszük, hogy a Halhatatlanság kapujánál virágzó ócskaruhaüzletek vannak, mivel-hogy a bemenőknek túl kell adniok előbb akár hétköznapi, akár ünnepelő ruháikon, pőrére vetkőzve, igazi természetükkel, igazi izmaikkal, esetleg ferdén nőtt vállukkal, szóval a maguk valódi formáiban kell ott járniok.

Nem akarjuk őt menteni azért, ami férfiatlan volt, sőt rásütjük, de a Petőfi álláspontját lehetetlen indokoltnak tartani. A barátságna is vannak határai. Hogy éppen egy költő ne akarja elősmerni a szerelem hatalmát, az legalább is különös. Egy Petőfi sohase ítélhet meg úgy effajta dolgot, mint egy filiszter, vagy egy gouvernante. Jókai végre is szerelmes volt Laborfalvi Rózába és Laborfalvi Róza végre is nagy művész nő volt. A szellem birodalmában egyrangúak. Hogy öregebb volt, az igaz, de ha Jókait mégis lángra lobbantotta. Hogy félrelépett, az is igaz, de ha Jókai ezt megbocsátotta, mi köze hozzá Petőfinek?

De hogyan is maradhatott volna ártatlan e szegény Laborfalvi Róza, a természetnek ez a kedvence, ki föl van ékesítve mind azokkal a bájakkal, melyek után a férfivilág fut — és amellet oda van helyezve egy kerítés nélküli helyre, a vidéki színpadokra?

Ha kolostorban nőtt volna fel, tán a kolostor falait is ledöntötték volna érte — de a vidéki színpadokon nőtt fel. Nem a legnagyobb csoda lett volna-e, ha mégis megtartja érintetlenségét?

Nos, hát ez a csoda nem történt meg, ennyi az egész. Hiszen a csodák ritkák. De végre is, hogy csoda nem történt vele, ezért még nem lehet agyonütni. Más színésznőkkel se történtek csodák, azért mégis joguk volt nekik tisztességes főkéntő alá jutni. Miért éppen csak Laborfalvi Rózána nem? A rossz világ bizonyos hajszát indított meg ellene, bizonyos bojkott-szerű stratégiát. Igazán érthetetlen volt ez a közhangulat.

Hiszen más esetben inkább sajnálkoznak az emberek egy leánya felett, akivel ilyen szerencsétlenség történik.

Igen egy leánya felett — de Laborfalvi Róza már 31 éves! Hát az volt az összes bűne, hogy 31 éves volt.

Úgy, de Laborfalvi Róza is csak Rózika volt még, mikor ez a hiba megtörtént és azóta, ha a pletyka beszélt is egyet-mást egy daliás grófról, ha fölhajítottak is a színpadra egy-egy gyanús bukétot egyszer-egyszer, az ő magánéletén semmi kifogásolni valót nem találhatott a legvisszább szemű páholynyitogató sem. (Tudvalevőleg ezek tudják a színésznők összes titkait.)

Okos, jószívű, ezt tudták róla, takarékosan él, egy cselédet tart és mégis tele van adóssággal (jele, hogy nincs senkije). Ez adóssággal, mint erkölcsi bizonyítvánnyal dicsekedett az új férj.

Most aztán mindent felkotorásztak a múltjából. Még szerencse, hogy nem sokáig hánytorgott a szegény új menyecske a tapétán, mert holmi egyebek is történtek. De azért mégis mindenki tudta, hogy az apja Laborfalvi Benke József is színész volt (különben székely nemes ember). Az anyja is színésznő: Veleszi Rác Zsuzsánna. Arról is szerettek volna valamit tudni, de csakhamar másfajta rációk kezdték az érdeklődést lekötni.

Benke Judit Miskolcon született 1817-ben, április 8-án, hol később apja megunván a színészetet, leányiskolát nyitott. A színészet iránt korán mutatott hő vágyat s hamar jutott színpadra Laborfalvi Róza név alatt Budán a Komlóssy színtársulatnál, hol a híres Kántorné nagy diadalait színről színre látta és páratlan művészetét mohó szomjúsággal úgyszólván fölszitta. Eleinte csak kis szerepeket játszott, Náni szobaleányt a „Benjamin Lengyelországból, vagy a nyolcgarasos atyafi” című kedvelt darabban, de mikor a társulat Székesfehérvárra ment s Kántorné nem követte a vakmerő direktort, átadta szerepeit a „világszép Rózának”, ki azokban mindjárt jelentékeny sikert ért el.

Mikor 1837-ben a pesti állandó színházat megnyitották és Kántorné valahol vidéken betegen feküdt, úgyhogy szerződteni nem lehetett, helyét itt is Laborfalvi Róza foglalta el. Déryné, aki a gyönyörű gyermeket még Miskolcra ismerte

Jókai Mór Laborfalvi Rózával

a szülői házból, némileg konsternálva írja naplójában, hogy senkit sem találtak alkalmasabbnak, mint az ily matronák és hősnők szerepeiben gyakorlatlan fiatal Laborfalvi Rózát.

A közönség azonban szívesen bevette azt, hogy fiatalon matronákat játszott, de visszatetszést szült, mikor most Jókai-val szemben, megfordítva, előhaladott korában a fiatalat játszotta.

Roppant igyekezettel haladt előre nagy etapokban, míg végre az elsők közé küzdte fel magát. »De volt is hozzá királyi termete, klasszikus szépsége, és azok a nagy fekete beszélgő szemeik« — jegyzi meg ismét Déryné. . . . Úgy ám, de voltak is hozzá nehezen utolérhető elsők! — jegyezzük meg mi. Egy Lendvay, egy Egressy, egy Szerdahelyi. És olyan kritikusok rakták le lábaihoz az elismerés virágait, mint Vörösmarty és Bajza.

De mindegy, az anyai átok megkezdte a maga romboló útját. A pillisosabai nász után visszatért Jókai, aki ünnepelt volt, gazdag és kedvelt, becézett és irigyelt — most idegen lett és szegény, elhagyatott és reménytelen jövőjű. A lap, a fejős tehénke, bukófélben volt, nem jövedelmezett semmit, most már a felesége keresményére lesz utalva. Mert a komáromi harisnya nem fogja többé ontani a szép öreg tallérokat. Ez rettentő még gondolatnak is, kivált ha a feleség is el van adósodva. A Petőfivel való meg hasonlítás elvette kedvét az írói kompániáktól. Hitelezői értesülvén a komáromi végrendeletről, egyszerre szorongatni kezdték. Komárom felől fagyasztó hidegség fújt, csak Károly bátyja írt egy rövid levelet latinul, hogyha az asszony kezébe kerülne, ne értse. Egy sor volt benne az egyetlen fény sugar a sötétségben: »Azért, hogy anyánkat megcsaltad, én tégedet soha el nem hagylak«. S tényleg nem hagyta el. Nemsokára látogatást tett náluk s elhozta azt a száz és néhány forintot, melyet Móric a múlt évben félretett irodalmi keresményéből átadott neki, hogy azt megőrizze számára.*

Minden rossz összejött, hogy ellensúlyozza azt a csöpp mézet, amit a házasság nyújtott. Móric megrendült, tanácsotalanul réveteg tekintettel állt meg e romokon. Mihez nyúl-

* Jókai Károly naplója.

jon, mit kezdjen? A munkába temesse gondját? De milyen munkába? Regényírásba fogjon? Most, midőn a végzet bonyolítja a nagy drámát, melyben az ország minden lakosa szereplő személy? És ki olvasna most költött eseményeket, mikor a valódiak is örökös hátborzongatásban tartják az embereket?

Oly üres volt neki ez a forrongó, hüledező és megriadt város, hol mint hab a habot az egyik esemény gyorsan elmossa a másikat, hogy örült, mikor a nemzetőr ijúság közül kíséretet kezdtek toborzani Kossuth mellé, aki az Alföldre volt indulóban, a népfölkelés szervezésére a fellázadt rációk ellen.

A legintelligensebb ifjakat keresték (ámbár kellett is azokat keresni?), akik testőrök is legyenek (ámbár kell is az Kossuthnak az Alföldön?), de legyenek esetleg szónokok is, ha ő elfárad, és amellet legyenek olyan értelmesek, hogy a »saját képében« küldhesse ide-oda szerepekben, üzenetekkel, megbízásokkal.

Jókai is vele ment erre a toborzó útra — de beszédet nem mondott, mert Kossuth ugyan el nem fáradt (de ki is mert volna Kossuth jelenlétében beszélni?), pedig gyűjtött egy egész hadsereget. Jókait ez alkalommal egy érdekes, írónak való feladattal bízta meg, hogy keresse fel a híres haramiát, Rózsa Sándort, aki százötven főnyi betyár csapattal szabadságharcosnak ajánkozott, ha amnesztiát kap, és vigye meg neki a pecsétes menlevelet. A mindenre kiterjedő figyelme Kossuth fölemlíté, hogy a betyárok portyázásukkal sok bajt, zűrzavart csinálhatnak az ellenségnek, másfelől pedig a becsületes alföldi nép jár jól, ha a zsványaitól megszabadul.

Rózsa Sándor megbízottja, aki Kossuthnak a levelet hozta, elkalauzolta egy laptikán, szuroksötét éjjel, torony irányában, lápon, kukoricáson, ördögön, poklon keresztül egy tiszai füzes szigetre. A régi lovagregényekben a szemét kötik be az idegennek, akit valamely titkos helyre visznek, hogy fogalma se legyen, merre járt. Hát ez itt is meg volt, de új formában. A tiszai szigeten átvette egy zsvány, az elvitte egy lápos helyre, ahol egy másik zsvány lakott, míg végre eljutott nagy ceremóniák után a legutolsó zsvány kalauzolásával Rózsa Sándorhoz, akinek volt magához való esze, dacára, hogy nem fésülködött tükörből.

Jókai nagyra volt ezzel a megbízatással, átadta, úgymond, a menlevelet a zsványkirálynak és beszélt hozzá annak ezentúli magasztos hivatásáról, de az csak a pipáját szította, ásítózott és azt kérdezte: Kitől kapja ő majd a kaptányi lénungot?

Pompásan írja le e találkozást és színesen jellemzi Rózsa Sándort memoárszerű munkájában »Az én életem regényében, elfeledkezve, hogy egy jelentése lehet valahol, melyet 1848. október 31-én reggel félnyolckor az állítólagos találkozás után Félegyházáról intézett Kossuthhoz és melyben tudatja a »Teljes hatalmú országos biztos úrral«, hogy küldetésének csak részben felelhetett meg, mert Rózsa Sándorral nem bírt találkozni, minélfogva a bocsánathirdető levelet egyik emberének, Lukácsy Károlynak adta át.*

Ily csodálatos módon vezett el nála a valóság a fantáziában. Adatai, visszaemlékezései többé-kevésbé megbízhatatlank. Az elbeszélők általában rossz historikusok, mert a képzelőtehetségen kívül, mely az *események megkorrigálója*, még a formába öntés művészete is ellenállhatatlan erővel csábítja őket áthágni a valóság határait, ha ezáltal az események megszépülnek. Még a nagy történetírók is belesznek ily hibákba, ha sok szépirodalmi elementum van bennök, így például Macaulay a Warren Hastings esszében. Fáj neki, hogy a hálátlan Anglia igazságtalanul ítélte el a nagy államférit, s midőn valahol a parlament naplójában kutatva egy jelentéktelen adatot talál, hogy Warren Hastings valamely

* Jókai Kossuthhoz írt jelentése; mely a Nemzeti Múzeumban őriztetik, így hangzik:

Teljes hatalmú országos biztos úr!

Rózsa Sándor amnesztiáját kézbesítettem. Eljárásom kissé divergált a vett utasítástól, de a körülmények, úgy hiszem, igazolandják. A kérdéses hadnagy jelen nem létében a bocsánathirdető levelet Lukácsy Károly első őrmesternek adtam át, mint ki ez ügyben maga legtöbbet fáradozott, azon utasítással: hogy rögtön keresse föl Rózsa Sándort s a kérdéses föltételeket tudtára adva rögtön indítsa meg már 280-ra szaporodott csapatjával rendeltetése helyére, stb.

Alázatos szolgálja,
Jókai Mór.

apró-cseprő ügyben elaggott korában mint tanút sorompói elé idézi az alsóház s egy »Eljenzés« szócskát lát zárjelben a szöveg közé besúruva, megkapja ezt a kis zárjeles szót, kidomborítja fantáziájával a jelenetet, mily mozgás támadt a ház mezőin, mikor az aggastyán belép; többen felállnak, innen-onnan éljen hangzik fel, némelyek a kalapjukat lengetik — szóval ebből az egy szócskából nyájas verőfényt kalapácsol ki az igazságtalanul elítélt nagy ember életalkonyatára és jóvá iparkodik tenni, amit Anglia elhibázott — megkorrigálva a végzetet.

Jókai Pestre térvén vissza, újságának szerkesztésébe akart merülni; minden baj ellen a munka a legjobb orvosság, de rá is volt utalva a munkára, mert a mozgalmak szétoszták az írókat, ki a táborban volt, ki valami hivatalban ült, de a folyton bonyolódó helyzet őt is minduntalan kizavarta íróasztala mellől, hol az órségre kellett mennie egész éjjel razzíát tartani a csavargók közt, hol a horvátok ellen készülő sáncmunkához rendelték a katonaságnak segíteni. Mozgalmas, az idegeket folytonos feszültségben tartó események nyomon érték egymást. Lamberg gróf megületése rémes szenzációt teremtett a fővárosiaknak. Egész éjjel verték a dobot a nemzetőrök s szepegve várta a lakosság, hogy a katonaság megkezdi a város lövetését.

Majd megint Kossuth küldte el Csernátony Cseh Lajossal kettőjüket Bécsbe, üzenettel a bécsi forradalmi kormányhoz, hogy akadályozza meg a rendelkezésére álló csapatokkal Jellasicsnak közeledését Bécs felé. Oda ugyan hiába mentek, mert a bécsi forradalmi kormány ugyancsak nem parancsolt már akkor senkinek, a fejtelenség káoszában fetrengett, de azért csak Csernátony járt hiába — mert Jókai e visszaemlékezések nyomán írta meg évek után »A kőszívű ember fiai«-nak Bécsben lejátszódó epizódjait.

A bécsi út után, bár az idő nem volt rá kedvező, mégis regénybe kezdett az Életképekben, a »Szomorú napok«-ba. A cím ráillett a mostani napokra, hanem a tartalmat tapintatlannak találták a helyzethez, a felvidéki tót nép gazságát festvén a regény a nagy kolera idejéből — holott ez idő szerint éppen a tót nép mutatott rajongó lelkesedést a magyar ügy iránt. Többen kifogásolták a regényt, sopánkodva, hogy meg

találnak a tótok sértődni... No, bizony gyengén állhatott már a dolog, mikor a szegény totocskák érzékenysége is faktor lett.

Jókai félbenhagyta a regényt, de talán nem a tótok miatt és még kevésbé, mint maga jajdul fel később egy hazafiúi irázisban, mert a nagy nemzeti bajok közt cserben hagyta a fantáziája. Volt arra számos ok. Nevezetesen az Életképek beszüntetése előfizetők hiányában elkerülhetetlenné vált, mindegy volt tehát, hogy a harmadik folytatásnál szüneti-e be a regényt vagy az ötödiknél. Hatodik szám már úgy sem jelenik meg.

E súlyos helyzetben minden omlott-bomlott; vesztett csaták hírei érkeztek, Mészáros hadügyminiszter elfátyolozott hangon jelenté az országgyűlésen: »Szeretnék pincéből szólni, hogy ne látszassék arcom pirulása.« A lakosságot megdermesztette a félelem. Amilyen könnyen buzdult, éppen olyan könnyen kétségbe is esett. Egy-egy nyert csetepaté után Európát akarta földarabolni, vesztett csata azonban egyszerre kiölte belőle a remény utolsó szikráját is. Ez az elkényeztetett városi közönség mindig a két véget közt himbálózott.

Most csupa Hiób-hírek jöttek. Jókai maga is fölkiált: »Senki se voltam már. Ha van valami a világon, ami még a semminél is kevesebb, az egy férj, akinek a létezése a felesége jóvoltából áll fönn.«

Érezte elhagyottságát, a szegénység nyomasztó erejét, egyedül állott, sokszor volt azon a ponton, hogy hazamegy Komáromba, anyja lábaihoz borul és otthon marad. És még mindig romlott a helyzet. A Nemzeti Színházba se járt senki. Néha alig öten-hatan jelentek meg az előadáson, világos immár, hogy az előadásokat meg kell szüntetni. Most már a felesége egzisztenciája is kétségessé vált, most lett csak szegény ember, mert most már meg sem szokhat mellőle.

Egy kis szerencse mosolygott rá. A Pesti Hírlap szerkesztője, Csengery Antal kormányhivatalt vállalt s a Heckenast és Landerer cég Jókait szerződtette szerkesztőnek újévtől kezdve. Szép pozíciónak látszott, de hol vegyen hozzá írókat? A Pilvax-asztalt, ahol piaca volt az ilyenek, ugyan csak elsöpörte a politika és a háború. Az egyes szereplő nagy

embereknek ez idő szerint lapjuk van. Akkor nem telt mindenkinek külön lap, de egy-egy külön írója majd mindeniknek volt és azt magával vitte. A Pilvax-asztal néptelen volt, az aggódó cívisek itták körülötte a krampampulit esténként. Jókai úgy segített magán, hogy már decemberben kezdte írni a Pesti Hírlap cikkeit, hogy újévkor egy kis készlettel foghasson a szerkesztéshez. Ez volt a »Szomorú napok« félbeszakításának valódi oka.

Eközben a móri csata váratlanul eldöntötte Pest sorsát és a Pesti Hírlapét is. A főváros most már nyitva maradt az ellenség előtt s páni félelem fogta el a lakosságot, kivált mikor kiszivárgott, hogy az országgyűlés biztonság okáért Debrecenbe akarja áttenni székhelyét.

Az év utolsó napja volt, csikorgó hideg idő. A régi Vigadó zúzmarás ablaka mögött tanácskozott az országgyűlés. A tárgyalás benyúlt az éjszakába, künn izgatott tömegek várták a határozatot. Végre valamivel tíz óra után oszlani kezdett a ház. »Mi történt?« — kérdék. »Debrecenbe megyünk« — újságolták a teremből kiözönlő képviselők. A határozat futótűzként járta be a várost, mely mint a fölpiszkált hangyaboly mozogni kezdett. Éjnek évadján népessékké váltak az utcák. Az emberek lótottak-futottak, csomagoltak. Ahány szekér és ló volt, az mind előkerült most. A Vác, Kerepes és Üllő felé vezető úton éjfélkor már ezrével húzódtak a szekrek, hintók és mindenféle járművek a térdig érő hóban, telve menekülőkkal. Jókai a képviselők nappali tanácskozásából sejtette a határozatot s már a délután folyamán kölcsön kért Pállfy Alberttől száz forintot, becsomagolta legszükségesebb holmiját, hogy a kormánnyal együtt menjen Debrecenbe. Jókainé még maradhatott volna, de ő is követni akarta férjét. Már este tizenegykor kimentek az indóházhoz, de málháikat el nem fogadták a vasútra, mely különben csak Szolnokig volt akkor kiépítve, azt adván okul, hogy a poggyász-szállító kocsik az állam holmijának vannak fönntartva. E holmi nemsokára meg is érkezett. Közte volt a bankönyomtató-prés is, melyet a Kossuth-család málháival hoztak ki egyszerre. Ilyen szerszámmal útiköltség nélkül is élvezet lehet utazni. De lesz ennél még becsesebb holmi is a vasúton. Most vesz le egy ládát egy kocsiról két zúzmarás bajuszú katona s a

láda mellől Bónis Samu száll le, nagy asztrakán sapkáját egészen lehúzza a fülére. Ebben a ládában a szent korona van. Percenként seregenek zászlós urak, főrendek, képviselők családjaikkal. Az indóház megtelik sokasággal, ember ember hátán hullámszik. Mekkora vonatnak kellene annak lenni, amely ennyi embert elszállítson! Egy gép nem bírja meg. Kevéssel éjtél előtt megérkezik Kossuth családjával. A kistiúk farkasprémes szürke bundát viselnek, Kossuthné előkelő tartású, szigorú tekintetű úrnő, ki nyugodt, finom mosollyal fogadja a köszönéseket. Kíséretükben Duschek miniszter van, egy komorna, egy inas és gouvernante.

A vendéglős, minthogy Szilveszter estéje van (mily vidám, dévaj éj más alkalommal), az ősi szokáshoz képest grogot szolgál fel az előkelő utasoknak. A fiúk álmosak, elutasítják a grogot. Vilma kisasszony szívesen elfogadja és egy pár kanálnyi iszik. Kossuth gondolkozva jár fel s alá az elsőosztályú váróteremben s jelentéseket fogad, parancsokat ad ki. Láthatólag nyomott hangulatban van. Néhány népképviselő legott udvart képez körülé. A grogot Kossuth is átveszi a hajladozó kocsmárostól, ki érzi a pillanat fontosságát, amely neki a sors által nyújtott. Kossuth hozzákocintja poharát a képviselőkéhez, a Duschekéhez. Az óramutató átlépi az öreg esztendő mezsgyéjét s a következő percene te már 1849-re esik. »Adjon az isten jobb esztendőt a hazára» — mondja a szónokok szónoka és szürcsöl a párolgó italból egy pár kortyot, aztán leteszi szórakozottan és ott felejtí, mert száz emberrel kell beszélíne, száz dolgot eligazítania. De mégis lassan megy minden a kised pályaudvarban. Egész hajnali három óráig kell várni, míg a vonat elindul. A személyek egy része is visszautasítatí, a poggyász pedig mind ott marad bizonytalan ideig, míg sorra kerül. Így a Jókaiék poggyásza is, melyet Szolnokon fognak megvárni. Itt is bevárhatnák még, hiszen Windischgrätz herceg még messze van, de már türelmetlenek, ég a lábuk alatt a föld. Gertrudis fiatal férje karjába kapaszkodik és a világot jelentő deszkákat elhagyva, felszáll egyikébe a harmadik osztályú vagonoknak, mert egy Rothschild is csak ilyeneken utazhatnák most; az első- és másodosztályú kocsikat Kossuth

Lajos és környezete, valamint az országgyűlés két házának notabilitásai töltvén meg.

Szolnokon napokig vesztegeltek Jókaiék, tizedmagukkal lakván egy szobában, köztük Szilágyiné, Bulyovszky Gyula anyósa, kinek a málhája szintén visszamaradt a pesti indóházban. Minden vonathoz kimentek, de biz azt egyik se hozta, katonákat és hadi cikkeket szállítván folytonosan. Az első egy-két nap csak gond a poggyászvárás, de harmadik nap már életszükség a fehérenemű, negyedik-ötödik nap pedig megsemmisül nélküle az úriember. Jókai hatodnapra keserű elszántsággal jelenté ki, megunván a kétségbeesett asszonyok sópánkodását hallgatni, hogy elmegy Pestre és ha térdig koptatja is a lábát érte, elhozza a poggyászat.

El is indult, de a ceglédi megállónál a szembejövő vonaton megpillantja Madarász József képviselőt, kivel, minthogy a két vonat megállott egy percre, szót válthatott. Elmondván, hogy Pestre megy a színésznők poggyászát megkeresni, Madarász figyelmeztette, hogy azt nem ajánlhatja jó szívvel, mert Windischgrätz már Budán van és a fehérenemű helyett könnyen csak nyakravalóhoz jut, mert a herceg éppen nem tréfál a skriblerekkal —, ami pedig a színésznők málháját illeti, az alkalmasint a vonaton van; mire Jókai megértvén a circumstanciákat, egy perc alatt átugrott a másik vonatra, amelyen csakugyan megtalálta a poggyászt. Így aztán visszaérkezvén Szolnokra, még aznap egy gyékényes szekeret fogadtak és megindultak a kálomista Róma felé; velük ment Szigligeti Ede is, aki, mint Jókai írja, szintén nem volt hajlandó Pesten bevárni a Windischgrätz herceg kritikáját

»II. Rákóczi Ferenc fogsága« felől.

Keserves út volt ez a 20 fokos hidegben, városi embereknek, az akkori vendéglők mellett, szalonnán, túrón táplálkozva, néhol az se volt, mert a menekülők mindent fölettek, fűtetlen szobában hálni, néha szalmán, mert ágynemű se jutott. Valóságos megváltásnak tartották, mikor végre egy örökkévalóság után a gyékényes szekér megállhatott Debrecenben a városháza előtt s a csontig átfagyott Jókai leszállhatott, lakás iránt tudakozódni a főbírónál, aki egyszerre kicsiny úr lett Debrecenben, megtelvén a város nálánál

nagyobb urakkal, hatalmas államférfiakkal, akik valamenynyien parancsolni akartak valakinek.

Éppen volt még egy lakás Dudás szürszabónál a Nagy Péterfia utcában, pedig ugyancsak nehéz volt kapni; egymásra licitálva kapkodták el a napok óta érkező úri népek. Bizony sokat ért most egy debreceni ház és keveset ért egy pesti. A lakás egyetlen szobából állt, mégis húsz pengő forintot kellett érte leszúrni egy hónapra. Itt rendezkedtek el Jókaiék; volt a szobában egy belül fűtő kemence, annak a tüzenél főzött Jókainé, miután beszerezvén a főzőeszközöket, férj uram maga ment ki reggelenként szatyorral a szatócoktól és a kofáktól bevásárolni az élelmicikkeket. A piacra járásnak több hasznát vette később, mint a politikusok körül való kuncsorgásnak. Életelevenen beállítani a kofákat és vevőiket regényeibe, itt tanulta.

Idilli élet lett volna ez két romantikus lélek számára például a Senki szigetén, de még Debrecenben is, ha a gond nem veszi el a menyecske főztjének pompás ízét. A gond, hogy a Pálffy Alberttől kölcsön vett száz forint szédületesen fogy és más pénz nem mutatkozik. Jókainé nem kap most fizetést, Jókainak pedig semmi foglalkozása sincs. Az egyetlen Nyáry Pálban bízott, ki Schodelné útján jó embere, sőt távoli rokona. Unalmában minden nap ellátogatott hozzá, egy szobában lakott Patay Józseffel. Két íróasztal volt a szobában, egyszerű fenyőfából (be se volt festve). Az egyik, amelyiknél Nyáry Pál ült, volt a belügyminisztérium, a másik asztal, a Patayé, volt a közlekedési minisztérium. Ha sok írni valójuk akadt, akkor befogták Jókait is, tehát hol a közlekedési, hol a belügyi minisztérium személyzete volt, de fizetést nem kapott sem az egyikről, sem a másiktól.

Nemsokára azonban Nyáry Pál csakugyan kenyérbe tette, reá bízván 150 forint havi fizetéssel a hivatalos Közlöny szerkesztését, melyet Gyurmán Adolf, a »forradalom viperája« látott el eddig mérgezett nyilakkal. A nagy tisztesség és a százötven forint egyszerre lázas öröme gyújtotta a Dudás uram lakóit. Jókainé kivette Dudáséktól a fele konyhát és fele takaréktűzhelyet, sőt szolgálót is fogadott, mert most már az úr nem járhatott ki a piacra, pékhez, mészáros-

hoz, politikát kellett csinálnia, mégpedig a Nyáry Pál ízlése szerint.

Hiszen nem is volt az rossz ízlés. Nyáry Pál egyike az elmúlt század legjobb koponyáinak, hatalmas judicium, éleslátás, praktikus világnézet és az igazság rendületlen szeretete jellemezték, oroszláni tekintet a haragos szemöldök alatt, de a szív egy bárányé. Aki nem ismeri Nyáry Pált és életét, annak nincs fogalma arról, hogy kis pozíción mekkora naggyá lehet valaki.

Bizonyára könnyű lett volna őt vakon is követni, ha nem lett volna már ekkor minden út veszedelmes, mert a nagyok útjai már ekkor nagyban divergáltak. Ahány, annyi felé húzott. Gyűlölték egymást. Irigyelték ezt, lélték emettől. Nem kellett ide már Windischgrätz, se a Miklós cár segítsége. Bent volt már a legyőzhetetlen ellenség, a viszálykodás a magyar urak közt.

Jókait nem lehet se dicsérni, se gáncsolni a cikkeiért, neki nem voltak erős meggyőződésel. Egy nagy gyerek volt, semmi egyéb. Tavaly még Petőfi tutelája alatt radikális, a legvörösebb vörös, ami csak lehet, most a mérsékelt Nyáry tutelája alatt, megtöltve annak eszejárásával, egy böles aggastyán higgadságával kezdi működését a Közlönyben. Cikkei szakasztott azon a hűvös magaslaton tárgyalják az izzó kérdéseket, mint ahogy azokat ma, ötven esztendő után látjuk és kívánjuk megítéltetni. A nemzet nem az uralkodó ellen küzd, írja, hanem a reakció ellen; a nemzet nem támad, csak védekezik. Legyen bárki a kormányon, aki alkotmányos szabadságainkat nem bántja, mi helyet adunk neki mindjárt —, enélkül pedig soha. Ezek a Közlöny vezércikktemái.

Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, melyet közönségesen »Kazinczy-körnek« neveztek. Ide tartozott Csányi, Nyáry, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, b. Kemény Zsigmond, szóval a mérsékelték, az »okos emberek«, akiket még tavaly Sükeyvel lehurrogattak, hogy »nem kellene ilyenkor«. A cikkeket legnagyobb részt Kovács Lajos és Kazinczy Gábor írták.

A többség, az engesztelhetetlenek, a szakításra törekvők, a vérmesek, a felbőszültek és a hazardőrök, felháborodva olvasták a cikkeket. Micsoda sárga-fekete limonádé ez?

A Gyurmán vitriolba mártott tolla után micsoda visszaesés? Mit akar ez az ember? Ki van mögötte? Titkos célzatokat kerestek s egy könnyen benépesíthető hátteret kanyarítottak a cikkek mögé. Ohó! Hiszen ott valamit főznek. Hiszen ezek békét akarnak. Összesúgtak, kieresztették kalitkájából a gyanút. Elhomályosult tekintetükkel látni vélték a bécsi kezét.

A Pálffy Albert radikális lapja, Március tizenötödike, hevesen megtámadta Jókait és a szerkesztő gyerekes módon rögtön visszakövetelte a kölcsön adott száz forintját. Jókai hüledezve látta, hogy egyszerre milyen nagy port vert fel. Kétségkívül gyenge politikus és felületes újságíró volt, de bizonyos tulajdonságai a publicisták fölé emelik. Jelszavakat tudott kidobni a közönség közé s egy sikerült jelszó többet segít mázsaszámra menő böles érveknél. Egy ötlet, egy bonmot megöli a legfönségesebb beszédet és megállítja a legdühösebb rohanó tömeget. Láttuk e fiatalembert a Lederer-féle macskazenénél, mikor azt mondja a Lederer vesztét kívánó népnek: »A hazáért könnyű meghalni, de nehéz ölni«. Láttuk a Landerer-nyomda előtt, mikor szakadó esőben letéti a tömeggel az esernyőket. Az ilyen embernek az elmeszlikrái veszedelmesek, ha rosszra használja. Azért hát vigyázni kell, hogy olajat csöppent-e a tűzre, vagy oltó vizet. Hát ez bizony most vizet csöpögtet, még pedig tiszta vizet. A képviselők pro és kontra foglaltak állást, már tí. azok a néhányan, akik csinálták a dolgokat. Mert a többi jóízűen kártyázott éjjel és nappal a Fürdő vendéglőben és nem olvasta a Közönség cikkeit. Mindegy, azért ők is hallani fognak róla, mert hát ebből interpelláció lesz a házban. Hiszen fontos eset ez, mert Nyáry ellen megy az éle. Már pedig ez idő szerint nincs sürgősebb dolog az országban, mint Nyáryt és társait összetörni. Igaz, hogy Pesten derűre-borúra löveti és akasztja a mieinket Windischgrätz herceg, de az messze van és itt is csak mozogni kell. A cikkek ügye tehát az országgyűlés elé kerül. A február 10-iki ülést egészen kitölti ez a kérdés. Madarász László nagy kedvteléssel látszik utat egyengetni annak a bizonyos kis gépecskének, mely a francia forradalmat a világ legszomorúbb látványává tette. Mintha nem eléggé fogyna a magyar a csatatereken és a Károly-kaszárnya udvarán. Egy nap marciális törvényeket sürget Madarász László

a meg nem jelent képviselők ellen, most Nyáry Pált és társait szeretné eltenni láb alól. A ház hangulata neki kedvez. A ház hangulata Jókai-ellenes. Bár Jókai személye csak az a bizonyos fogpiszkáló, mely az elítéltetés okául szolgáljon. Nyáry Pál védekezését ingerülten hallgatják vagy nem is hallgatják, zajjal és ellentmondásokkal van megszaggatva. Február 12-én Kossuthnak is nyilatkoznia kell; ékesszólásával, találó érveivel lecsillapítja az ingerültséget; nyilatkozatának az a veleje, hogy a kormánynak semmi köze a cikkekhez, a szerző aláírta nevét, akinek kifogása van, végezzen vele. Mindamellett »ad audiendum« idézte magához Jókait, ki meg is jelent a kitűzött órában a városházán, hol Kossuth székelt.

Kossuth, kit pedig azzal gyanúsítanak immár, hogy meg akarja magát koronáztatni, igen egyszerű módon él és viselkedik. Egész nap íróasztalánál ül, levelez, fogad, intézkedik, rendeleteket fogalmaz, gyorsan ebédel s rögtön visszatér a munkához. Egész szórakozása abból áll, hogy kétszer hetenkint whistet játszik. Gróf Esterházy Mihály a »játék-mester«, rokonszenves partnerek összehívásával van megbízva a kijelölt estélkre. Nagy kitüntetés, akit partira meghívnak. A kitüntetések közül ez pótolja az »arany gyapjút« a királytalan királyságban. Egyébként semmi fény, semmi ceremónia nem jelzi, hogy az ország leghatalmasabb embere ott lakik. A debreceni főbíró is nagyobb flannal kezeli a közhatalmat. Jókait nem jelenti be lakáj vagy sima képű titkár, kopogtat az ajtón és a patriarchális »szabad«-ra benyit Kossuth szobájába, melynek falait különféle színű gombostűkkel kiszurkált térképek borítják. Jókai részletesen írja le ezt az audienciát, de az ő előadását, okulva egy pár eseten, nem fogadjuk el készpénznek. Kossuth úgy látszik nem fektetett nagy súlyt a cikk-dologra, bár nem helyeselte a békésebb hangok pengetését, de nem is helyeselhette, mivelhogy inkább a közönség feltűzélése, mint józanítása állott a hadviselés érdekében. Az ő szemében már el volt vetve a kocka. Neki már nem volt visszatérése. A nemzetnek még lehetett. De akarthatta-e ő azt, hogy a nemzet ne vele menjen? Hiszen csak ember volt.

Annyit tudunk biztosan, hogy az ad audiendum nem volt valami dörgedelmes jelenet. Kossuth azt a kérdést intézte,

hogy ki sugalmazta a cikkeket? Jókai természetesen nem vallott Nyáry Pálra. De ez nem is lett volna igaz. Sugalmazásról szó se lehetett. Nem is kellett őt sugalmazni, nagyjából olyan volt, mint a fonográf, aki legutoljára beszélt bele, annak a hangját adta vissza — csakhogy jobban. Jókai ügyesen védekezett a Kossuth beszédjeiből vett idézetekkel (aki annyit beszélt, annak a beszédjeiben mindent találni), mire azzal bocsátotta el, hogy folytassa ezután is a szerkesztést, de legyen egy kicsit forradalmibb és beszélje meg cikkei témáját báró Jósika Miklóssal, aki a honvédelmi bizottmány és így a kormány tagja volt és a közoktatásügyi tárcát vitte.

Mindez idáig szerencsésen ment és ki tudja, miként végződik, ha Jósika rossz modora és kategorikus kijelentése, hogy csak olyan cikke mehet le a nyomdába ezentúl, amit ő előzetesen elolvas és helybenhagy, az ő báránylelkét is lázongásba nem hozza. Nyomasztó, sőt reménytelen anyagi viszonyai közt talán elfogadta volna ezt a föltételt egy más politikustól, egy laikustól. De Jósika egyúttal író volt. És Jókai azt is érezte, hogy nálánál kisebb író. No, mármost, hogy egy kisebb író cenzúráján menjen át egy nagyobb író elmeszüleménye, ez sok, olyant még Torquemada se gondolt ki, akkora türelmet és önmegvetést krónika föl nem jegyzett. Jókai még aznap benyújtotta lemondását a Közlöny szerkesztéséről, persze a felesége helyeslésével. És most már megvolt a fél takaréktűzhely Dudáséknál, de nem volt rajta mit főzni.

Nem volt egyebük, mint egy kosztosuk, a kákabélú Farkas János kormánytanácsos, aki a fejébe vette, hogy ő a Jókainé kosztján fog kitelelni s ezért az akkori debreceni árak szerint hatvan forintot fizetett havonkint, de a bort napról-napra maga hozta a köpenyege alatt. E hatvan forinton tengtek-lengtek valahogy kis ideig, mert tudni lehetett, hogy Nyáry Pál nem abból a fából van, aki a maga embereit könnyen elhagyja.

Egy nap indítványba hozta a minisztertanácsban, hogy adják ki azoknak a színészeknek a fizetését, akik a kormányt Debrecenbe kísérték. Jósika nem ellenezte, Patay meg éppen javasolta. Kossuth ugyan közbeszólt nőmi bosszúsággal: »A komédiások az utolsók«, de miután a takarékos

Dusohek is hozzájárult, több ellenvetést ő se tett. Hisz ügyis ott volt a bankóprés...

...De a Jókai bajai ezzel még korántsem szűntek meg. A debreceni mérsékelt pártot mind jobban-jobban kezdték Madarászék piszkálni, szorongatni, kivált a Március 15-ben Pálfiy intézett erős támadásokat. Nyáryék belátták, hogy orgánumra volna szükségük, mire megalapítá Jókai a debreceni Esti Lapokat az ő biztatásukra ugyan, de a saját szakállára. Az első szám február 22-én jelent meg azzal a programmal, hogy a megtámadott hazát és a 48-iki törvényeket megvédje a külellenség és a *túlzók* ellen. A lap szenzációt okozott. Mindjárt az első számból, melyet elejétől végig maga Jókai írt meg, elfogyott ezer példány s minthogy fele bevételre voltak szerződve Csáthy nyomdásszal, az ötven forint jövedelemből huszonöt forint jutott Jókainak, huszonöt a nyomásért. »Ha ez így megy — mondá Csáthynak Jókai —, ezentúl két bankóprés lesz Debrecenben«. Hát úgy is ment, a közönség, melynek mindig nagy delicia, ha a hatalmasokat csipkedik, ha nem volt is a Nyáryék pártján, kapkodta az újságot. De az ellenpárt se pihent, a radikális lapok beteges rángatózással marták Jókait, illetve a csoportot, mely Jókait és lapját támogatta. Különösen Madarász László, a rendőrminiszter, égett kiolthatatlan gyűlöletben irántuk, ő lévén az Esti Lapok stichblattja. Halálos párbaj folyt itt, ösztönszerűleg érezte mindenki, hogy a felek közül egyik a fűbe harap. De melyik? Nem az, amelyiknek nincs igazsága, hanem alkalmasint, amelyik ügyetlenebb vagy amelyik tisztességesebb. A sajtó piszkolódásai, gyanúsításai csalhatatlan mód, de lassú, s ha a támadó félnek sok tarka macskája van, akkor egy kicsit bizonytalan is. Madarász tehát taktikát változtatott. Eddig a kicsinyeket üldöztette lapjai által, hogy a Nyáry Pál táborát szétrobbantsa, de miután ez nem sikerült, elhatározta, hogy egyenesen Nyáry Pálra utazik. Az anyaméhet kell kiölni és szétmegy a raj.

Ebből az időből datálódnak azok a sablonos alakok, sánta, púpos emberkék, nagyszakállú rongyos zsidók, kik kifúrt mankójukban vagy valami köntösükre vetett foltban tudósításokat hordozgattak a mindenható rendőrminiszternek az ország minden részéből, ellenség mozdulatairól és

egyéb dolgokról. Sok krónika beszél ezekről. A fürge Madarász László igen jól tudta, hogy a kezében levő szakmából mi mindent lehet okos embernek csinálni. E sifrizott vagy nyílt tudósítások közül sok volt a »doma robiensis«,* melyeket vagy a maguk, vagy a rendőrminiszter kedvéért otthon készítettek a »flamingók«.**

A március 7-iki minisztertanácsban nagy jelenetet inszenizált egy ilyen kifúrt botban érkezett tudósítással a miniszter polgártárs, ki magát Robespierre-nek képzelte. Halotti sápadtság ült ki az arcokra, midőn a kínos leleplezést tette, hogy egy tudósítást kapott Pestről, megbízható, kipróbált kézből, mely szerint Schodelné énekesnő (Nyáry Pál többször említett barátnője) mindennapos vendég Windischgrätz herceg szállásán. E fölfedezés drámai erővel hatott a jelenvoltakra. Ez nagy dolog és tisztán, világosan áll. Minden szem Nyáryra szegődött. Mert ha Schodelné a Windischgrätz szállásán bennfentes, akkor titkokat szállít neki s ezeket a titkokat akkor a magyar hadállásokról és intézkedésekről Nyáry Pál küldözi Schodelnének, minélfogva a békésre hajló hangulatáért már eddig is gyanús Nyáry Pál hazaáruló.

— Mi van ebben a dologban? — kérde zordon arccal, a kínos csendet megszakítva, az elnöklő Kossuth.

— Az van benne, hogy nem igaz, — felelte Nyáry, nyugodt oroszántekintetét végighordozva a teremben.

— De a tudósítás...

— Ostobaság — vágott közbe Nyáry, egy kicsit röstelkedve —, Schodelné velünk egyszerre jött Debrecenbe és azóta is itt van mindig.

— De hogy én erről nem tudok? — csodálkozott Madarász László.

— Mert nem jelentkezett szállásért a városházán, mint a többiek, hanem egyenesen Buzás Pál öcsémhez szállt, akinek itt háza van.

* Kossuth tréfás szavajárása az olyan dolgokra, melyek *otthon készültek*, például külföldi tudósítások vagy hadi jelentések. De applikálta ezt a flancolásra szánt tárgyakra is, párizsinak kiadott női ruhákra, otthon készült külföldi borokra stb.

** Így gúnyolták a rendőrminiszter tisztviselőit nagy vörös struccotollaik miatt.

— És hogy te nekem erről nem szóltál? — csóválta a fejét Kossuth, de már csak féltréfásan.

— Azért titkoltam el ittlétét — felelte Nyáry Pál egyszerűen —, hogy megtehessem múltkori indítványomat a színészek fizetése dolgában, mert ezt csak úgy tehettem, hogy Schodelné abban ne részesüljön.

Madarászt e nagy felsülés nemhogy megakasztotta volna, sőt még élesebb támadásokra tüzelte, különösen Jókaira uszítá lapjait, melyeknek sikerült is meglehetősen felingerelni ellene a politizáló köröket, kikiáltván őt hazaárulónak, ami akkoriban nem volt kellemes, mert a vésztörvénytörvénysek nem tréfált és »elhamarkodott lépései« sem estek valami erősebb kritika alá. Éppen március tizenötödike volt, évfordulója a tavalyi dicsőségnek, mikor ez a gyalázó titulus rázúdult. Tavaly ilyenkor ezernyi torok éljenezte Pest utcáin, most összesúgtak mögötte a civisek, a hivatalnokok, a képviselők. »Itt megy az áruló; föbe kellene lövetni, mégis rettenetes, hogy így szabadon hagyják ezek a puhányok.« Jókai, ki Ikaroszként szállt följobb-följobb az Esti Lapokban a békegalamb testéhez enyvezett szárnyaival, most egyszerre meghökkent. Érezni kezdte, hogy veszélyben van. Látta, hogy Madarász semmitől se riad vissza. Kossuth sem titkolta ellenszenvét irányában. Dermesztő hideg fújt rá mindenünnen. Babona fogta el. Az anyai átok sötét szárnyain vitte őt az elzúllás, a romlás vagy még valami végzetesebb felé. Menekülésre gondolt e rettenetes napokban. Éppen Debrecenben járt egy tavalyi pajtása, Vasvári Pál, az megsajnálta és el akarta innen vinni a szabadcsapatjához kapitánynak a móck ellen, de a férfias lelkű Laborfalvi Róza ellenszegült, mikor Jókai előadta a szándékát, hogy így-úgy megunta a tintával való vitézkedést, ő is odamegy a golyók, fegyverek elé, ahol az igazi helye van most egy igazi férfinak, a mélyen látó asszony rápirított: »Móric, te félsz!«

A megpróbáltatásnak e keserves óráiban kezdett elé-tűnni ennek az okos, higgadt és jellemes asszonynak értéke. Milyen szánalmas alak lett volna nélküle az elpárolgott redaktor. Ő öntött bele lelket és harci kedvet. Jó volt most az éret-tebb higgadság. Egy fiatal szerelmes asszonyka a mézes év első felében bizonyára azt mondta volna: meneküljünk

tárgyalják az izzó kérdéseket, mint a hogy azokat ma, ötven esztendő után látjuk és kívánjuk megítéltetni. A nemzet nem az uralkodó ellen küzd, írja, hanem a reakció ellen; a nemzet nem támad, csak védekezik. Legyen bárki a kormányon, aki alkotmányos szabadságainkat nem bántja, mi helyet adunk neki mindjárt, — e nélkül pedig soha. Ezek a «Sürgöny» vezérezelvéthémái.

Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, mely Nyári Pál körül gyűlt. Ide tartozott Csányi, Kazinczy Gabor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, szóval a mérsékelt k, az «okos emberek», akiket még tavaly Sükevvel lehurrogattak, hogy «nem kellene ilyenkor».

A többség, az engesztelhetlenek, a szakításra törekvők, a vérmesek, a felbőszültek és a hazárdörök, felháborodva olvasták a cikkeket. Micsoda sárga-fekete limonádé ez? A Gyurman vitriolba mártott tolla után micsoda visszaesés! Mit akar ez az ember? Ki van mögötte? Titkos cél-

innen, ő azt mondta: egy tapodtat sem mégysz, megküzdsz ellenségeiddel, vagy elesel, vagy győzni fogsz, harmadik »vagy« nincs. Ő jól tudta, hogy a Jókai védelmezői még elég hatalmasak, az is tisztán állt előtte, hogyha Jókai most kitér a harc elől, akkor semmi jövője nincs; a gyámoltalanságból nincs feltámadás, a sírból legalább meg van ígérve. De Jókai még győzhet is.

Az asszony szuggerálja, lelkesíti, úgyszólván hipnotizálja az élethalálharcban, mely most kettejük közt megindul: a toll és a hatalom embere közt. A toll embere puha, ingadozó, szelíd, megfélemlíthető, ellenben a hatalom embere vakmerő, irgalmatlan és furiangos. A harc hát egyenlőtlen. De a golyók egyformán öldöklők. Jókait hazaárulónak vádolja ő, őt meg azzal vádolja Jókai az Esti Lapokban, hogy a Zichy-léle kincsekből ellopta a gyémántokat. Nagy konsternációt okoz ez a rettenetes vád a népszerű miniszter ellen. Szinte égnek mered az emberek haja-szála. Madarász László, mint a megsebzett vad, rohamra készült; egy törvényjavaslatot fogadtatott el lázas gyorsasággal a pártjával, mely szerint halállal büntetendő mindenki, akire gyanú van, hogy az ellenséggel cimborál. E guillotine-ízű javaslatnak az volt nyilvánvaló célja elsősorban, hogy Jókait eltegye láb alól. De éppen a vérpad faragásakor annak forgácsai közt érte utól a Nemezis.

Az Esti Lapok közleménye a gyémántokról, mielőtt ott kipattant volna, közsuttogás tárgyát képezte politikai körökben. Gróf Andrássy Manónak, kinek remek karrikatúrái maradtak fenn ebből az időből, egy torzrajza már cirkulált a képviselők közt, mely Madarász Lászlót ábrázolta orángutáng alakjában, fején tollas kalábriai kalap, jobb kezében »torradalom« feliratú zászló, a balban guillotine, míg a két alsó kezével egy »Zichy« feliratú ládából gyöngyfüzéreket emelget ki. De ez mind nem volt komoly dolog. Az emberek csak olyanok voltak akkor is, mint mindig, óvatosak. Mosolyogtak a képen, fejet csóváltak a pletykán, de ezzel vége is volt, sok ember titka maradt. De a nyomtatott betű már nagy láрма, azt nem lehet többé megállítani. Madarásznak tennie kellett valamit. Kínálta a ládákat Duscheknek, az nem váltalta, mert a ládákról le voltak a pecsétek szaggatva, jele, hogy fel voltak valamikor törve.

Most már az országgyűlés is foglalkozott velök. A Kazinczy-kör (hogy ne kelljen békepártnak nevezni, mert az nem volt) a ládák felnyitását követelvé, Madarász ezt úgy vélte elsimítani, hogy maga nyújtott be javaslatot a »startás közben el nem tartható tárgyak«* elárverezésére, miáltal a ládák felnyitása e célból látszott elrendeltetni. Ez elmérgesedett viszálykodások a kabinetben és az országgyűlésen elkedvetlenítették Kossuthot, kitért előlük azzal, hogy a Tisza melletti táborba ment szemlét tartani. De a rendőrminiszter ráküldött emberei, mert a megszorult róka minden utat megpróbál, még itt is ingereltek az Esti Lapok ellen s néhány nap múlva a táborból küld sürgönyt Nyáry Pálnak azzal az értesítéssel és paranccsal, hogy — Klapka seregében nagy az elkeseredés, különösen a táborkárnál, az Esti Lapok ellen, mely az ellenséggel való kiegyezésre s a hadsereg elárulására izgat — minélfogva azonnal indítsa meg a szigorú vizsgálatot.

Bizony gyengén állott volna már e percben a Jókai szénája, ha Kossuth nem szigorú tisztelője a formáknak, úgy-hogy ami belügy, azt a belügyminiszterre bízta még akkor is, ha elfogultnak tartja —, így aztán a Jókai feje a Nyáry kezében csak olyan biztos volt, mintba az édesanyja ölében lett volna.

Megmutatta Kossuth sürgönyét az Esti Lapok híveinek, mire elhatározták, hogy Klapkát fel fogják világosítani a vád alaptalanságáról. Jókai legott összeszedte az Esti Lapok megjelent számait, kérve a tábornokot, méltóztassék átnézni és kijelölni, melyik számban van hazaárulás és hadsereg elleni izgatás?

Mily isteni naivitás kellett ahhoz, hogy valaki ilyen lappaliával szuttyongasson meg egy harcoló hadvezért, ki hadra kel, lóháton ebédel, táborban alszik a köpenyegén, hogy az neki régi újságokból böngéssze ki a hazafiúi reputációját.

De a harcok vitéz oroszánjában gyöngéd érzés lakott, úgy látszik haladéktalanul elolvasta az Esti Lapok összes számait és még a tápió-bicskei győzelem mámorában április

* Res servando non servabilis: — ruhákat, brokátokat, prémeket értettek ilyenek alatt.

első napjaiban levelet írt Jókaihoz, melyben lojálisan kijelenti, hogy az a vád, amit Kossuth előtt mások állítása nyomán hangoztatott, most az összes cikkek elolvasása után *teljesen alaptalan s ő azt készséggel visszavonja.**

Jókainak kincseket ért a levél, melyet azonnal közzétett az Esti Lapokban. Klapkának ekkor nagy nimbusza volt, még Kossuth is respektálta. Ezentúl Jókainak békét hagytak. A Kazinczy-kör föllélegzett e diadalon és most már erőre kapva nem engedte a Madarász-ügyet elaludni. A gyémánt-pörben kiküldött bizottság a Nyáryék hatalmas nyomása alatt kimondta a sikkasztás vádját egy napon s a rákövetkező éjjel örökre eltűnt a szemek elől Madarász szomorú alakja; udvarán készenlétben egy menekülésre alkalmas fogat állt éjjel és nappal, mióta Debrecenbe érkezett.

Jókai tehát személyében elégtételt kapott és annyira vitte, hogy életét nem kellett legalább a magyaroktól féltetni, sőt a gyanakodások, gonosz intrikák és keserű lelki szenvedések, melyeknek iskoláján Debrecenben átment, a megszabadulás, az enyhülés és élet forrásaivá válnak e csodálatos világban, hol a feltartóztatlan átalakulás törvényei alá esnek

* Klapka levele egész terjedelmében így hangzik:

Igen tisztelt Szerkesztő úr! Becses levele következtében van szerencsém szerkesztő úrnak válaszolni, hogy az átnézet végett átküldeni tetszett példányaiból az Esti Lapoknak, melyeket mai napig, a fáradalmas hadi foglalatosságok miatt, csak gyéren volt alkalmam olvasni, tökéletesen meggyőződtem arról, hogy a minap tisztelt kormányelnök úrnak, csupán mások állítása után, beszéd közben előhozott szavaim, mintha az Ön által szerkesztett lap a mindenáron békekötés és az elnyomott Olaszország elleni segítségadás szellemében működne, most, midőn az érintett lap minden számainát átolvastam, alaptalannak mutatkozik, s azért is azt visszavonni, s azon egyszerűmódra szíves örömet kifejezni el nem mulaszthatom, miként az átnézetnél e lapnak irányát a hadsereg tulajdon érdeke szellemében szerkesztve, és pedig egészen másképp találtam; mint arról ezelőtt mások által értesültem.

Engedjen meg, tisztelt Szerkesztő úr, ezen minden további jelentőség nélkül kiejtett s Önnek tán kellemetlenséget is okozott szavaimért s legyen meggyőződve arról, hogy a szabad sajtónak, melyet mindenkor a valódi szabadság kútfejének tekintettem s mint a szabadság legfőbb kincsét tiszteltem; nincs nagyobb tisztelője mint

K l a p k a.

testtel bíró és testetlen dolgok egyaránt. Az Esti Lapok, melyek úgyszólván életveszedelembe keverték mindazokat, kik bele írtak, az ő rossz hírüknél fogva immunitásul fognak szolgálni egy év múlva mindazoknak, kikbe a bosszút álló hatalom bele fog kötni, hogy őket egy vagy más módon félre- tegye. Elég arra hivatkozni valakinek, hogy az Esti Lapok- ba dolgozott s egyszeribe mint javítható anyag löketik vissza a közönséges lakosság közé. Természetes, hogy a Jókai-féle Esti Lapoknak csak a híre ilyen »jó«, maguk a lapok alapjá- ban semmiben se különböznek egyéb, a forradalom idejében írt nyomtatványoktól, a hang csípősségét kivéve. Éppen csak annyi vérpádot és akasztóíát lehetett volna összerakni az Esti Lapok betűerdeiből is, mint a többiből, ha ez a hírük nincs s ha a becsületes Kossalkó, a rémnapok egyik állam- ügyésze, szíve mélyén magyar ember, a lap egyetlen meg- maradt példányát jól el nem dugja, hogy a bírák meg ne ösmerkedhessenek a tartalmával, hanem csak a híre szerint, mint életmentő dobassék latba az igazságszolgáltatásnak a véres serpenyőjén.*

Magának Jókainak és a Nyáry-körnek azonban nem használt a Madarász feletti győzelem semmit. Április 14-én a radikálisok trónvesztettnek nyilvánították a debreceni öreg templomban a Habsburg-családot s ezzel a békepárt el volt sópörve a föld színéről, a hadsereg üdvrivalgással fogadta a bevégzett tényt. Dupla lénung, nincs király. Nyáryék kedvszegetten állottak félre. Jókai pedig semmit se tanult a múltakból, tovább szerkesztette az Esti Lapokat, de most már radikális köztársasági párti szellemben. Jókainak ez a köpenyforgatása különféleléképp magyaráztatott, de egyféle- képpen sem előnyére. A politikai meggyőződésekben is lehet- nek átalakulások, de ilyen ugrások nem lehetnek. Ha valaki Kossuthon innen volt, közeledhetik Kossuthhoz, de hogy még át is ugorja, ilyesmi nehezen indokolható. Ha még legalább opportunus lett volna a Jókai pálfordulása! Ellenkezőleg: régi barátait, támogatóit elvesztette anélkül, hogy ellenfelei- ben bizalmat keltve barátokat szerezzen. Ő maga ugyan azzal

* A Kossalkó hagyatékából bírja a Nemzeti Múzeum most az egyetlen példányt, mely még megvan.

indokolta később ezt a lépését, hogy a Kossuth királyvá-
lós választását óhajtotta elkerülni, éppúgy, mint Szemere
Bertalan miniszterelnök s ezért állt a legszélsőbb álláspontra,
a köztársaságnak csinálván propagandát. De ez csak hajánál
fogva előrántott érvelésnek látszik, a valódi ok abban van,
hogy komoly meggyőződése a politikában nem voltak, csak
szerepeket vett fel s azokat jól vagy rosszul megjátszotta.
Nem a rosszhiszemű politikusok közül való volt, önző célo-
kat nem ösmert, az intrikáktól távol állott, hanem javíthatat-
lan impresszionista volt, akivel utoljára beszélt, annak adott
igazat, de ha valami szerepbe így vagy úgy, ezért vagy azért
beecsöppent, azt aztán kényelmi okokból állotta végig,
anélkül, hogy komolyan hitt volna irányba helyességében.
Különben nem szabad feledni erről az esetről külön szólva,
hogy Jókai mindössze huszonnégy éves volt, nagy gyerek,
nagy poéta és azonfelül humorista, akinek a szemlencséje
nevetségesre fordítja és liliputi módon kicsinyíti meg a komoly
koponyák nagyképű működését.

A hadi szerencse jobbra fordultával, midőn az osztrák
főserg elhagyta a fővárost, Jókai visszavágyott Pestre,
elhatározván, hogy onnan folytatja lapját, mely így, debre-
ceni dátummal, mégis csak vidéki lap. Bár a kormánykörök
is a visszaköltözésre készülődtek, Jókai mégse hozta magával
a feleségét, mert a végleges győzelemre nagyon kevés volt
a remény.

Siralmas állapotban találta a fővárost. Egy paliszádsor
szelte ketté. Az Újépülettől a hajóhidig cölöp volt leverve
cölöp mellé, amely palánk arra szolgált, hogy ha a pesti
lakosság fellázadna s ostrom alá venné a kaszárnyát, annak
helyőrsége fedett úton vonulhasson át a budai várba. Pest
lakossága! Volt is annak most lakossága?

Fényes délben is ritkaság volt az utcán egy-két embert
látni. Ahelyett gazdátlan, éhes ebek csatangoltak az utcákon.
Budára nem lehetett átmenni, mert az osztrákok kiszedték
a hajóhidat s a Lánchídnak még nem volt talapzata. De ez
inkább csak Vahot Imrének volt kellemetlen, aki e nehéz
időkben is szerkeszté a maga jámbor Pesti Divatlapját (az
asszonyok a forradalom rémnapjai alatt is érdeklődnek a
szoknya és a ruhaderék szabásának változatai iránt) s aki

szerette estéit a budai kis kocsmákban tölteni. Kívüle más író nemigen volt a fővárosban.

Ily viszonyok közt a visszaérkezett Jókai kapós volt. Valóságosan megrohanták a kiadók és nyomdászok. Nemcsak az Esti Lapok kiadását folytathatta innen minden rázkódta-tás nélkül, de a Heckenast Pesti Hírlapjának szerkesztését is átvette, havi kétszáz forint szerkesztői díjban állapodva meg.

Hanem ez a szépen, nyugodalmasan induló szalmaözvegy-ség hamar meg lett zavarva. Görgey Buda alá jött s Hentzi megkezdte Pest bombáztatását. A veszedelem hírére Jókainé itthon termett az ura mellett s vele együtt élte át azokat a borzalmakat, míg az ostrom folyt s azt a diadalmámort, melyet Buda bevétele okozott.

De e győzelmi ragyogáson is átveri magát a sötét ruhába öltözött jövendő sziluettje. Szépen adja ezt vissza a Jókai memoárjaiban megörökített ünnepély hangulatos képe, melyet a Múzeum nagytermében rendeztek Buda bevételének örö-mére. Az asztal végén ülnek jelentéktelen hadnagyok közt. Kis emberek ők itt, ahol nagytekintélyű képviselők és generáli-sok banketkeznek, lelkiükre nehezedik a megsemmisülés érzete. Milyen volt a kezdet és milyen a vég! Az ő művük ez, gondol-ják, de órájuk senki se gondol. Mellőzött szürke alakok, egy »besteck«, egy numerus mindenik. S még ők magok is úgy tesznek, mintha nem ösmernének többé egymásra. Cseng a pohár, előkerül a kappan, közéletünk szónoklati szárnyasa (május vége lévén, nem válthatja fel az elegánsabb fácán), megerednek a tósztok, emelik poharukat ezért, azért, hallani kívánja a társaság ezt vagy azt, de se Petőfit, se Jókait nem, nem emlékszik már erre a két úrra senki. E tábornokok, ezredesek és hadnagyok, akik mind abból a március tizen-ötödikéből születtek, amely az ő napjuk volt, most mind valami egyébről beszélnek az amábilis konfúzióban, mely a bankettek aranyos köde gyanánt ösmeretes; de Jókaiából is kikíváncozik egy bizarr ötlet, úgylehet csak a vad tósztok

* Ezzel szemben vannak állítások, hogy Petőfi e napon nem volt és nem lehetett Pesten. M. K.

közt. »Iszom azokra a hősökre — mondja —, akik még ezután fognak elesni.«

Síri csönd követte a baljóslatú szavakat, egy-két ember megkérdezte: »ki az a szőke tacsó, aki most beszélt«, aztán napirendre tértek fölötte, csak asztalbontáskor lépett hozzá még egyszer, utoljára a régi jóbarát Petőti, odakocintván poharát a Jókaiéhoz:

— Köszönöm, hogy rám köszöntötted a poharadat!

Ez volt az első békülő szó köztük a »nagy harag« óta, s ez volt az utolsó szó is, melyet a halhatatlan dalnok hozzá intézett; többet az életben nem beszéltek egymással.

Nem volt most Pesten valami kellemes élet. Kivált Jókainak látnia kellett, hogy zérussá lett, ahol nagy numerus kezdett lenni másiél év előtt. A szerkesztés is divatját múlta. A lap nem volt már hatalom, mint azelőtt. Egyáltalában nem volt már semmi hatalom. Senki se fogadott szót senkinek. A parancsolók megvoltak, többen, mint kellett volna, de az engedelmességek veszték ki. Pest majdnem néptelen volt. A házak nagy része összerombolva, a boltok becsukva. A kereskedők kezdtek nem bízni többé a magyar bankóban, inkább eldugták portékáikat. A vendéglőkből csak néhányban füstölt a kémény. A lapesinálás rosszul ment, senki se prenumerált, sőt már nem is olvasott senki. Megunták a híreket. Annyi hírt hallott az ember minden percben ingyen, jövőkmenőktől, hogy végre megundorodott a hírektől, melyeknek csak egy századrésze volt igaz. Az országgyűlés el volt napolva négy hétre, a képviselők szerte széledtek az országban, a kormány egészben el nem jött Pestre, sőt maga a kormányzó is Debrecenben maradt még. Görgey egyik rosszul irányzott kartácsától meggyulladt a királyi rezidencia. A közönség rögtön megcsinálta a legendát, mintha mindez azért történt volna, hogy Kossuth bele ne költözhessek.

Tehát témák se voltak, amelyekért Debrecent elhagyni érdemes volt. Az Esti Lapok és a Pesti Hírlap, dacára a Jókai ötletességének, azzal a generális mártással dolgoztak, mely a nagy irázisok puffogatásával bírta még a hiszékenységet vesztő közönséget a nagy álmok világában tartani, bár már akkor szinte kétségtelennek látszott, hogy az orosz hadsereg átlépi határainkat.

Pálffy, a »halálos ellenség« is eljött Debrecenből, ő is a fővárosból akarta szerkeszteni Márciusát, s mivelhogy az előbbi kormány megbukott, angol ésszel élesen bírálta a mostani kormány tetteit. Jókai ezúttal kevésbé veszedelmes cikkanyagot talált, Kossuthnak Pestre jövetelét sürgetve lapjaiban, hiszen valamit csak mégis követelni kell. Kossuth csakugyan el is jött később Pestre, de Pálffy Albert megjárta a maga témájával, mert a rendőr főnök, Hajnik Pál az éles kritikáért egyszerűen becsukatta — a sajtószabadság kikiáltásának második esztendejében. Érdemes említeni, hogy maga Jókai ment könyörögni Hajnikhoz, eresszék ki az ellenségét. Az ilyen nagylelkűségi trappáns pózokat mindig szerette. Hősei mind ilyenek. S ő maga is hőseit játszotta, ha tehetette és ha nem nagyon kényelmetlen volt a játék.

Különben ez az egész pesti élet már csak rövid ideig tartó fény. Alkonyodik már és borul észak felől. A szent harc végéhez közeledik. Az egyik császárt levertek, mert ha nem vertük volna le, bizony nem kiáltana segítségért a másikra: »Gyere, mert nem bírok velők«.

S a másik császár friss hada megindul erre ölni ismeretlen népeket, akik neki nem vétettek. Ez az ördögök etikája. És amint országokon köröszkül egyre közelebb-közelebb hangzanak az ütemes lépések s a kozákllovak csattogó patkói, a végleges győzelem iránti remény egyre halványodik a szívekben. Az országgyűlés tagjai a határozathoz képest mindamelllett összegyülekeznek a szünet után Pesten, de Kossuth nem titkolta, hogy egy napra se biztosíthatja őket arról, hogy a muszka itt nem terem, az pedig nem respektálja az immunitást. A képviselők erre, megbeszélés szerint, Szegednek kezdték fordítani a kocsirudat, hová nemsokára a kormány is követte őket. Jókai is a menekülőkkel tartott, megértetvén Heckenasttal, hogy a lapot lehetne még ugyan folytatni ameddig lehetne, de az előfizetőknek már nem lehetne megküldeni, mert azok már mind futnak a világ minden része felé, ahol még nincs muszka vagy német és éppenséggel nem küldik be a lakcímeiket a kiadóhivatalba.

Heckenast belátta és fölmenté a szerkesztés alól, száz forintot adván végkielégítésül, amellyel megkezdje bujdosó pályáját. Nejét nem vitte egyelőre magával, mert teljes

bizonytalansággal indult meg minden cél nélkül Kecskemétnek, majd Szegednek, hol rekruta-tábor gyülekezett a város alá: de már ez aligha fog verekedni. A gyülekező tábor híre oda csábítá a menekülőket. Jókait is kioktatta Heckenast, hogy csak arra tartson, oda igyekezzék, ahol a nagyurak vannak, ott nem éri semmi baj. Ez idő szerint pedig Szegeden voltak a nagyurak, a kormány és országgyűlés tagjai, grófok és bárók, sőt még Gertrudis királyné is megérkezett Kőrösi Sándorné barátnéjával, nem akarván sokáig magára hagyni ittú lértjét.

Szeged annyira tele volt idegenekkel, hogy nem mindenkinek jutott lakás. Jókai meg a nagyurak is a gyékényes szekereken háltak, melyek a nagy piacot és a többi tereket ellepték. Emberemlékezet óta nem volt olyan forgalom Szegeden. Pedig a forradalom alatt ugyancsak sokszor ébredtek arra a szegediek, hogy tele van a város nyalka úrfi honvédtisztekkel. »Csata van valahol!« — mondták gúnyosan a cívisek és többnyire kisült másnap-harmadnap, hogy csata volt valahol a környéken. Ez egyszer azonban civil urak és nagyúri dámák sáskányi sokasága nyüzsgött az utcákon s elfoglalt minden zig-zúgot a városban, úgyhogy az élelmszerekben is beállott a drágaság. Degré Alajos huszárkapitány följegyzése szerint egy forint volt a leves a két szegedi vendéglőben, három forint egy pecsenye, de a főpincér még azt is megkérdezte, hogy milyen pénzzel fizet az illető, mert a Kossuth-bankó már abba kezdte hagyni a járását.

Szegedről nejjével menekült odább Jókai. Ez a kalandos útja adja az inspirációt a »Bujdosó naplója« című töredékhez és az »Életem legszomorúbb napjai«-hoz. De előkerül az a »Politikai divatok«-ban és egyebütt is, összekeverve költött dolog való dolgokkal, mint az ördög mákja a gazdag ember kölesével.

Ezer rettegés közt, megbízhatatlan hírek és önjesztések közt folyik le az út. Ott a muszka, erre jön a muszka, akármerre indulsz, mindenütt bele lehet szaladni a muszkába, mert bizonyosan nem lehet megállapítani, hol van, honnan jön és hová megy. Csak úgy gondolom szerint húzódnak a menekülők szekerei a mellékutakon messze, ameddig a szem lát, mint alig észrevehetőn mászó cserebogarak feketednek

az augusztusi napfény szikrázó aranyában. Mily szívet facsaró látvány e bizonytalan végzete felé haladó tömeg!

S még talán valamennyi menekülőnél leghagyottabb, legszánandóbb a szerencsétlen Jókai, neki jutott a forradalomból a legnyomorultabb osztályrész; mikor a többiek élvezték a küzdelem mámorát, a dicsőség édességét, a harátjaik tapsát, ő már akkor is csak szenvedett övéitől s most, noha bizonyos lenézéssel méregetik a »tintalovagot« katoná egyenruhába bújt ismerőssel, végig kell járnia velök a kinszenvedések egész kálváriáját. Aztán mindenkinek van valami helye, ahova igyekeznek, ahol szeretettel elrejtik, egész bizonyosan el nem árulják, csak őneki nincsen; megy, megy, amint Heekenast mondta, a nagyurak után, mert ezekre kerül legutoljára a sor. De egyszer ezek a nagyurak is elfogynak. Fenyegetőn int csontos kezével a rettenet ruháiba öltözött Jövő.

Rózsát Gyulán hagyta, mert egy szépasszony anélkül is veszedelmes poggyász, figyelmet von magára, egy híres asszony pedig azonkívül ismertető jel is lehet, kivált ha az áöltözöttség szüksége talál beállni. Egyedül indult Aradra, értesülvén, hogy ott van a kormány és az országgyűlés. Itt még egyszer együtt találja a debreceni sakk-játszma figuráit, a fehéreket és vörösöket. De mily változás! Kik ott egymást ütötték, most a sors csapásai alatt összesimulva egyik szeretetben és patriarkális érzésekben!

Még egy titkos értekezletet tart augusztus 8-án (mintha bizony titkolni lehetne az agóniát). Az értekezletnek egyetlen tárgya volt: a kormány kijelentése, hogy az országgyűlés biztonságáról nem képes többé gondoskodni se itt, sem sehol. Sokan a képviselők közül még aznap menekültek, ki-ki ahova legjobbnak találta. Jókait Nyáry Pál vette oltalmába, Szalonta felé víve őt. Vörösmarty Bajzával egy másik koosin ugyanezen a vonalon lopták az életüket. Simándon azt hallották, hogy az orosz tábor már Nagyváradnál áll. Simándon megháltak s másnap mentek be Szalontára, hol Jókai Arany Jánost látogatta meg. De nem ízlett a költészetéről, irodalomról való beszélgetés s a politikához túlságos egyszerűnek látszott a »szalontai hajdú«, hát inkább Leiningen és Nyáry társaságában töltötte Szalontán az idejét, mígnem az Arad

felé vonuló Görgey seregéhez látszott nekik legokosabbnak csatlakozni és megint visszatérni Aradra. Közvetlen közelből hallhatta a nagy nemzeti tragédia végjeleneteit, sajnos, hogy nem tudta híven leírni; amit leírt annyira nem hasonlít ahhoz, ami történt, hogy szinte olybá tűnik fel, hogy csak harangozni hallott valamit.

Máris tárgyalások indultak meg a kormány és az odaérkezett Görgey közt, ki már akkor a fegyverletétel szomorú órájára készült. Gyorsan fejlődött e keserű gyümölcs. Görgey személyesen is tárgyalt Kossuthal, de főleg sűrű levélváltások folytak a Görgey lakása Ó-Arad és a vár közt, ahol Kossuth lakott és a Csányi lakása közt, ahol a kormány egy-két tagja mindig található volt éjjel és nappal. Nyargoncok szaladgáltak üzenetekkel, levelekkel, meghívásokkal. Augusztus 10-ikén estefelé plakátok jelentek meg az utcákon, melyeken összehívatik az országgyűlés másnap reggeli 9 órára. Az országgyűlés? Hol van az már! Hanem azért mégis megjelentek a városház termében néhányan. Besze János, Szacsvai Imre, Nyáry Pál, Ivánka Zsigmond, mindössze tízen. Komoly, szomorú alakok, sápadt arccal, álmatlan szemekkel, s mintha halott feküdnek a ház asztalán, suttogva beszéltek. Ez volt a világnak a legosendesebb országgyűlése, ez is Aradnak jutott ki, talán reciprocitásképpen, mert itt tartatott a lehangosabb is II. Béla idejében.

Pont kileno órakor megnyitotta az öreg Palóczy László, ekképpen szólván reszketeg hangon:

— A tetszhalott lengyel nemzet 4-ik ezredének az osztrolenkai csata után csak tíz bajnoka maradt életben. De ez a tíz hős megvédte a haroi zászlaját s így az egész ezredet képviselte, mit fel is jegyzett a történelem. Mi is, noha csak tízen vagyunk, mert együtt vagyunk, ez órában még a nemzetet képviseljük. És most közlöm a tisztelt házzal a kormányzó által közölni meghagyott helyzetet.

Jelentette, hogy fegyverletétel el van határozva az orosz sereg előtt, hogy a haza elveszett s könnyekre fakadt, mire az egész tisztelt ház könnyezni kezdett, a karzat is sirt odafenn. És az ég csatornái megeredtek ezalatt odakünn. Így záródott be a legharagosabb országgyűlés, mely a száz Caesárokok családját trónvesztettnek nyilvánította.

Csányi közlekedési miniszter szakmája volt most a legfontosabb. A többi rezort nem ért semmit. Igen, ha lett volna egy jövő-dő-mondó miniszter, aki a viszont-nem-látásra búcsúzó és egymást ölelgető képviselőknek megjósolja, hogy tizenegy év múlva megint együtt lesznek, megint »tisztelt ház« lesznek, az nagy követ gurít le sziveikről, de jövő-dő-mondó miniszter nem volt. Azért volt pedig kizárólagos becse a közlekedési rezortnak, mert ezt úgy fogták fel még akkor, hogy a közlekedési miniszter feladata tudni az utakat, hol biztosabb, veszélytelenebb a közlekedés. Két szobából álló lakása tele volt tudakozódókkal, búcsúzókkal egész nap. Csányi két szobája volt az utolsó terület, amit még »hazának« nevezhettek. Itt tartózkodott Jókai is. Miniszterek jöttek-mentek. Ez volt a központ.

Nyáry Pál arra beszéli rá a képviselőket, hogy maradjanak a táborral, ne meneküljenek.

— Történjék, aminek történni kell. Legalább ne essék az a szégyen, hogy a nemzet képviselőit kukoricák közt, mocsarakban fogdossák össze.

Csányi ellenben a menekülés mellett van, ő már sejti, hogy miért, az öregember ösztöne csalhatatlan, mégpedig Facset felé mondja az utat járhatónak s a külföldre való menekülést ajánlja. »Én is csak azért maradok, mert már öreg vagyok és ebben a földben akarok pihenni.« Nyugodt, ruganyos, ír, tárgyal, dolgozik s közbe még anekdotákat is mond Jókainak. Ezer meg ezer dolga van. Folyton jönnek-mennek az emberek és történnek frappáns epizódok és még történni fognak a mai napon. Itt írják alá lemondásukat a miniszterek, részben itt készül a szomorú okmány, melyben Görgeyre ruháztatik a diktátorság. A két szobában alig lehet mozogni dél felé és kora délután. Csak azután kezdenek megfogyni a látogatók s velük a két szoba holmija is. Apró csecsebecseit, tőreit, pipáit, óráit, kardjait, gyűrűit, láncait, pisztolyait, beceses műtárgyait szétajándékozza a menekülő barátoknak — neki már nincs azokra szüksége. Könnyekig megindító látvány volt ez aggastyánnak készülődése a halálra.

Ő már látja azt feléje lépegetni. Ő már tud mindent. Olvasta az okmányt, melynek kinyomatását itt az ő szobái-

ban várja az igazságügyminiszter s melyben ki lesz jelentve, hogy este *nyolc órától kezdve* Görgey a diktátor. Az óramutató kettőn jár. Most gurul ki a várból egy négylovas hintó és sebes vágatva rohog a Radna felé vezető utcákon. Mélyen behúzódv a fedél leghátuljába egyetlen alak ül bent sötét gondolatokkal, akik véletlenül megpillanthatják, egymásnak adják a leverő hírt: »Kossuth menekül.«

Görgey már délelőtt megkapta az átruházó okmány eredetijét, s a minisztérium lemondását, de a hatalom csak este kezdődik.* Nyolc-tíz óráig nincs úr a nemzet felett, beáll az ős állapot. Kossuth óvatos volt, attól is tarthatott, hogy Görgey azzal kezdi a diktátorságot, hogy őt vagy a kormány valamely tagját elfogatja. Titokzatosnak, félelmetesnek látszott a zseniális szepességi ember, aki tényleg nem volt őszinte. Erre a néhány órára esetleg szükség lehet. Ez az ember siet. Mihelyt kezébe jut az átruházó okmány, az első dolga, hogy a koronáért küld. De Szemere is sietett és már egy félórával előbb elutazott a szent koronával és jelvényeivel. Mindebből az következik, hogy Kossuthnak is jó lesz sietnie, aminthogy vágat is már a hintó Radna felé és a szikrázó nap még magasan van. Hatalmas órajelző az utas előtt, amint száll alább-alább, úgy jut közelebb-közelebb Görgey, minőt kevés halandó nyerhet e földi pályán, a roppant hatalomhoz. Roppant hatalom! Ugyan-ugyan ne legyetek nevetségesek elszéledő vezérek, kik a halál elől és a halál elé siettek s te se nemzedet szívéhez nőtt óriás! Miféle hatalmat adtatok ti át annak az embernek, akit mindnyájan gyűlöltek? Egy rakásra raktátok a felelősségeiteket és azt mondtátok: itt a legfőbb hatalom, letesszük kezeidbe a haza sorsát. Volt is már a ti kezetekben a haza sorsából valami?

És ha a nap lenyugszik, mit tegyen szegény feje az úgynevezett diktátori hatalommal? Leül vele íróasztalához a fegyverletételi módozatokat megfogalmazni. . .

De a megrázó jelenetek, melyek még ezután következnek, nem ennek a munkának a keretébe esnek. Jókai nem várta be azokat. Kezdte már észrevenni a Heckenast bölcseségének sántikálását. Ez egyszer éppen a nagyurak közt ólál-

* Mikor a nap lenyugszik.

codik a legnagyobb veszedelem. »Az én életem regényé«-ben közli e napokról való emlékeit. Kár, hogy késő aggkorában, mikor már elhomályosultak és révetegek. Mondja, hogy ő maga is öngyilkossági gondolatokkal foglalkozott, de annyi pátoszt és cikornyát vegyít előadásába, hogy ez a szándéka is csak művészi hangulatosinálásnak tetszik. Azt írja, hogy Csányi és Nyáry beszélték le e lépésről. De ez végre is irreleváns. Az akarás a leghosszabb létrája az emberi természetnek, amelynek tömérdek foka van. Hiszen valószínű, hogy nem maradtak rá, a nagy impresszionistára mély hatás nélkül a látottak, kivált nagyon megrendíthette, mikor a vész-bíróság elnöke (régi principálisa), Molnár József volt pesti ügyvéd, szeme láttára lőtte meg magát. És különben is el lehetett keseredve, bizonytalan, sőt visszajesztő jövő várt rá, mert noha egy uncia vért nem ontott ki az ellenségből, mégis el lehetett készülve, hogy halállal lakol a cikkeiért, ha elfogják.

Valóban a gondviselés saját szerű műve, hogy amint másnap lehorgasztott fejjel megy az utcán, a mellette elhaladó fürhécsa bricska kocsiról rászól a paraszt kocsis:

— Gyere, ülj fel Jókai!

Habozva tekint szét az utcán, ki szól hozzá, de más élő lény nincs, csak a paraszt.

— Elviszlek a feleségedhez — mondja a lobogós ingű kocsis — Gyulára.

Jókai megnézi figyelmesen, s Kossuth titkárjára, Rákóczy Jánosra, elkeseredett politikai ellentelére ösmer benne. De volt is most már politika! A pártoskodást, mint egy rossz álmot elhessenté egy dermesztő tuvalom, Világos felől jövő. Veszedelemben egymásra találhatnak a magyarok.

Elfogadta az ajánlatot s a Rákóczy kocsián menekült a megelevenedett országutakon, melyek tele vannak menekülők sokaságával: kopott ruhájú honvéd, ijedt arcú polgár, roskatag siránkozó gyermek tarka zúrzavaros egyvelegben. Poggyászos szekér, száguldó lovas. Megy-megy vaktában, hajtva a réműlet és életösztön által. Van, aki szembe jön, az is menekül, van aki oldalt megy úttalan utaknak osapva, az is menekül. És egyik se tudja, nem megy-e éppen a veszedelembé?

Így ért be Jókai Gyulára, teljes lelkéből megunva a bujdosást, barangolást, pedig még csak augusztus közepe van s ez így fog tartani a zimankós karácsonyig.

Nejét ott találta, kinek már kész terve volt a férje elrejtésére. Ebben irkált, ebben tanácskozott fűvel-fával. Végre a kis kövér Telepi György, a színház komikusa tanácsolta neki a legjobb helyet, Tardona községet a borsodi hegyek közt, ahol a felesége nővére, Csányiné lakik. Itt olyan biztonságban lesz, mintha az észak-amerikai préríkben volna.

Rákóczy János az asszony kérésére késznek nyilatkozott oda fuvarozni Móricot — akkor még voltak szolgálatkész lovakok. A Sajó völgyétől oldalt, hegyektől környezve fekszik e kis falu, melybe begyepesedett dűlőt vezet. Egy-két keréknyom rajta, mintha valaki eltévedt volna. Elrejtett zúg, alacsony házikók a völgykatlanban, kis patak szeli át. Ősmerhetjük az egész vidéket »A barátialvi leviták«-ból.

A falu felső végén állt a Csányi Benjaminszék háza (vagy talán ott áll még most is). Ide fordult be egy úri forma bricska (nagy esemény a faluban), a bakon erős nézésű, nagy bajúszú kocsis és egy csinos szőke inas ült, hátul pedig feltűnő szépségű, magas, sugártermetű úrhölgy dobozok, táskák, bőröndök sokasága közt. Mondanunk is fölösleges, hogy a kocsis Rákóczy János volt, az inas Jókai Mór, az úrnő pedig Jókainé. Csányiék nagy szíveséggel fogadták az érdekes vendégeket, úgyszintén Csányi sógora, Rácz Endre, a tardonai pap. A parasztok nem sokat törődtek velök, más kabátos ember pedig nem lakott a faluban.

Jókainé ott maradt néhány napig, de Rákóczy csak a fáradságot pihente ki, s másnap már Csányi vitte el kocsiján, mint eselédjét Gömörbe Runyára, hol ismerősei laktak.*

* Rákóczy nagyon óvatos volt. Putnokon, hol a vendéglő szobája tele volt idegenekkel, ki se mozdult az istállóból, ott szalonáztatott a többi kocsisokkal. Vesztét mégis egy kis vigyázatlanság okozta később. További bujdosásában egy előkelő szepességi urasághoz állott be kocsisnak, hol senki se kereste volna, egyszer azonban urasága egy barátjával kocsizván, útközben arról a régi miniszterről beszélgettek, ki XIV-ik Lajos alatt a francia ipart fellendítette; de hiába törték a fejüket, a neve nem jutott eszükbe, mire önfelédten hátraszólt a kocsis, hogy »Colbert«. Az élesen látó úr

Visszatérvén, a Csányi kocsija néhány nap múlva Jókainét vitte be Miskolcra, ki már sietett Pestre, mert játszania kellett a Nemzeti Színházban.

A bujdosó egyedül maradt most töprengéseivel, fájó emlékeivel és a bizonytalan jövő rémképeivel a csendes Borsod megyei faluban, ahova csak a madár jár. Jó dolga volt itt aránylag, mert még gyanút se keltett a köznépnél. Inkább félkegyelmű embernek tartották, mintsem rejtőzködő vitéznek. Erre különösen némely furcsaságai szolgáltattak okot, hogy mikor a határban sétált, el-elhajította görbe botját s rögtön szaladt utána fölkapni. Apró malmokat készített, bioskájával örökké faragsásván, elbocsátotta a patak vizén s a falusiak rámondták: a gyermek.*

Nagy sétákat tett egész a dédesi várromhoz, a Bükk sziklatömbjére, az Odvas kőre vagy a Szentlélek hegyre a pálos kolostor romjaihoz, hol elvadult gyümölcsfákat és kerti virágokat lehet találni. Némelykor szalonnát vitt magával tarisznyában, tüzet rakott és ott sütötte meg nyárson kenyérre csöpögtetve. Ez egyedül való bolyongásaiban szerette meg úgy a zordon természetet, amellyel összepajtáskodott. Ez abszolút magány kellett neki. Ez volt az utolsó iskola.

Itt, az ember-nem-járta helyeken jobban, szabadabban érezte magát, mint a négy fal közt, hova az őszi esős idők mindinkább beszorították. Mindig szívdobogva tért meg a csendes Csányi-házba, rettegve, hogy mi vár ott rá. Szerencsésen elkerülte a veszedelem, de a rémhírek ide is eljutottak, hogy Klapka föladta Komáromot (mégse volt hát bevehetetlen vár), hogy mi történt Aradon október elején és hogy mi történik az Újépületben folytonosan.

Elfogatásokról, bebörtönzésekről járt a hír, ami meg is szomorította, meg is vigasztalta, mert az ő sorsa legalább ez ideig kedvezőbb volt ama sok érdemes emberénél, kik Olmütz és Kufstein kazamatáiban sínylődnek. És voltak

mindjárt elbocsátotta tudományos cselédjét, kit aztán el is fogtak és több évi várfogságra ítélték. Kiszabadulva, mint szabadszájú politikus és mint Pest megye főjegyzője szerepelt a közéletben.

Vadnay Károly főjegyzése.

* Vadnay Károly főjegyzése.

napsugaras napok is Tardonán, amikor ott toppant a színháztól szökve s veszedelmes utakon érkezve a szerető asszony, aki megvigasztalta ilyenkor s reményeket élesztett benne a jövő iránt.

Az utóbbi azonban nem sikerült teljesen, munkakedvét az egész idő alatt nem találta fel, ami jele a fásult eltompultságnak, egyszer se nyúlt a tollhoz ; s mikor a háziúr, különösen a tiszteletes úr, akivel sakkozni szokott, erre ösztönözték, azzal hártá el magától : »Minek írjak? Hiszen azt se tudom, van-e még nemzet, mely olvas s van-e haza odakünn?»

Semmi se hasonlítható e szomorú napokhoz. Szeretteire gondolni, otthon a lerombolt, összebombázott Komáromban, akik órára talán nem is gondolnak, akik őt a szíveikből kizárták. Rettegni minden következő pillanattól, hogy a zsandárok nyomára jönnek, elfogják, felakasztják. És rettegni attól is, hogy mi lesz vele, ha el nem fogják és fel nem akasztják, mihez fog, miből él meg? Kevélységét, önérzetét összetörte a vigasztalan helyzet. Ismételve fordul anyjához leveleivel, melyeket feleségétől küldött s melyeket Csengeriné közvetített, bocsánatát és segítségét kéri, miután azonban az öregasszony makacs és kiengesztelhetetlen, Móric sem tartózkodó tovább. Kivált az október 18-án kelt levele nem éppen rokonszenves. Arra igyekszik rávenni anyját, adja el a földbirtokot (amelyből élt) és annak az árából elégítse ki. Az anya neheztelését még csak szítják a levelek s a fiú keserűségét növeli a szülő anya rideg közönye ennyi balszerencse közt.

Közel négy hónapig tartózkodott a jólelkű Csányi családnál, hol egyforma vendégszeretettel gondozták, kényeztették, mint egy kedves családtagot, nyár végén jött oda és még a zúzmarás december is ott találta. Karácsony szombatján azonban megjött Róza asszony, nagy wiklerekbe bepólyázva, a hidegtől kimart arccal, fülekkel és orral, de a boldogságtól csillámló szemekkel. Volt öröm, ölelkezés, de hát még mikor keblébe nyúlt s egy összehajtogatott levelet húzott ki onnan, oda nyújtván azt mosolygó arccal az urának.

Jókai molón bontotta lel. Egy komáromi menlevél volt, az úgynevezett »Geleitschein«, melyet Klapka a vár föladásánál kötött ki katonáinak. Ezt nevezték akkor »jó papirosnak«, nem a bankok részvényeit. Szigligeti Ede testvére, Szathmáry

honvédkapitány, szerzett egy ilyen kitöltetlen úrlapot, melybe aztán a Jókai személyleírása került. Általában feltűnő az a sajátosságos belejátszása Szigligetiéknek a Jókaiék sorsába, valahányszor egy-egy forduló ponthoz érnek.

Az asszony tehát nagy karácsonyi ajándékot hozott, de még talán nagyobb az, melyért a zsebébe nyúlt, mikor már Jókai kigyönyörködte magát a Geleitscheinben : ez egy kis csomag arany volt, melyet Csengeriné sikeres közbenjárására öreg Jókay Józsefné küld bujdosó fiának némi segítségül.

Örömkönnyek öntötték el Jókainak az arcát. Ereiben más vér kezdett nyargalni, mintha kicserélték volna. Ez sok, nagyon sok volt egyszerre.

A menlevél a szabadságát adta vissza. A küldött segítség pedig leveszi róla a nyűgöt, a varázslatot, a balsorsot, az átkot. A bosszúálló démon visszahívatik az anyai imádság erejével.

Immár megint fordulhat a pályája a mélységből a magasságba, a csillagok felé.

TIZENHARMADIK FEJEZET

ÉLET A HÓ ALATT

Jókainé rögtön vinni akarta megmentett férjét, Jókai is menni vágyott, mert hiába, akármilyen kedvesek voltak is Csányiék, azért mégiscsak börtön volt a kis Tardona, de a háziakat annyira búsította a gyors elszakadás menekültjüktől, hogy a karácsonyi ünnepek ott töltésével kellett őket kárpótolni. Csak kevéssel újév előtt indultak Miskolcnak, honnan »Kovács János« névre kiállított útlevéllel utazott Jókai Pestre.

Mert a menlevél ott volt ugyan a zsebében, de az csak az életét védte meg talán; az ellen, hogy be ne sorozzák az osztrák hadseregbe közkatonának, éppen nem oltalmazta. Azonfelül híre járt, hogy harminckét író van a kivégzendők lajstromán a vértörvényszék előtt s ezek közt Jókai is.* Geleitschein vagy nem Geleitschein, mégis csak jobb volt Kovács Jánosnak lenni.

A szabadság meglett volna, de vele élni nem látszott tanácsosnak. Azért hát Pestre érve jobban szeretett volna Tardonán lenni. Mert biz itt sem igen lehetett korzózni az Űri utcán a déli órákban, sem a Pilvax-asztalnál disputálni íróársakkal vidáman, feketekávé mellett, se a Nemzeti Színház valamelyik zártszékében feszíteni esténkint, ahol pedig szépen énekel La Grange asszony, ki most a közönség kedvence, mióta Hollóssy Kornélia ott hagyta a színházat — hanem rejtőzködni kellett hol a neje lakásán, hol a budai hegyekben az Adliczer-vendéglőben.

* A becsületes Kossalkó János közvádoló egy emlékiratban fejtette ki, hogy a felsorolt írók együttevve csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsolói és hogy nem üldözendők, minek következtében abban maradt az írók üldöztetése, Jókai emlékiratai.

De ha szabadon járhatna-kelhetne is, mit érne vele? Pest már nem Pest többé, csak egy temető. Egész utcák hevernek romban. A város minden vonalán takarítják el a törmeléket tót napszámosok. Úgy látszik, mégis valami élet készül. De milyen élet lehet az? A házak nagy része lakatlan, az üzletek jobbadán be vannak zárva. Valami kezdetleges kereskedelem indul meg, leginkább a szegényebb zsidólakta részekben, mint mikor a kivágott fűzfa alul hajt ki. Az utcákon néhány ember lézeng. Az ismerős alakok mind eltűntek. Akinek neve volt, vagy be van zárva valahol az országban, vagy ki van zárva az országból. Szinte nem is az a város ez, mert semmi se maradt régiben, csak az öreg Gellért, de annak a fejbűbjára is föltették nemsokára a császári királyi sapkát — a citadellát. Az írók szétszóródtak, egyikről-másikról semmi hír — egyikről-másikról rossz hír. Czuczor Gergely, Tompa állítólag börtönben ül. A vidám Gaal József, a »Peleskei nótárius« szerzője Aradra van internálva, Petőfiről az a hír, hogy elesett, a legtöbbje bujdosik. De kinek is írának? Lap nincs, az utcákon nem hallani magyar szót. Talán el is pusztul a magyar nyelv. Német szó hangzik az utcákon és néha dobpergés. Apró őrzáratokkal találkozni. Mintha elfogni mennének valakit. Az egyetemen alig lézeng egy pár elszontyolodott jogász. Hová lettek a nyalka bátor juristák? Szemben az egyetemmel a Károlyiak fényes palotájában Haynau báró székel és gyilkol, a palota tulajdonosa pedig bent ül az Újépület börtönében. A szó szoros értelmében tabula rasa lett Pestből. Itt már vagy minden bevégeződött, vagy mindennek újra kell kezdődnie.

Csak szigetei vannak még a magyarságnak. Az Arany Sasba száll be egy-két magyar úr a vidékről. De ezek is keveset beszélgetnek óvatosak, visszatartók, egymásban sem bíznak. Hiszen aki most szabadon van, az mind gyanús a másik előtt, hogy mért van szabadon? Mikor a jók a börtönökben ülnek, csak természetes, hogy a szabadon lévők a rosszak, azoktól kell félni. Még mulatnak is az Arany Sasban, muzsikáltatják magukat, de e mulatságok már csak paródiái a régieknek. A nóta, amely fájó rezgésbe hozza szívüket, amely megríkatja őket, egy kalendáriumnak a címlapja:

Igazi akasztófahumor, ilyen kigondolni, ilyen színtelen szavakkal tartani ébren a tudatot, hogy ők rabok. E kis szigeten a fehér asztalnál bizalmasabb emberek közt még célzások is esnek, még biztatások is hangzanak, de ezek mind át vannak már öltöztetve ártatlan jelmezekbe:

— Lesz még sátoros ünnep.

Ami azt jelenti, hogy fognak még hadi sátrak fehéríteni a magyar mezőkön.

Irodalom! Ki beszél még irodalomról? Írója iszen a kis szigetnek is van, kit vállon veregetnek patrio more, de ez is csak paródiája az írónak és irodalomkedvelőnek. Az élősdí Bernáth Gazsi lebzsel ott a Sasban, groteszk mondásait, melyek inkább szemén-szedett ostobaságok, megmosolyogják és kifizetik chédjét vagy vacsoráját.

Kezdetben az irodalomnak is alig van többje, mint egy ilyen kis szigete, a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelenő Magyar Emléklapok. Ebben kezdi meg Jókai a munkálkodást *Sajó* álnév alatt. Az Adliczer-vendéglőbeli szobában írja meg kis lélegzetű dolgait, melyek kifejezik az ő hangulatát, de a közönségével is harmóniában lévén, méltó feltűnést keltenek. Ilyen a »Gyémántos miniszter« (mindenki eltalálja, hogy Madarász Lászlóról szól). Azután sorba jelennek meg: »Az éro leánya«, »A székely asszony«, »Szenttamássy György«, »A tarcali hadnagy«, mind a szabadságharcból vett témák, vázlatosan odavetett rajzok és történetkéek. Sötét világnézet, sok keserűség és pátosz van az apróságokban, de az üres frázisok, a dagályosság se hiányzanak. »A fránya hadnagy« ellenben már az egészséges humor aranyával van behintve és egy pajkos hadnagyoooska csínytevései képezik meséjét. A Sajó név kevés ideig volt ismeretlen (némelyek Petőfit is gondolták alatta), de csakhamar felösmerték, hogy ez csak a »Hétköznapok« írója lehet. A Sajó név csak Prottmannak szólt.

Az akkoriban Pestre került Erdélyi János Szemere Miklóshoz Lasztóóra írt levelében e kevés író ellen is panaszkodik, hogy kotériákat csinálnak, egy-egy journal körül meg-

telepedve. »Kotériát képez az a néhány ifjú, aki a 'történet-
rontó' Szilágyi Sándorral kuktálkodik a kófió napi irodalom
körüli, az Emléklapok és Füzetek mellett. Hasonló a Nagy
Ignáo-féle Hölgyfutár néhány csatlósa. Sok lárma, kevés
becs, céljuk a megélhetés. Általában az élelmesség kezd fel-
burjánozni a művészet szent berkeiben.«

Az öregebb írókat még egyre széjjelszórva tartja a haza
sorsa. Vörösmarty Mihály Baracskán lakik, onnan jár be
az akadémiai ülésekre. Jó emberek közt él; az öreg Pázmándy
adott neki lakást, más barátai ki egy, ki más segítséget, de
azért fásult, kedvtelen, megtört.

Garay másodrendű hivatalos visel az egyetemi könyvtár-
nál. A szélhűdés ugyan elmúlt róla, de nagyon ingerült,
nagyon elgyengült testileg és szellemileg. Vitában nagyon
ingerült, ideges és önfelejtő. Vachott Sándor Gyöngyös hatá-
rában háromezer forintért vett jószágát eladta tízezren, most
Rédén lakik és újra földet akar venni. A Pestre való jövetelre
nem is gondol. Annál többet ír Imre, új néven Imrefi, de
nem sok köszönet van benne. Imre úr inkább üzletember,
mint író. Bajza Komáromban tartózkodik a felesége roko-
nainál. Trefort Pesten volt, tehát Eötvöst is várták, mert
ahol az árnyék van, a testnek is ott kell lenni. Csengery és
Kemény Zsigmond »A magyar státusférfiak«-at írták.

Körülbelül ennyit lehetett tudni az írókról, kiket kivá-
lóan kezdtek értékelni Bécsből is. Egy Hugo Károly nevű
zsidó zszurnalisztát a bécsi kormány bőségesen látott el pénz-
zel avégből, hogy a magyar írókat rávegye hivatalvállalásra.
Hugo Károly úr* pezsgős ebédeket rendezett számukra, hogy
az eszmének propagandát csináljon, de az írók, a legszegé-
nyebbek, a legágrólszakadtabbak is, visszautasították, az
egy Kuthy Lajost kivéve. Ő egyenesen ellene szegült a
magyar fajnak: »Mit — mondá ő — huszonöt magyar íróért
tartani külön nemzetiséget!«

E különböző kotériák közt egyedül állt Jókai. Majd
mindenüvé írt, de sehova se tartozott. Az asszony nyakán
élt, ahogy mondani szokták s ez nem igen vált előnyére.

* Össze nem tévesztendő a hasonló nevű kissé hóbortos íróval.
M. K.

Maga is restellte s kétségbeesve jövője iránt, kereste a szálakat, hogy anyjával teljesen kibéküljön.

Egyetlen rokona volt Pesten, özvegy Szücs Lajosné, ki megsajnálta Móricot s megbarátkozván Rózával is, kezébe vette ügyüket s mint közbenjáró szívóssággal és asszonyi tapintattal annyira meghajlítja a szigorú Jókay Józsefnét komáromi látogatásai alkalmával, hogy már 1850 nyarán azt a jó hírt hozhatta onnan, hogy Jókayné is békülni akar és szívesen veszi, ha fia és menyé meglátogatják.

Ez a látogatás csakhamar meg is történt s a teljes kibékülést eredményezte. Laborfalvi Róza hódító szépsége még az anyát is elvarázsolta. Nagy latba esett hitvesi hűsége és gondoskodása, melyet a forradalom alatt tanúsított férje iránt. Emellett hízelgett özvegy Jókaynénak az a hódolat és bámulat, mellyel a komáromiak adóztak a nagy művésznőnek és a nagy szépségnek, kinek természetéről és kék brokát selyemruhájáról, melyben a komáromi templomban megjelent, évek hosszú soráig álmélkodással meséltek.

A nők gyorsan megértik egymást. Ama rövid idő alatt is, míg Komáromban tartózkodtak, teljesen beférkőzött az asszony viceispán bizalmába. Különösen az nyerte meg az anyát, amitől Róza legjobban félt. A vallomás, mellyel zilált anyagi viszonyaikat föltárta, melyek őt művészetében, Móricot pedig szellemi munkájában megbénítják. Nemhogy felhőket vont volna a vallomás homlokára, sőt inkább a szigorúan összevont rendes ráncokat is lesimítja a szemöldök közt. »Látom, hogy okos asszony vagy — szólt menyéhez — és őszintébb hozzám, mint a fiam. Majd meglátom, hogy mit tehetnék értetek.«

S nyomban a látogatás után nagylelkű határozatot értelt meg, hogy Móricókra való tekintettel felosztja az összes vagyonát három gyermeke közt. E vagyon legtekintélyesebb része a Fejér megyei kápolnásnyéki és pettendi határban fekvő földbirtok volt. Ehhez tartoztak a komáromi ház, a szigeti kertek, a gárdonyi föld (szintén Fejér megyében), a banai földek, az öregasszony öröksége, az ógyallai birtokrész, mert az özvegy eltelve a magyar nemesasszony csodálatos ragaszkodásával az ősi barázdákhoz, e csip-csup birtokrészekből egyetlen egy rögtől se tudott volna megválni, noha

a gazdálkodás oly szétszórt birtok-darabkákon igen szövevényes volt, nagy fáradtságot okozott és kevés hasznot hajtott. Néhol felébe volt a birtok, néhol bérbe. De a felesékek osaltak s a bérlők nem fizettek.

Közölte tervét Károly fiával és Válynéval, kik örömmel ragadták meg azt, különben is gyöngéden ragaszkodván öccsükhöz, s már szeptember tizenkettedikén 1850-ben megtörtént az osztály a testvérek közt. Az osztály alá tartozó értékek atyafiságos becsü szerint 31,372 pengő forintban állapítván meg, Móric örökségi része tizezernegyszázötvenhat forintot tett ki. Ugyanekkor a testvérek az osztály erejéig fenntartották magvaszakadás esetén az oldalágas örökösödést kölcsönösen. Minthogy azonban Válynénak és Károlynak is gyermekeik voltak, ez a pont egyelőre főleg Móricra vonatkozott, ki maga ajánlotta azt fel.*

* A szerződés egész terjedelmében így hangzik: Alól is megírt testvérek, úgymint Ásvai Jókay Károly, Móric és Eszter, Vály Ferenc hitvese, adjuk értésül akiknek illik, hogy mi édes szüleink, néhai Tettes Nemes és Vitézlett Ásvai Jókay József édes atyánk unruk és még életben levő Pulay Mária édes asszony Anyánkról reánk egyenes örökösödésül szállott mindennemű ösiségeinkben következő megmácsolhatatlan osztályt tettük. Mindenekelőtt az osztály tárgyai vétettek föl ekképpen: 1. A Komárom városi ingatlan javak, jelesül házak és szigeti kertek értéke barátságos egyezség szerint megállapított 4000 pfrtban. 2. Az ógyallai tagosított ingatlan javak értéke szinte barátságos egyezség szerint megállapított 4000 pfrtban. 3. A banai szinte tagosított ingatlan birtok értéke barátságos egyezség szerint megállapított 2250 pfrtban. 4. A Fejér megyei kápolnányéki és pusztá-pettendi tagosított ingatlan javak értéke 15,700 pfrtban. 5. A gárdonyi szinte Fejér megyei tagosított ingatlan birtok értéke 800 pfrtban. 6. Az ingóságok értéke és tőke pénzek összelete együttvéve tesz 4622 frt 50 krt. Az osztály alá tartozó öszves tárgyak értéke 31,372 frt 50 kr. azaz harmincegyezer háromszáz hetvenkét forint ötven krajóár ezüstpénzben. Ezen öszlet három egyenlő részre elosztván, jut egy részre 10,457 frt 36 $\frac{2}{3}$ kr. pengőben, mely illetőség kinek-kinek következőképpen adatott ki:

Elsőben Károlynak: a) A komáromi ingatlan javak átadattak 4000 pfrtban. b) A banai ingatlan javak becsárának $\frac{2}{3}$ része 1500 pfrtban. c) A nyéki és pettendi javak becsárából 4200 frt pp. d) Az ingóságokból átvett becsár szerint 7577 frt 36 $\frac{2}{3}$ kr., melyekkel osztályrésze ki lett elégitve, u. m. 10,457 frt 36 $\frac{2}{3}$ kr. *Másodszor Eszter, Vály Ferencné általvette:* a) A gyallai tagosított ingatlan javakat 4000 pfrtban. b) A banai ingatlan javak becsárának $\frac{1}{3}$ részét, 750 pfrt. c) A nyéki és pettendi ingatlan javak becsárából 2042 frt 23 $\frac{1}{3}$ kr.

Jóka! élete nyugodtabb irányba terelődött a kibékülés-sel, bár a szerződés úgy látszik csak elméletileg állapította meg, kire mi jut és a tényleges birtoklás, valamint haszonélvezet az anya kezén maradt, mégis lélegzetvételhez juttatta a hitelezőkkel szemben az öröklés biztos kilátása, lelke visszanyeri egyensúlyát, élni és dolgozni akar, bár a politikai viszonyok nyomottsága még uralkodik hangulatán. Bolondos terveket sző. Diplomáját akarja elővenni. Földbirtok vásárlását tervezi az örökségen. Miskolo vidékére vágyik, ezt szerette meg Tardonán. Ha egy kis birtoka volna Miskolo mellett s ő maga ügyvédséget folytatna Miskolcon, pompásan megélnének ketten a feleségével.

Ez a vágya egész szenvedéllyel növi ki magát s derűborúra irkál, tudakozódik egy ilyen megszerezhető birtok után. Múzsája csodálatos módon nem tartóztatja. Hát miféle múzsa az, aki nem tudja, hogy kegyeltjére itt milyen szerep vár? De tudja már, vagy legalább sejti Róza asszony és vétőt mond a terveknek, bár Miskolo az ő szülőföldje. Irodalmi

d) Kész tőkepénzben 3200 frt. e) Az ingóságokból becsár szerint; 465 frt 13 $\frac{1}{3}$ kr. E szerint Eszter illetőségére nézve 10,457 frt 36 $\frac{2}{3}$ kr. szinte kielégítettett. *Harmadszor Móric* illetőségébe kapta: a) A nyéki és pettendi ingatlan javak becsárának még fennmaradott részét, u. m. 9457 frt 36 $\frac{2}{3}$ kr. b) A gárdonyi ingatlan javakat becsár szerint 800 frt; c) és az ingóságokból becsár szerint, mely öszlet egybevéve tézesen 10,457 frt 36 kr. és így Móric osztályrésze szinte kielégítettett. Azonban kedves anyánk a komáromi ingatlan javaknak, mint boldogult édes atyánkkal való köz szerzeményének és a banai ősi birtokának haszonvételét magának holtan napjáiig fenntartotta. Ekképpen mind-egyikünk az ő osztályrészét, úgymint tizezernégyszázötvenhét forint harminczhat és kétharmadrész krajcárt ezüstpénzben a fenn elősorolt realitásokban hiány nélkül kezéhez vevén, ezen atyafiságos osztály szerint ki vagyunk elégtíve. Magvaszakadás esetére azonban az oldalágas örökösödést, ezen osztályrészünk erejéig kölcsönösen fenntartjuk és kikötjük, megjegyezvén különösen, hogy mivel Móric öcsénknek ez idő szerint gyermekei nincsenek, ugyanazért, ha felesége özvegyen találna maradni, ezen osztályrésze biztosítottván, annak haszonvételét élvezheti addig, míg férjének nevét viselni fogja. Mely osztályunkat minden pontjaiban elfogadván, annak hitelére ez en osztálylevelünket saját aláírásunkkal és szokott pecsétünkkel megerősítve, három példányban kiadtuk. Költ Komáromban, September 12-én 1860. Esztendőben. Ásvai Jókay Károly s. k. (P. h.) Ásvai Jókay Eszter, Vály Ferencné s. k. (P. h.) Ásvai Jókay Móric s. k. (P. h.)

numkásságra élesztgeti kedvét, felkölti benne a szomjúságok legnagyobbikát, a dicsőség utánit.

Pesten maradt tehát és most már csakugyan komolyan látott hozzá az irodalmi foglalkozáshoz. Mert nem szabad elhallgatnunk, hogy ő, ki a világ legtermékenyebb írói közt is elől fog állni, éppen nem mutatkozott termékenynek eddig. Hat-hét esztendeje innen-onnan, ahogy a tollat jól bírja és még mindig alig produkált valamit. Holott abban a tintaöntő korban van, mikor az íróféle embernek az volna a hő óhajtása, hogy mindent ő írjon tele. Még a nem hivatottból is kikivánkozik az érzések zuhatagja s csinálja a sok makulátúra-papírost, hát aki oly kedvező viszonyok közé jut, hogy minden sorát kritika nélkül publikálhatja? A mi Jókaink, úgy kell lenni, alapjában szeretett édes semmittevésben álmodozni, mint egy keleti ember a datolyafa alatt. Jókainak és az irodalomnak szüksége volt Laborfalvi Rózára. Ez az asszony ébren tartotta hiúságát, acélozta munkakedvét, nem engedte se elcsüggedni, se elbizakodni. Zsarnoka volt, aki uralkodott felette és jó szelleme, aki piederasztalt építgetett alája.

Mint a téli zöld a hó alól, úgy támadtak apró lapooskák efemer vállalatok, Pesti Röpívek, Magyar írók füzetei. Ezek mind hoznak apróságot Sajótól. Az utóbbiban jelenik meg a »Bujdosó naplója«, »A onka vitéze«, »Az eltűnt leányok« — az előbbiben »Sic vos non vobis«, »Az erdők leánya« és »A poétaviselt ember levele«.

Haynau bukása után enyhült a helyzet kissé, Jókai most már teljes biztonságban, rendes dolgozószobát kap, rendes íróasztalt és rendes Cerberust, aki kétfelől őrt, önmaga elől és a látogatók elől. Róza gondja mindenre kiterjed, hogy jó sima papírja legyen, mert csak simára szeret írni, jó tolla, jó tintája (a tintából a lilát szereti), a látogatók elé ő megy ki, egy detektív éles szemével vizsgálja meg s kérdezi ki, mit akarnak s aztán elutasítja, ha csak nem okvetlenül szükséges, hogy beeresztessenek. Könnyebb egy tevének a tű fokán keresztülmenni, mint egy a Jókai működési periferiájához nem tartozó lénynek Jókaihoz bejutni. Szűz Mária kötényében nem volna olyan jó helyen, mint az asszonya árnyékában. A cselédeknek nem szabad éne-

kelni, az ajtókkal nem szabad zörögni mert az úr ír. Még a mákot is a szomszédban töreti meg, nehogy a mozsár döngése Móricot zavarja. Ír és egyre ír. Este vagy délben mulatságnak felolvassa az asszony előtt, amit írt, az bele-szól s megjegyzései folytán igazít rajta, kihúz egy mondatot, hozzá tenni javasol egy másikat s együtt gondolkozik a fér-jével, hogy mi legyen a folytatás.

Így írja meg 1851-ben »Erdély aranykorá«-t, ezt a bájos regényt, melynek hátterét a kis erdélyi udvar képezi. Apafi és neje, Bornemissza Anna, az apró cselszövények, török-magyar világ elegyesen, kedélyes és megható epizódokban gazdagon. Új hang, merész friss fölfogása a kornak. Nem ragaszkodik szorosan a történelemhez s nem fonja be vele meséjét túlságosan; az alakok élni látszanak, vérből valók és megragadják az olvasót. Olvashatsz utána száz történel-met, Apafi vagy Teleki Mihály mégis csak az marad, ami-nek Jókai állította be.

E három kis kötetten kívül a Pesti Napló tárcájában egy egész sora jelenik meg elbeszéléseinek. »A kalózkirály« s »A varchoniták«, mindenik hosszabb beszély, egyik messze levő országból, másik messze levő időkből, mind a két messze-séget szereti, mert szabadon eresztheti képzelete sárkányát; a végtelenben, az ellenőrizhetetlenben érzi magát jól. Ugyan-ebben az évben írja meg ugyancsak e helyütt a »Kétszarvú ember«-t, egy erdélyi krónikás históriát és megvalósítja régi tervét: »A zsidó fiú«-t, melyet még Kecskemétről küldött be verses drámának az Akadémiához, most prózában írja meg »Fortunatus Imre« óimen, csak hogy most még rosszabb romantikus história s éppen nem emeli hírnevét. De baj is az? A nagy folyamok vegyesen viszik a gizgalt is, ami beléjük esik, deszkát, hordódongát, háztetőt, rongyos szalmakalapot, csak a kis kerti patakra kell vigyázni, mert egy kis szemét élékteleníti.

Ennek az évnek az elején az élelmes Vahot Imre, aki a kőből is tejet tud facsarni, az oroszok által fölperzselt Losonc város és a saját javára kiadta a Losonci Phönixet, melynek főtartalmát Jókai »A láthatatlan osillag« és »Roz-gonyi Cecília« című műve képezte. Ez volt az első magyar könyv, mely a szabadságharó után megjelent. Reményen

felül ütött be, sok ezer előfizető és vevő jelentkezett, tetemes összeg jutott a jótékony célnak is.

Vahot vérszeremet kapván e nem remélt népszerűségtől, egy Remény című füzetes vállalatot indított abban a hitben, hogy az majd aranybánya lesz. A Remény meg is jelent 1851 elején, de az előfizetők gyóren érkeztek. Vahot ebből, mint okos ember, kikombinálta, hogy nem ő volt a népszerű a Phönix vevőinek özönlésénél, hanem Jókai, minél fogva Jókait sietett szerződtetni a Reményhez, ki a második félévben társszerkesztő lett s több kisebb novellát és rajzot közölt, így »A népdalok hősé«-t, »Salamon álmá«-t, »Csong Nus«, »Egy lakoma a hun királynál« stb., de a közönség most se tódult és Vahot most végre rájött, hogy sem ő, se Jókai, hanem Losonc volt népszerű.

Mindezeket egy évben írta, 1851-ben és még a Magyar Hírlapba is dolgozott ezenkívül. Igaz, hogy a felsorolt munkákban sok az apróság, de a rövid lélegzetű dolgok szinte nagyobb terhére voltak, mint a hosszabbak, legalább váltig szeretete hirdetni, ha a kiadók vagy szerkesztők, nagy elfoglaltságára hivatkozva, legalább egy-egy nyúl farknyi dolgok kezdtek tőle kunesorogni.

— No, persze. Egy órásboltban fordultam meg a minap. Kérdezem az órától egy nagy klepszidra aranyóra árát, mondja: nyolcvan forint. Aztán egy piciny, krajcár nagyságú órát veszek a kezembe: »Hát ezt a fityfirittyet hogy adja? — Százharminc forint — feleli a mester. — Megbolondult? hiszen a negyedrésze se az előbbinek? Éppen azért — feleli az órás — kétszer annyi ideig kellett vele pizmognom.«

Ez apróságok egy része a »Csataképek« és a »Bujdosó naplója« címen terjedt el a közönség minden rétegében, mely a sorok közt való olvasást kezdte megszeretni s különösen a forradalmi dolgok után kapkodott, mintegy dőzsölve a saját fájdalomában. Annyival is inkább, mert a »Csataképek« nem egy darabja való eseményt ölelt fel.

Bár a »Sajó« név áll a köteteken, mégis folyton-folyvást hangzatosabbá válik a Jókai név. Talentuma és sikerei a Tudományos Akadémia figyelmét is felköltötték. 1851-ben levelező tagjának választja; amit akkor tudomásvétel okáért a főparancsnoksághoz is föl kellett terjeszteni.

De az Akadémiánál sokkal jobban, sokkal több kedvvel emelte a közönség, mely letargiájából felocsúdva, érdeklődéssel fordult nagy vesztségei után ahhoz, amiye még megmaradt. A gondviselés és az idő minden sebet beforraszt apránként. Hát bizony szűk világ ez. Nincsenek már hadvezérek, akiknek a mozdulatai érdekelnék a közönséget, nincsenek államférfiak, vagy ha vannak, isten tudja hol vannak; kis istenek és nagy istenek eltűntek, mindenét elvették a magyarnak, de a kis virágos kertje, az irodalma, még megmaradt, s ki látta kitépve a fenséges tölgyeket, romba dőlni a templomokat és oltárokat, most szegénységében egy rezedaszál föllendülésének is örül, mert a rezedaszál életet jelent.

Az irodalmi termékek felé fordult a közfigyelem oly mértékben, mint soha azelőtt. Egy szép versecske elterjedt az egész országban. Egy bátor szó végignyilallott a nemzeten, habár költött alak szájából származott költött helyzetre, a közönség értett ahhoz, hogy azt a maga helyére áttegye.

A váratlan napfényre, mint az »isten tehénkéje« előbújnak a rögök alól, mindenféle írók és lantpengetők bontakoztak ki a szürke homályból, észrevevén, hogy mi most a becses. Tehetség nem kellett, se művészet, elég volt a pusztá bátorság, paprikás mondásokat eregetni, puffogó frázisokat elsütni; akinek pedig ehhez sem volt bátorsága a cenzor miatt (könnyen lakat alá kerülhetett a nagy bátorság), még mindig nimbuszra tehetett szert, ha jobban tudott a haza vesztén sírni a többenél. Vállalatok, lapok keletkeztek, könyvek, albumok jelentek meg derűre-borúra. Az irodalmi dicsőséghez vezető utakat ismeretlen satnya alakok lepték el. Soha nem hallott nevek bukkantak ki. A közönség jámbor kegyelettel sereglett köréjük, mert hiszen a jól csengő neveknek is ismeretlenké kellett átalakulniok. És mármost mi különbség legyen az ismeretlen név közt, mely alatt ismerős rejtőzik és az ismeretlen név közt, mely ismeretlen személyt takar? Ha Sajó Jókait jelenti, miért ne jelenthetne az Ormódi vagy a Tündefi név Petőlit vagy Tompát? A selmechányai pékek ősi szokása játszódott le, mikor Mindszentek napján öt aranyat rejtettek el hatósági ellenőrzés mellett finom, apró zsemlyéikbe. Az aranyak kétségkívül ott voltak a zsem-

lyék egyikében vagy másikában, de a közönségnek igen sok üres zsemlyét kellett feltörni, míg egyet talált.

Az egyes dolgozatokért, habár a vállalatok jól is mentek, rosszul fizettek a vállalkozó szerkesztők és kiadók. A vers ára öt forint lett, egy három-négy számra terjedő novelláért legjobb esetben húsz-harminc forintot lehetett a szó szoros értelmében kivásalni. Ily viszonyok közt mindent kénytelen volt Jókai megpróbálni. A színpadot is. A Nemzeti Színház már 1846-ban előadta tőle a »Két gyám« című színművet, de kevés sikerrel. Tavalý, 1851-ben »A hulla férje« című darabját adták, de két előadása után már az is lekerült a színpadról. Jókainé maga is játszott benne s néhányszor kissé akadozott, mire mosolyogva jegyző meg Veres Pálné: »Jól teszi, hiszen nem kívánhatja tőlünk senki, hogy mindig csak azt mondjuk, amit férjünk előnkbe ír.« E két gyöngye darab után, melyeknek a nyoma is elveszett, végre 1852-ben nov. 27-én a »Dalma« került színre Jókainéval a címszerepben. Ez már egész sikert aratott s Jókai boldogan írja anyjának 1852. dec. 6-ikáról:

Kedves Anyám!

Nagyon sajnálom; hogy darabom előadásán nem lehetett szerencsém kedves anyámhoz, úgy hiszem a legtisztább örömet érezte volna kedves anyám azon lelkes részvét fölött, mellyel a közönség műveimet fogadta, amit leginkább igazol az, hogy nyolc nap alatt háromszor adatott elé, mindig tele színház előtt. Az első előadás után ugyan rátette kezét a políciá, azon feladás miatt, amit a vén Sz. lapjában ellenem tett, de az igazgató maga érte menvén, rögtön visszanyerte a darabot. Eddigelé közel háromszáz pengőt kaptam belőle. E napokban jelenik meg előfizetési felhívásunk a gróf Festetics által megnyert divatlapra, melynek szerkesztésére én vagyok meghíva — de minden felelősség nélkül. Szép jövőt jósolnak ennek is. Rajta leszek, hogy a jóslás teljesüljön. Vály bátyámnak is küldtem egy előfizetési ívet; reménylem, hogy ezen az úton legjobban megkezdhetjük az új ismeretséget, egyenesen rajta állván, hogy elfogadják-e az első kéznyújtást, vagy sem?

Kedves anyám kezeit nőmmel együtt csókoljuk, úgy szinte Károlyt kedves családjával együtt, s az óhajtott viszontlátásig maradjon kedves anyámnak szeretve tisztelő fia.

J. Mór.

U. i. Az almánk fogytán van; ha küldhetne kedves anyám; nagyon megköszönném; de ne sokat, mert nincs hol tartanom.

J. M.

E levélből kétségtelenül megállapítható a benső, meleg viszony, mely a családtagok közt most már zavartalanul fennállott az egy Vály professzort kivéve, mivel Jókai szintén keresi és meg is fogja találni. Élénken megvilágítja a régi színházi honoráriumokat is; ma már egyetlen előadás többet jövedelmez mint akkor három. Ámbár iszen háromszáz forint nagy pénz volt 1852-ben, mikor Jókai 3 forinton varratta cipőit Kázmár János mesterrel, mint azt egy megőrzött számla bizonyítja.

Sok pénzt szerezni irodalomból csak lapvállalat útján volt lehetséges. Nem csoda, hogy ily viszonyok közt Jókai is inkább akart rabszolgatartó lenni, mint rabszolga, ahogy magukat a lapok munkatársai nevezni szeretik. A Délibáb című szépirodalmi lapot tervezte, mely meg is jelent 1853-ban, de nem a Jókai neve alatt, mert ő nem kapott engedélyt rá a hatóságtól, minthogy az ő neve még a proskribáltak lajstromán állt. Az engedélyt tehát a Festetics Leó gróf nevére kellett kérni, minélfogva Festetics figurált szerkesztőnek, míg a Jókai neve mint főmunkatársé fordul elő a címlapon, még pedig váratlanul ilyen flanccal: »Ásvai Jókay Mór«. Amit a rossz nyelvek arra magyaráztak, hogy Hasselt-Barth asszony, operaénekesnő, a közönség kegyében Jókainénak erős versenytársa, a színlapokon »Von Hasselt-Barth«-nak jegyezte nevét, mire Jókainé ráparancsolta urára, hogy tessék a predikátumot és ipszilontját neki is elő keresni a rozsdás vasak közül, ahová 1848. március 15-én behajította.

Festeticsnek nem volt jó neve, nem vonzott, sőt visszaszított, a Délibáb nem sok pénzt hozott tehát a konyhára és Festetics hamar bekövetkezett bukásával befejezte pályáját. 1854-ben megjelent azonban benne a »Janicsárok végnapjai«, bűbajos török regényeinek elseje. Semmi sem lehet csodásabb, mint e mesék szépsége, melyek a keleti napfény szemvakító ragyogásában látszottak születni, mint fiatalabb s üdőbb testvérei az Ezeregy éjszakának. E muzulmán világ festésében utolérhetlen, szinte tökéletes, a perzsa szőnyeg színpompájára emlékeztető leírásaival, hasonlataival, nyelvél. Tehetsége sehol se érvényesül ily bravúrral; kolořitja itt a legtúlszerűbb, képzelmének bujasága itt nem túlságos, pszichológiája csak itt nem fogyatékos, jellemei ebben

az egyetlen fantasztikus, bűvös és babonás légkörben nem groteszkek.

Hiszen persze, hogy ez is csak csalódás részünkről. De egy esztétikai eszközökkel előidézett csalódás, hol az illúzió mindvégig érintetlen épségben marad meg. Bár tudjuk, hogy ha a magyar embert sem írja le reális hűséggel, kit pedig ösmer, hogyan írná le a törököt híven, kit nem ösmer? De itt az az előnye, hogy a törököt mi se ösmerjük és hogy úgy tudja élénk teremteni, *ahogy mi képzeljük őt*; — ha valóban úgy írná le aminő, Zola vagy Gogol tollával, közel sem érne el oly nagy hatást.

A »Janicsárok végnapjai«-nak nagy port fölvert sikere sokszorozza kedvét, mind jobban-jobban elmélyed a török dolgokba, beutazza Erdélyt, a »Törökvilág Magyarországon« című regényéhez keresve adatokat és hangulatot, de már ugyanekkor a »Fehér rózsza« meséje is megfogamzik fejében és bejegyeztetik kis noteszébe, a megirandó regények sorába.

A Délibáb megszűnésével majdnem egyidejűleg Heckenast Gusztáv könyvkiadó szólította fel egy illusztrált hetilap szerkesztőjének. Az első illusztrált magyar lap. Nagy dolog volt az. Kimondani is vakmerőség, hát megcsinálni? A fényképészet még pólyákban volt, a cinkográfiát az ördög ösmerte. Nagy fáradsággal előállított fa- és rézmetszetekkel dolgoztak a német és angol képes lapok. Talán bizony az Aladin engedelmes dzsinjeit fogja be a munkába Heckenast úr? De mindegy, Jókainak tetszett az eszme, minél lehetetlenebb, annál jobban. Vállalta a szerkesztést, hanem a kormány megtagadta tőle a felelős szerkesztői minőséget. Veszedelmes ember, nem való gyeplő a kezébe. A többi munkatársakkal is próbálkozott Heckenast, de csupa neves, tehát »rovott« írók voltak, tehát nem kapták meg az engedélyt. Addig-addig törték a fejüket, hol vegyenek egy ártatlan írót, hogy eszükbe jutott Pákh Albert, az egykori tízek tagja, ki makacs betegsége miatt Graefenbergben töltötte a szabadságharc két esztendejét és most is Graefenbergben volt kezelés alatt. Ez nem vétett semmit az osztráknak, hát ő legyen a szerkesztő. Az ő neve alatt folyamodtak s kapták meg az engedélyt. Így született meg a Vasárnapi Újság 1854-ben, mely azóta együtt növekedett, izmosodott a magyar műveltséggel.

Pákh Albert egy idő múlva ismét Graefenbergbe lévén kénytelen elmenni, azalatt Jókai szerkesztette a lapot, növelve a lap tekintélyét és az előfizetők számát. Az akkori-
ban legizmosabb fiatal tehetségek dolgoztak bele, úgyhogy csakhamar versenyen kívül állott az összes szépirodalmi lapok között s ezt a fölényét ötven éven át megtartotta. Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Vajda János támogatták, Arany János is itt közölt egy-egy versét, Tompa Mihály, Lévy József, Szilágyi Sándor gyakran küldik be poémáikat, Szász Károly sokat ír bele. A közönség kedvezőn fogadja s a török-orosz háború alatt tizenkétezer példányban terjed el. A primitív gólyás házikó és a csibukozó bácsi, mely a címlapját ékesíti, majd minden magyar családnak kedves ismerőse lesz.

Ismeretterjesztő iránya mellett az egész család kielégítésére törekszik, volt benne vers, novella, hasznos tudnivaló, az aktuális eseményekről néhány kép, de a legfőbb vonzerjét Jókai negyven-ötven sornyi humorisztikus heti szemléje képezi, melyet Kakas Márton levelei címen írt. Kacagató, humortól duzzadó olvasmány volt ez a hét eseményeiről, néha csak egy színházi előadásról, de olyan modorban és olyan oldaláról, hogy a vidéki olvasó is érthette és élvezhette. Sőt még a »Szerkesztői Üzenetek«-ből is mohón olvasott és várvavárt rovatot tudott csinálni elmés feleleteivel, melyek mintegy sejtetni engedték a küldeményt. Valakinek azt feleli: »Kiki egye meg a maga anekdotáját«. (Ebből aztán érteni lehet, milyen természetű lehetett az adoma, amit beküldött.) Egy másik ezt a választ kapja:

Mathetidesz pajtás ucsceg isten rossz te magyar vagy.

Nyilvánvaló ebből, hogy Mathetidesz uram görbén esztergályozott hexametert küldött be az újságnak.

Mikor Pákh meggyógyult és átvette a tényleges szerkesztést, Jókai akkor is megmaradt a Vasárnapi Újság rendes munkatársa. Pákh maga is jóízű humorista lévén, a szerkesztői üzeneteket a Jókai nívóján tudta tartani, de a Kakas Márton leveleit senki sem bírta volna pótolni, még közel hasonlókkal sem. Heckenast tehát külön ezerkétszáz forintot fizetett a rendes munkatársi díjon fölül, ha minden számban egy pár sor Kakas Márton lesz.

Az elmés szerkesztői üzeneteket csak a kötekedő Gyulai Pál kifogásolta, azt állítván, hogy csak a kinyomatott munkákról illik bírálatot mondani. Gyulait, ki már akkor szenvedélyes disputáló volt, még jobban elidegenítette a Vasárnapi Újságtól egy kritika, mely valami rossz munkát szeretlenül megdicséرت, egy e fölött támadt vita hevében kivált a szerkesztőségéből, de megmaradt Pákhkal a közös lakásban s minden vasárnap reggel, mikor a lap megjelent, benyitott szobájába:

— Jó napot. Jobb lapot!

S kegyetlenül végigbírálta az összes megjelent cikkeket, különösen a Jókai dolgait, ki csodálatos termékenységet fejtett most ki, mintha száz kézzel dolgozott volna. A kisebb novellákat csak úgy a kabátja ujjából rázza ki, ír mindenüvé, albumokba, naptárakba, a Pesti Naplóba (hol a »Carinus« című novella jelent meg legutóbb s roppant tettett a közönségnek), a Hölgyfutárba, a Szépirodalmi Lapokba »Magyarország és Erdély képekben« című vállalatba, azonfelül maga is kiad egy kalendáriumot »Jókai országos nagy naptára« címmel és azt elejétől végig ő írja, de nincsen szerencséje vele, mert úgyszólván magának kell elolvasnia is; nem tudta a közönség közé kivetni, nem értett a naptárüzlethez. De még ez nem minden. Csak az imént fejezte be »Manlius Sinister« drámáját, megírta erdélyi úti emlékeit és máris új regény írására vállalkozik a Pesti Naplónak, mely az »Erdély aranykorá«-nak nagy sikerén mintegy megittasodva, megoldotta erszényét és ezer pengő forintokat előre leszúrt a népszerű írónak, ami abban az időben hallatlan és érthetetlen összeg volt egy mese elmondásáért.

Egy regény akkor legfeljebb százötven-kétszáz forintot ért piaci áron. A »Törökvilág Magyarországon« három kötevért Müller Gyula ötszázötven forintot fizetett 1852-ben s már ez is horribilis összeg számiba ment. Ennél nagyobb honoráriumot csak Eötvös József szokott kapni, száz forintot ívenként és Kuthy Lajos azelőtt — mikor még becsületes ember volt.

Felette jellemző az előttem fekvő szerződés néhány pontja. Így a 2-ik élénk világot vet Jókai termékenységére és lázas munkájára. A regény első kötet kéziratát a szer-

ződés aláírásakor 1852. szept. 29-én adja át, a második kötet átadására október végére kötelezi magát, a harmadik kötet pedig november tizenötödikére szállítja. Tehát összesen tizenöt nap kell neki egy kötet megírására, míg egy francia vagy német író legalább egy félesztendőt igényel.

A 3-ik pont arról szól, hogy a munkának harminckét ívesnek kell lenni; ha több lesz több írói díj azért nem jár.

A 4-ik pontban részletezve van a tulajdonjog. Jókai öt évig senki másnak nem adhatja el e munkáját, a kiadó ellenben öt év múlva is nyomathat belőle, ha neki úgy tetszik, habár Jókai is használhatja.

Az 5. pont arra az esetre provideál, ha a rendőrhatalóság a már kinyomtatott regényt nem engedné megjelentetni, vagy annak némely lapjait kivágni s helyükbe újakat kellene nyomtatni, az ebből eredő kárt a szerző tartozik viselni.

A legérdekesebb az, hogy Jókai temérdek egyéb munkája mellett a kikötött időre szállította a gyönyörű török-magyar mesét, melyet üde költészet leng át, méltó folytatása »Erdély aranykorá«-nak.

A roppant termékenység valóságos ámulatba ejtette a közönséget, az írókat szintén: »Sok adóssága van — találgatták —, bizonyosan azért dolgozik annyit.« »A felesége dolgoztatja — vélték mások —, hamar kiírja magát.«

Eleinte tényleg szorongatták a hitelezői, de már 1854-ben, mikor az ezer forintos regényt, az »Egy magyar nábob«-ot kezdte írni a Pesti Naplóba, teljesen kitisztázta magát s az ezer forinton egy hepehupás telket, elhanyagolt bányát szerzett a Svábhegyen, a mostani Költő utcában, melyre később villáját építtette. Az ezer forint azonban csak a vételár felét fedezte, a másik felét hadd fizesse az utód, Kárpáthy Zoltán.

Ezt a regényét s jövő évben folytatását, »Kárpáthy Zoltán«-t, nap-nap után tárcánkint írta, úgyhogy előtte való nap még nem tudta, mi lesz a következő számban. Egyszer gyűlés támadt a jobb kezén, nem bírta folytatni. A regény félbemaradt napokig, mert regényt diktálni Jókai nem tudott, de nem is lehet. Tollbamondással többé-kevésbé csak fércművek jöhetnek létre. A műalkotás a toll alatt nő. Diktálni íróművésznek éppannyira nem lehet, mint a festőnek. Raffael-kép lenne-e, ha Raffael mondaná egy kisebb

mesternek: most kék színt, most sűrűke színt, most ilyen vonást, amolyan vonást? Az egész világirodalomban igazi költői munkát talán csak az egy Milton mondott tollba. De Milton vak volt s ebből keletkezett nála az a megnevezhetetlen érzék, mely az írónál abban nyilatkozik, hogy az általa leírt szavak és mondatok, amint tolla alól kikerülnek, színek, képek és ékkövek alakjában csilognak a papíron, úgy, hogy csak így, szemlélve képes ízlése szerint azokból elvenni vagy azokhoz hozzátenni valamit.

Mily balgaság, hogy a közönség laikusabb rétegeiben az a legenda kezdett keletkezni, mely egész mai napig fenn-tartotta magát, hogy Jókai diktálva írja, sőt másokkal is íratja némely regényeit, ő maga (mint ahogy idősb Dumas-ról mesélik) csak a meséket bízta rá irnokaira. Holott senki-nek se volt *egyéni*bb irálya, mint neki, úgyhogy ha a szövegben valahol a korrektor egy mondatkát megváltoztatott vagy egy szót hátrább vagy előbbre tett, mint ahogy azt ő írta, az olvasó a fülével hallotta a zökkenést, mely a Jókai ritmusán esett.

Az »Egy magyar nábob« és »Kárpáthy Zoltán« élete végéig a legkedvesebb könyve maradt,* ha nem a legjobb. Alapját egy való történet képezi, mely néhány évtizeddel előbb általános beszéd tárgya volt az országban. Kékkő vár urának, báró Balassának a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal. A hetvenéves öreg főúr egy fiatal, szegény sorsú leányt vett nőül,** kitől Balassa Antal báró született.

Az örökösök pörrel támadták meg az öreg báró halála után a kis bárót, furiangos prókátorok még szakértőket is kihallgattattak, hogy a hetvenéves aggastyánnak nem lehetett igazi fia. E történetből és mellékepeződjaiból van szöve az »Egy magyar nábob« meséje, mely nagy irodalmi esemény volt, s Jókai életében fontos állomás. Ez a regény az ország elvitázhatalanul legnagyobb elbeszélőjévé emelte.

A vaskalaposok, az akadémikus körök és a tanügyi bácsik ugyan még mindig báró Eötvös József és báró Kemény

* Jókai ezzel a megjegyzéssel említi e két könyvét: »melyek nekem magamnak legrokonszenvesebbek«.

** Tary Ilona kisasszonyt.

Zsigmond elsősége felett vitatkoztak, az új osillagot nem engedve velök egy sorba állítani, de hogy népszerűbb ezeknél, azt el kellett ismerniök. E népszerűség annyira nőtt-nőtt, kivált a »Kárpáthy Zoltán« után, mely a következő évben követte az »Egy magyar nábob«-ot a Pesti Napló tárcájában, új ezer forintot hozva a szerzőnek, hogy a magasztalásoktól áradozó kritikák ellensúlyozására volt immár szükség. Különösen Gyulai Pál és Salamon Ferenc buzgókodtak ebben, kik Jókai lélektani botlásait, történelmi, helyrajzi és természetrajzi megbízhatlanságát, léhán fölépített meséit, jellemfestési fogyatékoságát állították élénk világitásba a közönség tapsaival szemben. Hiszen e kritikákban volt némi igazság, Jókai kétségtelenül lényeges hibákban szenvedett. De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs. Csak nem lett volna szabad feledni, hogy Jókainak e hibáival szemben olyan kiváló tulajdonai vannak, melyekből egy is elég, hogy egy lángelmét ékesítsen, oly tulajdonai, melyek a világliteratúrát véve is, ritkaságok egy írónál. E kritikusok igazat írtak, látták az erényeket és hibákat, de összeadni és kivonni nem tudtak vagy nem akartak. Mert az írói kvalitások is kisebbek-nagyobbak, mint a pénznemek, vannak poltúrák, húszasok, tallérok: hiszen igaz, hogy a Kemény tartalmassága, mélysége, ember- és korismerete, mély tudása, jellemzési képessége, analizáló ereje, becses tulajdonságok, mondjuk olyanok, mint a tallérok a pénznemek között. Jókainak sok nincs meg ezekből, de a humora arany sovereign, az előadási búbája másik sovereign, a poézise harmadik sovereign, fantáziája közel éri a Hugó Viktorét, mesemondási képessége Dumas Sándorét, hát tessék ebből a hiányzó tallérokat és hatosokat levonni és bizonytalannal csinos plussza marad a többiek felett, akiknek viszont abból hiányzik sok, amije Jókainak megvan. Főleg azt nem lett volna szabad feledniök a kritikusoknak, hogy egy dolgot kifogástalanul elmondani nem annyi, mint egy dologgal valakit elragadni, ha az nem kifogástalan is.

Különbözik érzé ezt jól Gyulai és senki sem bírta nálánál jobban kiemelni előnyeit:

»Jókainak kitűnő elbeszélő tehetsége van — írja — s e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele.

Egyszerű, folyamatos s egy pár vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenességgel, lankadni nem tudó mozgékonyssággal ragadja magával olvasóit, anélkül, hogy fárasztaná. Átmeneti fordulatai minden erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerűek, könnyedén lebeg az elbeszélés folyásának kanyarulatain, amelyeket nem tartóztat fel a reflexiók tömege, s hol rohamosan, hol csendesen hömpölyögve halad tovább, megnyit egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki vagy süllyed posványba. Egyetlen elbeszélő írónk sem olvasztja össze oly szerencsésen a népies és művelt magyar nyelv bájjait, mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szófűzéseit s a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére.◀

Tömör és mesteri jellemzése ez a Jókai művészetének, érdemes volna az iskolai olvasókönyvekben tanítani, mint mintát, de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?

E kritikák, bár nagyon is bántották az érzékeny szerzőt, nimbuzásnak nem ártottak s őrajta nem javítottak semmit. Egy író népszerűségét a maga korában csak egy új író veheti el vagy oszthatja meg, a kritikusok soha. Ilyen új írók pedig nem támadtak. Jósika »Eszter szerzője« név alatt küldözte be font számra a kéziratokat Brüsszelből s a túlermeléssel saját magának csinált konkurrenciát, regényei mindinkább megszokottabbak lettek, előadási módja unalmasnak tetszett a Jókai pezsgő elevenége, fordulatossága mellett, ki sehol se volt unalmas, és ha következtek is hosszabb leíró részek a mese gördülése közben, valóságos eldorádói cukorhegyek voltak, amelyeken szívesen ette magát keresztül az olvasó. Kuthy Lajos, a másik népszerű író, kinek pazar pompájú ellicitált bútorait gyűjtés útján váltották vissza annak idején a pesti előkelő hölgyek, a míg rövid ideig divatban volt, ahogy divatba jön a tapló-sipka vagy valamely különös prém, most kormányhivatalt vállalt, minélfogva elhagyták a műzsák, de ha nem hagyták volna is el, elhagyta volna a közönség. Pálffy Albert nem bírt az aranyos közepszerűségből kievezni. Az új elbeszélő írók, akik azóta támadtak, mint Halmágyi Sándor, Ábrai Károly, Podmaniczky Frigyes, P. Szathmáry Károly, Vadnay Károly, ellen-

ben hónaljáig se értek Jókainak. Úgy állt köztük, mint egy hatalmas termőfa, cserjéktől körülvéve.

Ezekben az időkben Jókainé is művészete tetőpontján állt, úgyhogy a dicsőség egyformán ragyogta be őket s játszva simítá el a korkülönbséget köztük. Az anyagi gondok is eltűntek.

Csak kevés volt a felhő most már. Legfeljebb apró torzalkodások, házi perpatvarok zavarták meg pillanatnyira a művészi fészek csöndjét. Jókainé zsarnokoskodó és házsártos volt, gyúlékony, hirtelen haragú, de jószívű is. Sokszor önfeláldozó és gyorsan engesztelhető. Egy kicsit féltette is az urát s emiatt gyakran voltak a háznál jelenetek. A zöld szemű szörnyeteg hamar megjelent a láthatáron. Élénk világot vet arra akaratlanul Jókai egyik följegyzése a forradalom napjaiból, midőn felesége nélkül jött el Debrecenből amaz éjszakán, melyen Hentzi Pestet bombáztatta, elmene-kült lakásából, hogy valahol a bombák lőtávólán kívül keressen éji szállást, egy ismerős színésznő, aki valahol a Kál-várián túl lakott, felajánlotta neki lakását, mire félrevonta Kovácsné, a színház komikája s nejeének bizalmasa, azzal a figyelmeztetéssel:

— El ne fogadja ön ezt a meghívást, mert sok háborúság lenne belőle.

És Jókai el nem fogadta, inkább künn csatangolt egész éjjel, mert jobban félt a feleségétől, mint a haláltól. Jókainé egész gyűjteményt tartott maga körül különféle öregasszonyokból, hogy legyenek, akik a zöld szemű szörnyeteget etetik s akiket viszont ő etet. A nap minden órájában bennfentesek voltak a Jókai-házba öreg, nyugalmazott színésznők (fiatal színésznőt nem fogadott*), páholynyitogatónők, volt cselédjei (mert a cselédjei is vén asszonyok voltak) és a szomszédból előkerült egyéb nénikék. Gertrudis királyné nem szeretett magához hasonlókkal érintkezni, magánál föl-jebb rangúakkal meg éppen nem, de elemében volt hódoló boszorkányai közt, kik minden pletykát, amit hallottak és

* Blaháné említi a Magyar Hírlapban közzétett emlékjegyzeteiben, hogy mikor a Nemzeti Színházhoz került s Jókainénál is látogatást tett, nem fogadta, küzönt, hogy beteg.

igondoltak, a házhoz hozták. Jókaiék nem messze laktak a színháztól, a mostani Múzeum körúton egy rokonuk, az említett Szücsné tulajdonát képező csinos, új házban, mely egyszersmind átjáróul szolgált a Magyar utcába, ahol a Vasárnapi Újság szerkesztősége volt. Egész nap égett a tűz a téres konyhában, sütöttek, főztek a nénikék számára, kik egyébként is igénybe vették Jókainé erszényét. Különben ez idő szerint még takarékosagra volt szorítva. Fizetése félhavonként nyolcvan forintra rúgott s ebből kellett a jelmezeket is venni. Ehhez az összeghez körülbelül 30—40 frttal járult Jókai. Ebből telt ki a háztartás, a kiszolgáló személyzet, az élelmi cikkek, szóval minden apró kiadás. A rendkívülieket, mint a házbért, mely 125 frtot tett ki negyedévenként, Jókai fizette, valamint a nagyobb beruházásokat is; ő váltogatta ki jó napokban az ezüstneműt, mely gyakran vándorolt be a zálogba, hol 200 frtot szoktak rá kölönözni.

A számadási könyvecskéből, melybe Róza asszony sajátkezűleg jegyezte be kiadásait, azt látjuk, hogy nagyon megnezte a garast. Rendszerint két oselédet tartott, akik öt-öt forintot kaptak havonként. A fűszert számlára hozatta és pontosan fizette a konyhapénzből elsején és tizenhatodikán. Saját házi zsidójánál, Rosenfeldnél, mindig el volt adósodva, törlesztett öt forintos részletekben. Aránytalanul nagy összegeket csak kesztyűkre költ, havonként közel tíz párt használva el. Úgyszinte sokba kerültek a mosónék, minden héten legalább háromszor van mosás a házban, ami arra hagy következtetni, hogy a ház nem volt elegendőképp ellátva fehérneművel. Oh, az elsárgult könyvecske nagy bepillantást enged az óléskamrába és a ruhaszekrényekbe, megolvashatjuk a nagy költő ingeit, számszerint 14-et és tudjuk, hogy az elmúlt egész évben csak egy rendbeli ruhát varratott. Látjuk Jókainét, mint anyát és nem foghatjuk rá, hogy pazarol; a kisasszony (II. Róza) csak igen ritkán kap valamely piperecikket, s az is szerény és olcsó. Látjuk mint leányt, aki apjának egyszer-másszor ruhát varrat, de nem valami finom szabónál, mert csak 10 forint a ruha ára. Sűrűn fordul elő számadásaiban ilyen tétel: »Atyusnak 1 forint». Ez is az öreg Benkének jár ki dohánykára, felette

szerény mértékben. Látjuk mint kartárst; részt vesz színésztársai mozgalmában, adakozásaiban, de az összegek takarékos asszonyra vallanak. Egy forint a szokásos áldozati obulus, csak egyszer, az Egressy-émlékére áldoz két forintot.

Hónapról-hónapra ott vagyunk — e számadási könyv révén — a Jókai-házban. Látjuk ki s be járni Vargánét, akinek az ura fuvarozza ki a Svábhegyre és vissza, este pedig rossz időben a színházba. Csinos kis összeget szed el a fuvarért a Jókai-háztól. Ugyancsak bennfentes itt Traubauerné, aki a Róza asszony színházi toalettjeit készíti. Vannak bezzeg nagy tanácskozások némely új darab előadása küszöbén. A kis könyvecske mindent előadna, de nem szól semmi rendkívülit, semmi meglepőt, semmi rosszat. Megmondja, hogy néha nyomott anyagi helyzete van, de viszont máskor sok pénz jön a házhoz és Rosenfeld is húsz forintot kap egyszerre, a régi bútorok eladatnak s új, csinosabbakat szállítanak a házhoz. Valamely nagyobb szerű luxus és pazarlás azonban nem űzetik. Polgári levegőben vagyunk egészen. A legendás fácánok, tengeri rákok és pezsgővel főzött töltött káposzták csak még ezután lesznek eljövendők.

Ez volt Jókainé, mint gazdasszony, az ötvenes évek közepén, melyek »szűk éveknek« nevezhetők; inkább takarékosnak mondható, mint prédának.

Jókai sokkal könnyelműbb volt pénzdolgokban. Otthon nagy kordában lévén, s egyszersmind nagy őrizet alatt, nem történt semmi baj, de künn a világban, csak az nem iratott vele alá váltót, aki nem akart. Így aztán a szaporodó, sőt jelentékeny jövedelem mellett is örökös zavarai voltak, amelyeket titkolt a felesége előtt s eligazítani sem tudott, mert a kéziratáiért járó összegekről be kellett otthon számolnia.

Különben közösen csinált adósságok is nyomták, mert a Svábhegyen épült villa költségeit kölcsönből fedezték. Mintegy négyezer forintba került, az akkori olcsó építkezés mellett s egyike volt a Svábhegy szebb villáinak, tündérszép kilátásával verandájáról, a hegy lábainál elterülő városra.

Nagy esemény volt ez Bohémiában. Egy kastélyt összeírni! Az ördögbe is, nem tréfa dolog! Még szinte a nemzet önérzetét is emelte, hogy már ő így képes honorálni az íróit. Mesék keringtek azokról az összegekről, melyeket a Pesti

Napló fizet Jókainak, ahol egymás után jelentek meg az »Egy magyar nábob« és »Kárpáthy Zoltán« után »A régi jó táblabírák«, »Szomorú napok« (a forradalomban félben maradt regény) és »Az elátkozott család«, a komáromi föld-rengések, valamint a csizmadiából lett alispán, Bajosi András uram érdekes históriája.

A svábhegyi villa körül egy egész mítosz képződött. Beszéltek, írtak róla. Ilyen paradicsom, olyan paradicsom. Szépsége, pompája nőtt a fantáziákban. Voltak, akik vasárnaponként csak azért mentek ki a Svábhegyre, hogy a Jókai-villát lássák, sőt még a vidékről jött emberek is kíváncsiak voltak rá, éppúgy, mint a Lánchídra vagy a Múzeumra és a Nagy Kristóira, mert egyéb látnivaló nem volt Pesten.

De az ország sok millió lakosa közül bizonyára egy ráncos arcú öregasszonyt izgatott leginkább a kíváncsiság, a Jókai anyját. Fel is kerekedett egy nyári napon, vele Eszter lánya is és Vály Mária kisasszony, az unoka. Nagy áldozat volt ez, mert az öregasszony már régen lemondott az utazás kedvteléseiről, nehezeére esett a kimozdulás és megváltás karszékétől, ágjától, napi teendőitől és szokásaitól.

Az Arany Sasba szálltak és onnan üzenték meg Jókainak a Svábhegyre, hogy itt vannak. Jókai rögtön jött és azzal kezdte, hogy nagyon kikapott Rózától, amiért édesanyjának meg nem írta, hogyha megérkezik, szálljon egyenesen a lakásukra, csak néhány lépés innen, ott főzetni is lehetett volna.

Rózának ez az állítólagos zsörtölődése jól esett az öregasszonynak s megállapították, hogy másnap reggel Jókai a Svábhegyről kocsit küld értük, mert a fiákkerek lovai nem megbízhatók a hegyi utaknál.

A kوسي elő is állott másnap s a nevezetes látogatás megtörtént.

A villa bizony nem volt olyan szép, aminőnek elképzelni lehetett otthonról, Komáromból, de nagyban és egészben kellemetes látványt nyújtott, midőn a kوسي a hegyről ereszkedőben egy nyitott kapun át behajtott, növendék hársakkal szegélyezett úton s megállt egy alacsony házikő előtt, ahol már Jókai várt rájuk veressel szegélyezett hálókönnyében és házi sapkával a fején (ez volt rendes svábhegyi

öltözete), majd előkerült Róza asszony is feltűrt ruhaujjával, fehérhabos piros selymekendővel hátrakötött hullámos fekete hajával, örömtől sugárzó arcával, gyönyörű jelenség volt.

Nem csekély szerencse e könyvre nézve, hogy bírjuk e nevezetes látogatás részletes leírását* s ezáltal mintegy bepillantást vehetünk Jókaiék akkori házába és életviszonyaiba. Látjuk a kis fácskákat, bokrokat, melyeket tavaly hozatott a komáromi szigeti kertből, valamint a jázminokat és centifoliákat a veranda előtti terasz két oldalán, amelyek szintén az édesanyja kertjéből kerültek ide; látjuk alant a sivár területet, ahol egykor híres szüreteket fog tartani, most csupa szikla, csupa hasadék, hepehupa, imitt-amott egy borókabokor. Bejárhatjuk a fundus elejét, ahol egy fá-bódé áll, közel a kapuhoz s abban a költő állatjai, a »Szegefű« tehén és a vízholdó csacsi, a »Csárdás« — a dajka és a kertész.

Jókainét éppen libabontásban találják, mert a szakácsné, aki tömte a libát, annyira megszerette, hogy a világ semmi kincséért sem vállalkozott megölni. Az eperfa alatt a nagy malomkő-asztalon bontotta a libát, jól a keze ügyében állt a munka, gyönyörködve nézte öreg Jókayné asszonyom. Mikor aztán készen lett, megmutogatták az épületet. A remek kilátásra, mely a tornácra nyílt a Gellértre, a Dunára, a két városra, elragadtatva kiáltott fel az öregasszony, hogy még olyan szépet sohase látott.

— Bizony, jól tettétek édes gyerekeim, hogy megszerztétek magatoknak ezt a fölséges helyet.

Az anya arcából valami édes patriarkális megelégedés sugárzott ki most.

Mikor mindent megnéztek, még az északi kis nyitott verandát is meg kellett mutatni. Ott fent egy asztalkánál csinos fiatal kisasszony ült, himződobon valami kézimunkát öltögetve.

Kedvetlen mozdulattal, mintegy megriadva kelt fel, a vendégeket üdvözölni.

— Róza leányunk. Szépen hímez — sietett Jókai bemutatni s egyszersmind a hímezésre áttérlni a szót. — Te értesz az ilyesmikhez Esztikém.

* Peti Józsefné, Vály Mária följegyzése.

A puritán kálvinista asszony arca elsötétült, a vidám hangulat elröpült, mint a fölriasztott madár. De a jó ebéd enyhített rajta valamit. Künn a verandán terítettek s az ebédhez megjelent Jókainé atyja is, egy hosszú, sovány öregúr, Benke bácsi, úgyszinte a lelkem Kovácsné, a Jókainé elválhatatlan pajtásnéja, kinek a közeli Sauer-vendéglőben volt egy kis szobácskája. Benke Bebus, a Jókainé öccse, már nem élt akkor.

Minden nagyszerű volt — amint forrásunk megjegyzi —, a szőlőlevelekbe takart töltöttkáposzta, a liba, a dinnye, a saláta, meg a kávé, úgyhogy a nagyasszony a legjobb hangulatban vált meg uzsonna táján »pesti gyerekeitől« s nemsokára azt írta fiának e látogatásra célozva: »a feleségedet pedig becsüld meg, mert jobbat, neked valót, lámpással se tudtunk volna találni«.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

MK	= Mikszáth Kálmán
MK _m	= Mikszáth Kálmán Munkái. (Borítéklapon: Mikszáth Kálmán Összegyűjtött Munkái.) 1–33. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1889–1908.
Jk	= Jubileumi kiadás. Mikszáth Kálmán Munkái. 1–32. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1910.
Hi	= Hátrahagyott Iratok. (A Jk folytatása.) 1–19. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.
MK _m R-Fr	= Mikszáth Kálmán Művei. 1–50. köt. Bp. Révai-Franklin kiad. Évszámjelzés nélkül [1929–1931]
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
Krk	= a jelen kritikai kiadás
pt	= petit betűtípussal szedett rész
	[Szögletes zárójelek között] a sajtó alá rendező kiegészítései

E helyen mondok köszönetet *Nagy Miklósnak*, aki a jegyzeteket lektorálta, és megjegyzéseivel elősegítette munkámat, *Mérené Juhász Margitnak*, hogy rendelkezésemre bocsátotta MK levelezésének megfelelő darabjait, *Szekeres Lászlónak*, hogy a készülő Jókai kritikai kiadás Jókai-bibliográfiájának meglévő adataiba betekintést engedett, *Kiss Józsefnek* és *Hegedűs Andrásnak*, hogy a Petőfi filológiában eddig elért és nem publikált eredményeikre felhívták figyelmemet.

R. I.

JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA

Kiadások

- I. A mű első kötetének próbapéldánya, Gyulai Pál széljegyzetével. Az egyetlen fennmaradt példány az MTA Könyvtára Kézirat-tárában található, Ms 347 jelzet alatt. A próbapéldálynak címlapja nincs, az első lapján a jobb felső sarokban *Kézirat gyanánt. Közlése tilos.* szöveg olvasható. Szedése azonos az 1907-es első kiadásával, eltérést csak MK utólagos javításai, törlései, ill. betoldásai okoztak. Terjedelme: 308 számozott lap.

Kötetkiadások :

- II. [1. kiad.] 1907. *MKm* (26., 27. köt.) [A sorozat kötetszáma csak a boríték IV. lapján van feltüntetve.] 312, 311 l. [A mű már az 1906-os karácsonyi könyvpiacra megjelent.]
- III. a [2. kiad.] 1910. *Jk* 18., 19. köt. 266, 251 l.
- III. b [3. kiad.] 1923. [Sorozat címlap nélkül] 266, 251 l.
- IV. [4. kiad.] 1954. Bp. Művelt Nép Könyvkiadó 399 l. A kiadó utószavával 383—386; Idegen szavak magyarázatával 387—398.

Keletkezése

A *Jókai Mór élete és kora* keletkezésének és kialakulásának körülményeiről több forrás tudósít. Munka közben több ízben nyilatkozott az író, munkája körülményeiről részletesen beszámol élettársa, a mű kialakulásának lépcsőfokozatairól az író kiadója, Révai Mór János közöl érdekes adalékokat. A különböző források nagyjában—egészében összhangban vannak egymással, de néhány ponton eltérően tudósítanak a mű kialakulásának egyes mozzanatairól.

Az életrajz-regény megírása gondolatának kialakulását a visszaemlékezések egybehangzóan Jókai halála utáni napokra helyezik. Mikszáth Kálmáné a Vasárnapi Újság Jókai-nekrológja keletkezésének szuggesztív felelevenítése után a következőket írja: »Nagy Miklós a délelőtt folyamán többször eljött, de bo nem engedtem őt a dolgozószobába, nehogy az uram háborgatva legyen. Mikor éppen befejezte, jött Révai Mór látogatóba. Kálmán a cikket felolvasta

Révainak, és panaszkodott, hogy milyen nehezen ment az írás eleinte, de most már annyira belejött, hogy sajnálja, hogy vége van, köteteket szeretne Jókairól írni. Ekkor Révai szemé felesillant, és azt mondta, hogy írja meg neki Jókai életét. Így még Jókai el sem volt temetve, már befejezett dolog lett, hogy Kálmán megírja Jókai életrajzát. (1922. kiad. 199.; 1957. kiad. 268.) Révai Mór bár kissé bőbeszédűen, de hasonlóan nyilatkozott visszaemlékezésében: »Jókai Mórt elszólitotta a halál és azok között az intézkedések között, amelyekkel társaságunk Jókai Mór iránti kegyeletének kifejezést akart adni, a legelső az volt, hogy gondoskodjunk hozzá méltó életrajzá-
nak megírásáról. Tudtuk, hogy ezzel igen nehéz feladatot veszünk magunkra, hiszen egész irodalmunkban az életrajz volt az a műfaj, amelyet legkevésbé kultiváltak íróink. Jóformán egyetlen irodalmi életrajzunk volt: Gyulai Pálnak Vörösmarty-életrajza. Nem volt akkoriban Deáknak, Kossuthnak, Széchenyinek, Petőfinek méltó életrajza. Éreztük annak a nehézségét, hogy egy körünkben alig távozott nagy ember életrajza azon frissiben megírassék, de nem akartuk, hogy Jókai is imént megnevezett nagyjaink sorsára jusson, akikről még ma sem szól hozzájuk méltó életrajzi munka.

Mikor a Jókai-életrajz tervét koncipiáltam, Mikszáth Kálmánra gondoltam elsősorban. Amióta Macaulay-val, Carlyle-lal megismerkedtem, mindig arról ábrándozott, hogy ilyen biográfiai munkát szeretne írni, mert hiszi, hogy az neki sikerülne. Sokat beszélünk róla, hogy Deák Ferencről írná meg ezt a munkát. Görgey is szóba került, de mind egyformán nehéz volt, mert hiányzott a hozzá való anyag és évekig tartó forrástanulmányokra Mikszáth nem szentelhetette idejét. Ez természetesen sem felelt meg, de anyagilag is rendkívül káros lett volna rá nézve.

Jókai most elhalálozván, őbenne is az az eszme kelt életre, hogy voltaképp Jókai volna az, akiről ő azt a régen áhított mestermunkáját megírhatná. Mint író mindenesetre közelebb is csik hozzá, mint Deák Ferenc, vagy Görgey Artúr. Sokat érintkezett vele, ismerni véli, gyermekkorá óta rajongó tisztelettel viseltetik iránta, a legnagyobbak közé sorolja, mind oly körülmény, amely őt jóformán a Jókai-életrajz megírására predesztinálja.

Hiszen már foglalkozott is ezzel a dologgal, sok évvel ezelőtt, amikor Jókai életét versekben írta meg a „Jó könyvek” című népies vállalatba. Ez a verses életrajz tanúságot tesz amellett, minő rajongással írta ő Jókairól. Később is minden alkalmat megragadott, hogy Jókai iránti szeretetének és tiszteletének kifejezést adjon, valhányszor alkalom kínálkozott rá, mindig írt róla, beszélt róla és ünnepelte őt. Én emlékeztem rá, minő extázisban volt akkor, amikor a verses füzetét írta meg Jókairól és annak folytatásait nap-nap mellett elhozta és felolvasta nekem. Én bíztam benne, hogy a Jókairól szóló életrajzot ő Jókaihoz és magához méltóan meg fogja írni. (Révai Mór János: Frók, könyvek, kiadók. II. köt. Bp. 1920. 204—205.)

A legautentikusabb bizonyítékot maga az író nyújtja: egy hónap-pal a nagy író halála után a következő levelet intézte Jókai második feleségéhez, Nagy Bellához:

»Méltóságos asszonyom! Őszinte szívből köszönöm kegyességét, hogy mesteremnek és barátomnak arcképét elküldeni kegyes volt. A legközelebbi napokat távol töltöttem a fővárostól s azért a becses ajándék csak most jutott kezembe s órákig tartott mély meghatottságban.

Huszonöt éves zavartalan jóviszony és szeretet fűzött hozzá. Ez az ő halálával se szűnhetett meg. Sőt még ezután szándékozom némi erőfeszítést tenni, hogy dicsőségének nagyságához némi téglákkal tehetségem szerint én is hozzájáruljak.

Fogadja Méltóságod mély gyászában mély tiszteletemet és igaz részvéteimet.

Budapest, jún. 5. 1904.

alázatos szolgája:
Mikszáth Kálmán»

A szerény »sőt még ezután szándékozom némi erőfeszítést tenni, hogy dicsőségének nagyságához némi téglákkal tehetségem szerint én is hozzájáruljak« az első megfogalmazása a művészi szándék érlelődésének.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint MK az 1904-es évet az anyaggyűjtésre, Jókai életével való beható megismerkedésre, az író kortársainak, barátainak vallatására fordította. Mikszáth Kálmánné visszaemlékezésében a következőket írja erről a periódusról:

»Amint hazajöttünk, nyomban készült Komáromba. László fiam beszélt, aki elkísérte, apját sohasem látta ilyen agilisnak, mint ott. Már a kora délelőtt folyamán elmentek a Szombati utcába a Jókai szülőházát megnézni, ebéd után is rögtön odamentek, Isten és csak talán ő tudta, a szürke tömör falak mögött micsoda színes képek tárultak lelki szemei elé.

Innen elment a Vármegyeház utcába, ahol Jókai gyermekkorát élte. A kapunál úhítattal megállt, és végignézett az utcán, mintha maga előtt látná Móricot, a szelíd kis fiúcskát, amint félénken tekint az alig egy-kétszáz lépésnyire fekvő iskolaépület felé, majd vissza a kapu felé, ahol imádott Eszter nővére örködött, hogy szerencsésen bejusson az iskolaépületbe... Majd bemegy az uram a ház belsejébe, sorra járja a szobákat, mintha keresné annak a temérdek hősnék, hősnőnek alakjait, melyek Jókai fantáziáját benépesítették...

Kimegy az udvarra, megcsörren a kavics lábai alatt. — Jaj Istenem! Nem-e ezek a kavicsok, melyeket a kis Móric a ház építéskor kis szoknyácskájában összehordott? A kertbe lépve halkan, megatva figyel a öreg fákat, melyeknek lombjai, levelei Jókainak ifjúkorában suttogtak, és melyeknek árnyékában csendes holdvilágos estéken Petőfivel szötte aranyálmait. Hej, ha ezek a fák most szólhatnának! Ha ezek ezt elmondani tudnák! Avagy valaki azt megértené... A fiatal nemzedék alig emlékezik a nagyszanyóra, Pulay Máriára... Pedig órála szeretett volna sokat tudni, sokat hallani! Még a föld porában is lábai nyomát keresi...« (I. m. 1922. kiad. 199; 1957. kiad. 268—269.) Révai is megemlíti a komáromi utazást, az

anyaggyűjtés fáradtságos munkáját. »Mikszáth Kálmán két télen át dolgozott ezen a munkán — írja —. Mindkét télen át jóformán naponként dél felé bejött hozzánk és átadott valami kommissziót. A levelezés ugyanis nem ő maga végezte, mert ez is nagyon akadályozta volna munkájában. A mi irodánk végezte helyette ezt a munkát, az fordult levélben mindazokhoz, aliktől valamely felvilágosítás kellett volna; sokszor igen jelentéktelen apró dolgokról, sokszor igen fontos dologról kellett tudakozódni.« (Révai i. m. 207.) Az említett széleskörű levelezés legnagyobb része sajnos elveszett, vagy legalábbis jelenleg ismeretlen helyen lappang. Az adatgyűjtéssel kapcsolatos levelezés egyik darabja fennmaradt: MK-nak Takács Sándor történészhez intézett levele, amelyet a Révai Testvérek levélpapírján írt a neves tudóshoz:

»Főtisztelendő Atyám Uram!

Jókai életrajzát írván, Beöthy Zsolt barátom felbátorítása folytán igen nagyon kérem, kegyeskedjék az őseire vonatkozó adatokat velem (Reviczky-tér 1.) közölni, vagy a forrást megemlíteni, ahol azokat megtalálom.

Alkalmatlankodásomért bocsánatot kérve, s alázatos kérésemet megújítva maradtam

Budapest, nov. 6. 1904.

alázatos szolgálja
Mikszáth Kálmán«

Az anyaggyűjtés időszakában, 1904. november 20-án Az Újság hasábjain nyilatkozott először a készülő életrajzról. Írása műhelyvallomás, az anyaggal, a feladattal birkózó író töprengéseinek egy nyilváníulása:

»Jókai élet- és jellemrajzát írván, midőn ez úton is kérem a közönséget, hogy ha valaki érdekes adatot tud róla, közölje velem (Reviczky-tér 1.), annak fejében én is közlöm a közönséggel azt az érdekes tapasztalatomat, hogy mikor én erre a terjedelmes munkára vállalkoztam, azt hittem, hogy már majdnem mindent tudok Jókairól, de most az összegyűlt adatok mellett ülve, tisztán látom, hogy majdnem semmit sem tudok róla.

Az adatok, ezek az átkozott adatok! Megeszik egymást, mint a halak. Eleinte például úgy tudtam a dolgot, hogy Jókai apjának nem maradt arcképe, később aztán láttam egy könyvben, a Szabó Lászlóban egy arcképet, szabályos törökös arcú férfit Kossuth-szakállal, aláírva „Ásvai Jókai József, Jókai Mór atyja”. Megörültem neki, mint aki kincset talál, mintha a tulajdon édesapámra bukkantam volna rá. Éspedig milyen robusztus, egészséges, holott gyengének, vérköpősnek hittem. Csak a Kossuth-szakáll nem ment a fejembe: Egy Kossuth-szakáll — Kossuth előttről! Leírtam az arckép után munkám első fejezetébe lavateri raffinement-nal arckifejezését, tekin-

tetének szelid sugárzását, restauráltam termetét, testtartását és mikor már ez mind be volt szöve a kellő helyre, akkor egyszerre kezembe akadt egy régi Vasárnapi Újság, amiben rám mosolyog a leírt ismerős arc, csakhogy az van alája írva: „Jókai Károly, Jókai Mór testvérbátyja.”

Még ennél is jobban megbosszantott egy tekintélyes berlini folyóiratnak a maradandóságra leginkább számítható esszéje, mely úgy írja le az öregurat, mint aki nem igen volt megfélemlítve író társaival és örökös harcban, viszályban állt Gyulaival és a többi közt énelem.

Hogy énelem? Hazugság. Hiszen olyan volt, mint a bárány. Aztán velem ne fért volna össze, aki úgy tiszteltem őt, mint egy patriárkát szokás? És ő is kedvelt. Hiszen a jubileuma alkalmával ő maga kívánta, hogy az ünnepi felolvasást én írjam róla. A klubban gibice voltam neki, aki szerencsét hozott. A házánál partner voltam, egy balek negyedik Tisza Kálmán és Nedeczky István mellett. Ennyi kötelék csatolt hozzá — s mégis, hogy háborúban lettünk volna egymással? Hát megbolondult az a német esszé-író? ... †

Kötetben: Hi 1. köt. 224 — 225.) MK cikke további részében felidézi Jókaival folytatott polémiaját (*Küüntetések, Felelet Jókai Mórnak.* Pesti Hirlap, 1896. jún. 18., jún. 20.; Hi 1. köt. 208 — 214.)

Mikszáth a mű első kötetének megírásához 1904 legvégén kezdhetett. A munkát az 1905-ös év első felében elkészítette. A kéziratot nyomdába adta, kiszedette és több levonatot készíttetett belőle. A levonatok céljáról ő maga több ízben nyilatkozott (l. alább), de arról bizonytalan adataink vannak, hogy hány példányban készült és kik kaptak belőle. Mikszáth legelső, a próbapéldányok sorsával foglalkozó nyilatkozatában azt írja, hogy »lehuzáttam vagy tizen-négy példányban«. (*A stökéletes könyve*, Vasárnapi Újság, 1906. 1. sz. jan. 7.) Itt névszerint megemlíti Gyulai Pált, Beöthy Zsoltot, Szinnyei Józsefet és a komáromi Tuba Jánost és hozzáteszi, hogy küldött példányokat a »Jókai családtagoknak« és »három kiváló politikusnak«. A mű megjelenésekor az Epilog egyik lapalji jegyzetében (l. Krk 19. köt. 187.) a már említetteken kívül névszerint megemlíti még Nagy Miklóst és Hegedüs Sándort. Tehát MK nyilatkozataiból hat személy nevét megismertük, tudunk még »három kiváló politikusról«, azaz összesen kilenc személyről és a Jókai-család meg nem határozott számú tagjairól. Révai visszaemlékezésében az alábbiakat írja:

»Hozzá is járult mindenki; igen értékes helyreigazításokat és új adatokat közöltek ezen az úton Feszty Árpád, Peti Mária, Hegedüs Sándor és neje Jókai Jolán, Ihász Lajos, Jókai rokonai. Azután a komáromi Tuba János, a Jókai-bibliográfus Szinnyei József, a Jókai-életrajzíró Szabó László, továbbá Keszler József, Alexander Bernát, Nagy Miklós, Voinovich Géza, Rubinyi Mózes. Végül a legértékesebb javításokat eszközölte Beöthy Zsolt és — Gyulai Pál. Különösen kedvesek voltak ez utóbbinak megjegyzései. Egy helyütt egy Jókai-regényről szólva azt jegyzi meg Mikszáth: „Bizony nehéz jó regényt

írni". Erre odajegyezte Gyulai Pál a margóra: „Még nehezebb jó életrajzot írni." Ebben kritikai élvődés, incselkedés volt és talán dicséret is.« (I. m. 211.) Révai névszerint tizennégy személyt sorol fel, de ezek között nem szerepel sem a Mikszáth által említett három kiváló politikus«, sem Bródy Sándor, sem Enyedi Lukácsné, akik mint az alább bemutatandó levelek mutatják, szintén kaptak próbapéldányt. Ha egészen pontos számat nem is tudunk megállapítani, bizonyos, hogy nem tizennégy, hanem legalább húsz, de lehet, hogy huszonöt példány is készült a próbapéldányból.

Az elkészült próbapéldányokat 1905 nyarán, ill. kora őszén küldhette szét az érdekelteknek, mert Enyedi Lukácsnéhoz írott 1905 novemberi levelében említi, hogy »a könyv különben még nem definitív, most a szélrózsa minden irányából visszaérkezett példányokból írom meg a végleges szöveget«. A beérkezett próbapéldányok feldolgozásának időpontját már pontosan tudjuk: 1905 utolsó hetében végezte el ezt a munkát. Az átdolgozás gondjairól tanúskodik Enyedi Lukácsnéhoz 1905. december 30-án írt közvetlen hangú »kescég« is:

»Tisztelt Méltóságos Asszony!

Megörültem kedves levelének. Sajnálom, hogy már olvasta a „Vén gazember"-t, de nem tudok már annyira udvarias lenni, hogy rögtön leülve egy másikat írjak a számára. Mert a vén díofa kedvetlenül s ritkán hozza már a maga gyümölcseit.

Köszönöm a Jókai első kötetében írt jegyzeteit. Több hasznukat vettem, mint a tudósokénak. Míg az övéiknek makacsul ellenszögültem, ahol lehetett, a Magácnak vakon engedelmeskedtem. Olyan vakon, ahogy egy író csak a Muzsájának engedelmeskedik.

Új adatok kerülvén napfényre, egy álló hétig dolgoztam éjjel-nappal míg végre nyélbe ütöttem az első kötetet, mely nem is hasonlít most már ahhoz, amelyet átnézni szíves volt.

Kedden csakugyan készültem, de ezen a héten náthám volt, fejfájással — otthon maradtam, nem mertem mozdulni, vártam az influenzát. De biz az nem jött, bár ő meg nekem volt bejelentve.

Sajnálom az „új ételet" és el nem bírom gondolni, mi lehetett. Magam is belátom, hogy ez nem maradhat annyiba. Egy ilyen titokkal nem szerettek az új csztendőbe belemenni, de már kénytelen vagyok.

Am az első négy nap valamelyikét okvetlenül felhasználom, hogy előszóval megbeszélhessük mi történéjk. Lukácsot is már régen láttam.

Addig is kívánok Mindkettőjüknek tiszta szívemből sok kedves és derült napot az új évben, melyekből nekem is adhasanak feledhetetlen órákat, ha nem is kölcsön, de ajándékba.

Kezeit csókolva maradtam tisztelettel

Budapest, dec. 30. 1905.

hú szolgálja
Mikszáth Kálmán«

Hasonló hangulatot áraszt, bár természetesen már nem a magánlevél közvetlenségével szól az írónak a Vasárnapi Újság 1906. január 7. 1. számában megjelent, *A stöckletes könyv* című cikke is. (Kötetben: MK Emlékezők, tanulmányok. MKmR - Fr 20. köt. 183-188.)

»Hogy miért nem írok e héten a „Vasárnapi Újság”-nak?

Mily kérdés ez töletek? Hiszen inkább azt kellene indokolnom, ha írnék, hogy miért írok, mint hogy miért nem írok.

Hanem ennek is okát tudom adni. Az ok abban van, hogy én most, amint már tudjátok, a Jókai életrajzán dolgozom. Együtt élek az öreggel, együtt mendegélek vele a bölcsőtől a koporsójáig, Pápáról Kecskemétre, innen Komáromba, vele élem a forradalmat, a Bach-szisztemát, vele obstruálok a balközépről a díbdáb mamelukok ellen. Azaz, hogy ez még a múlt héten volt, — azóta már a 80-as években vagyunk és éppen most adtuk el a Stáció utcai házunkat 38 ezer forintért a fővárosnak, hát most van pénzünk. De nem ez az oka, hogy nem írok.

Az oka az, hogy az első kötetet már megírtam, a nyomdában kiszedték s én a szedésből kefével lezuhattam vagy tizen-négy példányt, szétküldvén azokat nagy tudományú celebritásoknak: Gyulai Pálnak, Beöthy Zsoltnak, Szinnyei Józsefnek és három kiváló politikusnak, továbbá a Jókai családtagoknak és a Jókaiék életviszonyait ismerő barátaimnak, azzal a kéréssel, hogy elolvassván, bíráló észrevételeiket a margón szíveskedjenek megtenni, hibás adataimat kijavítani vagy újakkal helyesbíteni. Így véltem legjobban boldogulni, belefogván laikus létemre oly természetű munkába, mely inkább egy történetírónak felelne meg.

A kötetek most a tél elején kezdtek visszazállingózni. Olyan érdeklődéssel vártam őket, mint Noé a szétküldött galambjait.

Legelőbb jött vissza a Tuba Jánosé Komáromból, egy szép levéllel a kiadóhoz, hogy soha még efféle munkát olyan gyönyörrel nem olvasott; de néhány tévedés van, azokat följegyezte a margóra. Örültem ennek a dicséretnek.

Azután a Hegedüs Sándorné példánya jött vissza. A kegyelmes asszony fülekkel is behajtogatta azokat a lapokat, ahol hiba van. Gyulai Pál nem írt levelet, hanem jegyzeteket tett a kifogásolt helyeknél. Eleve kivettem annyit, hogy Jókait mint embert gyengébbnek festettem öszerinte, mint aminő volt, ellenben mint írókat nagyobbak, ahogy érdemelte. Különben üt-vág a hangyalábszerű apró betűivel jobbra-balra és ahol azt írom, hogy hibátlan asszony, hibátlan regény nincs, odakanyarítja a lap szélére: „Hibátlan életrajz sincs”. Hát ilyen ő. De legyen is még ilyen vagy húsz esztendeig!

Szinnyei József maga hozta el a könyvet, gratulált, dicsérte, mondván: hogy egy pár lényegtelen hibajavítást javasol benne.

— Hanem a Jókai kritikusainak nagyon nekimentél, — szólott szemrehányóan.

— No, mert igazam van. A nagy frókat ismertetni kell, hogy mi van bennök, de ütni őket és tanácsokat adni nekik, hogy mint kellene írni, abszurdum.

— Hiszen van benne valami.

— Marey írt egy könyvet — mondtam —, melyben azt akarja bizonyítani, hogy a lovak nem tudnak helyesen járni. Székely Bertalan egy időben annyira belemélyedt ebbe a nevetségés munkába, hogy tűzzel-vassal ostromozta a lovak ügyetlenségét s szabályos hullámvonalakban rajzolgatta, hogyan kellene lépniök helyesebben. A jámbor Marey valószínűleg meghalt, de a paripák azóta is úgy járnak, ahogy a természet nekik tudni adta.

Jöttek a többi könyvek is. Egyik a rokonok közül arra kért, hogy hallgassam el a Jókai gyengéit, mert minék azokat a világ elé kitárni.

— Ah, Istenem — sóhajtottam fel —, lehetetlen. Hiszen az akkor nem az ő életrajza lenne.

— Az mindegy.

A politikusok közül egy volt miniszter így szólt:

— Gyönyörű helyek vannak a könyvedben, de te meztelenül rajzolod a dolgokat.

— Hát nem írtam igazat?

— Hiszen éppen ez az, amit nem szabad. Különösen a mai viszonyok közt. Egyébiránt megtalálod a széljegyzetekben szerény észrevételeimet.

Egy másik államférfi, kit mint XV. Lajos testvérét, Artois gróftól a komornyikjai, egy fanadrágha tesznek be napról-napra a politikai tanácsadói, persze hogy aztán a nadrág gyűrtelen rajta, ámde mozdulatai nem plasztikusak, szintén visszahozta a könyvet azzal, hogy igen pompás részletek vannak benne, de mit ér — mert „nem elég száraz”. (Hja, én csak ilyen nedveset tudok írni.)

A harmadik politikus ellenben így szólt:

— Mesés helyek vannak a könyvben, különösen a politikai részekben, de engemet kihagytál. Ha beleszűrod még azokat, amiket megjegyeztem s kihagyod a kihagyandókat, akkor nagy dolgot írtál, fiú!

Az utolsók között érkezett meg a Jókai Róza Fesztyné levele, melyben azt írja többi közt: „Ezt tartom a maga leg-tökéletesebb munkájának.”

Képzhetni, hogy híztam (pedig már anélkül is sok szép kilóra vittem fel), boldogan rakosgattam a beérkezett példányokat egymás tetejébe, beléjük se tekintve egyelőre, mert az ünnepekre való gyönyörűségnek hagytam meg a margók adatainak beillesztését a szövegbe. Addig is úgy állt ott az asztalon a nagy rakás könyv, mint egy diadaloszlop, mely az én dicsőségemet hirdeti. Kevély hangnyomattal mutogattam barátaimnak, vendégeimnek:

— No, végre megírtam a legtökéletesebb könyvemet!

Dicskedtem vele fűnek-fának, hogy még Beöthy Zsolt is megdicsérte — s még az éjféli misére is elmentem hálát adni a Gondviselésnek, hogy egy ilyen derekas munkát engedett végezni az ex-lexben.

Az első ünnepen pedig hozzáfogtam a végleges szöveg megcsinálásához nagy kedvteléssel. Mert hát nehézségek közt ír az ember, de mulatozva javít. Ez már csak olyan, mintha az embernek egy szép leánya van és azt öltözteti szép ruhába, a nyilvánosság elé, egy ráncot itt igazít meg; egy máslit oda tesz, a hajfonatot lejjebb eresztí. . . amoda egy gombostű kell. A rizsporos pamacs kéznél van. A nyakra talán más násfűt kapcsol, az ingvállba más színű szalagot húz.

Szóval ez már gyönyörűség, nem munka.

Ím hát előveszek egy tiszta példányt s bele rakom mohón a Beöthy Zsolt adatait, akinek az esze egész bibliotéka, amit ő mond, az mind alapos: törölök, másítok, pótolok, hozzáírok, aztán más példányt veszek elő, egész nap dolgozom, kihuzgálok egész lapokat. Ez se jó, az se jó. A kínos verejték veri ki a homlokomat. Fáj, mikor egy-egy kedves gondolatomat ki kell a szemétre löknöm, mert az új adat, ami tudomásomra jutott, tarthatatlanná teszi az összes következtetéseimet. Mint mikor a vakolat hull, egyik téglá mozdul, utána szakad az, amelyikhez ragasztva volt. Ó Istenem, Istenem, hát mi lesz ennek a vége?

Hát az lett a vége tisztelt barátim (nem akarlak hosszan untatni), hogy mire tegnap délután az utolsó példány adatait és helyreigazításait is mobilizáltam, az egész könyvemből egyetlen sor sem maradt meg. Kővé dermedve lapoztam végig.

— Ime hát ez volna az én legtökéletesebb könyvem!

Egyik azt kifogásolta, másik amazt. Én szót fogadtam s itt van ni, nem maradt belőle semmi. Vagy hogy talán azért a legtökéletesebb, — mert nem egzisztál. De hol vannak azok a gyönyörű helyek, amelyekről szóltatok, amelyeket elismertetek ti is, kegyetlen kritikuskok? Ugyan hát hol vannak?

. . . Itt állok tehát, tisztelt barátim, a romokon. A margókról fölszippantott jegyzetek fülembé döngnek, mint egy méhraj, melyet föl kell szedni s egyetlen köpübe rakni. Ejjel-nappal ezt csinálom és nem kezdhetek e percben másba, mert ha e méhek szétröpülnek a fejemből, soha semmi földi hatalom azokat össze nem fogdossa.

Hanem a jövő hétre meglesz a kézirat a „Vasárnapi Újság”-nak.◊

A cikk utolsó mondatában olvasható utalás arra mutat, hogy MK a Vasárnapi Újságban óhajtotta folytatásokban közzétenni először az átdolgozott Jókai-életrajzot. Terve azonban nem vált valóra. A Vasárnapi Újság következő számaiban nem jelentek meg folytatások, de még annak sincs semmi nyoma, hogy miért mondott le, ill. miért nem közölhette MK folytatásokban művét. A közlés elmar-

dásának okára Révai visszacmlékezésében a többszörösen visszatérő ható igével (nem adhatott ki, nem jelentkezhett) azt érzékelteti, hogy MK-nak nem volt lehetősége a folyóiratban való publikációra. »Ez volt az első munka életében — írja Révai —, amely nem jelent meg az újságban, amelyet nem adhatott ki folytatásokban, amelyért nem jelentkezhett esténként a legfélelmetesebb kézirat-bevasaló, a szedőgyerek. Ezt a munkáját úgy kellett megírnia Mikszáthnak, hogy a kézirat majd csak akkor kerül nyomdába, mikor a mű teljesen készen lesz.« (I. m. 210.) Révai megfogalmazása egyértelműen arra mutat, hogy MK-t szerződése vagy esetleg szóbeli megállapodása kötelezhette arra, hogy a mű elkészülte, könyv alakban való megjelenése előtt másutt nem publikálhatja. Egy ilyen kikötés annál is inkább feltételezhető, mert Mikszáth e művéért magas honoráriumot, 20 000 korona tiszteletdíjat kapott, ebből a pénzből építette horpácsi kúriáját. (L. Révai i. m. 205.)

Az életrajz második kötetének próbapéldánya a jelek szerint néhány hónappal az első kötet példányainak elkészülte után került a felkért olvasók kezébe. Bródy Sándornak 1905. december 27-én keltezett levéltöredéke tudósít arról, hogy már kapott részletet a második kötet példányából: »Köszönöm „A sárga ház lakói”-t« — írja levele zárómondatában. De ennek ellenére csak 1906 őszén kezdte el MK a visszaérkezett próbapéldányok megjegyzéseinek összevételét. Enyedi Lukácsnénak 1906. szeptember 11-én írott levelében a következő sorokkal utal a próbapéldány második kötetére: »A Jókaira vonatkozó megjegyzések örömet okoztak. Nincs azokban most annyi kifogásolható, mint az első kötetnél...« A mű második kötetén végzett munka végső határát is körülbelül ismerjük. Erről Gyulai Pál levele tudósít: 1906. október 16-án a következőket írja MK-nak:

»Tisztelt barátom!

Révai úr sürget, hogy küldjem vissza önnek a Jókai életrajza próbafüveinek második szállítmányát. Vissza is küldném, de az Leányfalván maradt. Nincs is reá más megjegyzésem, mint az, hogy benne Jókairól mint regényíróról csak egy pár, dicsőítő phrasis van, de mint regényírónak irodalmi méltatása teljesen hiányzik. Így csak nálunk szokás írni életrajzot írni. Ha a munka megjelenne s bírálatot írok róla, ezt is meg fogom jegyezni.

Maradtam teljes tisztelettel
Gyulai Pál«

(Itt jegyezzük meg, hogy Gyulai ellenszenve MK vállalkozásával szemben már az első kötet olvasásakor is megnyilatkozott. MK *A tőkététes könyv* c. cikkében már utalt egyik megjegyzésére, a többi Gyulai-féle széljegyzetet l. e kötet *Szövegváltozatai* c. fejezet 279—288. lapján.) A levélben kilátásba helyezett kritika — ugyan nem Gyulai Pál tollából — megjelent a Budapesti Szemle 1907 márciusi, 363. számában a 453—467. lapon (szövegét l. Krk 19. köt.).

A második kötet próbapéldányainak összevetésével legkésőbb 1906 október végén készült el MK. Az alábbi keltezetlen levél kíséretében küldte el kiadójának, Révai Mórnak:

»Kedves Mór!

Úgy vigyázz a könyvre, mint a két szemed világára: öt napig dolgoztam rajta s soha többé nem bírnám még egyszer megcsinálni. Ha lehet, küldd el mingyárt a nyomdába s rendeld el, hogy siessenek vele!

igaz tisztelőd
M. K.*

A *Jókai Mór élete és kora* 1907-es évjelzéssel 1906. december 10. és 15. között jelent meg a könyvpiacra, az első ismertetések már 1906. december 16-án napvilágot láttak.

A mű keletkezéstörténetéhez tartozik, bár már a megjelenés után egy hónappal jelent meg, MK nyilatkozata műve megírásának körülményeiről.

»A „Magyar Közélet” szerkesztősége arra kért, hogy a „Jókai és kora” könyvemről, annak megírásáról beszéljek valamit. Talán számít rá, hogy az ember szeret a saját gyerekeiről csacsogni; de igen nehéz, hogy ízetlenségbe ne essék.

Műndegy, megpróbálom. Megszoktam a kényelmetlen feladatokat. Vagy tíz esztendeig olyan genre-t írtam, ahol a legjobb barátaimat, legkedvesebb embereimet kellett csipkedni és gúnyolni. Ez volt a „T. Ház”-ból a Pesti Hírlapban. Utól is ért csekért a bűnhődés, mert most meg már olyan mezőn dolgozom évek óta, ahol agyba-főbe kell dicsérni az összes vetélytársaimat, — írván a „Magyar regényírók” című sorozat éléletrajzokat az elbeszélőkről.

E kis életrajzok csábítottak arra, hogy egy hosszú életrajzot is írjak. Alkalmasint az az órás is, aki a nagy kalapácsos velencei órát csinálta, valamikor zsebórákon kezdte. Így fogtam bele „Jókai”-ba és két télen át dolgoztam rajta. (Mert én csak akkor tudok dolgozni, mikor a természet alszik, mikor a természet ébren van, akkor én szoktam álmodni és politizálni.) Bizony sziszifuszi munka volt, nekem laikusnak. Mert mikor már megírtam egy jó darabot, föl-fölbukkant valami új adat, mely összes eddigi okoskodásaimat halomra döntötte. Úgy voltam vele, mint a kaláris-fűzők, vagy új fonalat kellett húznom a kalárisokba, vagy új kalárisokat a fonálra, valahol mindig romlott. Hanem hát sok jó emberem volt, akik mindenképpen segítettek adattal, jó tanáccsal. Felkotorászták a levéltárakat, beküldtek leveleket, okmányokat, visszacmlékezteteket.

De még ez se lett volna elég. A barátaim segítségével nem mentem volna semmire, éreztem, hogy az ellenségeimet is be kell fogni a munkába.

Ez pedig úgy történt, hogy amelyik fejezetben vagy élet-részletben hézag mutatkozott, ahol homály volt vagy valami ellentmondásszerű látszott, és ahol nem éreztem magamat biztosnak, azt leköszöltem a lapokban mutatványnak, mire megindultak a cáfolatok, helyreigazítások s mindenféle fajtájú fenekedések, melyektől a csontjaim el nem törtek, hanem helyett olyan világosság gyűlt a bizonytalan adatok körébe, hogy szilárd lépésekkel haladhattam tovább. Szóval a barátaimnál csak az ellenségeim segítettek nagyobb igyekezettel.

Igy írtam meg a könyvet anélkül, hogy fáradtságot okozott volna, inkább élvezetet. A sajtó jól fogadta, superlata, érdemén túl (de ennek a bizonyítását ne tessék tőlem várni) és csak egy megjegyzésre szorítkozom. Egy-két ilyen „könyv-megbeszélésből” kilógott az a tündöklés: vajon életrajz-e a „Jókai és kora”, vagy valami más?

És nézzük csak, mi adott okot erre a tündöklésre? Az, hogy nincs benne az a megszokott adag az író műveinek úgynevezett boncolásából, hanem csak az élete van rajzolva, szóval annyira tiszta életrajz — tündöklnek az illető recenziók írói —, hogy talán nem is életrajz, mintha azt mondanák egy tollkésre, hogy talán nem is tollkés, mert nincs benne, amit a tollkésben gyakran találunk, se dugóhúzó, se fogvájó, se kis fűrész, hanem csak tollkés.

A Jókai műveivel egyébiránt eleget foglalkoztam könyvemben, valamint kinyomtatási metódusával, igaz metódusával, de nem olyan mértékben és nem olyan sablónok szerint, mint mások, noha könnyű lett volna abból a garmadázból, amit a kritikusok egy félszázadon át Jókairól írtak, kiszedni egy félkötetre valótl, s a saját házi mártásomban fölszervirozni, — de én megvallom, egy percig sem szándékoztam oly életrajzot írni, mely az és biográfiaikhoz hasonlítson és századik legyen a kilencvenkilenc között.

Mert meggyőződésem, hogy az életrajz és a művek széptani méltatása lehet ugyan együtt is, de annyira különböző dolog a kettő, hogy jobb ha külön tárgyalatik. Két különböző tehetség kell hozzá. Életet lehelni a száraz életrajzi adatokba más dolog és megint más dolog felboncolni a műveket.

A művek különben megvannak és megmaradnak és akármit mondjon is a széptani boncoló róluk, azok az olvasókra nem az ő fejtegetései szerint, hanem az ő műveltségük és ízlésük szerint fognak hatni s a következő generációk ítélője alá is tartoznak; ellenben az író egyénisége és életfolyamatja fölött végképp bezáródott az akta, s idők harasztja hullván rá, folytonosan bányadtabb, homályosabb. Az egyszerű józan ész dik-tálja tehát, hogy főleg azt kell megeleveníteni, ami holt, ami nem maradt meg az íróból és ami mindenkor szükséges lesz annak teljes megértéséhez és megítéléséhez, ami belőle megmaradt.»

(Magyar Közélet, 1907. 3. sz. január 13. 13—15.) — A MK által név nélkül említett kritikák — Ch[olnoky] V[iktor], A Hét, 1906. 50. sz. dec. 16.; Kálnoki Izidor, Az Újság, 1906. 349. sz. dec. 20.; Londszer Elek, Pesti Napló, 1906. 350. sz. dec. 21.; Kosztolányi Dezso, Budapesti Napló, 1907. 12. sz. jan. 9. — a Krk 19. kötetében található.

Források

MK a Jókai-életrajz készítése közben tett nyilatkozataiban többször említette forrásait, a megjelent mű szövegében és lapalji jegyzeteiben több ízben hivatkozik forrásművekre. Így megemlíti *Nagy Iván* családtörténetét (Krk 18. köt. 8.), *Vály Ferencné Jókay Eszter* visszaemlékezéseit (18. köt. 18.), *Jókai Mór* különböző önéletrajzi írásait (18. köt. 23., 25., 26., 35., 57., 60., 61., 120., 122., 179., 196.; 19. köt. 69. stb.), *Szinnyei József* önéletrajzi feljegyzéseit (18. köt. 31., 43.), *Orlay Petric Soma* visszaemlékezéseit (18. köt. 50.), *Kaposy Lucian* cikkét az Irodalomtörténeti Közlemények 1894-es évfolyamából (18. köt. 53.), *Ferenczi Zoltán* Petőfi életrajzát (18. köt. 53.), *Kőrösy László* Jókairól szóló füzetét (18. köt. 58.), *Szuper Károly* színész-naplóját (18. köt. 63.), *Vály Mari* visszaemlékezéseit (18. köt. 72., 74., 94., 136., 203.), *Török Zsigmond* munkáját (18. köt. 78.), *Petőfi* leveleit (18. köt. 93., 140.) *Egressy Gábor* visszaemlékezéseit (18. köt. 121.), *Degré Lajos* emlékiratait (18. köt. 126.), *Vadnay Károly* cikkét (18. köt. 176.), *Erdélyi János* levelét (18. köt. 181.), *Demjánovich Emil* följegyzését (19. köt. 8.), *Feszty Árpádné* visszaemlékezéseit (19. köt. 26., 133., 149., 163.), *Bródy Sándor* írását (19. köt. 139., 165.) stb.

A nyomtatásban megjelent írásokon kívül beszélgetések, családi visszaemlékezések alapján is sok értesülést szereztem. Mikszáth Kálmáné erről így ír:

•Ezután már folyton az életrajzról gondolkozott. A nyarat szokás szerint Rohicsón töltöttük, itt is Kálmán az ösmérésökkel csak Jókairól szeretett beszélni. Sétálni nem szeretett, bármennyire zaklatták emiatt az orvosok, e tekintetben nem fogadott szót. Keszler Józsefet már csak nagyon szerette, de akárhogy csalogatta, más években nem bírta rávenni, hogy vele sétálni menjen. Most azonban legnagyobb csodálkozásomra, képes volt Keszlerrel fölmenni a legmagasabb hegyi utakra, mert itt Jókairól háborítatlanul beszélgethettek.

Alig várta már, hogy ír hasson. Augusztus közepén már hazakészülődöttünk, éppen becsomagoltam, mikor az igazgatóság helyiségében azt hallottuk, hogy Beöthy Zsolt idejön a családjával Riminiből. Az uram végtelenül megörült, rögtön ki kellett pakolnom. Vártuk Beöthyt.

Kellemes egypár napja volt ez Kálmánnak. Nemcsak hogy Beöthyvel lehetett, de Jókairól és Komáromról hallhatott egyet-mást. Beöthy szívesen is beszélt szülőföldjéről . . .

Így aztán elsősorban az uram Hegedüs Sándorné Jókay Jolánhoz fordult kérésével. Ő pedig szóval és írásban is készségesen tett eleget kérésének, vagyis adott hiteles adatokat Jókai életéből. Peti Józsefné,

Vály Ferencné Jókay Eszternek leánya az egész naplóját elküldte. Az uram igen nagy örömmel vette, de csak keveset használhatott fel belőle; azt mondta, hogy „túlságos nagy szeretettel van megírva”.

Feszty Árpád né Jókai Róza is eljött, többször hozott igen érdekes adatokat az életrajzhoz, egyszer elhozta a leánykáját is, a kis Musát, bemutatni. A kiállítási évben a Svábhegyen látta az uram utoljára, még akkor Jókai kis hercegnője volt, bálványozott kedvence, játszótársa a pápinak . . . Hej, de azóta sok minden megváltozott.

Szinyeyi József, Jókai kortársa és földije szintén hozott sok érdekes adatot.

Nagy Miklós még Meránba is elutazott, hogy Jókai gyámleánya, L . . . Ottilia betegsége és halála után kutasson.

A többi még hiányzó adatok is szépen összekerekültek. Révai Mór, a kiadó, amit csak lehetett, összekerekített. (Mikszáth Kálmánné i. m. 1922. kiad. 199—200., 1957. kiad. 268., 269.)

Az anyaggyűjtés aprólékos munkájáról Révai Mór is megemlékezik. Az általa megomlított »forrása«-kutatások az adat-ellenőrzés, az apró tények összegyűjtésére nyújtanak néhány példát. »A szent Benedek-rend házfőnökségét kellett például megkeresni aziránt — írja Révai —, hogy Jókai kitől, mikor és mily összegért szerezte meg a balatonfüredi villát és mikor, kinek és mily okokból adott túl rajta. Hiszen ezeket az adatokat a telekkönyvből is meg lehetett volna tudni, azonban mégis a rendhez fordultunk, mert hisz voltaképpen nem tisztán a számbeli adatokra van az életrajzíróknak szüksége, hanem inkább oly körülményekre, amelyek világot vetnek Jókai Mórnak Balatonfüreden töltött napjaira, amelyek a villavétellel és eladással kétségtelenül összefüggnek.

A Jókai-életrajz egyebek közt magában foglalta Budavár bevételének körülményeit is. Ebben azután oly dolgok fordultak elő, amelyek aggályosak voltak. Meg kellett végre hitelesen állapítani, igaz-e, hogy Windischgrätz halomra lövette a pesti házakat és igaz-e, hogy Görgey lövette a királyi várakat, vagy ha nem lövette, felgyúlt-e és szenvedett-e sérüléseket? Erre a kérdésre Görgey Artúr maga adhatott leghitelesebb felvilágosítást. Levéllel őt terhelni nem lehetett, személyesen kellett tőle kérni a választ, amelyet készséggel meg is adott, és amely egyik részében teljesen ellenkezett az addig terjesztett híradásokkal.

Mikszáth természetesen nem közölte Görgey választ a két kérdésre, mert hiszen őt csak az eredmény érdekeltte. Helyénvalónak találok, minthogy ezek a válaszok felette érdekesek, itt közölni az akkor feljegyzett szövegben. Arra a kérdésre, hogy igaz-e, hogy Windischgrätz halomra lövette a pesti házakat, Görgey a következőket jelentette ki:

Windischgrätz Budavár ostroma idején nem volt a várban, hanem már ki volt űzve az országból. A vár parancsnoka Hentzi volt, kinek vagy 4000 ember állt rendelkezésére. Mielőtt az ostromot megkezdhettem volna — úgymond Görgey —, felhívást intéztem Hentzihez, hogy adja meg magát, amely esetben szabad elvonulást biztosítok neki és seregének. Ha nem adja meg magát és a harcot kívánja, akkor

is tisztességes kapitulációt biztosítok neki, ha Pestet nem löveti és a Lánchídat nem bántja.

Hentzi azonban Jellasié részéről biztosítást kapván arról, hogy idejekorán felmentő csapatok fognak rendelkezésére állani, azt határozta, hogy a várat fel nem adja, kémleletet nem gyakorol, hanem minden lövést, amely a várra történik, hűszorosan viszonzoz éspedig Pestre és a Lánchídra.

En ennek folytán megüzentem Hentzinek, hogy amennyiben azt a fenyegetést, hogy Pestet halomra löveti és a Lánchídat felrobbantja, beváltja, kard élére hányom őt és embereit. Ki is adtam a parancsot, hogy foglyot ejteni nem szabad, hanem kard élére kell hányni mindenkit.

Pest házaí tényleg halomra lövették, de nem Windischgrätz, hanem Hentzi által. Mindez okmányyszerűleg megvan »Mein Leben und Wirken in Ungarn« című művemben, melynek a tiszta igazságon alapuló adatait senkiscm cáfolta meg.

Ellenben a másik kérdésre, hogy igaz-e, hogy Görgey Artúr lövette a királyi várakat, ezt válaszolta:

Az, hogy én a várakat lövtettem volna, legenda, mely Kossuthné-től ered, aki abban a hitben volt, hogy én a várakat azért lövtettem, hogy ő bele ne költözhessek.

Az tény, hogy a királyi várak kigyulladt. Kigyulladt pedig kartács-lövéstől, amely véletlenül érte a várat. Anna, hogy a várat fel kell gyújtani, én parancsot nem adtam. A Gellért-hegyen [a] volt esillagvizsgáló mellett volt felállítva egy ágyúüteg. Ennek az ágyúütegnek lövésétől gyulladt ki a várak, aminthogy kigyulladtak egyéb házak is. Ez elkerülhető nem volt, de — mint említettem — arra, hogy a várakat fel kell gyújtani, parancsot nem adtam.

Ami összeköttetés csak volt, mind felhasználtuk az adatok érdekében. Egy napon azzal állít be Mikszáth, hogy sehogysem tudja megállapítani Laborfalvi Róza születési évét. Nincs ennél könnyebb, mondom én, kiküldök valakit a kerepesi temetőbe, megnézzük a sírkövén. De hát a sírkövén nem volt kiírva a születési éve, akkor azután Lévy Józsefhez fordultunk Miskolcra azzal a kéréssel, hogy a miskolci anyakönyvben puhatótassa ki Jókainé születési évét. (Révai i. m. 207—210. l.)

Itt említenénk meg, hogy a Révai Mór által említett »adat-ellenőrzésnek« nyomai a mű végleges formába öntésén meglátszanak. A Görgeytől kapott felvilágosítást az átdolgozáskor felhasználta. A próbapéldányban — a jelen kiadásban a 18. köt. 167:29—32 sor helyén — a következő szöveg volt: »Görgey halomra lövette a királyi rezidenciát, nehogy Kossuth beleköltözhesse. A végleges forma kialakításakor Mikszáth a Révai Mór idézte Görgey-féle szóbeli közlést figyelembe véve módosított a szöveget. Ugyancsak megtaláljuk a Laborfalvi Róza születési dátuma körül Révai által jelzett pontos tudósítás nyomait is. A próbapéldány írásakor MK úgy tudta, hogy a művész 1812-ben született (a pontos napot nem ismerte), és eszerint harminchat éves volt, amikor Jókai Mór feleségül vette. Ez olvasható a próbapéldányban — a jelen kiadás lap, és sorszámait alapul véve — a 18.

köt. 132: 31 és 133:11, továbbá a 144:3 és 4 sorban, a 144:24 sorban pedig azt írja: »született 1812-ben.« A végleges útdolgozáskor MK a téves adatokat kijavította.

Arra a tényre, hogy a Jókai-ismerőkkel folytatott levelezéso milyen adatok birtokába juttatta, a széleskörű levelezés egyik fennmaradt darabja tájékoztat. A második kötet próbapéldányával kapcsolatban Enyedi Lukácsnéhoz 1906. szeptember 11-én írt, már említett levelében olvashatjuk a következőket: »A Jókaira vonatkozó megjegyzések örömet okoztak. Nincs azokban most annyi kifogásolható, mint az első kötetnél, ahol hasznosak voltak, de ezekben is van egy-két értékes hely, mint pl. ahol a Jókai mindenki iránt bizalmas tegezésről fűz megjegyzéseket. Ez olyan okos, mintha nem is asszony magyarázná, de egy nyugodt bölc. Ezek bár idegen tollak (a méltóságos asszonyéi) beveszem a kötetbe...« A változtatás mértékéről sajnos pontos képet nem tudunk nyújtani, mert a második kötet próbapéldányai az idők folyamán elkallódtak, de az tény, hogy a jelen kiadás 19. köt. 135:26— 136:33 soráig terjedő részben MK részletes elme-futtatást írt a Jókai kedvelte tegezésről.

A plágium-vád

A Jókai-életrajz megjelenését követő első három hónapban a napilapok és az irodalmi folyóiratok kritikusai elismeréssel írtak Mikszáth új művéről. A szakfolyóiratok közül elsőnek a *Budapesti Szemle* 1907. márciusi számában részletes és hosszú bírálatot közölt a könyvről. A kritika irányát Gyulai Pál idézett levele már körvonalazta: irodalomtörténeti és esztétikai szempontból marasztalta el MK-t, a Jókai-életmű értékelésében következetlenséget látott, a kor bemutatását felületesnek tartotta (a kritika szövegét l. 19. köt. *Irodalom* fejezetében). Két hónappal a Budapesti Szemle kritikája után egy másik szakfolyóiratban, az *Egyetemes Philologiai Közönyben* jelent meg ismertetés MK könyvéről, Kiss Imre aláírással a folyóirat 1907. májusi, 5. füzetében, az 507—513. lapon. A cikk szövegét az alábbiakban közöljük. A bírálatban feltüntetett lapszámok az 1907-es kiadásra vonatkoznak, mi szöglotes zárójelben közöljük a Krk megfelelő lapszámait.

»Nem minden meglepetés és kétkedés nélkül vettük kezünkbe a művet. Először azért, mert még nagyon korainak tartottuk az időt arra, hogy Jókairól életrajzot lehessen írni anélkül, hogy az elfogultság nagyító üvegén keresztül torzalakká váljék, másodsor pedig azért, mert éppen Mikszáth tollából ered, Jókai tanítványától, s az ő irányának mintegy folytatójától, kinek regényei is — elbeszélései kevésbé — körülbelül a mester fogatkozásait mutatják, csakhogy hatványozott mértékben, s Jókai fényes írói kiválóságai nélkül. De hát a hálás utód lelkesedhetik nagynevű elődjéért, s leróhatja iránta való kegyeletét. Hiszen fiatalabb korában Mikszáth már írt Jókairól. Ha nem is kapunk tudományos becsű életrajzot, megelégedhetünk amolyan regényes korrajzfélével is, amilyen pl. a Mereskovszkij Leonardo da Vincié,

mely, anélkül hogy pontos és megbízható adatokon épülne föl, mégis gyönyörűen megrajzolja hősének alakját, s oly művészettel illeszti bele kora hangulatába, hogy ololvasása nemcsak élvezettel, de haszonnal is jár, mert lelkünket fogékonyvá teszi hőse jellemének megértésére.

Mikszáth könyve, a huszonhét fejezet poétikus, fantasztikus címe is ilyen élvezetes olvasmányt ígér. Az Epilogban meg egyenesen ki-mondja Mikszáth, hogy nem volt célja szénát-szalmát összehordani, „s e gezenicét kinevezve életrajznak, elérje azt, hogy az olvasó mindent megkapjon és megtudjon, ami Jókaival történt, amit mondott és csinált, csak éppen őt magát, az egyéniséget ne kapja meg”. Ő a színtiszta igazságot kereste, „nem a fotografusféle rideg, hanem a művész igazságát”, s a sokféle Jókai közül, akiket ő s mások ismernek, lepíngálta azt, amely mindegyikhez hasonlít s egyik se egészen, az igazi, hamisztatlan Jókait, amint műveiben és élete folyamában megnyilatkozik.

Az igazság evvel szemben az, hogy Jókairól so megbízható élet-rajzot, se jellemrajzot nem kapunk, de még csak regényes korfestést sem a koráról. Mikszáth homlokegyenest az ellenkezőjét nyújtja annak, amit ígér. Az egyéniséget akarja kidomborítani, s belefojtja a részletek rajzába. De micsoda részleteket rajzol! Nem ám az életfolyamat többé-kevésbé fontos mozzanatait kutatja ki pedáns pontossággal, hanem jelentéktelen semmiségek, s a nyilvánosság elő éppen nem való magán-ügyek, lakzik, házi szokások, perpatvarok, stb. azok a motívumai, melyekből olyan írónak, mint Jókai, az életnyilvánulásait megmagyarázni s ebből az egyéniséget kifejtetni akarja. Az egész munka a lényegtelen epizódok kiszínezésének s éppen a fontos események, lényeges dolgok elnagyolt, fölületes leírásának oly zagyva tömkelege, telve lelentmondásokkal, üres, semmitmondó frázisokkal, hogy sokszor bizony Mikszáth jóhiszeműségében és tárgya komolyságában is kételkedünk. Mintha egyebet se akart volna, csak mendemondák, pletykák, szóbeszéd után Jókai gyöngéit, élete pikantériáit összekeresni, s ezeket még jobban kiszínezve, a mi szenzációra éhes közönségünknek frijvol olvasmánnyal szolgálni.

Szánalmas erőlködés hatását teszi ránk a könyv, melynek írója lelkesedni akar hőséért s tárgyáért, de nem tud, ellenben szellemeskedő, hatásvadászó hajlama minduntalan elragadja, s ahol alkalmas talajra bukkan, vígan s vakmerően szökdeltetni nyugtalan pegazusát. Jókainak se emberi, se írói jellemét ebből az életrajzból nem értjük meg, sőt még csak fogalmat se nyerünk róla. Ami gyöngcség, fogyatkozás, hiba, sőt silányság egy emberben lehetséges, az Jókaiiban szerinte mind megvan. Akaratnélküli, férfiatlan, gyöngé báb, gyámoltalan, könnyelmű, híjú, az ünneptetést s kegyeket hajhászó, ingatag, hálátlan, malacs és gyáva szájhős: ez a Mikszáth Jókaija; majd egy csomó szuperlatívusszal látja el: és egy csapásra hatalmas karakter, lángész, a legkiválóbb szellemek s legjobb, legnagyobb emberek egyike, akik valaha éltek! Gyöngé ember, rossz politikus, rossz gazda és rossz író, ki jellemezni nem tud, az embert csak a könyvből ismeri, természetes cselokvést alakjaiba öntení nem képes, aki noteszekből, feljegyzésekből, a lapok „Különfélék és vegyesek” rovataiból böngészí össze regényei

anyagút, s furcsaságokkal aggatja tele hőseit, mégis a „legmegvesztotebb író” az egész világirodalomban, s a mi elbeszélő irodalmunk ki-magasló óriása! Mikszáth Jókaija valóságos operett-hős: üres, tartal-matlan, de cifrán fel van öltöztetve.

A szerző magas talapzatra helyezi hőseit, s nem veszi észre, hogy karikatúrát állított oda. Avval védi eljárását, hogy Jókait a maga való-jában, erényeivel, hibáival együtt akarta élénk állítani, s egy Jókai szerinte megbírja az igazat, mert ha nem, akkor nem biográfia, hanem özönvíz kell az embereknek. Így persze egyszerűen el lehet intézni a dolgot, de Mikszáth ellejti, hogy ő éppen az igazságtalanság javára billenti a mérleget, amikor a gyöngeségek s hibák mellett adatokkal bizonyít, a kiválóságokat pedig megokolatlanul veti oda. Így nem növeli, hanem csak megtépázza Jókai nimbuszát. Olyan nagyszabású és jelentékeny hatású írónál egyébként, mint Jókai, nem az egyéni élet a fődolog, hanem az a hely, melyet kora irodalmában elfoglal, és külső életfolyásának egyes momentumai, emberi tulajdonságai csak annyiban bírnak fontossággal, amennyiben művei keletkezésére befolyanak, s azok megértésére szükségesek.

A Budapesti Szemle áprilisi füzetében figyelemre méltó névtelen kritika jelent meg erről az életrajzról. Utaljuk a szíves olvasót erre a cikkre, nemcsak azért, mert Mikszáth könyvéről helyes véleményt ad, hanem mivel magát Jókait is kellő világításba helyezi, s röviden, néhány lapon sokkal jobb képét adja írói egyéniségének, mint Mikszáth egész két vastok köteté, mely minden rendszer nélkül, kronológikus sorrendben, regényyszerű kiszínezéssel, apróra elmondja Jókai életét, a fősúlyt nem írói tevékenységére, műveire helyezve, hanem intim csa-ládi ügyeire.

Mikszáth bizonyára nem volt tisztában saját feladatával, mikor o munka megírására vállalkozott, mert különben ilyen vaktában, ennyi könnyelműséggel bele nem fogott volna. Sem kellő készültséggel nem bírt, sem adatokat nem gyűjtött, sőt még csak annak szükségét sem érezte, hogy legalább azt a kort megismerje, melyet jellemeznie kell; s így természetesen anyagának helyes arányaival sem törődhetett. Ki fogjuk mutatni, hogy tulajdonképpen hogyan készült ez a két kötet. De az a mód, ahogyan ő a tudás hiányát ötletességével palástolni igyekszik, tanulságos, s mindenekelőtt rá nézve jellemző. A Budapesti Szemle cikkírója egész irodalmunk kjosnylésének s kifigurázásának nevezi Mikszáth azon eljárását, amellyel 1—2 lapon Jókai kortársairól, s általában íróinkról, a legnagyobbakról is megemlékezik. Mi nem fog-juk föl olyan tragikusan a dolgot, mivelhogy egyáltalában nem árt ve-lo senkinek, ha azt mondja, hogy Jósika „magyartalan”, Eötvös „szenti-mentális és nemzetközi”, Kemény Zsigmond meg olyan az „elbeszélő válfajban, mintha az elefánt merüettet táncolna” (1). A többiek, a kisebbek, már csak arról nevezetesek, hogy maguk foltozták ruhájukat, nem vacsoráltak, mert nem telett rá, hogy emez elegáns volt s szép mint egy Adonisz, amaz csúf, mint egy faun stb. . . . íme annak a kor-nak a képe, a negyvenes évek irodalmának állapota, melyben Jókai-nak „briliáns tulajdonaival” mégis oly nehezen sikerült föltűnnie. Az ilyen léha és üres rajz éppen ezen idő hangulatáról, erről a nagyjelentő-

ségű, átalakító hatású irodalmi forradalmunkról, csak azt bizonyítja hogy a szerzőnek nemcsak hogy nincs fogalma arról a korról, melyről ír, de fogékonysága sincs annak megértésére.

Irodalomtörténeti ismereteinek megítélésére csak egyetlen jellemző példát említünk. Azt írja egy helyen, hogy Vörösmarty, Petőfi, Jókai stb. a „Csigában” szoktak összegyülekezni: „Ha a fiatalok egyedül maradtak, akkor meglevenült a Csigá, zúgott a nagy disputáktól, bohém tréfáktól. Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni a zárkózott kedélyű, mélabús Berzsenyi Dániel, hogy egy estét írók között töltsön, de elborzadva a tapasztaltaktól utazott el másnap Niklára, hogy soha többé meg ne kívánja az írői társaságot”. Tudvalevő, hogy Berzsenyi 1813-ban járt úgy Pesten, hogy itt nem jól érezvén magát, másnap búcsúvétel nélkül elutazott, utoljára pedig 1832-ben jött fel az Akadémia nagygyűlésére, akkor Fáy András háza volt az írők s politikuskok gyűlölhelye — és 1836-ban már halott volt! Nyilvánvaló, hogy Mikszáth e munkája érdekében semmiféle tanulmányt nem tett. A Jókai-irodalmat nem ismeri, s a különféle kritikai vélemények figyelembe vételét sem tartotta szükségesnek; Gyulai, Péterfy Jenő, Névy, Beöthy dolgozatait meg sem említi. Magának Jókainak műveiről is alig szól, és fejlődését, írői tulajdonságait sem méltatja. Ami kevés esztétikai fejtegetés benne foglaltatik, az idegen átvétel, dacára az Epilog azon kevély kijelentésének, hogy „a dolgok és az egyéniség megítélésére nézve csökönyös maradtam a saját fölfogásom mellett”.

Mikszáthot mindez valójában nem is érdekelte. Tudományos vagy magasabb művészi célok nem vezették, s adatok után sem nagyon törte magát. Azt mondja ugyan, hogy az adatok hitelességére nézve mindent elkövetett, a kefélenyomatokat megmutatta Gyulainak, Beöthynek, elküldte Komáromba öreg embereknek, és Szinnyeitől, Nagy Miklóstól, Hegedüs Sándortól is nyert becses közléseket — ez mind meglehet, de a forrásokra való hivatkozás mégis szemfényvesztés, mert műve, mind a két kötet, egyetlen forrás alapján készült, amelyet Mikszáth sehol meg nem említ, s ez Szabó László: „Jókai Élete és művei” c. könyve, mely még a Jókai halála évében, 1904-ben jelent meg. Elég ügyesen megírt munka, mely nem tudományos célból készült, hanem a közönség számára, az elhunyt kedves író szellemének mintegy kiengesztelésül s elégtételül azért a sok méltatlan meghurcolásért, mely életét még közvetlenül a halála előtt is annyira megkeserítette.

Mikszáth nem tett egyebet, mint ezt a könyvet egyszerűen kibővítette két kötetre. De nem úgy, hogy új anyaggal gazdagította volna, hanem úgy, hogy újból megírta ugyanazt, kiszínezve s tarkítva regénymódrá, háromszor akkora terjedelemben. Az első laptól az utolsóig nyomon követi mintáját, s a beosztáson nem változtat, se kritikát vele szemben nem gyakorol. Átveszi összes adatait s a kész ítéleteket is. Amit a magából hozzászét, az mindössze egészen jelentéktelen dolgokra (pl. Jókai atyjának Komárom városához való viszonyára) vonatkozó néhány levéltári adat, kétes értékű adomák, a rokonok feljegyzéséből vett, vagy magának Mikszáthnak személyes érintkezéseiből és tapasztalataiból merített oly alárendelt és tizedrangú

semmiségek, hogy számba sem vehetők. Ezen kívül mindent onnan vesz át és semmi olyan a könyvében nincs, ami Szabónál meg nem volna. Sőt ellenkezőleg, Szabó részletesen beszámol Jókai műveiről, írói fejlődéséről, jelentőségéről; ismerteti a róla való főbb véleményeket; s igyekszik kidomborítani egyéniségét, jellemét: közli műveinek időrendbeli bibliográfiáját, amit Mikszáth mind elhagyott, illetőleg olyanoknak az elmondásával pótolta, amik szerinte bizonyára jobban vezetnek hőse lelkéhez, belső egyéniségének megértéséhez mint a művei. Hogy pl. mit ettek a keresztelőjén, micsoda társasjátékokat talált ki; miként szokott tanulni, hogyan küzdött folytonos pénzzavarral, hány-szor mosattak a házában, és micsoda rabláncon tartotta szegényt otthon az ő háromfejű „Cerberusa“, Laborfalvi Róza.

A Budapesti Szemle cikkírója említi, hogy Mikszáth könyvében csak két helyen méltatja Jókai írói működését, s ebben a fejezetben: „Hogyan fakad a rügy, a bimbó és a rózsza“, a dolgozás-módját tárgyalja. Nos, hát ezt is Szabótól veszi át, s csak azt, amit itt talált, vázolja Mikszáth olyan „belletristára valló szabadsággal és önkénnel“. Innen veszi az összes idézeteket, úgy, ahogy itt vannak, s csak azokat, amelyek itt megvannak. Sőt alig változtatott átvételeket közöl, a forrás megnevezése és idézése nélkül, mint a sajtóját. Íme néhány példa:

Szabó

A „tizek“ erre az udvarias kérdésre április 8-ikán szintén udvariasan válaszoltak; válaszuk, melyet az Irodalmi Ór április 12-ikén közölt így szólt: stb. (88.)

Bort nem ivott se Petőfi, se Jókai. Este rendszeren otthon szoktak lenni, együtt teázta és beszélgettek, s vagy a saját műveiket olvasták föl egymásnak, vagy a francia költőkből olvastak. (94.)

Petőfi közreműködése az Életképeknél csak annyiból állott, hogy verseket írt a lapba, s ezért havi száz forint fizetést kapott. A szerkesztés minden gondja és munkája Jókaié maradt továbbra is. (105.)

Pünkösöd hétfőjén este az olasz katonák föllázadtak a Károlykaszárnyában. Nagy mozgalom

Mikszáth

A „tizek“ erre az udvarias kérdésre április 8-ikán szintén udvariasan válaszoltak; válaszuk, melyet az „Irodalmi Ór“ április 12-én közölt, így szólt: stb. (I. 151. [Krk 18. köt. 103.]

Bort nem ivott se Petőfi, se Jókai még akkor, ezen kívül utóbbi nem is pipázott. Este rendszeren otthon szoktak lenni; együtt teázta és beszélgettek, vagy felolvasták egymásnak, amit napközben írtak. (I. 161. [Krk 18. köt. 109.]

Petőfi közreműködése csak abból állott, hogy verseket írt az Életképekbe s ezért 100 forint havi fizetést kapott. Egyéb szerkesztési gond maradt a Jókai vállán. (I. 193. [Krk 18. köt. 130.]

Az olasz katonák pünkösöd hétfőjén este fellázadtak a Károlykaszárnyában. Nagy mozgalom

volt az utcákon s Jókai hazasietett a nemzetőri kardjáért. Petőfi, aki már lefeküdt, kikiáltott neki, hogy mi történt? Petőfiné kisietett a konyhába s kérve-kérte Jókait, hogy férjét ne vigye magával. Jókai teljesítette is a kérést: magával vitte a ház egyetlen kapukulcsát s kívülről bezárta maga után az ajtót. Petőfi tehát, aki még az ablakból is kiabált a távozó Jókai után, nem mehetett ki a házból. Ezen másnap reggel összevesztek s Jókai elköltözött Petőfiéktől a Hatvani utcába, abba a házba, ahol Laborfalvi Róza lakott. (108.)

A radikális „Március 15-iko” hevesen megtámadta Jókait s szerkesztője, Pálffy Albert, azonnal visszakérte tőle a Pesten kölcsön adott száz forintot. (130.)

Madarász azzal védekezett, hogy pártjával elfogadtatott egy törvényjavaslatot, amely szerint halállal büntetendő mindenki, akire gyanú van, hogy az ellenséggel cimborál. A törvényjavaslatnak az volt a nyilvánvaló célja, hogy Jókait eltegyék láb alól. (132.)

„Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát, szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral, mely régebbi regényirodalmunkat jellemezte.” (Gyulai) (213.)

Egy hónapig fel volt kavarva az egész terület békessége; a nép-

volt az utcákon. Jókai hazajött a nemzetőri kardjáért. Petőfi, aki már ágyban feküdt, kikiáltott neki, kérdezte, mi történt. Petőfiné azonban kisietett a konyhába s kérte Jókait, hogy a férjét ne vigye magával, mire Jókai szó nélkül távozott s magával vitte a ház egyetlen kapukulcsát, kívülről zárva be a kapuajtót. Petőfi sejtett valamit, még az ablakból is kiáltozott utána, de Jókai úgy tett, mintha nem hallaná. Másnap a kis tréfát, mely különben lovagi szolgálat is volt „Juliskának”, oly mértéken felüli ingerültséggel tette szóvá, hogy Jókai sértődve rögtön áthurcolkodott onnan a Hatvani utcának abba a házába, ahol Laborfalvi Róza lakott. (I. 195. [Krk 18. köt. 131.]

Pálffy Albert radikális lapja, „Március tizenötödike”, hevesen megtámadta Jókait és a szerkesztő gyerekes módon rögtön visszakövetelte a kölcsön adott száz forintját. (I. 234. [Krk 18. köt. 155.]

Madarász László, mint a megsebzett vad, rohamra készült; egy törvényjavaslatot fogadtatott el lázas gyorsasággal a pártjával, mely szerint halállal büntetendő mindenki, akire gyanú van, hogy az ellenséggel cimborál. E guilottine-ízű javaslatnak az volt nyilvánvaló célja elsősorban, hogy Jókait eltegye láb alól. (I. 244. [Krk 18. köt. 161.]

Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát... s ez az elbeszélési bravúr teljesen elsöpörte az eddigi értekező, nehézkes vagy szónokias előadási modort. (II. 77. [Krk 19. köt. 54.]

Egy hónapig fel volt kavarva az egész főváros. Népgyűlések,

gyűlések egymást érték s a jelöltek és kortesek éjjel-nappal agítottak. (177.)

A választás napján este tíz óraker Jókainak 28 szavazattöbbsége volt. — Az utolsó Jókai-párti szavazókat a kortesek vállukon vitték végig a Király utcán, a Lövdöde nagytermében levő választási helyiségbe. (177—178.)

1872-ben politikai körutat tett az országban s az agitációs út diadalúttá fejlődött. A vasúti átlomásokon mindenütt ezrekre menő sokaság fogadta s ahová Jókai elment, ott megvetette lábát az ellenzék. „Különös bájt kölcsönzött az ünnepségnek, — írja erről a körútról egy régi publicista, — hogy a városok előkelő hölgyei vezették a küldöttségeket... stb. Soha még embert így nem ünnepeltek Magyarországon...” (264.)

Ilyen apparátussal készült Mikszáth könyve. Szomorú dolog, mikor egyik legjobb nevű írónkra rá kell sütni a plágiumot.

Egyébként Mikszáthnak — s most természetesen csak a mai Mikszáthról beszélünk, nem a régiről, a sok józú, kedves történet páratlan elbeszélőjéről — csak a híre nagy és felfűjt. Magasztalják a stílusát és a nyelvét, pedig újabb regényeiben és novelláiban sem eredetiség, sem zamat nincsen: a stílusa affektált, keresett, a nyelve triviális. Novelláihoz, vidéki történeteinek köznapiságához talán illik ez az elbeszélői mód, az ételekből vett hasonlatok („Jókai tárgyaival az incsiklandozó francia főzés- és tálalás-művészet embero...”), elferdített s ízetlen idegenszók: flanc, stikli, írógégyek herbergje, facér újságírók, stb. meg az ilyen kifejezések: „herélni, amputálni a regényt”, „a halhatatlanság kapujánál virágzó ócskaruhaüzletek vannak” — de komoly munkában helye nem lehet. Germanizmusokban is bővelkedik: „a tanügyi rovat összecsinálója”, „messze kisebb író”, „mi a legújabb Jókairól?”, „felülni neki”, stb. Általában oly gondatlan, pongyola a nyelve, felületes és következtelen a helyesírása, hogy könyvének érdeméül még azt sem tudhatjuk be, hogy jól van megírva. Értéke nulla. És ezért a munkáért Mikszáth a kiadótól, úgy mondják, 20 ezer korona honoráriumot kapott!«

A durva hangú, irigykedő cikk alatt olvasható *Kiss Imre* aláírás álnév: *Miklós Ferenc* középiskolai tanár használta — ma már nem tudni mi okból — ezt a nevet. (L. Gulyás Pál: Magyar írói álnév

menetek, vonulások, verckedések egymást érték. (II. 110. [Krk 19. köt. 76.]

A választás első napján este 10 óraker Jókainak 28 szavazattöbbsége volt. — Az utolsó szavazókat már vállukon vitték végig a Király utcán a lövdödébe, a tömegek orkányszerű éljenzése mellett. (II. 111—112. [Krk 19. köt. 76—77.]

1872-ben a Lónyay-kormány ellen indított nagy agitáló körúton is mindenütt rajongó lelkesedéssel fogadták. A vasúti indóházaknál ezrekre menő közönség várta. „Soha még így embert nem ünnepeltek, — írja orról a körútról egy régi publicista, valószínűleg nem minden túlzás nélkül; — a városok hölgyei vezették a küldöttségeket...” stb. (II. 114. [Krk 19. köt. 78.]

lexikon. Bp. 1956. 254.) Miklós 1869-ben született, középiskolai tanulmányai után 1890-ben az Államvasutak szolgálatába lépett és ott tevékenykedett 1897-ig. Akkor beiratkozott a pesti egyetem bölcsészkarára és 1901-ben tanári oklevelet kapott. Doktori disszertációjának címe: *A drámai hármasegység*. 1902-ben tagja lett a Budapesti Philológiai Társaságnak és ugyanabban az évben két ismertetést írt a társaság folyóiratába, az Egyetemes Philológiai Közlönybe (*Antológia a XIX. sz. francia lírából* c. műről és Gellért Jenő *Vörösmarty Mihály élete és költészete* c. könyvről) 1904-ben egy német nyelvű művet ismertetett, majd 1905-ben egy saját névvel jelzett ismertetés mellett Vadnay Károly *Irodalmi emlékek* c. könyvről írt Kiss Imre néven egy semmitmondó ismertetést. Az 1906-os évfolyamban, ugyancsak Kiss Imre álnéven Pápay József *Osztyák népköltési gyűjteményéről* írt a tartalom szolid bemutatására szorítókozó ismertetést. Ilyen előzmények után jelent meg 1907-ben a rosszindulatú, Mikszáthot támadó írása.

A plágium-vád néhány következtetésre készlet. A cikk szövege is utal a Budapesti Szemlében megjelent írásra, megfogalmazásával mintegy folytatásának, kiegészítésének tünteti fel »szenzációs« megállapításait. Tehát ez arra mutat, hogy a korabeli szakkörök bizonyos csoportjának véleményét fejezte ki mindkét cikk, azaz az álneves cikkek vagdalkozó hangjának az adta meg a lehetőség, hogy maguk mögött éreztek egy bizonyos kört vagy személyeket.

A plágium-vád során megvédett Szabó László, szegedi származású fiatal újságíró. Újságírói pályájának állomásai: Szegedi Híradó, Budapesti Hírlap, Pesti Napló (1898–1901), majd újból a Budapesti Hírlap. Ügyestollú, fürgé újságíró lehetett, aki minden előképzettség nélkül írt filozófiai és pszichológiai problémákról (*Kalandozások a filozófia országába*. 1894; *Az ismeretlen és a lelki problémák*. 1900), ugyancsak minden szakképzettség nélkül állította össze a *Jókai élete és művei* című kiadványát. Célját és igényét előszavában a következőkben foglalta össze: »E könyvnek nem célja, hogy történeti kritikával frott életrajza legyen Jókainak . . . Föl fog tűnni az olvasónak, hogy maga a szerző aránylag keveset beszél, s említett forrásaival szemben kevés kritikát gyakorol. Mindkét dolognak egyszerű a magyarázata. Szerencse a magyar irodalomra nézve, hogy Jókairól úgy ő maga, valamint több rokona, barátja és ismerőse tömördek följegyzést hagyott hátra az utókornak. E rengeteg anyagot még senki sem hordta össze, s az anyag nem is férne el egy pár kötetbe. Az értékes följegyzésekből azonban azokat, melyek Jókai való egyéniségének föltüntetéséhez szükségesek, kénytelen volt a szerző fölhasználni, s fölhasználta azokat eredeti formájukban, a közvetlenség kedvéért, hogy annál üdőbb legyen az a kép, amelyet Jókairól e könyv rajzol, Jókai önéletrajzi adataival szemben pedig a különben igen könnyű kritika hiányát megmagyarázza az, hogy ma, amikor az egész magyar nemzet szeretete Jókai iránt még nagyon élénk, Jókai önéletrajzait ízről-ízre szedni és a kutatóknak mikroszkópjával vizsgálni, nagyon kegyetlen dolog volna.« (I. m. 5–6.)

Szabó László könyve 1904 októberében jelent meg. A kritika mint haszonnal forgatható anyag-gyűjteményt fogadta. A Budapesti

Hírlap — tehát a könyv megjelenését biztosító vállalat, és amelynek szerkesztőségéhez ebben az időben Szabó László is tartozott — a következtöket írja ismertetésében: »Nem kritikai életrajz ez, hanem ismertető. Elbeszélése Jókai élete eseményeinek és ismertetése mindannak a körülménynek, mely életéhez fonódik.« Az ismertetés végső megállapítása: »A könyv segédforrása mindenkinek, aki Jókairól bármit írni akar . . .« (Budapesti Hírlap, 1904. 293. sz. okt. 23.) Szabó könyvéről az Egyetemes Philologiai Közöny is közölt 1905-ben ismertetést. Erre a beszámolóra Kiss Imre is utal, de csak az elismerő szavakat idézi fel, pedig két évvel korábban Császár Ernő megállapította; hogy »a szerző forrásai Jókai rendkívül nagyszámú önéletrajzi adatai s a kortársak följegyzései. Becseseknek látszanak ezek az adatok, de kérdés, igazán azok-e . . .« (I. h. 715.) »Tehát a cél — vonja le következtetését Császár —, melyet a szerző művével el akart érni, már a priori elérhetetlen volt . . . Ismételjük, a munkát; mint történeti művet alapjában elhibázottnak tartjuk, de örömmel kell azt is jelentenünk, hogy mint irodalmi mű derék munka . . .« (Uo. 717.)

E tényekhez még annyit kell hozzáfűznünk, hogy Szabó László könyve összeállításakor nagy »eredménnyel« használta fel a tíz évvel korábban, az 1894-es Jókai-jubileumkor Kőrösi László szerkesztésében megjelent Jókairól szóló *Korrajzok* című könyvecskét, annak bizonyos részleteit — minden külön forrás-megjelölés nélkül beleillesztette saját könyvébe, más helyütt pedig a Nemzeti Kiadás 100. kötetében Szinyeyi József által összeállított kronológiát »ötvözte« művébe. E tények világosan meghatározzák Szabó László könyvének eredetiségét és forrásértékét.

Az Egyetemes Philologiai Közönyt ezek a tények nem érdekelték, célját, MK megrágalmazását, minden eszközt igénybevéve el akarta érni és ez ideig-óráig sikerült is.

Az Egyetemes Philologiai Közöny támadására először a *Fogaras és Vidéke* figyelt fel és a lap hasábjain helyt adott Kiss Imre vádaskodásának. A Fogaras és Vidéke MK képviselői kerületének székhelyén, Fogarason megjelenő heti lap volt, amely 1903-ban MK vezércikkével indult meg. A képviselő és kerülete között 1906-ig harmonikus volt a viszony. A következő időszakban kapcsolatuk megromlott, MK keveset törődött kerülete apró-cseprő bajaival, vagy legalábbis kevesebbet mint amennyit választói megkívántak tőle. (L. részletesebben: Bisztray Gyula: Mikszáth és a kerülete. Tükk, 1939. május. — Kötetben: B. Gy.: Író és nemzet. Bp. 1943. Révai kiad. 302—322.) 1907-ben még tovább romlott a helyzet: Fogaras új főispánt kapott. A korábbi főispán Bauszern Guidó, MK-nak jóbarátja volt. Az új főispán, a 27 éves Széll József (Széll Kálmán miniszterelnök unokaöccse) »az erős kéz politikáját« akarta képviselni — és MK helyett tulajdon apját, Széll Ignác földművelésügyi államtitkárt akarta megválasztatni. A helyi lap is szerkesztőt cserélt: Halmy Gyula gimnáziumi tanár, MK nagy tisztelője távozott, s Bodnár József megyei levéltárnok az új szerkesztő mindenben Széll József kedvében járt. A képviselő és a kerülete között megromlott kapcsolat eredménye

volt tehát az, hogy a Fogaras és Vidéke 1907. június 16-i, 24. számában *Szenzációs leleplezés* címmel az alábbi cikkecskét tette közzé:

»Mi, fogarasiak eddig Mikszáthot mint képviselőt nem becsültük sokra, úgyhogy egy fabatkát sem adtunk volna érette, mint emberért, hanem mint író előtt levettük a kalapot. S íme, előbb a „Budapesti Szemlében”, most pedig az „Egyetemes Philologiai Közlöny” XXXI. évfolyam, V. füzet, 1907. május havi számában, — a tanárvilág egyik legkiválóbb szakfolyóiratában — *Kiss Imre* az 507. oldalon a sárga földig lehúzza *Mikszáth* Kálmán „Jókai Mór élete és kora I—II.” kötetes munkáját, sőt szóról-szóra kimutatja könyve sok helyéről, hogy az *plágium*!! *Szabó László*: „Jókai élete és művei” című munkájából. S mély tudással megírt cikkét *Kiss Imre* azzal végzi: „Szomorú dolog, mikor egyik legjobb nevű írónkra rá kell sütni a *plágiumot*!... Általában oly gondatlan, pongyola a Mikszáth nyelve, felületes és következtelen a helyesírása, hogy könyvének érdemül még azt sem tudhatjuk be, hogy jól van megírva. Értéke: nulla. És ezért a munkáért Mikszáth a kiadótól úgy mondják 20 ezer korona honoráriumot kapott.” Valószínűleg ezzel a munkájával akart főrendiházi tag lenni, de nem sikerült.

Nem *mi* téptük le homlokodról,

Magad tépted le a babért!...

Reméljük, hogy ezek után csak Mikszáth rehabilitálni fogja magát, vagy ezt is agyonhallgatja, mint sok mást!†

A hetilap nem elégedett meg e rosszindulatú gúnyolódással, hanem két hét múlva megjelentetett újabb cikkével igyekezett a figyelem előterébe állítani MK személyét:

»Mikszáth Kálmán „Jókai” című munkájában azt írja egy helyen, hogy *Vörösmarty, Petőfi, Jókai* stb. a „Csigában” szoktak összegyülekezni: „Ha a fiatalok egyedül maradtak, akkor megelevenült a Csigá, zúgott a nagy disputáktól, bohém tréfáktól. Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni a zárkózott kedélytű, mélabús *Berzsenyi* Dániel, hogy egy estét írók között töltsön, de elborzadva a tapasztaltaktól utazott el Niklára, hogy soha többé meg ne kívánja az írói társaságot!”

Tudvalevő, hogy *Berzsenyi* 1776-ban született és 1813-ban járt úgy Pesten, hogy itt nem jól érezvén magát, másnap búcsúvétel, hirtelen elutazott. 1813-ban pedig *Vörösmarty* — 1800-ban született — csak 13 éves volt. *Petőfi* és *Jókai* még akkor nem is éltek, mert *Petőfi* 1823-ban, *Jókai* pedig 1825-ben született. *Berzsenyi* Dániel utoljára 1832-ben ment fel az Akadémia nagygyűlésére, akkor *Petőfi* 9, *Jókai* pedig 7 éves volt. S így bizonyára még nem igen jártak a „Csigába!” 1836-ban pedig *Berzsenyi* már meghalt.

Így tehát *Berzsenyi* nem ismerhette a 13 éves *Petőfi*t s a 11 éves *Jókai*t, mint kis iskolás nebulókat!† (Fogarás és Vidéke, 1907. június 30. 26. sz. *Mikszáth* tévedése.)

Az Egyetemes Philologiai Közöny májusban megjelent támadására *A Nap* című esti lap 1907. július 10. 163. számában, a 7. lapon

megjelent *Mikszáth levele* című közleményo hívta fel a figyelmet és váltotta ki a sajtó heves reagálását. A cikk a következő szavakkal vezeti be MK írását: »Mikszáth Kálmán, az illusztris író ellen feltűnő támadást közölt az Egyetemes Filológiai Közlöny egyik utóbbi száma. Kiss Imre bíráló cikket írt Mikszáthnak Jókai élete és művei [sic] című hatalmas új munkájáról s a kritikában plágiummal vádolja meg az író. Azt állítja, hogy Mikszáth egyes sorokat, sőt egész részleteket minden változtatás nélkül vett át egy Jókairól szóló, korábban megjelent könyvből. A kritika aztán hevesen kikel az ellen is, hogy Mikszáth ezért a munkáért húszezer korona honoráriumot kapott. A vádaskodás és a támadás dolgában most Mikszáth Kálmán levelet írt A Nap-nak, amely így hangzik: . . . « MK levelének szövegéhez az újság még a következő záró sorokat fűzi: »Örömmel adjuk át a nyilvánosságnak a nagy író érdekes levelét. És lehetetlennek tartjuk, hogy bárki is hitelt adjon a rosszindulatú aknamunkának, amelyek Mikszáth Kálmánnak dicséretekre nem szoruló írói egyéniségét akarják megközelíteni.«

A Napban közölt Mikszáth-nyilatkozatnak sajátos — és hitelesen ma már nehezen rekonstruálható — története van. 1913-ban *Hajdu Miklós*, A Nap volt szerkesztője a *Magyar Figyelő* május 13-i, 10. számában (272—77.) *Mikszáth egy plágium-vádról* címen az alábbi bevezető sorokkal egy Mikszáth-levelet tett közzé: ». . . Hat esztendeje annak hogy megjelent Mikszáth Kálmánnak a Jókai Mór élete és kora című munkája. A tárgyilagos kritika megállapította, hogy a Jókai-monográfia hibái és fogyatkozásai mellett is nagyszerű írói monumentuma a mesemondás magyar fejedelmének. Nem pusztá esztétikai méltatás, de a regényíró életregényo is. Tehát adatgyűjtemény is. Az adatokat, a történéscket pedig valahonnét csak venni kell: tiszta sor. Van, aki mégis másképp gondolkodik. Alig jelent meg a Mikszáth Kálmán Jókai-könyve, jön hozzám, A Nap szerkesztőségébe egy okulárés, szigorú ember és nem kisebb szennációval vezeti be a vizitjét, mint ezzel: — Mikszáth Kálmánt akarom leleplezni. Mikszáth plagizált! Amit mondok, azt bizonyítom és vállalom érte a sajtóügyi felelősséget.

Hát ez súlyos kijelentés. És a vádló (persze megnevezte, igazolta magát) menten elő is szedte a bizonyítékokat, — ő legalább bizonyítékoknak nevezte a Jókai-könyv megkékeruzott részeit, meg más források többé-kevésbé hasonló tartalmú Jókai-adatait. Mindezek tetejébe pedig clóvette a vádiratot, egy ugyancsak kemény cikket, amely arról szólt bizony, hogy Mikszáth plagizál. (Valóban szőgyenlem, hogy a nagy humorista megtréfált és lefőzött riporter-i leleményben. A levele csak úgy odavetve fedi fel, hogy hiszen a leleplezés mögött fogarasi helyi politika motoszkál. A cikk az ellenfél kortesének a portájáról került ki: legalább is a kéziratpapír arra vall. Ez a Mikszáth Kálmán saját Conan Doyle-i megállapítása.) A leleplezés közlését — bocsássa meg a cikkíró — nem ígertem meg. Ellenben fölajánlottam a vádlott meghallgatását.

Nyáridő volt. Dyenkor Mikszáth évek óta Rohitschban issza a Styriát. No meg pipázik a kurdirekció legszebb tölgye alatt. (Most

már emléktábla hirdeti itt a magyar író karinthiai vizitjeit.) Elküldtem — a leleplező cikk írójának tudtával, de nevének elhallgatásával — a plágiumról szóló vádiratot Rohitschba. És pár nap múlva nevezetes választ hozott a posta. Kimerítő, nagy levélben válaszolt Mikszáth.

A levél utóirata, amint látni méltóztatik, tetszésemre bízta, hogy nyilvánosságra hozzam-e a választ, vagy sem. Úgy találtam helyesnek akkor, hogy a levelet nem publikálom. Mivelhogy Mikszáth nemcsak író volt, de politikus is. Még hozzá akkor egy megbukott politikai párt katonája. Félrcérthették és félremagyarázhatták volna hát a dolgot, az egész ügyet így ad acta tettem.

Most azonban mulasztás volna, ha ezt a sajátos érdekességű, sok tekintetben egészen különös Mikszáth-levelet le nem közölném. Kétségtől olyan részlet ez is, amely figyelmet érdemel, amikor írói arculatát akarjuk a maga teljességében rekonstruálni.»

Ha összevetjük a Hajdu Miklóstól közölt levelet A Nap hasábjain az 1907. július 10-1 számban megjelent Mikszáth levél szövegével, kitűnik, hogy a két Mikszáth-levél szövege azonos, pontosabban a Hajdu Miklós közölte hosszabb, teljesebb; az azonos szövegtestben azonban bizonyos javítások találhatók A Napban közölt részletben. A Nap-beli javítások többsége az újságírói munka felületességéből származik, egy javítása azonban arról árulkodik, hogy tudatos változtatás eredménye. Ez a mondat a Hajdu-féle, autentikusabb közlésben a következőképp hangzik: »Ha az a névtelen író, aki engem támad, irigyli tőlem a húszezer forintos honoráriumokat . . .« A dőlt betűvel szedett rész A Nap hasábjain »ez az író« szövegre módosult. Ezt a változtatást döntő bizonyítéknak tekinthetjük. Mert Hajdu Miklós abban tévedett, hogy a tőle közölt levél kiadatlan, mert mint tudjuk, megjelent A Nap hasábjain. Az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a Hajdu-féle kommentárnak a levél keletkezésével kapcsolatban előadott története valóban megtörtént, vagyis a Kiss Imre-féle, az Egyetemes Philológiai Közlönyben megjelent cikktől függetlenül, vagy annak hatására *más is* (hogy ki és milyen formában, ezt egyelőre adatok hiányában nem tudjuk megfejtani) *megtámadta Mikszáthot*. Ezt a támadó cikket küldte el Hajdu a nyaraló írónak és erre válaszolt MK — mint az alább bemutatott levél keltezéséből kitűnik — 1907. július 3-án. Ha számításba is vesszük, hogy Mikszáth »rossza« levélíró hírében állt, ebben az esetben ezt a körülményt számításon kívül kell hagynunk, hiszen az író a legközvetlenebbül érintő kérdésről tudósította Hajdu. Tehát a levelet a támadó cikkel együtt legkorábban 1907. június utolsó tíz napjában kaphatta kézhez Mikszáth, akkor, amikor az Egyetemes Philológiai Közlöny májusi száma már rég megjelent. Mikszáth július 4-én kelt levelét A Nap szerkesztősége július 7-én vagy 8-án megkaphatta, és bár a lap szerkesztősége Mikszáth kesernyés hangú megjegyzésének hatására lemondhatott arról, hogy a levél megírását kiváltó támadást Mikszáth soraival egyidőben leközlje, de azt az alkalmat megragadta a szenzációra vadászó lap, hogy a levélnek az utóiratban meghatározott részét mint a Kiss Imre-féle támadásra adott választ közé tegye. Ezt a feltételezést alátá-

masztja a már előljáróban jelzett önkényes szövegmodosításon kívül az is, hogy Mikszáth levele sehol sem nevezi meg, név nélkül említi támadóját.

Mikszáth levelét Hajdu Miklós szövege nyomán tesszük közzé, a következő nyomdatechnikai eszközökkel: antikva, tehát álló betűvel közöljük a levélnek azt a részét, amely 1907-ben megjelent A Nap hasábjain, kurzív, azaz *dólt* betűvel közöljük azokat a részleteket, amelyek kimaradtak az újság közléséből, ill. amelyeket az újság téves olvasat vagy szándékos javítás miatt megváltoztatott. Az utóbbi esetekben ékzárójel (< >) közé illesztjük azokat a szavakat, amelyeket az újság a megváltoztatottak helyébe illesztett. A levél szövege tehát a következő:

„Rohits, július 4.; 1907.

Igen tisztelt kollegám!

Mindenekelőtt köszönöm szíves előzékenységet, mellyel nekem a támadó cikket beküldötte, hogy arra feleljek. De én nem kívánok arra felelni. Hiszen oly brutális az és annyira embervadászat, — hogy azt nem lehet párbaíjú avatni, ahol vélemény vélemény ellen menne.

Inkább az ön lekötelező levele iránti udvariasságból trom e sorokat, mintsem cáfolatul. Szíveskedjék elolvasni Jókairól írt könyvemet s ha ön és Braun Sándor t. kollegám azt gondolja, hogy engem harmincöt éves küzdelmes írói pálya után, amellyel nem is dicstelenül kijelölök, is szolgálom a magyar kultúrát, névtelenül akárki joggal nevezhet „irodalmi zsebmetszőnek”, tessék közzétenni a névtelen cikket, mely mint a levélpapír háta tanúsítja, fogarasi volt ellenszempont valamely kortesétől, tehát politikai gyűlöletből sarjadzik. Nekem nincs módom annak megjelenését meggátolni és nem is kérem, hiszen azt is ki lehet nyomtatni valakinek, ha tetszik, hogy embert öltem.

Hogy Jókairól írt könyvem jó-e vagy rossz, annak a megítélése nem rám tartozik. A sajtó jónak találta. De ha rossz is, hát hiszen rossz könyvet is szabad írni. Ez a jog vele születik az emberrel. Hogy mennyi honoráriumot kaptam érte egy *magán* (magyar) kiadótól, ez, azt hiszem, nem tartozik senkire. Annyira talán mégsem állhat az ember a nyilvánosság ellenőrzése alatt, hogy azért is megtámadhassák, ha a búzáját drágábban adja el, vagy nagyobb napszámot kap a munkaadójától. Ha az a *névtelen író* (ez az író), aki engem támad, irigylitől a húszezer forintos honoráriumokat, melyekkel szerinte a könyveimet fizetik, mért nem plagizál ő is, mint ahogy én plagizálok harmincöt esztendő óta mikor az *olyan jó jövedelem*.

A plágium vádjához jutva, ebben (abban) csakugyan van valami. A Jókai életrajzához tényleg sok *más-más* (más) írónak munkáját használtam fel, részint olyanokét, akiket felsoroltam, részint olyanokét, akiket fel se soroltam.

Az életrajz nem lévén költött mű, azt nem lehet pusztán invencióból, fantáziából írni. A biográfiát úgy írják, hogy minden adatot, minden könyvet felhasznál az író, másképp nem is lehet. Hiszen biográfiát olyan régi alakokról is írnak, akiknek az életrajzíró az életrajzíró *egy szóval* sem tud többet, mint amennyit már megírva talált.

Természetes tehát, hogy én is felhasználtam minden lehető könyvet, nyomtatványt, kéziratot Jókai megírásához. S ezek közt a Szabó László könyvét is.

Szabót én személyesen nem ismerem, de ha jól tudom, ő volt megbízva a Révai kiadó cég által, hogy számomra köz-könyvtárból minden lehető adatot összeszedjen és leírjon. E jegyzeteket, melyeknek sok hasznát vettem, tényleg megkaptam a kiadótól, valamint a Szabó könyvét is, mely mint egy csomó más ilyen alkalmi könyv, a Jókai temetésekor készült s azokat a közleményeket tartalmazza, melyek a ravatalozás és temetés ideje alatt a napi sajtóban, részint mint életrajzi adatok, részint mint régi kritikák, adomák, apróságok, visszaemlékezések megjelentek, ezeknek hirtelen való összeollózása a Szabó könyve, s tartalma jó részben áll olyan dolgokból, melyeket különböző időkben, különböző lapokban (*többi közt a Braun Sándor kollegám hajdani lapjában, a Budapesti Naplóban*) én írtam Jókairól.

Mint valamennyi ez alkalommal *napi* megvételre kiadott könyvet, úgy a Szabó könyvét is tényleg használtam az életrajz megírásánál, hol mintegy együtt találtam a temetéskor szinte soha véget nem érő tömérdek *lapközleményt*. Bizonyosan akadnak tehát adatok, melyeket onnan vettem, de amit idézni fölöslegesnek *kelte tartanom* <tartottam>. Hogy mit kell idézni, mit nem, azt magam ítélem meg. Hogy Jókai 1825-ben született, azt például a Pallas lexiconból vettem, de azért mégsem idézem a Pallas lexicont, mert Jókai akkor is 1825-ben született volna, ha *azt* <ezt> a Pallas lexicon meg nem írja.

Lehetnek tehát egész sorok és kikezdések, melyekben ugyanazonos a szöveg az én könyvemben és *másokéban szórul-szóra s így* Szabóéban is, de csak ott, ahol valamely referádeszerű fordul elő, de nem ott, ahol jellemzés, vélemény vagy megítélés. Mert hogy Jókai a *Stáció utca* <Sturm utca> annyi és ennyi számú házban lakott, melynek ennyi és annyi ablaka volt, ez bizonyosan az én könyvemben is úgy áll; mint a Szabóéban. Annyi „eredetiség” csakugyan nincs már bennem; hogy egy új házba lakosítsam ki hőszömet.

Mondjuk pl., ha a Szabó könyvében úgy van leírva a terézvárosi követválasztás az egykori hírlapok referációjából, hogy: „delfelé ingadozott a Jókai többsége, de *akkor Tenczer Pál egyszerre megérkezett száz lelkesült választóval*” <ekkor megérkezett Tenczer Pál száz lelkesült választóval>, mondom, ahol *netalán* ilyesmi van bent; az bizonyosan ugyane szavakkal van az én könyvemben is; mert föl kellett tennem, hogy ezt egy

„szemtanúi” írta, s ezt módosítani vagy ebbe „egyéni ízt” koverni csak a történelmi hűség rovására esnék.

Hogy a Szabó László munkáját s még egyéb munkákat, melyeket az életrajz megírásnál használtam, nem említtem meg azon sok között, melyeket megemlítettem, annak oka abban van, mert ezekből semmi olyat nem vettem át, amit jelentékenynek tartanék. Hiszen amit a Szabó munkájából használtam, az nem az övé, az az egykorú vagy az akkori lapok referádéja. Szabó munkája nem is készült olyan igényűnek, hogy idéztessek, hiszen akkor sok helyütt magamat kellett volna jorrásul megneveznem.

Egyébiránt, noha soha sem voltam pöffeszkedő, mégsem képzelem, hogy akadna *irodalommal* (irodalummal) foglalkozó okos ember Magyarországon, aki engem olyan tehetségtelen embernek tartson, hogy kezdő írók összehányt dolgaiból plagizálok s még arra se vagyok képes, hogy más szavakkal adjam elő, amit elhódítottam nagy gondolataikból.

De nem is erről van itt szó, ahogy én nézem. A nagy járványról van itt szó. Hogy miután már apródunkint agyonütögettük a politikusainkat, hát üssük agyon az írókat is. Minek nekünk. Ne legyenek azok se. Hát én már nem vagyok.

Mikszáth Kálmán.

E leveletem csak magánlevélnek tessék tekinteni, melyet udvariasságból írtam, hogy a szerkesztőséget, mely szívélyes volt hozzám a cikk elküldésével, ne hagyjam válasz nélkül. Oly durva dologra én nem felelhetek. Felelni csak akkor felelhetnék, ha tisztességesebb hangon volna írva. Ha jelen felvilágosításom ducára is kiadnák, s ha megfésülve, tisztességesebb hangon jelenne meg, abban az esetekben, de csakis abban lehet kiadni leveletem feleletül a harmadik kikezdéstől kezdve.

Szívélyes üdvözzel maradtam viszonzulásig híve

Mikszáth Kálmán

Mint már említettük MK-nak A Nap 1907. július 10-i számában megjelent nyilatkozata ráirányította a figyelmet Kiss Imre támadó cikkére. Már a következő nap, július 10-én (itt említjük meg, hogy A Nap esti lap lévén, előre datálta számait, tehát a július 10-i dátumot a fejlcén hordozó szám július 9-én került ki az utcára) a *Szegedi Napló* július 10-i, 162. számában, a 6. lapon *Mikszáth válasza egy plágiumvádra* címmel szószerint közli A Nap bevezető kommentárját és idézi a MK levelének utolsó két bekezdését.

Ugyancsak július 10-én jelent meg az *Alkotmány* ismertetése MK Jókai-életrajzáról, amelyben már reflexiókat fűztek az író leveléhez. Ezért ezt az írást itt közöljük. A cikk szerzője: *gd [Friedreich István]*.

»Ez év első felében jelent meg a Révai testvérek kiadásában Mikszáth Kálmánnak Jókai Mórról írt 2 kötetes munkája. Tipikus Mikszáth-munka ez a két kötet. Kedves, szellemes, telve van a magyar közélet pompás leírásával, anekdotákkal, jellemző csattanós mondá-

sokkal. Ha nem Jókainak nevezné műve hőst, vagy ha nem lépne elé a komoly történetíró szerepében, hanem csak amolyan Mikszáth-tól már megszokott félig igaz, félig költött korképet, karcolatsorozatokat akarna adni, akkor e munka egyike lenne az ő legmulatságosabb könyveinek. Akkor nem keresnők benne Jókainak, az írónak s a nagy események részeseinek hű képét, hanem megelegednénk, ha szabad e szóval élünk, a hálóköntösben, — pongyolában mutatkozó férfiúról lekaptott intimus pillanatfölvételekkel. Akkor nem olyan képet várnánk, mely a nemzet tudatában immár fogalommal vált író írói képét s a nemzeti életben jó és rossz irányban egyaránt nyomot hagyó közszereplését ábrázolja, hanem hálások lennének azokért a kortárs által elcsépt apró érdekességekért és furcsaságokért is, amelyeknek színes előadásában Kecskeméthy Aurél óta egyik írónk sem vetekedhetik Mikszáthtal.

Mikszáth azonban e művével többre és másra vállalkozott, mint ami az ő nagy tehetségétől telik. A könnyed humor nagymestere komoly tudományos munkát akart írni; az az író, aki egy jó ötlet kedvéért kész meghamisítani emberek, események és korok képét, felcsapott történetírónak. Vállalkozása természetesen nem sikerülhetett. A magyar nemzet legtermékenyebb regényírójáról szóló munkában nincs huszonöt sor, amelyik annak valamelyik regényét taglalná. A magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, A köszívű ember fiai, Sárga rózsa stb. méltatásának, sőt sok esetben még megemlékezésének helyét is olyanféle pletykák ismétlése foglalja el, hogy Laborfalvi Rózának minő barátnei voltak, vagy hogy mennyi volt a Jókaiék mosóné-kontója. Az irodalomtörténet Jókaiját Mikszáth nem látta meg, előtte csak az élet apró-cseprő bajaival harcoló Jókai állott. Nem Jókai-életrajz tehát e kötet, hanem csak Jókai megirandó életrajzánál felhasználható apró vonások gyűjteménye.

Mikszáth munkájának e nagy fogyatkozásait a sajtó kritikusai természetesen nem vették észre. A sajtó kritikusai parancsszóra írnak a kiadók kívánsága szerint: lehetetlenség tehát még elképzelni is, hogy az oly pompásan igazgatott Révai-cég nagy befektetéssel készült kiadványáról kellemetlenkedő hangok hallatszanak. A szigorú kritika megakadályozná a kolportörök sikeres munkáját, pedig a Mikszáth Jókai-életrajzának is nem az a fő célja, hogy Jókainak jó életrajza, hanem, hogy a Révaiaknak egy újabb jó üzlete legyen.

Így aztán, bár minden irodalomtörténethez csak kissé konyítót művelt embernek tisztában kellett lenni a Jókai-életrajz értékével, eddig csak két olyan kritika jelent meg, amely megközelítette az igazságot. Egyiket a Budapesti Szemle, a másikat az Egyetemes Filológiai Közlöny közölte. A Budapesti Szemlének nevét elhallgató kritika igen kemény igazságok odamondásával körülbelül olyan végeredményre jutott, mint mi a fentebbi sorokban, a Filológiai Közlöny bírálója pedig még tovább ment s különböző fogyatkozásokon kívül még a plagizálás vádjával is illette Mikszáthot. Egymás mellé nyomta Mikszáth könyvének s Szabó László rögtön Jókai halála után megjelent munkájának egyes passzusait, s a hasonlóság csakugyan kétségbefjítő volt.

Mikszáth ma válaszolt az Egyetemes Filológiai Közlöny vád-jaira. Védekezése arra szorítkozik, hogy az adatok — ha igazak — mindenütt egyformák, de nem a védekezés legjellemzőbb e cikkben, hanem az a vallomás, hogy miként készült munkája. Elmondja, hogy a Révai-testvérek megbízásából Szabó László gyűjtötte össze számára a munkájához szükséges adatokat, s így ő tulajdonképpen csak megzenésítette, kellemesen elcsevegte a Szabótól összehordott adatokat. Mikszáth úgy ahogy kivédi a plágium vádját, a felületes s neki nem való, nem is lelki szükségből, hanem nyilván csak a busás honoráriumért végzett munka vádját azonban nemcsak megerősíti, sőt tulajdonképpen ő maga emeli.

Téved azonban, nagyon téved, amikor azt hiszi, hogy a nagy írók agyonütésének vágya vezette kritikussait. Kritikussai, s a Jókai-életrajz minden elfogulatlan olvasója azt gondolhatta: halálos vétek; hogy Mikszáth nem neki való terekre téved; bűn az irodalom, bűn a közönség, bűn önmaga ellen, hogy azon műfajoktól, melyekben ő fölülmúlhatatlan, üzleti parancsszónak engedve, olyanokhoz fordul, melyeknek műveléséhez sem ideje, sem lelkiismeretessége, sem rutinja nincsen. Vagy nem bolond dolog az, mikor egy hangszert utólréhetetlen virtuóza mindenáron olyan muzsikával próbálkozik, amelyen még skálázni sem tud?

A következő cikkek Mikszáth levele nyomán foglalkoznak az Egyetemes Philológiai Közlöny támadásával és védelmükbe veszik a megtámadott írókat. E cikkeket — minden külön kommentár nélkül — az alábbiakban közöljük megjelenésük sorrendjében.

• A *Szeged és Vidéke* 1907. július 11. számában *Politika az irodalomban* címmel (*Plágiumvád Mikszáth ellen*) alcímmel az alábbi glosszát közölte:

•A legnagyobb élő magyar írók egyike, a szegedi irodalom egykori büszkesége Mikszáth Kálmán ellen otromba támadást intézett az Egyetemes Filológiai Közlöny című folyóiratban valami Kiss Imre nevű ember. A cikkíró nyíltan azzal a váddal illeti a világhírű írókat, hogy a Jókairól írott művének az egyes részleteit plagizálta. A megtámadott író kiadott nyilatkozatában ugyan kellő értékére szállítja le az ellene fölhozott vádakát, mindenesetre érdekes jelensége azonban a magyar közéletnek az a tervszerű hajszá, amelyet a politikai térről most már irodalmi térre is átvisznek, nem röstellve a magyar irodalom egyik büszkeségét csak azért sárba rántani, mert nem vallja az egyedül üdvözítő koalíciós elveket!

Az Egyetemes Filológiai Közlöny cikkírója hoves támadást intéz Mikszáth Kálmán ellen, kijelentve róla, hogy a Jókairól szóló művébe régebben megjelent könyvekből egész részleteket vett át. A „leleplező” cikk főképpen Szabó László; a szegedi származású jeles hírlapíró könyvét említi, mint olyant, amelyből Mikszáth az elhunyt költőfejedelem emlékét megőrző gyönyörű munkájában egész részleteket szösz szerint közöl.

Mikszáth erre a neveltséges plágiumvádra a nyilvánosság előtt felel. Természetes, hogy Jókai életét forrásművek nélkül nem írhatta

meg. Lexikon-adatokat használt föl és Szabó Lászlónak Jókairól írt könyvét, amely régi kritikákat, adomákat, visszaemlékezéseket tartalmaz. Csakhogy ezeket is jórészen maga Mikszáth írta. A finom szatírával és előkelő hangon írt nyilatkozat tréfásan mondja, hogy egyéni ízt talán mégsem keverhet életrajzi adatokba, vagy egyszerű referádákba.

Mikszáth Kálmánnak szükségtelen volt védekeznie olyan otromba gyanúsítások ellen, amilyenekkel a széles körökben ismeretlen Filológiai Közöny kedveskedett. De ha az volt a célja Kiss Imre úrnak, hogy a kiváló író megszólaltassa, csak köszönettel vagyunk érte. Mert Mikszáthot még ebben a nyilatkozatában sem hagyta el az ő pompás humora és elevenbe vágó elméssége.

¶ A *Szegedi Napló* 1907. július 14-i számában (8—9. l.) *Osipke* [Móra Ferenc] *Értéke: nulla* című cikkében a következőket írta:

„Ezt a kis Kiss Imre mondta a Mikszáth könyvről, a Jókai életéről, ezelőtt harmadfél hónappal. „Rá kell sütni a plágium vádját”. „Bővelkedik germanizmusban”. „Pongyola a nyelve, fölületes és következtelen a helyesírása”. „*Értéke: nulla*”.

Azon frissiben megütődtem egy kicsit a dolgon, hanem most már örvendek neki, hogy Kiss Imre imígyen kivágta a rozet s alkalmat adott némely tanulságok megszerzésére.

Először, nagyon jellemző a mi irodalmi viszonyainkra, hogy ez a bélyegsütögetési kísérlet május legelején látott napvilágot — s tudomást nem vettünk róla, csak július közepén. Erre ugyan azt lehet mondani — mondták is —, hogy ki a mándruc olvassa Magyarországon az Egyetemes Filológiai Közönyt?

Hát én azt nem tudom, annyit azonban tudok, hogy a májusi száma mikor megjelent a Közönynek, igen megdicsérték a lapok bő és eleven tartalmaért. Magam is valami ilyes híradás nyomán siettem fölvernem a Közönyt s megkeresni benne a jeles kis bírálatot, amit hogy egyik újságnál se olvastak el a rovatvezető urak, arra már akkor is föl mertem volna tenni a fél fejemet.

A másik az, hogy a Mikszáth könyvről, mikor megjelent; majdnem három napig beszéltek az újságok. (Bizonyára olyanok is írtak róla ismertetést, akik legalább az egyik kötetét elolvasták.) Most, hogy szóba került a plágium-vád, beszélnek róla egy álló hét óta.

Én bizony nem hordok hegyre követ, folyóba vizet, hanem egy momentumot mégis ki kell emelnem a heccből. Az is fölkerült a tereferében, hogy politikai bosszú vezette Mikszáth támadóit. Bolond beszéd ez, — ongedelmet kérek. Ugyan kinek jutna eszébe Mikszáthban a politikus? Még akkor hamarabb keresnének Nagy György képviselő úrnak az írókat . . .

Más volt az, ami a Kiss Imrékben felkeltette a vérszomjas tigrist. „Ezért a munkáért Mikszáth a kiadótól 20 ezer korona honoráriumot kapott!” — jajdul föl a kis úr a cikke végén. (Övé a fölkiáltójel is.) Ez az, amit szó nélkül nem lehet megállni egy tudósnek, ha még olyan kicsi is.

Mit, egy skriblifex, aki még az akadémiai helyesírással sincs egészen tisztában, (mintha az Akadémia tisztában volna!) el mer fogadni egyetlen munkáért akkora sumrát, amekkorát ezer filológiai közlönybeli cikkért sem adnak? Mit, hát az is munka, amit egy szép-író végez? Hát egyáltalán tudja azt egy belletrista, mi az a szellemi munka? Odaül az íróasztalhoz, megissza a feketéjét, rágyújt, maga elé tesz egy nyaláb kutyanyelvet s mire a szivar tövig éggett, akkorra keresett húsz forintot, ötven forintot, száz forintot, aszerint, hogy kinek milyen bolond a kiadója. Hát nem fölháborító az, hogy valaki pénzért hazudik s abbul él, ami bolondságokat csak úgy kitalál?

Ó, micsoda más egy kis magyar tudósnak a munkája, aki, ne mondjunk sokat, programértekezést akar írni! Bejár tíz könyvtárat, keresztülvés nyolcvan könyvet, elkoptat három ollót, elfogyaszt négy üveg gummiarabikumot s félesztendei fáradságáért kap nyolc forint 14 krajcárt (decimétorenként 50 krajcárjával). Hát igazság ez? S még akkor mindig ki van téve annak a balesetnek, hogy saját szaklapja, az Egyetemes Filológiai Közlöny, ráderíti a plágiumot. Mert jó lélekkel mondhatom, hogy ennek a lapnak minden számában legalább négy tudós mutatja ki egymásról a plágiumot.

Most már egymás közt kell folytatni a mulatságot, mert a magyar szépírók közt számot se tesz már, akire rá nem sütötték a lopást. Az ifjú professzor-nemzedék néhány talentumos tagja életfeladatának választotta hitelesen kimutatni, hogy legnagyobb költőink mit, hogyan loptak össze. Működésük pompás sikerrel járt: Zrínyi Miklós a Zrínyiaszt valami Karnarutics nevű horvát poétától lopta. Bizonyosság: hogy Szulejman Zrínyinél is, meg a horvátnál is fekete lovon nyargalászott Szigetvár alatt. Osokonnit akasztani kellene azért a sok tolvajlásért, amit elkövetett az olasz, az angol, a francia, a német poétáktól. Dugonics András tipikus irodalmi lóköltő volt, de a legtöbb virtussal mégis az öreg Arany János űzte ezt a mesterséget. Az *Agnés asszonyt* Chamissoból puskázta, valamint a *Méh románcát* is. A *Jóka ördögét* perzsából lopta, a *Fülemilét* újdörögéből orozta. Van ugyan még ezeken kívül is egy-két munkája, ami az eredetiség látogatával kérkedik — de tessék csak türelemmel lenni, majd sor kerül azokra is . . .

Így folyik az erkölcsi képtördelés a tudomány örve alatt. Arra van gondja a miniszteri tantervnek, hogy Cicerónak csak olyan beszédeit olvassák az iskolákban, amelyek az öreget nem kompromittálják az ideálokért rajongó ifjúság szemében — hanem arra nincs gondja senkinek, hogy a magyar Parnasszus legnagyobbjairól hogy szaggatják le a mohó kézzel a borostyánt a „tudósok”.

Meg vagyok róla győződve, hogy nem rossz szándékkal teszik ezt. Legfeljebb annak akarják bizonyosságát adni, hogy ők nagyon sokat olvasnak. Hiszen maguk hangoztatják váltig, hogy ez a „kölcsönhatás” nem devalválja a mi poétáink értékét. Azonban a tömeg nem így gondolkozik, mert egyáltalán sehogyse gondolkozik, hanem balul magyarázza a jó szándékot s nem tud mit gondolni a magyar poétákról, ha még Arany János is plagizált!

A Kiss Imréknek ez az a munkálkodása, amelyre igazán ráillik a Kiss Imre szava, hogy: *értéke: nulla*. A tudós urak, keresve az eredetét annak a muzsikának, mely búfájós dallamokkal telezengte az országot s örökre visszhangozni fog a magyar szívekben, — elpusztítják és darabokra török a hegedűt.*

A *Magyar Közélet* 1907. július 14-i (29. sz.) számában a 28. lapon *Mikszáth Kálmán vádja* címmel az alábbi glosszát közölte:

„Mivel nálunk az irodalmi újdonságok még akkor se ismeretesek, ha azokat maga Mikszáth írja, hát ott kell kezdeni a dolgot, hogy vagy félévvel ezelőtt egy zöld fedelű, két kötetes munka hagyta el a sajtót. A címe: „Jókai élete és kora”. Írta Mikszáth Kálmán. A napilapok kritikusai nagy elismeréssel fogadták a munkát, mint hogy a címhez tartották magukat és Jókai életét és korát meg is találták benne, a nagy író előadásának minden ragyogásával. Az öreg Budapesti Szemle azonban alaposan nekiment, mert hát ő már nem tartotta magát a címhez, hanem azt szerette volna, ha Mikszáth Jókait esztétikailag tárgyalja. A Filológiai Közöny névű folyóirat még tovább ment; ő azonfelül, hogy elhibázottnak mondotta Mikszáth művét, még a plágium vádját is rásütötte, azon a címen, hogy Szabó Lászlónak Jókai című munkájából egész sorok találhatók a két kötetes Mikszáth írta életrajzban. Mikszáth megfelelt a vádra alaposan. Ilyenformán kár is lett volna ezen, teljesen a nagy író javára befejezett ügyet itt fölmelegíteni; de Mikszáth védekező cikke révén olyasfélét emleget, hogy az ellene irányított támadásban annak a legújabb magyar nyavalyának megnyilvánulását látja, amely, miután agyonütötte politikusainkat, most az írók ellen fordul. Bátran fordulhat, nem árt az az íróknak, főleg, ha Mikszáthot próbálja kikezdeni...»

A *Kor* 1907. augusztus 1-én megjelent 15. számában, az 544. lapon (e.) szignóval jelzett *Gyanúsítás* című glosszáját közölte:

„Mikszáth Kálmánt egy Kiss Imre nevezetű úr meggyanúsította az Egyetemes Filológiai Közönyben, hogy plagizált. Nem novellát, nem regényt, hanem életrajzot: a Jókai Mór életrajzát.

Kiss Imre úrnak nem tetszett, hogy Mikszáth Kálmán életrajzot írt. Hiszen ez már a kritikusok dolga, meg az irodalomtörténetíróké, — mit kontárkodik ebbe egy jöttment belletrista? Kiss Imre úr tehát kapta magát és szörnyű nagyképűséggel kisütötte a plágium vádját, végig házalt egy pár szerkesztőséget és végre — ugyan, ki osodálkozik ezen — talált is lapot, amelyik közreadta a bírálatot.

És Kiss Imre úr meg lehetett elégedve: egypár napig minden lap a felfedezés verőfényében fürdette a nevét. Eszünkbe jut a vörösbegy meséje, mely a sas tollai közé bújít, hogy így a magasba jusson. Csak hogy a mesé végét itt módosítani kell. A vörösbegy, hogy a magasba jutott, szemtelenül csipkedni kezdte a sas szárnyait, mindaddig, míg a csőrére nem koppintott a madarak királya.

Örömmel láttuk, hogy itt az orronkoppintást nem az öreg sas egyedül, de az egész magyar sajtó egyetértőleg végezte. Kiss Imre úron kérlelhetetlenül végigvágta a méltatlankodás tüzes ostorával

s egy porc alatt semmivé zúzták kiállhatatlan vörösbegy egyéniségét.

Ezzel aztán rendben is lenne a dolog. Csakhogy a kritika az Egyetemes Filológiai Közönyben jelent meg, tehát még a lapról is kell beszélnünk. Ez a folyóirat állítólag tudományos lap, hol döntő súlyú kritikáknak kellene megjelenni. Alapvető értékezéseknek, irodalmi kutatások eredményeinek közzététele lenne a célja, nem pedig az, hogy Paprika Jancsi-színházat játsszék X és Y a kritikai rovatban.

Hova forduljunk igazságos és főképp objektív ítéletekért, ha nem a tudományos alapokon gyökerező újságokhoz?

Jelentéktelen Kiss Imréknek nem szabad visszaélni az író toll szabadságával a tekintély rovására. Mert végre is a kritika csak az igazság jegyében tiszteletreméltó, egyébként bármilyen komoly és jóhírű lap hasábjain lásson is napvilágot: éretlen és nevetséges.

És még egyet. Kiss Imre úr azt is szeméren lobbantja Mikszáthnak, hogy nagy honoráriumot kapott. Engedelmet kérek, ez teljesen magánügy, az író és a kiadó dolga; az ő megállapodásuk. Szóvá tenni ízléstelenség, móltatlankodni fölötte — irigység.*

Mikszáth forrásai

Az Egyetemes Philológiai Közöny plágium-vádját követő sajtó-visszhang a megfelelő helyre állította a vádaskodás értékét. MK válaszából joggal érezhetjük az író megbántottságát. Ha művét alaposan szemügyre vesszük, kitűnik, hogy milyen sok gonddal és szeretettel kutatta fel az elhunyt nagy kortárs életének nyomait, milyen izgalommal és figyelemmel kereste életútjának változásainban azokat a mozzanatokat, amelyek fényt vetnek a művész egyéniségének és művészetének sajátosságaira.

E fejezetben előljáróban már felsorakoztattuk azokat a forrásokat ill. forrásértékű közléseket, amelyekre MK műve szövegében vagy lapalji jegyzeteiben hivatkozott. E forrásokat az Egyetemes Filológiai Közönyben közzétett támadó cikk szerzője lekicsinylő képmozdulattal félrelökte. E források a pozitívista irodalomtörténetírás szempontjából hasznavehetetleneknek minősültek. A pozitívista irodalomtörténetírás anyag és tény »tisztelete« ezekre az adatokra már nem terjedt ki. De MK nem a pozitívista irodalomtörténész szemszögéből vette igénybe ezeket az adatokat, hanem a valóságot, a realitást, az igazságot kereső író szenvedélyével nyúlt forrásaihoz. Válogatott közöttük, szembesítette őket egymással. A Krk eddigi kötetei már több ízben rámutattak az író elbeszéléseinek, regényeinek forrásaira és e forrás-párhuzamok bemutatása igen eredményesnek bizonyult MK alkotó művésze kibontakozásának vizsgálata szempontjából. Ezek az összevetések a Jókai-életrajz esetében még fokozottabb mértékben nyújtanak érdekes tanulságokat.

Az alábbiakban bemutatjuk azokat a forrásokat, amelyeket MK műve megírásakor felhasznált. Az a célunk, hogy feltárjuk alkotó-művészetének sajátosságait. Éppen ezért megkíséreltük összeállítani

azoknak a részleteknek is a forráshelyeit, amelyeket MK nem tüntetett fel sem idézőjellel, sem lapalji megjegyzéssel. Ez az összeállítás természetesen nem léphet fel a teljesség igényével, hiszen a rekonstrukció eszközeivel nem tudtuk teljesen nyomon követni az írói műhelymunka titkait.

E forrás felsorolásból tudatosan kirekesztettük Szabó László összeállítását. Szabó alkalmi könyve — mint erre már rámutattunk *A plágium-vád* című fejezetünkben — elsősorban azt tűzte maga elé, hogy összeállítsa Jókai Mór életének főbb eseményeit, elsősorban az író önéletrajzi írásai, másodsorban a visszaemlékezések, kortársi vallomások alapján. Tehát nem tett egyebet, mint felhívta olvasói figyelmét az eredeti forrásokra. MK-nak is csak abban nyújtott segítséget, hogy felhívta figyelmét a különböző cikkekre és dokumentumokra. Csak közvetítő volt.

A források bemutatásánál két típust különböztethetünk meg.

Az egyik csak közli az író által felhasznált mű pontos adatait (cím, megjelenés, lapszám). Ezt a forrás-típust akkor alkalmaztuk, amikor MK szószertint idézett forrásából, ill. forrását csak tájékozódás, adatkiegészítés miatt vette igénybe.

A források másik, az írói munka szempontjából értékesebb csoportjához azok a részletek tartoznak, amelyeket Mikszáth pontosan követett. Az átvett szövegen stiláris átalakításokat hajtott végre, illetőleg a felhasznált mű szemléletének a sajátjától eltérő részleteit átformálta ill. elhagyta.

A források felsorolásának nyomdatechnikai megoldásánál a *Szövegváltozatok* ill. *Tárgyi magyarázatok* megoldását követtük, vagyis közöljük a lap- és sorszámot, utána pedig a forráshelyet vagy a párhuzamba állított szövegrészletet.

Előjáróban felsoroljuk a leggyakrabban visszatérő forrásokat:

1. *Jókai önéletrajzi írásai*. Jókai önéletrajz-jellegű írásait elsősorban az ötvenéves írói jubileuma alkalmával megjelent Nemzeti Kiadás kötetéből merítettük (rövidítése: *NemzetiK*), de Mikszáth műve megírásakor felhasználta az 1901-ben — a NemzetiK befejezése után — megjelent *Az én életem regénye* című önéletrajzi írásokat tartalmazó kötetet is (*Az én életem regénye*. Bp. 1901. Révai kiad. 196), továbbá a Jókai Mór halála után Beöthy Zsolt gondozásában napvilágot látott *Jókai Mór önmagáról* (Bp. 1904. Franklin 384 l.) című kötetet (rövidítése: *Jókai önmagáról*).

2. Vály Ferencné [Jókay Eszter]: *Az a ház Komáromban, amelyben az én Móric öcsém született* című cikke. Hazánk s a Nagyvilág, 1865. 22. sz. máj. 28. — 26. sz. jún. 26. (rövidítése: *Vály Ferencné*).

3. Peti Józsefné Vály Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Vály Mari kéziratos visszaemlékezéseit még Jókai Mór életében kezdte írni, 1904-ben az 1889-es év eseményeinek megörökítésénél tartott, amikor Jókai meghalt. Csak 1909-ben folytatta munkáját. (L. Csapodiné Gárdonyi Klára, Irodalomtörténeti Közlemények, 1956. 381.) Vály Mari feljegyzéseit MK rendelkezésére bocsátotta. Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései nyomán (»Peti Józsefné, Vály Ferencné Jókay Eszternek leánya az egész naplóját elküldte. Az uram igen nagy

örömmel vette, de csak keveset használhatott fel belőle; azt mondta, hogy „túlságos nagy szeretettel van megírva”) irodalomtörténet-írásunkban elterjedt az a vélemény, hogy Mikszáth csak keveset merített Vály Mari visszaemlékezéseiből. Ezzel szemben — mint majd az alábbi szövegösszevetésből kitéjük — sokat és haszonnal forgatta a kéziratot. A szövegösszevetésnél idézzük a Mikszáth Kálmántól felhasznált eredeti kéziratot (Jókai Mór ifjú koráról, első házasságáról . . . feljegyzett emlékek. OSzK Kézirattár. Quart. Hung. 2077.) (Rövidítése: *Kézir.*), és mellé iktattuk a könnyebb használhatóság végett a Lukácsy Sándor által egy másolati példány alapján kiadott szöveget: *Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról* o. kiadványának lapszámain. Bp. 1955. Szépirodalmi Könyvk. 460 l. Magyar Századok sorozat) (rövidítése: *MagySzáz*).

4. Feszty Árpádné: *A Jókai-ház* című cikke. *Jövendő*, 1904. 38. sz. szept. 18. — 42. sz. okt. 16. ■

Lap Sor

- 5 : 1 — 9 30 MK a Jókay-család eredetére vonatkozó adatokat részben Nagy Iván: *Magyarország családai* (V. köt. 348. és pótkötet 298.) alapján, részben Szabó L. i. m. 9—15. alapján írta meg.
- 15 1—11 Vö. Vály Ferenoné 340. „Buzgó protestánsok építették azt az épületet a vallás-üldöztetés korában, s ott tartották titkos isteni tiszteleteiket; azért nem szolgált ki az egy utcára sem ablakaival, sőt falával sem; — azért ültették be a különben elég magas korítás-melléket a gyorsan növekedő dúslomboszatú akácfaikkal, hogy az utcáról ne is láthassák az épületet. Az utcaajtóra alkalmazott zörgető kocantásáról ismerte meg a hívek jövotelét abban a kis előszobában lakó őr, — mit mi kis konyhának hívtunk.»
- 16 : 34 — 37 és 17 : 11 — 19 Vö. Vály Ferenoné 370. „A többször említett Vörösnét faluról hozta be dajkának Károly mellé édesanyánk. Évi — ez volt neve — sajátos jó kedélyű parasztleány volt, kifogyhatatlan sok mesét tudott és azokat új formákba öltöztetve, igen mulattatón tudta előadni a gyermekeknek. Alighogy a dajkaságból kikerült, édesanyánk főzőnéi minőségre kezdte alkalmazni, a maga felügyelete alatt, de amint kedves anyánk kacagva szokta elmondani: a mi Évink már megbőjtölte a karácson bőjtjét, ólmost öntött és dicsekedve mutogatta, milyen filigrános gombok lettek az ő ólomöntéséből, és víg kedvvel dúdolgatta:

„Hej gi mbes gombos mátkám uram !”

Férjhez is ment még azon a farsagon Vörös József hajóslegényhez, de biz annak nem sok ezüstgomb volt mándliján, s amily életrevaló volt Évi, oly mértékben élethetetlen volt az ura. Nem is sokáig éltek együtt; egyszer

a hajón vigyázatlanságból a vontatókötél hozzácsapódott a boldogtalan emberhez és a Dunába sodorta. Évi özvegy lett. E szerencsétlen eset után került ismét hozzánk, szüléink a kis szobában adtak neki helyet és ő hűséges házőrző lett. Édesapánk hivatalánál fogva gyakran távol volt a háztól, édesanyánk pedig a szigeti kertek munkáltatásával kora tavasztól késő őszig el volt foglalva, mikor hát szüléink otthon nem voltak, az ifjúasszony felügyelete alatt volt az egész ház és mi gyermekek is; jól tudott velünk bánni, csak azt ígérte, hogy majd mesél, ha szépen viseljük magunkat. Mesélt is nekünk mindig mást, meg mást, meséi többnyire úgy végződtek, mint szoktak drámák és vígjátékok, az előbbieket halállal, az utóbbiak házassággal, mindig egyformán, úgyhogy mikor a lakadalom elmeséléséhez fogott, már akkor mind a nyakába voltunk és csiribeltük, hogy nekünk már ne mondja tovább, úgysis tudjuk, hogy rákot küldtek sörélesztőért; de ő azért csak elmondta, hogy ő is ott volt a nagy lakadalomban, — csak léféle volt hétféle; hanem a kalács elfogyott, kulcsos sem volt már egy ujjnyi sem, aztán a mulatságot senki sem akarta otthagyni, hogy a szomszédból sörélesztőt hozzon; vállalkozott utóbb egy rák, annak a hátára kötöttek egy bögrét, az azután oda járt hét esztendeig, mikor megérkezett, a küszöbhez hozzáütötte a bögrét, — a sörélesztő mind szétfolyt, a rák pedig fejcsóválva dörmögött: „Tudtam, hogy nem jó lesz, mert semmi sietős dolog sem jó.”

- 17 : 33—35 Vö. Vály Ferencné 363. »Éd esapánk is minden hivatalos foglalkozása előtt naponkintelövette a Szikszait és abból buzgón imádkozott; azt tartotta — gyakran hallottam tőle mondani — aki az istentől eltávozik, az isten is eltávozik attól, imádkozott minden reggel otthon, abban a szobában közel volt az a mindenható isten, aki lételet ad mindeneknek. Ily helyen született Jókai Mór.«
- 18 3— 6 Vö. Vály Ferencné 340. ». . .Mório estenden született; az idő pedig derült lehetett; mert emlékszem, hogy a szomszéd kisasszonyok rövidujjú ruhában kísérték ki látogatóikat, mikor én az iskolából hazamentem, és engem azzal a hírrel örvendeztettek meg, hogy itthon a kis Lajoska! — Lajoska azelőtt nemsokkal meghalt szeretett kis öcsém volt. Én akkor éppen kilenc éves voltam.«
- 7—12 Vö. Vály Ferencné 370. »Nagy Mártonné nénién, édesanyánknak kedves rokona és barátnéja, felügyelete alatt lett az előkészület a keresztelői vendégségre. Eljöttek a komaasszonyok is, és bármily nevetséges azt hinni, hogy a megholt gyermek nevére nem jó az újszülöttet kereszteltetni, mert az is meghal: — „meg ám, hagyta rá édes-

- apánk az asszonyságok véleményét — egyszer csakugyan meghal, bármi neve legyen is, de élélhet szintén alkár-milyen névvel kilencven esztendeig is.” De a komaaszonyok, mielőtt a kis pogányt keresztelni vitték volna, egyhangúlag kinyilatkoztatták, hogy Lajost nem kereszteltetnek.◊
- 19 5—15 Vö. Vály Ferencné 370. »Míg a keresztszülék a konyhán-túli szobában vigadtak, addig mi a kis szobában zajong-tunk. Édesanyánknak ugyan terhére lehettünk, ki ott a szomszéd szobában feküdt, de ő boldog volt kis Móricá-val azt óhajtotta hát, hogy örvendjen mindenki az ő öröme hozójának. Úgy hiszem azt reménylette, hogy majd akkor állandóbb lesz az ő öröme is.◊
- 20 9—10 Vö. Vály Ferencné 371. »Már kicsi korában is sok örömet szerzett a kis Móricka az egész családnak, élénk, de szelíd kis gyermek volt, még az állatnak sem vétett.◊
- 29—31 Vö. Vály Ferencné 371. »Szüleink vettek 1826 tavaszán egy rozszant házat a Szombati utca és Nagy Mihály köz szegletén. Az a ház nemcsak igen rossz állapotban volt, hanem oly mélyen feküdt, hogy az utca kövezetével egy vonalban voltak ablakai, az utcát időnként töltötték, az emelkedett; az a régi épület pedig szinte lejjebb süllyedt. Udvara, kertje egy öllel is alantabb estek az utca akkori magasságánál.◊
- 21 6—13 Vö. Vály Ferononé 390. »Egy vasárnap reggel isteni tisztelet után jött Móricz György uram, ezüst gombos és filigrán ezüst láncos öltözetében; egész ünnepélyességgel felköszöntötte szülőinket minden hozzájuk tartozókkal egyetemben, és elmondta mi járatban van; hogy az ő családja igen megtisztelve érzi magát az által, hogy az ő nevükre kereszteltették a tekintetes úrék a múlt esztendőben született kis fiúkat. Hát ők elhatározták ezt a becsületet azzal tudni vissza, hogy ahhoz a most épülő házhoz a Móricz-család minden tagja három napot fuvaroz, szekérrel járulván a háztöltéshez — ha a tekintetes úrék rossznéven nem veszik az ő akaratjukat.◊
- 14—17 Vö. Vály Ferencné 390. »Édesanyánk az építéshez minden reggel elment, elvitte a kis Mórickát is; ő maga ott kötögetett, a kis gyerek pedig teleszedte köntöse alját mindenféle tarka köveccsel, amit ott az építéshez szükséges homokból kirostáltak.◊
- 19—21 Vö. Vály Ferencné 390. »Mikor az alapkövet letették, akkor mind leszálltunk a fundamentornak ásott árokba, és ütöttünk egypárt az első köre, a kis Móricot is lenyújtotta édesanyánk édesapánk karjára, — az is hadd vegyen részt az alapkö letételében; — örült a kisgyerek; kacagott az ő kezéhez oly súlyos kalapácsnak. Mindig is szeretett nehezét emelgetni, most is annyi kövecset sze-

- dett szoknyájába, hogy alig bírt vele felkelni, de ő azt mégis oda hordta édesanyánkhoz. »
- 22 7—11 Az idézett szöveg: Vály Ferencné 390.
28—39 Vö. Vály Ferencné 410—411. »Asvai Jókay Sámuel öreg atyám uram igen vallásos buzgó ember volt; még igen kicsike leány lehettem, mikor már megtanított az öregkát első kérdésére és feleletére, ha pedig éjszakára is ott maradtunk, elmondatott velünk, Károly bátyámmal és velem, minden imádságot, amit csak tudtunk, amiket pedig még őszinte már tudnunk kellett volna, de nem tudtunk, azokat ő maga mondta előttünk mindaddig, míg csak imádkozás közben el nem aludtunk. — Hát az igazat megvallva, ezért nemigen szeretett a gyerekeféle soká öreg szüleinknél. — Antal nennéknél elég volt, ha az esteli vagy reggeli imádságot elmondtuk, meg a Mi-atyánkot, — öreg atyám uram a „Hiszek egyet” is mindig elmondatta mindenjünkkel külön. Jó öreganyánk ugyan egész türelemmel tisztogatta számunkra a gyenge diót a gyönyörű lépes mézhez, és elnézte, ha a méhes kertben a virágokat pusztítottuk, a lövöldöző uborkával egymást fecskendeztük; öreg szüleink igen szerettek bennünket, de mégis Antal bácsiéknál volt a mi Eldorádónk: azok különösen tudtak gyerekeknek kedvezni.
- Móric is szeretett ott játszogatni a hús vadgesztenyefák alatt a téres udvaron, voltak ott a juhásznak több gyermekei — persze tótok —, akikkel Móricka magyarul beszélt, és építették együtt a homokvárákat. Reggel jókor már hitta őket Móric: — „poty Kacseny! poty Jenő! mert ha ti nem jöttök, hát én megyek.” »
- 23 : 8—16 Vö. Jókai: Az én színpadi életem. (NemzetiK XCVI. 64.) »Hanem negyedfél esztendőskoromban. Már ekkor csakugyan elvittek a színházba. Muszáj volt, nem maradtam el a kedves édesanyámtól, akárhova ment; színházba is el kellett vinnie. Vig darab volt az, de még vígabb lett attól, hogy én belekibáltam a darabba, s ami megtetszett a beszédből, mind utána mondtam. Egy felkiáltásomra jól emlékszem. „Oh asszonyok! asszonyok!” Furcsa az, hogy ez még most is eszembe jut. Még az is, hogy valaki egy pogácsát akart adni, hogy elhallgattasson; de én nem engedtem a véleményem szabad kimondását egy pogácsával megvásároltatni; ami elég fontos adat megvesztegethetetlenségem bebizonyítására. — Hanem többször nem vittek el a theatrumba. »
- 29—33 Vö. Vály Ferencné 411. »Családunknak egy eredeti tagjáról kell még emlékeznem — édesapánk nővére, Jókay Zsuzsánna, Gózon Istvánné nénéknéről; őt akkoriban, — ezelőtt mintegy 30—35 évvel — fantasztának tartották, mert: versket írt — és gyakran versben beszélt. Volt

egész halmaz verse, amiket egyszer ajánlott a dúsgazdag Tajnainak, hogy nyomtattassa ki. Az abban az időben tréfára vette a dolgot és ígérte, hogy akárhány szérűvel lesz, kinyomtattatja. Ki tudja, nem lett volna-e közte néhány gyöngy?*

- 24 1—14 Vö. Vály Ferencné 411. »Édesapánk is szerette az irodalmat, szép könyvtára volt, s akkoriban megjelent minden lapot járatott, azonkívül több kötet könyve volt kéziratban, amiket maga teleírt Csokonai, és mások még akkor ritkán kapható s az akkori cenzúra miatt nyomtatásban ki nem adható verseikkel és meg nem jelent színdarabjaikkal. A színdarab személyzetét kis alakokban igen jellemzően le is festette.«

- 25 : 16—23 Vö. Jókai: A jó öregasszony. (NemzetiK XCVI. 253.) »Elvitt jó apám kézen fogva egy nagy rettenetes épületbe, aminél iszonyúbb palotát képzelni sem lehet. Nagy vastag falai voltak az épületnek, magas márvány lépcsőkönn kellett felkapaszkodni az erős vasajtóig, úgy jutottunk egy hosszú, iszonyatos folyosóra, aminek lehetetlen volt belátni a végét.

A hosszú folyosón kettős ajtók voltak jobbra-balra, amiken keresztül rejtelmes silabizálás félelemgerjesztő hangjai szivárogtak át; az emeletbe vivő lépcsőn, mely a diák klassziszok ismeretlen titkaiba vezetett fel, öreg diákok csörtettek alá, kik végozték a leckét s mentek hazafelé, roppant könyvcsomókkal hónuk alatt.«

- 28—32 Vö. Jókai: A jó öregasszony. (NemzetiK XCVI. 255.) »Azután olvasásra került a sor; a hatalmas nagy férfiú engem is kiszólitott a padból, odaállított a két térde közé, bemutatott a zsoltárba és szép nyájasan felszólitott, hogy mondjam meg: micsoda betű ez?

Azt hitte, hogy még csak ennyire vagyok.

Ohó! Az én kedves jó apám és anyám megtanítottak már engem olvasni otthon, nem úgy hoztak engem az iskolába. Megfogtam a zsoltárt két kézre s szilárd büszkeséggel elkezdtem abból sebesen olvasni, míg a lélegzetem el nem fogyott. A rektor úr megborzoslta a fejemet s azt mondta, hogy hisz ez már nagyon is jól megy.«

- 33—35 Vö. Jókai: A jó öregasszony. (NemzetiK XCVI. 254.) »Egy ideig csak néztem, hogy vajon édesapám is itt marad-e velem? és amint azután láttam, hogy ő valóban oltávozik és engem itt hagy egyedül ebben az ismeretlen nagyvilágban, ahol mindenki rám néz, s senki sem ismer, s senki sem szeret, akkor valami úgy elszorult bennem, hogy csak egy kicsinyt biztatni kellett volna, hogy sírjak megtettem volna.

A nagy férfiú, akit a többiek ujjait feltartva, úgy hívtak, hogy „rektor úr”, a folyosóig kikísérte jó

- apámat, onnan azután visszatért s engem beültetett a második padba egy kaputos, meg egy mezítlábos fiú közé: a mezítlábos volt az első, mert itt érdem szerint járta a rang; és az egész első padban előttem sokkal több volt a póre gatyás fiú, mint az úrfi. Oh az én nagybajuszu emberem részrehajlatlan bíró volt a maga országában.
- 26 17—25 Vö. Jókai: A jó öregasszony. (NemzetiK XCVI. 258—9.)
 »El nem mertem menni az iskolába, ha jó anyám, vagy nőtestvérem addig utánam nem nézett, míg odaértem. Különösen három legsötétebb tárgya volt rettegésemnek: nem tudom ki verhetné fejembe? Egyik az, hogy a zsidók megfogják és véretem veszik; másik az, hogy tetszhalott talállok lenni s elevenen eltemetnek; a harmadik meg, hogy meg talál harapni a veszett kutya. — Nekem ez a három gondolat egész gyermekéletemet megkeserítette. Valahányszor jöttem és mentem az iskolából hazáig vezető úton, rettegve pillanték azokra a nyitott ajtajú boltokra, ahol azok a hosszú szakállú zsidók ültek hosszú kabátokban. Hány gyereket megehettek már ezek?

A másik gondolat gyakran éjszakákon keresztül nem hagyott aludni. A legrettenetesebb képzelettel bírtam magamban elgondolni, milyen helyzet az, mikor valakit elevenen eltemetnek, és azután nagy csendesség támad körülé, olyan mint most. Néha az iszonyattól fel akartam kiáltani, édesanyám! ne hagyjanak engem eltemetni!

Végre a kutyáktóli féltemben soha ki nem mertem bot nélkül menni a szobából, voltak mindenféle alakú és kaliberű pálcáim, s nem volt reményeimnek magasabb foka, mint az, hogy bárcsak én valaha egy paraplényelet kaphatnék valahol, ami ideáljaim netovábbját képezte, s ez a rossz szokásom annyira megmaradt, hogy most bottal járok még az udvaron is.

- 27 : 27—28 : 11 Jókai gyermekkori versei jelenleg másolatban az OSzK Kézirattárában találhatóak (Fol.Hung. 2261).
- 29 : 28—9— 30 : 1—9 Vö. Jókai: Az én színpadi életem. (NemzetiK XCVI. 64—65.) »Sajátom a színpad, a színmű és a társaság. Conjugista diákok voltunk: Benke Kálmán (meghalt a múlt évben), Vörös Benő (most ügyvéd), Goda Sándor (elesett mint huszár), Szikra Ferkó (meghalt élete virágában), meg magam. Ez volt a társaság. Tíz éves volt köztünk a legöregebb. A színpadot kocsiszímben állítottuk fel, kulisszákat is magunk festettünk. A színdarabot én írtam. A címe volt „Hohenheimi Fridrik, vagy a meggátolt gyilkosság” szomorújáték öt felvonásban. Meg akarja abban egy gonosz nagybátya minden módon gyilkoltatni az unokaöccsét, hogy vagyónát örö-

- kölje, de örködik afőlött egy kegyes remete, s végre kiderül, hogy az a meggyilkolandónak elveszett apja, a gonoszság kiderül, az ártatlanság diadalmaskodik, a gonosz intrikus maga eszi meg a megmérgezett ételt, amivel az öccsét el akarta veszíteni. Mind benne volt ez abban a darabban. El is játszottuk mi azt szépen. Nem is volt semmi egyéb baj, mint hogy Vörös Béni a remete szerepét, egy álló helyében, mind az öt felvonásra valót végig elmondta. Az se lett baj, aztán még egyszer el kellett neki mondani — felaprózva.»
- 35 : 10—21 Az idézett szöveg: Negyven év visszhangja. (Jókai önmagáról. 371.).
- 36 11—16 Jókai: Az én gyermekkori játszótársam. (Életem regénye. 146.) »En nagy kamasz diák lettem. Az Eszter nénem férjhez ment a komáromi igazgató-tanárhoz, Vály Ferenc bátyámhoz: oda jártam én, télen-nyáron, naponta reggel öt órákor, mindenféle hasznos tudományok bekebelezése végett. Még most is abból élek.»
- 38 : 30—37 Jókai: Én és a zsidók. (NemzetiK XCVI. 297—298.).
- 39 : 30—35 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (1.) »Még 1835-ben nem öveztek sáncok és bástyák vasgyűrűként a várost. Nyílt volt az a Osallóköz felől, terjeszkedhetett; a Vágduna partján gazdag épületfa-kereskedése fénykorát élte; a győri Dunán hajói, melyeket a komáromi „superok” készítettek, messze földről hozták a gabonát és szállították tovább; a hajók tulajdonosai pedig tekintélyekkel az egész országban széthordták a gazdag város jó hírnevét.»
- 39—40 : 1—2 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (66.) »...még gombkötő mester is nyolc volt a városban, igénybe vették mester-ségüket a magyar ruhát viselők.»
- 40 2— 5 Vö. Szinnyei: Timár-ház 67. laphoz fűzött lapalji jegyzetét: »A katonatisztek ekkor szolgálaton kívül polgári ruhában jártak, csak a hosszú fekete kabát, kemény nyakkendő, fényes cilinder és a katonás merev tartás különböztette meg őket a többi polgároktól.»
- 6—10 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (67.) »...a vízi malomipar is kifejlődött, ezt tanúsították a híres fehérpó sütő aszszonyok akik sorban ültek a piaci Dumcsa-ház előtt tutyijaikkal a fejükön...» Szinnyei a tutyijaikkal szóhoz lapalji jegyzetet fűzött, amelyet MK szintén felhasznál: »Hosszas lapostetejű szalmakalap, előálló szélel és hátul kontytartóval, szalag és díszítés nélkül, amilyent a nagy francia forradalom női divatképein láthatunk.»
- 18—22 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (67.) »A városi polgárok jóléte; gyarapodása eléggé kitüntethető azáltal is, hogy a belvárost kivéve, csaknem minden családnak volt házi kertje s a Duna-szigeten gyümölcse. Igen sok család tartott tehenet, kocsit; lovakat...»

- 40 : 38—39—41 : 1—3 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (67.) »Midőn az 1837—38. nagy től idején szánkázásra felhívó körív járt a házakhoz, háromszáznál többen csatlakoztak és ilyenkor, ha a lovakon kétoldalt oszörgökkel, esengettyűvel borított lepel megcsordult és a kocsis ostora csattogott, fényes felvonulás képződött...« — Itt jegyezzük meg, hogy MK ehhez az adalékhoz fűzött lapalji jegyzetet, amelyben utalt forrására.
- 41 7—15 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (67—68.) »A Jókai „Aranyember”-ének özvegye, Domokos Jánosné szép leányaival ekkor a Szombati utca (ma Jókai utca) végén lakott és nyílt házat tartott; naponként fényes estély volt a háznál, a megyei főurak, katonatisztek rendes vendégek voltak ott... A monda szerint az özvegy pincéjében 32 000 palack tokaji bor volt... A Domokosné egyik lánya Lidia, ifj. Pázmándy Dénes neje lett, másik Zámoryné (a Jókai „Tengerszemű hölgy”-e), a harmadik Bossányiné...«
- 42 : 1— 5 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (37.) »1836. október 1. napján a megyei urak és városi honorációrok közül többen, a polgárok közül azonban kevesen, azon óból jöttek össze Komáromban, hogy városukban állandó kaszinót alapítsanak 10 frt pengő évi tagsági díjjal. Miután Kürthy Lajost ideiglenes elnöknek megválaszták és cz az ideiglenes választmányt kinevezé, a jegyzőkönyvet aláírták a jelen voltak: Szemes György... ásvay Jókay József...«
- 6—17 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (35—36.) »Városunkban volt talán még legszükségesebb a poliglott elemet egy kalap alá hozni. Itt nemcsak az öt vallásfelekezet, de mint polgárok is szeparatiztikus irányt követtek az emberek; eléggé bizonyítja ezt a kétféle egyenruhás polgári őrség; a városban lakó nemesi osztály pedig a kapujára festett kétféjű sással és „salva guardia” fölirattal is csak azt akarta jelezni, hogy a polgári elemtől egészen független életet folytat és háza küszöbét az ő tudta s engedelmé nélkül városi polgár át ne lépje; amit eléggé respektáltak, midőn a katonafogdosás elől csapatonként menekülő fiatalságnak ily nemesi kúria menedéket nyújtott. A katonatisztet csak igen kevés család fogadta körébe...«
- 17—24 Vö. Szinnyei: Timár-ház. 38—39.
- 33—38 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (41.) »Különösen érdekelt bennünket a közel megyékben akkor lábrakapott rabló-élet, erről ugyan keveset írtak a hírlapok, de annál többet tudtak meg a megye urai, a szomszéd megyéktől hűsögesen küldözgetett tudósításokból vagy kurrenskből. A kalandos és némi lovagiassággal párosult történeteket nagy mohósággal vettük és adtuk tovább...« — Sziny-

- nyei visszaemlékezése 41—49 lapján részletesen ír Sobri, Milfajt Ferkó — MK-nál Milfajt — és Papp Andor rabló-támadásairól.
- 43 : 4— 7 Az 1839-es király-látogatásról I. Szinnyei: Timár-ház 98—103 lapján írottakat.
- : 11—12 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (68.) »...sőt Petrichevich Horváth Lázár báró a kis pupos szerkesztő is eljött és egy mulatságot leírt a lapjában, a Honderűben.«
- : 17—28 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (68.) »Weinmüller Franciska, a könyvnyomda tulajdonosnője is híres asszony volt akkor Komáromban; már szüleitől, kik szintén nyomdászok voltak itten, örökölte vagyonát, melyet az ünnepektől szép tulajdonosnő még szaporított. Akkor a komáromi kalendárium legelterjedtebb könyv volt az országban, 120.000 példányban nyomtatták...«
- : 29—34 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (68—9.) »Ezen háznál is fényes lakomák, estélyek voltak. Az úrnő azáltal is kitűnt a város többi női közt, hogy Párizsból hozatta ruháit, még kesztyűit is.«
- : pt Vö. Szinnyei: Timár-ház. (69.) »Teméttelen volt a kőrője, de ő nem akart férjhez menni, míg nem egy Bárány nevű szőlőművelő érsekújvári kereskedő hálójába került, ki feleségül vette, azután vagyonát elpazarolta s a nő koldusbotra jutott. Még láttam az 50-es években az Erzsébet téren fakó ruhájában, kis táskával a kezében ülve egy padon, várva az arra sétáló Oszuczort, ki aztán rendesen alamizsnát adott neki.« — MK forrására itt *Szinnyei József még látta őt* mondattal utal.
- 44 : 1— 7 Vö. Szinnyei: Timár-ház. (68.) »Ezen kelendőségét [ti. a Komáromi kalendáriumét] még emelték a 30-as években Oszuczor Gergelynek paprikás versei. Ezen jeles benecés költőnk, ki a komáromi gimnázium tanára volt, elvállalta annak szerkesztését is...«
- 48 : 7—55 : 35 MK Jókainak a pápai önképzőkörben kifejtett tevékenységére vonatkozó adatokat (dátum, bemutatott dolgozatok címe, stb.) Kapossy Luciánnak az Irodalomtörténeti Közlemények 1894. 234—237. lapján levő Jókai Mórról című cikkéből merítette.
- 50 : 1 Orlay Petrics Soma cikkét I. Adatok Petőfi életéhez. Budapesti Szemle, 1879. 19. köt. 343.
- 2—21 Jókai fiatalkori olvasmányairól I. Önéletírásom. (NemzetiK O. 137—138.)
- 51 : 35—37 Kozma Garay Regélőjébe írt leveléről I. Ferenczi: Petőfi életrajza I. 237.
- 53 : 3— 9 Az idézett helyet I. Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 171.)
- : pt Vö. Kapossy Lucián cikkével, Irodalomtörténeti Közlemények, 1894. 235. — Ferenczi Petőfi és Jókai pápai

- baráti kapcsolatairól a Petőfi életrajza I. 249—251. lapján ír.
- 54 : 6—16 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 171.)
 »Volt Pápán egy önképző társulatunk: abban szavaltunk és saját műveinket felolvastuk, jutalmakat is tűztünk ki a legtöbb költői művekre, s azokat más tanodákban levő tudós tanárok ítélték oda.
 Ez önképző körben legelső szavalási föllépése volt Petőfinek Vörösmarty „Szózatában”.
 Csakhogy ő azt a nagy nemzeti buzditót nem úgy szavalta el, ahogy tudta volna, hanem úgy, mint Tal-lérossy Zebulon: Árva vármegyei kiejtéssel.
 A tréfa kellemetlen benyomást tett. S azt sokáig el nem moshatta az emlékekből Petőfinek költői ere. Az ez évben kitűzött három költői jutalmat Petőfi, Petrics és én nyertük el.»
- 22—25 Vö. Jókai: Az első arany. (Jókai önmagáról. 71.) »Abban az időben, hogy Pápán jártam iskolába, tele voltam hipochondriával. Örökös szúrászt éreztem a mellemben, azt hittem, tüdővészben vagyok; lopva a Tapolca partján a keserédes csucsor gyökereit szedegettem, azokat rágszáltam, tudom azt Diószegiből, hogy az a mellnek használ.»
- 57 : 17—23 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 85.)
 »Egy rendkívül zivataros éjszakán érkezünk meg Károly bátyámmal Kecskemét alá. A mennykőhullás, égszakadás elől egy tanyára menekültünk be s ott vártuk be az állás alatt, gyékényes szekerünkön az ítélet elmúlását. Kocsi-sunk nem mert leszállni, azt állítva, hogy ez zsvány-tanya. Éppen akkor hoztak oda szarvánál fogva egy tinót. „Ez bizonyosan lopott jószág.” Meglehet pedig, hogy csak eltévedt bitang volt. A zivatar elmúltával aztán teljes holdvilág mellett barangoltunk be Kecskemétre tengelyig érő latyakban.»
- 24—28 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 87—8.) »Reggelre kelve aztán sorba látogattuk a tanárokat, Karika János, Szabó Sándor, Tatai András tiszte-lendő urakat, akik mind szép, simára borotvált aróú férfiak voltak: a két első daliás, jól megtermett alak, mosolyra hajlandó arcok, intelligens tekintet, az utóbbi alacsony, sovány teremtés, a tudományosságtól össze-ráncolt arccal.»
- 58 : 9—12 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 88.) »...Sipos Imre tanár úr viselt tekintetes címet és hatalmas bajuszt. Ő volt az én leendő speciális tanárom: a profesor juris.»
- 17—22 és pt Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 88—9.) »Ez a ház, a barátok klastromával szem-

ben, ami most Muraközy-ház név alatt ismeretes; akkor Gyenes Mihály városi mérnök háza volt: elől két szobával az utcára, a többi az udvarra néz, tágas ambituossal; a hosszú udvar túlsó végén a hátsó ajtó egyenesen a promenádra nyílik. Ez a hely nemrég egy csúnya posvány volt, amióta Gyenes Mihály ide telepedett, az egészet feltöltötte, szép nagy jegenyékkal beültette s lett belőle kedvenc mulatóhely, ahol a katonai zenekar muzsikált a publikum gyönyörűségére.

Bizonyára ennek a kis háznak a gazdája megérdemelné a monumentumot Kecskemét városa részéről, mert ennek az érdeme, hogy azok az ősi homokpuszták erdőkkel, kertekkel lőnek beültetve. Ez az ember hét millió fát ültetett el a kecskeméti határban.»

58 : 24—34 Vö. Körösy László: Korrajzok. Kortörténeti Könyvtár 5., 6., 7. füz. Bp. 1894. 20.

60 : 1—14 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 89—90.) »Az első reggel arra ébredtem fel, hogy az én szobatársam, Gyenes Pali, amint az ágyból fölkel, egy nagy lapos követ, ami lehetett félmázsás, elkezdett a feje fölé emelgetni két kézzel: egymás után többször, folyvást. Mikor már a huszadikszor ismételte, megszólítám:

— Mit csinálsz?

— A testemet edzem.

Az ötvenedik emelésnél abbahagyta.

— Folviszem százig, minden nap egygyol többet.

Próbáld te is.

Hozzáfogtam, a tizedik emelésnél már elég volt.

— Majd holnap kettővel többet.

Azután megmostuk a testünket hideg vízben, gyorsan felöltözködtünk s futottunk ki a promenádra a studiumunkkal, a leckét magtanulni. (Én már elkéstem egy pár nappal, azt is helyre kellett pótolnom.) Rohamlépésben vágtuk be a feladványt. Ezt úgy megszoktam, hogy még most is csak járkálva tudok szellemi munkát végezni.»

32—61 : 3 A kecskeméti diákok egymás oktatásáról I. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 92—94.)

61 : 6—11 és 29—34 és pt Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek (Jókai önmagáról. 94—95.) »Mert később annyi magántanítványom akadt, aki fizetett havonként két forintot, hogy egész úrrá lettem. Ezek között volt Márton Ferkó is, ki irodalmi néven Abonyi Lajos, kiváló szép tehetségű népszerű író-társam.

Eközben pedig festettem olajba a portrékat. Akikre emlékezem, Kecskemétről a következők:

Legelőször a szép háziasszonyom maga, azután a szívem mágnese, a szép kékszemű, szőke hajú, görög leány, Frankó Julcsa, majd a még annál is szebb, junói természetű, fekete hajú Matolcsy Mari. Azután Petőfi Sándor (kék kvekkerben, sárga gombokkal), kecskeméti színész korában, valamennyi professzorom és Szalay Sándor, Sallay Jancsi, Gaál Józsi, Zabolay Pista, Hartman Pali és nem tudom még hányan. Följegyzem még, hogy a festett arcképekért a „festék és vászon” árában öt forint tiszteletdíjkat kaptam. (Kivéve Petőfit, meg a szép hölgyeket.)»

62 4—7 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 91—92.) »Muraközy Jani volt a tornamester, ő trenírozta a többieket, a temetőben volt a tornahelyünk, a jó puha porondon. Ő tanított bennünket karddal és tőrrel vívni, mégpedig plastron nélkül. Hozzászóltak a bőrünk a vágáshoz. Dicsekedés volt a kék, veres ütősfolt a karon és mellen. (Egyszer Molnár Ádám mind a négy ujjamat keresztülvágta karddal tréfából.)«

13—35 Vö. Jókai: Kecskeméti jogászévek. (Jókai önmagáról. 95—96.) »Házigazdám, a városi mérnök, gyakran elvitt magával a gondjaira bizott kiterjedt erdősegekbe parasztszekéren. Elköboroltunk a Tiszáig, a Szikra-csárdáig, a buckákon keresztül a Fehér-tóig. Én mindenütt új meg új népelettel találkoztam, a pusztákon, a karámokban, a tanyákon, a csárdában, a halásztanyán; megismertem a magyar fajt a maga őseredeti sajátágaiban; összevettem a pusztabírákkal, hadnagyokkal, akik botyárokat üldöznek s a futó betyárokkal, akik azokat kikerülik, megismerkedtem a népek észjárásával, fogalmaival, dalaival, közmondásaival, kifogyhatatlan humorával; halottam a népmeséket a bogrács tüze mellett, a kukorica-fosztásnál, a szüretelésnél. Láttam a híres bikaharoot s a pünkösdi király parádéját, aminek mind most már híre sincsen; meg azokat a pusztai párbajokat, amik meseszámba mennek. Ezek mind úgy megörökítve vannak emlékezetem kristályhártyáján, mintha tegnap történt volna.«

64 : 13—30 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 172.) »... Akkor ő húsz éves volt. A nap minden üres idejét együtt töltöttük és építettük fellegvárainkat. Én egy verses drámát írtam az akadémiai nagy jutalomra, ő azt barátságából lemásolta. „A zsidó fiú”, első művem, keze írásával jött be az Akadémiához. Most is megvan.

72 : 12—17 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 14; MagyarSzáz 19.) »Ezen folyosó boltíveit hat vörösmárvány oszlop tartotta, melyeknek az volt a nevezetességük, hogy elemi iskolás „kisdíák” korában Móricka úgy szerelte leckéjét tanulni,

hogy az oszlopok valamelyikét átölelve, akörül forgott, most jobbra, majd balra, míg a „dietetomot” el nem tudta magának „szóhiba nélkül” mondani.*

Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 26—27; MagySzáz 26.) »A bekapcsolásra elkészült elemözsia jó illatára kis kutyánk (olyanforma állatka volt, mint a mostani rattle-
rek, de világoskék szemei valami különleges jelleggel ruházták fel) kíváncsian ugrált a konyha asztallapja felé, annál inkább, ha egypár falatot kapott.

— Eredj már innét, Lakór! — szólt rá kedves anyám, de az állatka csak tovább alkalmatlanzkodott.

— Lakór! Takarodj most mindjárt ki a konyhá-
ból!

— Bocsásson meg Kegyed, — szólt ekkor Petőfi — nem állhatom meg, hogy ne figyelmeztessen: nem la coeur, hanem le cocur! . . .

Kedves anyám mosolyogva erősítette, hogy:

— De bizony Lakór!

— Bocsánat! Én egész biztosan tudom, és azért is mertem figyelmeztetni. Kérek egy francia szótárt, hogy bebizonyíthassam!

— Osakhogy a mi kis kutyánk neve nem francia szó ám, hanem tősgyökeres magyar! A hivatása van vele jelezve: őrzi azt a mi kis lakunkat.

— Ejnye! — restelkedett Petőfi — szinte szégyen-
leném, hogy így megjártam, ha nem örvendozném neki, hogy a Marci szentem Eszti néneje olyan derék magyar asszony, hogy a kis kutyájának nem keres francia nevet, hanem inkább maga talál ki olyan megfelelő magyar nevet, minél különbet jóra való kutya nem is kívánhat. (Meg kell jegyeznem, hogy ettől az időtől kezdve félszázadon keresztül mindig volt Lakór nevű kutya úgy Móric bátyám házábanál, valamint nálunk.)*

73 : 17—27 A komáromi családi mulatságokról, névnapokról
vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 12—17; MagySzáz
18—20.).

30—35 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 13; MagySzáz 18.) »Senki
sem tudott olyan gyönyörű csipkeformájú tortapapírt
metélni, mint a „Móricika” (akkor még nem készítették
az ilyesmit gyárilag), s aztán, ha tánca került a sor;
nem volt, aki oly szépen járta volna a körmagyar szőlő-
ját, mint ismét csak ő. . .*

74 : 2—5 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 10—11; MagySzáz 17.) »Tár-
sasjátékok kitalálásában is páratlan volt az én kis Móric
bátyám. Milyen genialis büntetéseket tudott ő a zálo-
gosdi elíteltjeire kiszabni! Milyen ideális vagy komikus
szobrot tudott formálni a „szoborrá tevés”-re ítélt fél-
ből!

Ő találta ki „a csillagos ég behozatalát”, a „vég nélküli fát”, a „spanyol király gyászolását”, a „liszt-hegy tetejébe tűzött jeggyúrút”, a „kártyavásárt”, a „hogy tetszik?”-ot.*

- 74 : 20—34 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 22; MagySzáz 23—24.) »Kedves apámnak még egy másik hölgytanítványa is volt ez időben: a szép Etelka. Esztétikát, történelmet, természettant és természetrajzot tanított neki leginkább. A tanóra végezte felé rendesen eljött az én kis Móricó hátyám is.

Megjelenése után Etelka komoly, fehér arca mosolygóssá és halvány rózsaszínűvé vált. . .

Kis ideig elbeszélgettek még nálunk a lecke végzetével, azután kedves anyám felszólította szeretett öccsét: kísérelje haza a szorgalmas tanulót. . . Gyönyörködött a szépen összeálló párban. . . Igazán szépek voltak! . . . és milyen jók!

- 75 : 4—11 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 25; MagySzáz 25.) »Nagy-mamácskám is átjött nemsokára, azt az óhaját tudatva, hogy szeretné, ha Móricka vendégével együtt éjjeli szállásra is nálunk maradna.

— Mert a vendégszobámat, tudjátok, hogy még mindig a szakolcai leány használja.

Kedves anyám ezért elkészítette a mi „tisztaszobánkat” (így nevezték Komáromban a család által nem lakott szobát), s különösen arra volt gondja, hogy egy kis asztalkát telerakott jóféle neszeményivel megtöltött üvegekkel.

A vacsora lefolyására nem tudok visszaemlékezni, de azt még mintha most is hallanám, mikor reggel kijött Petőfi a konyhába, szelíd mosolygásával azt mondta kedves anyámnak:

— Kegyed azt hitte, hogy mivel én olyan sokszor megénekeltem a bort, szívesen iszom is? . . . Most meggyőződhetik róla, hogy ez tévhit.

Osakugyan, a neszemény üvegek mind érintetlenül álltak a kis asztalkán; pedig a két ifjú csak reggel felé fektült le, addig folyvást sétáltak fels alá a szobában, úgy-hogy a szép fehér súrolt padlón oly sűrűn látszott csizmáik sarkának, illetőleg szögeinek nyoma, mintha sűrűn belett volna hintve apró szegfejekkel a fehér deszka.*

- 12—14 Vö. Vály Mari jegyzetével (Kézir. I. köt. 24; MagySzáz 25.) »Sötétzöld, színes virágokkal átszőtt, apró pitykékel ékített brokát dolmányka volt Petőfin, barna bársony magyar nadrág és olyan magasszárú topánka, melynek felső szélét keskeny rojt díszítette.*

- 19—76 : 8 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 22—23; MagySzáz 24.) »Egyszer Etelka helyett mamájának udvarias levele jött

szép honoráriummal és azzal a kijelentéssel, hogy ő most már befojzottnak tekintí leánya tanulmányait, s közönetet mond a „professzor úr”-nak eddigi szívés fáradozásaiért. . .

Sokai tárgyalták azután nálunk azt a hirtelen elhatározást, nem sokat ügyelve rá, hogy én is odafigyelhetek babáim mellől a beszédre.

Így jutott tudomásomra, hogy a jó komáromiak is úgy találták, miszerint A. Etelka és Jókay Móric igen szépen összoilló egy pár gyerek. . . s gratulálni találtak nagymamának, ki nagyon buzgó kálvinista asszony létere meggondolás nélkül azt válaszolta:

— Én meg nem engedem, hogy a fiam pápist leányt vegyen feleségül! . .

Perszo az volt a legboldogabb, aki ezt a kijelentés minél előbb megvihette Etelka anyjának! Valamint az, aki a reá való választ elmondhatta Móricka anyjának:

— Sose féltse Jókayné az én leányomtól a fiát! . . Majd hoz az neki kedves menyét Pestről! . . Valami szép színésznőt. . Abban majd gyönyörködhetik! Annak majd keresheti a vallását!

(Megjegyzendő, hogy Etelka apja is kálvinista volt, de a leány édesanyja vallásában neveltetett.) Különbö pedig annyira szorotte A.-nét nagymamám, hogy azt óhajtottá volna: sokkal fiatalabb Eszti leánya arról vegyen példát. Sokszor hallottam így szólni kedves anyámat: „Nem illik az egy professzornéhoz!” Különösen, ha nekem olyan ékes, finom szövött ruhákat akart csináltatni, minőt a kis Ida viselt, magasszárú, sokgombú topánkát, kezoimre apró kesztyűket. Kedves anyám el nem fogadta soha, mindig azt hangoztatta: „Professzor leányának nem szabad fényűzéshez szokni! . . Ahhoz egyszerűség illik! . . Mégis úgy össze tudta köztük zavarni a jóbarátságot a háztól házhoz vitt pletyka! . .

Én nem láthattam soha többé Etelkát. . . Elutazott mamájával valami híres fürdőre, a kedves apámnak írt levél után.◊

- 78 pt Török Zsigmond i. m. 37.
 84 14—17 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 168.)
 ◊Hanem enyhíté a kezdet terheit az akkori öreg írók, s kosszorúsok patriarchális szívéssége irányunkban. Azok nem nézték le, nem ignorálták a fiatal irodalmat.◊
 25—28 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 168—9.)
 ◊Az én legelső regényemet maga Nagy Ignác vitte el Hartlebenhez s el is adta neki háromszázhatvan forintért, s akkor találkoztunk életünkben először.◊
 86 26—27 A Jókaitól vett idézet: Negyvenév visszhangja. Jókai önmagáról. 376.

Lap	Sor	
86	36—38	Tóth Lőrinc bírálata az Irodalmi Ór 1846. dec. 19. 5. számában a 45—50. lapon jelent meg.
87	4— 6	Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 184.)
»Hanem azért a legnagyobb dicséret volt Petőfitől, midőn monsieur Rayéennek így mutatott be: „Ez valóságos francia regényeket ír magyarul”.«
90	pt	<i>Szuper Károly maga azt írja. . .</i> — A Váli Béla által sajtó alá rendezett műben (Szuper Károly Színészeti Naplója 1830—1850. Bp. 1889.) a MK idézte részlet előtt (21.) a következő olvasható: »Gyakran eljárók Petőfivel a kollégiumba is, ő is sok iskolatársát találta itt. Egyik jó barátját, Jókai Móricot, gyakran látogatjuk meg. . . [itt következik a MK által idézett rész, majd így folytatódik:] mely egészen Kecskeméten játszik. Én is felolvastam neki Bolygó király című regényemet, Petőfi pedig verseit produkálja s bírálgatjuk egymás műveit. Jókai azonban jobban szeret a festészettel foglalkozni.«
91	5—16	Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 21—22; MagySzáz 23.) »Egy mosolygós arcú, alacsony, kövéres hácsival jött most a kedves vendég, kit Wrchovszky Sándor néven mutatott be.

Éz volt az ő pesti principálisa, és most azért jött vele Komáromba, hogy megismerje a Jókay-családot, mert egy felnőt, szép hűgát akarta nagymamáskám vendégszeretetébe kérni, hogy az nála megtanuljon magyarul.

Szokolcái születésűek voltak a Wrchovszkyak; a Lujza egy szót sem értett magyarul. Sándor bátyja sem beszélt jó a magyar nyelvet.

Valószínűleg meg volt elégedve a komáromi tapasztalataival, mert néhány nap múlva megérkezett a szép, kövér Lujza is.

Jó játszótársam lett, mert kedves apámhoz járt magyar nyelvtani órákra. Kedves anyámtól meg a gazdasszonykodás mesteriségét igyekezett elsajátítani. Negyedév alatt már olyan jól beszélt magyarul, hogy mindenki megcsodálta. Gazdasszonyi tudományát is lett alkalmá érvényesíteni, mert Wrchovszky bácsi Vác mellet vett egy csinos birtokot, s annak kezelését egészen hűgára bízta.«

92	9—13	Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 70; MagySzáz 49.) »Már ekkor mint író is emlegetett volt az én kis Mórió bátyám. Első regényét, a „Hétköznapok”-at, mindenki, aki csak hozzánk jött, úgy emlegette, hogy: „Szébb még annál is, mit báró Jósika Miklós írni szokott!”

Nagymamácskámnak, kedves anyámnak szép aranymetszésű vászonkötésben meg is küldte ezt a dicséért művet a „szerző”.«

92 : 18—31 Özvegy Jókayné balesetéről Vály Mari részletesen ír. (Kézir. I. köt. 31—36; MagySzáz 29—31.) — Itt jegyeznék meg, hogy MK a 92 : 27 sorban Tóth Jakabot „csontösszetevő embernek aposztrófálja, Vály Mari a madarasi paraszt-doktort nevezi „csontösszetevő embernek.

34—35 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 38; MagySzáz 32.) „Eközben kedves apám is odajött, mert Petőfi levelét, melyben a kedves anyámnak szóló címen kívül csak ez a pár szó állott: „Siessenek Mórichoz! Veszélyesen beteg! Petőfi.” — beküldte az iskolába kedves anyám.

93 6—10 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 45—46; MagySzáz 37.) „(Nagymamácskám különben is szilárdan ragaszkodott ahhoz a szokásához, hogy ő nem visel kalapot, hanem fejkötőt — tisztes özvegyi fejkötőt — mert neki a menyasszonyi koszorú levétele után nem kalappal, hanem fejkötővel kötötték be a fejét.)

Különben az akkori idő divatja szerinti kalapok nem sokban különböztek a fejkötőtől; csak elől volt olyan — drótállványra dolgozott s az arcotól elálló — karimájuk, mintha egy kis födeles hintót akartak volna ábrázolni. Ez az elálló karima azután be volt töltve rüssel és virágdísszel, így az aro körül egy koszorút képezett, az áll alatt megkötött széles szalagsokor tartotta össze a látszólagos koszorú két végét.

21; 93 : 26—34; 94 : 1—2 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 39; MagySzáz 33.) „Olyan erős láza volt a kedves betegnek, hogy fel sem ismerte szeretteit, mikor megérkeztek. . . Az orvosok azt mondták: tüdőtifusz a baj, s hogy a krízisnek rövid időn be kell következnie. . .

A második levél már arról tudósított, hogy olyan hirtelen javulás állt be, mely az orvosokat is meglepte.

Már első éjjel felismerte mellette virrasztó Eszti nénjét, s reggelre bámulatosan alább hagyott a láza.

Dicsézőleg emlékezett meg levelében kedves anyám arról, hogy milyen jó, gondos szállásadói vannak a kedves betegnek: Szigligetiék.

pt Petőfi Kecskeméthy Aurélhoz írott levelét Ferenczi Zoltán közölte a Petőfi Múzeum 1893. 3. számában (50).

94 2—8 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 39—40; MagySzáz 33.) „— Színésznép — írta kedves anyám — az a Szigligeti Ede a férj, kinek néhány szép darabját Komáromban is adták már a színházban. Felesége jószívű, gondos asszony, s betegünk józúen tud mosolyogni sajátosság magyar beszédjén! De azért olyan derék menyecske a Fánika, hogy világért sem beszél másképp, mint magyarul.

94 : 9—95 : 16 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 40; MagySzáz 34.) »— Szigligetinének — írta tovább — van egy kedves barát-néja: igen szép nő! Az a Laborfalvi Róza, kit a nemzeti színház színésznői között olyan sokat dicsérnek. Nagyon méltóságteljes nőszemély, de édesanyánk nem igen jó szemmel néz rá, mivel azt mondja rá Fánika nagy dicsé-retképpen:

— Róza olyan igen derék leány megvan, hogy a gyerekeket mindig maga szoptat, mikor van.

Lehet képzelné édesanyánk megbotránkozását! . . .

Meg kellett kérnem Fánikát, beszélje le barát-nőjét a betegszobába való benézéstől, mert attól tartottam, valami kellemetlen nyilatkozatot talál előtte is tenni szegény édesanyánk; ki pedig igen jól érzi ám itt magát kisfia mellett. Ha karját szabad volna neki használni, már szinte elleledné a saját baját.

Nekünk otthon nagyon nehezen múltak a napok! De végre mégis csak eljött az a várva várt idő, mikor kedves anyám puha kis kezét fogva alhattam el az esti imádkozás után.

95 17—18 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 41; MagySzáz 34.) »Haza-utazásukkor olyan állapotban hagyhatták a lábadozót „a mieink”, hogy az orvos már megengedett neki egy rövidke sétát Petőfi társaságában.«

21—23 A komáromi hajóhíd leszakadásáról Vály Mari részlete-sen ír. Vö. Kézir. I. köt. 41—46; MagySzáz 34—36.

31—96 : 11 Az özvegy Jókayné második pesti látogatásáról és Jókainak az ügyvédi pályával való szakításáról Vály Mari részletesen tudósít (Vö. Kézir. I. köt. 49—50; MagySzáz 39.) — Itt jegyezzük meg, hogy a 96 : 2—5. sorban Wrhowaskynak tulajdonított megjegyzés Vály Mari visszaemlékezésében csak részben az ügyvéd mon-dása, részben Vály M. kommentárja.

96 24—25—97 : 1—7 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 167.) »Tehát a Nagy Komló tulajdonosa, aki serfőző volt, indított kárpótlási pert a Nagy Komló korcs-máros ellen, azon vád alapján, hogy bérlője, a korcs-máros, édes ételeket ad fel a vendégeknek, amire azok aztán inkább kívánnak bort inni, mint sert, s így a ser-főző sere nem fogy elég mennyiségben. Én voltam a korcs-máros ügyvédjé. Én tehát megesküdtem hat jurátust és tíz mesterlegényt, mint kompetens tanúkat, arra, hogy édes ételre éppen sert kíván az ember inni, ámde a fol-peres ügyvéd megesküdtetett tizenkét jurátust és húsz mesterlegényt arra, hogy az édes ételre bort kíván az ember. Persze hogy mind arra a kérdésre, hogy ki ihat-nék sert? mind arra, hogy ki ihatnék bort? tanút annyit lehetett kapni, ahány seres és boros pohár van a vilá-

- gon. Végre ítélet alá került a processus. Az első bíróság azt ítélte, hogy édesre bort kell inni. Vesztettem, de nem csüggedtem. Megappelláltam. A királyi tábla jobb ízléssel bírt, ott a sernek ítelték oda az igazságot. Győztem. Hanem akkor az ellenfél megfellebbezte a perét a hét-személyes táblára. Akkor aztán megharagudtam: „Nem bánom igyatok sert, akár bort, én jóllaktam, nem veszekedem tovább!” És soha többet ongem a magisztrátus nem látott.»
- 99 33— 37 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 168.)
»Öt forintért kaptam pompás ebédet, egy forintért kiszolgáltak, reggelizni nem szoktunk, vacsora helyett pedig valamennyi fiatal író pajtás velem együtt egy tejes boltba járt és tejet, vaját ozsonnázott, ami került három forintba (havonkint). . . De, hogy el ne veszítsem a fonalat (az államokról majd később), eszerint 15 forintból úri módon lehetett akkor megélni.»
- 100 17— 37 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 180—1.)
»Amint az írói pályára léptem, legelőször is elfogott Frankenburg színbírálnak. Nem értettem hozzá. Mindenkit agyba-főbe dicsértem neki. Rögtön elcsapott. Helyette felfogadott a jó öreg Helmecey újdonságírónak harmincöt forint fizetéssel, s ott segítettem a Jelenkort megíjítani három hónapig Királyi Pál barátommal, ki főfő szerkesztő volt.»
- 101 8—106 : 12 A tízek társaságának megalakulásáról, célkitűzéséről írt részleteknél MK haszonnal forgatta Ferenczi Petőfi életrajzának vonatkozó részleteit (II. köt. 255—269.).
- 28—106 : 8 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 183.)
»Ez volt a „tízek társulata”.
- Csupán egyet hagytunk ki a számításunkból; azt, hogy abban az időben a lapkiadáshoz engedély is kellett. A laptulajdon akkor szabadság volt s gondoskodva volt róla, hogy három szépirodalmi lapnál több ne legyen a világon. A tízek nem kaptak egy negyedik lapra engedélyt, s egy évre terjedő fogadalmukkal csak azt nyerték, hogy egy évig el kellett némulniok, nem írhattak sehova.
- Ezt a helyzetet bölcsen felhasználta Frankenburg, s egy lekötelőző felhívásban meghívta lapjához a tízeket, tért nyitva nekik, hogy irodalmi működésüket folytathassák. Kilencen elfogadták a meghívást, csak Obernyik nem. Ő puritán szigorral úgy fogta fel a dolgot, hogy egy évig saját lapjában kötelezte magát mindenki írni csupán, máshova nem, ha tehát ily lap nem jöhet létre, tartozik egy évig hallgatni.»
- 104 17— 19 L. Vahot Imre Emlékiratai. (Bp. 1880. II. köt. 80.)
»Petőfi... párbajjal fenyegetett s én kinevettem őt;

- 105 pl valamint a világ kinevetett volna engem, ha én mint fiammal vagy inkább testvéremmel párbajt vívok. »A tízek társaságának levelét közli Frankenburg (Életképek, 1846. 21. sz. (nov. 21.) 672.). — Itt jegyezzük meg, hogy MK közlésében a levél második mondatába (kölcsonös szerződésünk múlt évi július 1-jétől) az évi szó szövegtorzulásként került, az Életképekben nem fordul elő.
- 108 31— 32 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 181.) »Akkor Frankenburgnak, holmi kormányi eselszövény következtében, le kellett mondania az Életképek szerkesztéséről s felmennie Bécsbe; az Életképek szerkesztését énrum ruházta át s ezzel önálló szerkesztővé lettem.«
- 109 29— 34 Az idézett helyet l. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 188.)
- 110 1—118 : 27 Március 15-c előkészületének bemutatásánál MK felhasználta Ferenczi Petőfi életrajzának vonatkozó részét (III. köt. 191—195.).
- 117 20— 22 Vö. Jókai: Életem regénye. (47.) »Március 15-én, 1848-ban, a mozgalom megindulásakor, egy író társunk, Sükei Károly (erősen dadogó szónok), ezt az emlékezetes mondatot örökíté meg a köztéren: „Nem kell most hallgatni az oko-ko-kos emberekre!” Ez megmaradt jelszavunknak.«
- 119 : 1—128 : 23 Az 1848. március 15-e eseményeinek leírásánál MK eredménnyel forgatta Graeza György: Az 1848—1849-iki magyar szabadságharc történetc. Bp. 1894. c. munkájának vonatkozó részét.
- 121 13— 15 Jókai beszédének szövegét közölte az egykorú sajtó l. pl. szözerint Életképek, 1848. márc. 19. (12. sz.) 379.
- 23—122 : 2 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 191.) »Esős, sáros idő volt, a közönség esernyőket tartott kalapjai fölé.
„Ej, uraim! kiálték a közönségre, lehet, hogy egy óra múlva a golyók hullanak ránk eső helyett: akkor elfutunk-e?”
S arra minden esernyő eltűnt a fejek föül.«
- 122 9— 20 A Landerer-nyomda sajtógépének lefoglalását MK Degré visszaemlékezései nyomán írja le, szinte szözerint követve forrását. (Degré II. köt. 5—6.)
- 28— 33 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 191.) »Eszembe jut, hogy azalatt, amíg a tizenkét pontot szedték, felhívtak a nemzeti kaszinóba, mely ugyanazon ház első emeletén volt s ott egyike a legkonzervatívabb uraknak — akire mindenki rá fog ismerni, ha azt mondom, hogy neki volt a legnagyobb hasa a kaszinóban — azt a tanácsot adta nekem, hogy a tizenkét pont-

hoz még vegyünk fel egyet: a papi jószágok elvételeét. „Ugyebár, mondtám, azért, hogy a 13-dik ponttal megbuktassuk a többi 12-öt? Köszönöm a jó tanácsot!”

126 : 6— 8 Az idézet Degré II. köt. 8. található.

127 : 22— 128 : 23 Vö. Jókai: Az én színpadi életem. (NemzetiK XCVI. 66—68.) „Képzoljen valaki ilyen látványt! Ingyen előadás, Bánk bán, szabadságtól idvezült, örömtől ittas nép, a színház minden zuga tőmve; szép hölgyek és kufárnők, elegáns úrfiak és mesterlegények összekeveredve, és valamennyien oly sárosak, mint akik egész nap barrikádokat ostromoltak.

Aztán megzendült a Rákóczi-induló. Még csak ez hiányzott! az embernek kedve támadt az egész publikumot sorba csókolni. Aztán felhúzták a függönyt; a nemzeti színház egész személyzete teljes díszben állt a színen s rákezdé a „Hazádnak rendületlenül”-t. Drámai tagok is énekelték, ki hogy tudta. Utoljára a publikum is együtt énekelt velük. Végig az egész Szózatot. Dehog lehetett aztán szó Bánk bánról. Előbb kívánhatott volna egy kétségbeesett népszónok csendet a Niagara zuhatagól, mint ettől a lelkesedésében határt nem ismerő közönségtől. Nem kellett annak se Bánk bán, se Petur bán; nem volt türelme őket kihallgatni. Abba kellett hagyni a darabot. Ekkor Egressy Gábor, a nagy nap egyik hőse, arra az ötletre jött, hogy kiállt a színpadra, fekete attilában, görbe karddal az oldalán s elkezdé szavalni a Petőfi lángszavú versét: „Talpra magyar, hí a haza!” Erre egy kicsit elcsendesültek a karzatok; de mikor oda ért Egressy, hogy „kárhozottak ősapáink!” lekiált egy hang a kakasülőről: „ha kárhozottak, maradjanak a pokolban”. S azontúl nem tudom én mit szavalt Egressy Gábor, csak azt tudom, hogy minden ember kiabált, én is kiabáltam, de a magam szavát sem hallottam. Végre kitalálta a felizgatott közönség, hogy mi kell neki? — „Lássuk Táncsicsot!” S azzal elkezdte a lelkesült nép hangoztatni Táncsics nevét. Táncsicsot akarták a színpadon látni. Hasztalan volt minden józan ellenvetés; hogy szegény Táncsics most odahaza van a családjánál, pihen, ne háborgassuk, nem is illik, hogy egy nemzeti martírt most ide a színpadra cepeljünk, mint valami híres koncertistát s az itt hajtogassa magát a publikumnak. — Nem használt semmit. — A nép Táncsicsot akarta, s addig nem mozdult a helyéről, míg azt meg nem kapja; a zaj egyre növekedett. A nép vezérei zavarban voltak, hogy mint szabaduljanak meg az ünnepélyes napnak e derültté lenni fenyegető befejezésétől?

Hasztalan szónokolt Petőfi a zártzék tetejéről; hasztalan állt ki Irinyi a tudósok páholyának mellvédére

a népet haranguirozni; elveszett még Vasvári szava is a zajban, pedig a legfelső kakasülőről kísérté meg a tenger-csillapító szónoklatot. A közönség a színházat szétbontani készült.

Sokan már arra a gondolatra jöttek, hogy valakit fel kell öltöztetni Táncicsnak s bemutatni helyette a színpadon, ami nagy sérelem lett volna a nép jóhiszeműségén.

Ekkor nekem egy mentő gondolatom támadt. Felmegyek a színpadra, s szólok a néphez a prosceniumból.

S azzal térdig sárosan, mint más, vállamon a karbonári köpönnyel, behorpadt cilinderi kalapom mellett egy óriási veres tollal, oldalamon egy jurátus karddal felrontok a színpadra.

Ott találkoztam legelőször is Laborfalvy Rózával, ki saját nemzeti színű kokárdáját vette le s azt keblemre tűzte, azzal léptem a publikum elé.*

130 : 13— 17 Vö. Jókai: Az én kortársaim. (NemzetiK XCVI. 192.)

„De azért nem vesztett el nyomtalanul. Valaki a jelen voltak közül megírta azt Pozsonyba, ami emlékében ragadt belőle, s ott egyszerre elterjedt az a hír, hogy Petőfi negyvenezer fegyveres pór élén áll a Rákoson s Dózsa Györgyöt utánozni készül.“

24— 28 Vö. Jókai: Petőfi és ellenségei. (NemzetiK XCVI. 212.)

„Még csak arra sem érdemesítették, hogy az országgyűlés padjai végében valahol helyet adjanak neki. Mindenki ellensége volt. Még az édes jó publikum is. Az „Életképek“-nek még márciusban ezeröttszáz előfizetője volt, s márciuson túl, mikor Petőfi is szerkesztőtársul lett megnevezve, mikor azokat a leggyönyörűbb költeményeit írta, amikor maga körül még Aranyt, Gyulait, Szász Károlyt, Lévayt egyesíté munkatársul, leszállt a lap négyszáz előfizetőre: a kiadó felmondott. S Petőfi költészete akkor kulminált!“

131 1— 12 Jókai részletesen ír az olasz katonák Károly-kaszárnyabeli lázadásáról (1848—1849. Jókai önmagáról. 124—131.).

134 : 28— 30 Petőfinek Vály Ferencnéhez, Jókay Eszterhez írt levele nem maradt fenn, csak Vály Mari visszaemlékezéséből tudunk róla. (Vö. Kézir. I. köt. 76.; MagySzáz. 52—54.)

31— 135 : 7 Jókai: 1848—1849. (Jókai önmagáról. 132—3.) „E napokban kaptam egy levelet Petőfitől, melyben felszólít, hogy miután egymást a lakásán nem kereshetjük, jöjjünk össze egy közös barátunk, Emődy Dánielnek, a „Pesti Hirnap” segédszerkesztőjének lakásán. Ez ugyanabban a házban volt, hol én laktam.

Mikor én beléptem Emődyhez, már akkor Petőfi ott volt. Vitatkoztak valami felett. Megjelenésemre abba

hagyták a vitát s Emődy azt mondá Petőfinék: „Bocsás-
suk hát Jókai ítélete alá; mit szól hozzá”.

Erre Petőfi a kezében tartott költeményt előttem
is felolvasá.

Ez volt a Vörösmartyhoz intézett vers.

Amint az utolsó strófa elhangzott, azt mondám
Petőfinék:

— Nugyon kérlek, hogy ezt a verset ne add ki a
lapunkban.

— Látod? szól Emődy. Ő sem helyesli.

Aztán elmondtam az indokaimat Petőfinék, ami-
kért ez a vers maradjon a közönség elől eltakarva. Meg-
győződött, összehajtott a költeményt és a zsebébe
tette. Megígérte, hogy senkinek sem fogja megmutatni.

135 14— 23 Jókainak édesanyjához írt levele jelenleg másolatban az
OSzK Kézirattárában (Fol. Hung. 2261.) található.

136 4— 33 Az özvegy Jókayné „házasság-megakadályozó” pesti
utazásáról Vály Mari részletesen beszámol. (Vö. Kézir. I.
köt. 77—82; MagySzáz 52—54.)

pt—137 : pt A leánynevelő intézetben tett látogatás leírását l.
részletesebben Vály Marinál (Kézir. I. köt. 82—84;
MagySzáz 55—56). MK itt hol szószerint, hol sűrítve
veszi át a jelenet leírását.

34—138 : 6 Özvegy Jókayné pesti utazásának mozzanatairól vö.
Vály Mari (Kézir. I. köt. 85—87; MagySzáz 56—57).

138 3 6 Vö. Vály Mari (Kézir. I. köt. 85; MagySzáz 56.) «Igen
sokszor csemlegette kedves anyám később, hogy a fiatal
kics Petőfiné milyen tiszteletteljesen bánt öreg apósával,
anyósával. Étkezés után — bár ők tartották az öregeket
— kezét csókolt az ura apjának, anyjának. . . az öreg-
nek saját kicsi kezével tömte meg a nagy tajtékpipát,
s ha anyóka le talált kötésén egy szemet ejteni, azt
ő türelmesen felvette.»

24—139 : 19 Jókai és Laborfalvi Róza közös „szökéséről” Vály
Mari részletesen ír; vö. Kézir. I. köt. 87—90; MagySzáz
57—59. — MK a jelenet leírásánál meglehetősen pontosan
követi Vály M. leírását. — A svábhegyi menekülésükről
Jókai is megemlékezik: 1848—1849. (Jókai önmagáról.
139—141.)

140 3— 6 és 140 : 9—10 Vö. Jókai: Az én életem regénye 5.
»És mégis feleségemmé tettem Laborfalvy Rózát
Elvittem magammal egy szegény kis faluba, s ott esküd-
tünk össze; násznagyjaink voltak az egyházi, meg a
harangozó. (Rákos-Csabának hívják a falut.) Mindenki
követ dobált utánunk.» — Itt említjük meg, hogy MK
Az én életem regénye Magyar Nemzetbeli (1899. okt. 1.)
közlése alapján Piliscsabát írt. L. erről Bory István:
Jókai házasságlevele. Irodalomtörténet 1958. 466—467.

- Vö. Jókai: Az én életem regénye (6.) »A jó barát pedig volt Szigligeti Ede, aki az esketéshez szükséges okiratokat beszerezte, utánam küldte.«
- 16— 141 : 2 Petőfi levelének kéziratát a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. (PIM-P. lev.) Először megjelent Badics Ferenc: Petőfi levelei. Bp. 1910. Petőfi Ktár 23. sz. 152—154. — Mint hogy MK részletesen kivonatolta a levelet; teljes szövegét az alábbiakban közöljük: »Pest, september 6. 1848. Tisztelt Asszonynénem!

A küldött egyetmást szíves köszönettel vettük. Laborfalvi Móricról nem sokat tudok, a régi barátság tökéletesen kottészakadt köztünk és örök időkre. Móric oly nemtelenül, oly gyalázatosan viselte magát irányomban, hogy rá sem nézhetek többé soha. Midőn meghallottam, hogy megjött faluról már mint férj, oda mentem Emődyhez s kibívtam őt (mint azelőtt szokásom volt, mert L. Rózához soha sem mentem be), de Móric, ahelyett, hogy kijött volna, azt üzeno ki nagy gorombán, hogy menjek be, ha dolgom van vele, s én erre bosszankodva hazajöttem. Másnap legényemet küldtem oda, hogy jöjjön hozzám, mert igen fontos végezni valóm van vele, s erre a tennapi pimasz gorombasággal ismét azt üzeno: én is csak annyira lakom tőle, mint ő éntőlem, ha dolgom van vele, sétáljak hozzá. Láttam hányadán vagyunk s egy levelet írtam neki, mely utolsó levelem hozzá az életben, s melyben keserűen szemére hánytam irántami silány magaviseletét s különös bizalmatlanságát, hogy házassági ügyében soha egy őszinte szót sem hallottam tőle. Ő a levelemért s különösen azért, hogy akkor a városban és a hegyek között kerestem őt, hogy állott rajtam bosszút? Csufondárossan! hírem és tudtom nélkül egy komisz cikket írt ellenem az Életképek utolsó számában, melyben engemet többek közt Vörösmarty iránti háládtlansággal vádol stb. Pedig Móric sokkal több hálával tartozik nekem, mint én Vörösmartynak. Isten neki, már mindennek vége van, s ő bánja meg a dolgot, nem én, mert nekem, azért, hogy ő elhagyott, még maradtak barátaim, de neki én voltam az egyetlen egy igaz barátja. Én Móricot gyöngé embernek ismertem, de elnézéssel viseltettem iránta, mert ezen hibáját fiatalágának tulajdonítottam, s abban a hiszemben voltam, hogy majd megemberedik idővel; gyöngé embernek ismertem őt, mondom, de azt nem tettem föl róla, hogy alávaló, pedig ime világosan kimutatta, hogy az. Ezen-túl ne kérdezősködjék felőle Asszonynénem énnálam, mert én semmit, de semmit nem tudok, nem is akarok tudni felőle. Nem érdemi meg, hogy figyelmemet csak egy pillanatig is rá fordítottam. A contractusunk december

- végén telik le, addig már nem hagyhatom el az Életképek szerkeztését, de akkor tüstént el fogom hagyni. Szomorú vizsgálásom de én egyébben nem vizsgálhatom Asszonynénémet, mint azzal, hogy elvesztette ugyan a fiát, de igen igen rossz fiút veszített, ki után nem méltó bánkódni. Feleségemmel együtt tisztelvén kedves Asszonynénémeket, maradok őszinte jóakarójuk Petőfi Sándor. »
- 142 4—13 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (7) „A falun végbement esküvőm után visszatértem nőmmel együtt Pestre.
- Az első feladatomban az volt, hogy Petőfivel oly régen fennállott barátságot rögtön és erősen szétszakítsam. A nyilvánosság előtt erős ok volt rá, hogy ő távollétem alatt azt a bizonyos Vörösmartyhoz írott versét kiadta az Életképekben, dacára annak, hogy én a kiadás ellen tiltakoztam, mégpedig egy közös jó barátunk, Emődy Dániel jelenlétében, ki szintén kérte Petőfit, hogy azt a verset ne vigye közönség elé. De a valódi oka szakításunknak az volt, hogy Petőfi oly erőszakos és rám nézve oly kínos módon akarta házasságomat megakadályozni. A barátság csak érzelem; de a szerelem szenvedély: azok ne keljenek egymással tusára, mert az első vérzik el. »
- 145 : 1— 2; és
9—11 Az idézet Dérnyé Naplója Bp. é. n. III. köt. 233. lapjáról való.
- „ : 27—31 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (6) »A rokonom volt az én jó Károly bátyám, aki az életfordulóm napján levelet küldött hozzám, latin nyelven írva (hogy nők ne érthessék). „Azért, hogy az anyánkat megcsaltad, én tégedet soha el nem hagyalak.” — És ezt nemcsak mondta, de meg is tette. Minden válságomban mellettem volt, nem hagyott el. »
- 146 : 9—17 Vö. Jókai: Az én életem regénye. 7—8.) »Én is felkötöttem a kardomat, vállamra akasztottam a fegyveremet s odamentem Kossuthhoz, felajánlani neki a szolgálatomat. Szívesen fogadott. Akkor alakult hirtelen egy fiatal, intelligens emberekből önkényes csoportosult kis csapat, melynek feladata volt Kossuthot a népfelkelés szervezésében kísérni s a személyét megvédelmezni. Ennek a testőrségnek a tagjává fogadtak be engem.
- És aztán megindult a népfeltámasztó körút az országban, melynek teremtő szelleme Kossuth volt. Sok nagy időt mértem azóta, de ehhez hasonló napokat nem ismételt meg a történelem soha.
- Láttam azt a szellemóriást, aki a népet felköltötte halálos álmából, hallottam a szavait, amik hősokeket teremtettek a békés polgárokból; hadsorok nőttek a földből

- elő; napok alatt százezer férfi állt fegyverben, zászló alatt, a haza védelmére halálban elszárv.
- Oh az én mézes heteimnek legédesebb napja!
- 146 19—147: 14 Jókai a Rózsa Sándornál tett látogatását Az én életem regényében írja le (9—13).
- 148 : 24—32 Jókai bécsi küldetéséről Az én életem regényében ír részletesen (15—19).
- 33—149 : 11 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (30.) »A forradalom egész korszaka alatt nem voltam képes költői művet írni. Elkezdttem egy regényt közölni az „Életképek”-ben. Szomorú napok cím alatt. A harmadik közlésnél elhagyott a képzelő tehetségem. Nem tudtam szépirodalmi dolgot írni. Az az én kifogyhatatlan ércforrásom, a költői véna, mind jégeccé fagyott a lelkem fenekén: a politika gállicköve lett belőle. A humorom elvadult paskvilfrássá. Megszűntem költő lenni! Lehet-e ennél rettenetesebb megsemmisülés? — Két egész év van kitörölve költői életem folyamából; éppen a fiatalság korszaka.»
- 152 3—30 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (32—33.) »A tehervonatok éjjel-nappal szállították a tömérdek monturt, nyergot, bőrt és posztót, prófuntot, lisztet, amit az ellenség elől jó volt eltakarítani. Ez volt a legegélybvaló. Az utazók málhája az utolsó. Minden érkező vonat elé kimentünk: nem jött-e meg a holmink? Senki sem tudott róla.
- Így töltöttünk el öt keserves napot Szolnokon. A hatodik nap reggelén kétségbeesett sikoltozással törtet be a szobánkba Szilágyiné, Bulyovszkyné anyósa: „Koldusok vagyunk! Mindenünk odaveszett; most jött meg az utolsó vonat Pestről; semmit sem hozott a mienkből!”
- Az asszonyok el voltak keseredve.
- Majd utána nézek én magam! — mondtam én, s a köpönyegemet nyakamba kerítve, siettem az indóházhoz. Kérdésemre, hogy megy-e még egy vonat Pestre, azt a választ kaptam, hogy megy. Felkaptam rá. Egyedül ültem az egész vagonban. Kalauz sem volt már. A ceglédi megállásnál egy szembejövő vonatot látok. Annak az ablakából egy ismerős arc tekint ki. Madarász József képviselő volt. Ő is rám ismert. Odakiáltott hozzám:
- Hát te hová mégy!
 - Megyek Pestre, a színésznők holmijait keresni!
 - Dehogy mégy Pestre! Windischgrätz Budán van már; ugorj át frissen a mi kocsinkra, a holmik ott lesznek a zárt kocsikban.
- Bizony Madarász József mentett meg ezúttal, hogy bele nem szaladtam a pokol torkába. S a színésznők málhái csakugyan ott voltak mind ezen az utolsó vonaton. Most aztán futhattunk a fehér világba.

Rajtunk kívül még Szigligeti is együtt utazott a gyé-
kenyes szekéren. Ő is jónak látta nem várni a Windisch-
grätz kritikáját a „II. Rákóczi Ferenc fogsága” felől.
Feleségét, gyermekeit otthon hagyta az apósánál Pesten,
maga elvonult a szülőihez, akik Biharban laktak.

- 152 36—153 : 12 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (33—4.) »Debrecenben a városháza előtt álltunk meg szekerünkkel. Felmentünk a főbíróhoz (polgármester akkor nem volt). Nagy volt annak a hivatala: lajstromozni az érkező ide-
geneket. Két íródiák alig győzte. Amint bediktáltuk a neveinket, nagy elégedetten mondá: „milyen nagy szerencse a városunkra nézve, hogy most onnyi híres ember látogat meg bennünket.” (Részünkről a szerencsét) Szigligetinek kocsit kellett, ami tovább szállítsa Biharba, nekem pedig szállás. Mind a kettőt megkaptuk, amit kívántunk. Engem elvezettek szekeresetül a Nagy Péterfia utcába s berekomendáltak Dudás uramnál, aki hivatalára nézve becsületes szűrszabó volt. Annak volt egy utcai szobája, mely kiadó volt.

- Mennyit tetszik érte kívánni?
- Hús forintot.
- Pengőben?
- Magam is úgy értettem.

A nap hátralévő része eltelt a kipakolással. Örültünk, mikor nyugalomra térhettünk a több napi keserves út elszigázó fáradságai után: magunk főzte tea volt a vacsoránk.

- 153 22—31 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (35—6.) »Debrecenben mindennap ellátogattam Nyáry Pálhoz, ki engem nagyon szeretett, távolról rokonom is volt. Együtt lakott Patay Józseffel. Két miniszter egy szobában! Nyáry Pál volt a belügyminiszter, Patay József a közlekedési miniszter. Kettőjüknek volt egy szobája. (Most két palotában is alig férnek el.) Igaz, hogy kevesebb dolguk is volt, mint a mostaniaknak. Az adminisztráció ment, ahol mehetett, ahol nem mehetett, ott megállt; a rendőri szakmának külön minisztere volt: Madarász László; a belügyminiszter feladata volt a hadsereg élelmezése és felszerelése. Nyáry Pál szerint egy magyar huszár 123 darabból áll s azt mind neki kellett beszerezni. A közlekedési miniszternek sem voltak akkor vasutai, ellenben annál több dolga volt a forspontok előállításával. A két miniszter közegeit kormánybiztosoknak hitták. Ha valamit meg kellett írni, ott voltam én; ez volt a „bureau”. Így aztán sok mindenféléről értesültem, ami az országban történt.

- 32—35 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (37.) »A hivatalos Sürögönynek a felelős szerkesztője volt Gyurnán Adolf, igen derék, pontos, lelkiismeretes hivatalnok: a tolla is

- jó volt, csak a tintája volt rossz, nem is tinta volt az, hanem vitriol, nem tudott úgy írni, hogy valakit tövisbe ne hengeressen.»
- 154 : 25—29 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (37.) »Annak a világon érthetővé tétele, hogy ez a mostani hadviselése a magyar nemzetnek nem forradalom, hanem szabadságharó; a magyar nemzet nem a dinasztija ellen küzd, hanem a reakció ellen; nem a trón felforgatására törekszik, hanem alkotmánya helyreállítására; törvényes szabadságáért kész vérét és vagyonát pazarolni, a csatatéren a hősiesség csodáit elkövetni, de ha szabadságát kivívta, biztosította, megszűnik áldozni a nemzet véérével.»
- 157 : 12—24 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (40—41.) »— Ne tegye azt. A hivatalos lap kezelése a mai nappal ki lett választva a belügyminiszeri rezortból, s át lett helyezve a kultuszminiszteribe. Beszéljen Jósika Miklóssal.
- Ezzel kezet szorított velem s elbocsátott.
- Jósika Miklós a honvédelmi bizottság kormányában a vallás és közoktatás szakmáját vezette. Nagy híre volt mint regényírónak s azt mind e mai napig megtartotta. Kollégája voltam — kicsinyben. Nekem is volt már négy kötet regényem.
- Szívesen fogadott. Tudatta velem, hogy a Sür-gönynél elfoglalt állásomat megtarthatom, csak hogy minden cikkemet, amit a lapnak írok, előbb neki kell bemutatnom, hogy átvizsgálja s helybenhagyja.
- ¶ Hogy Jósika Miklós előbb átvizsgálja s csak azután engedje nyomtatni azt, amit ÉN írok!
- Hát ha kenyérhéjon kellene tengődnöm!
- Még aznap benyújtottam a lemondásomat.»
- 27— 31 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (34—35.) »Odavetődött Farkas Jancsi. . . Nagy gourmand volt. . . A kormánytanácsos annyira megvolt elégedve a lakomával, hogy hatvan forintot ajánlott fel egy hónapra, ha őt elfogadjuk állandó kosztosnak. Előre le is fizette. . . hanem az ebédhez való bort maga hozta a köpönyege alatt, ami csak jó volt és drága Debrecenben.»
- 33—158 : 2 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (41.) »Nyáry Pál kisegített megint a bajból. Egy délután ellátogatott hozzánk (ekkor már díszesebb szállásunk volt, takaréktűzhelyes konyhával), s tudatta velünk, hogy a mai kormánytanácsban elhatározták, hogy mindazoknak a nemzeti színházi művészeknek és művésznőknek, akik a kormányt Debrecenbe követték, a teljes fizetésüket kiadhatja a kormány. Nyáry Pál tette az indítványt, Patay, Jósika pártolták; Kossuth ugyan azt mondta, hogy utolsó a komédiások! De miután maga a szigorú Duschek pénzügyminiszter is hozzájárult, ő is beleegyezett. Így aztán

a feleségem gázsijával biztosítva lett a megélhetésünk Debrecenben.»

158 : 7—20 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (48—49.) »Napilapot megindítani! Halljátok ezt mai kor szülöttei? Mi kell egy napilap megindításához? Először is egy tőkepenzes konzorcium, mely aláír félmillió alapítási tőkét. Azután egy főszerkesztő, egy főmunkatárs, tizenkét segédszerkesztő, egy nagy helyiség, rotációségp, reklám!

Az ám. Volt hozzá, ahogy Beranger éneklí a Bon Roger Bontemps-ról: „un coffre et rien dedans”. Szerkesztő, vezércikkíró, tárcaíró, újdonságíró magam egy személyben. Nyomda is csak egy volt Debrecenben, a Osáthyé, amelyben nyomtatni lehetett, mert a városi nyomdát lefoglalta Madarász. Azért a lap mégis csak megjelent egy szép estén, Debreceni Esti Lapok cím alatt. Ezer példányban nyomtattuk s adtuk a számot három krajcárért. Mind egy szálíg elkelt. Ötven forint volt a bevételünk. Ebből huszonöt került a derék Csáthy kezébe nyomdai előállításért, huszonöt forint maradt nekem magamnak. Soha életemben nem voltam így honorálva.

S ez így ment nap-nap után. Az én kis lapom állandó közönséget hódított. Volt aztán már munkatárs elég. A velünk egyvéleményű képviselők hordták hozzám a cikkeket, az érdekes újdonságokat; táborkar képződött körülöttem; derék harcosok segítettek a küzdelemben. Humorom, lelki erőlyem felelevenült, mertem mindent: szemébe mondani a hatalmasoknak a gyöngéiket, feltárni az elkövetett hibáikat, védelembé venni az igaztalanul üldözötteket, elveket megellenezni.»

35—159 : 6 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (42—43.) »No, meg aztán a titkos tudósítások szemléletben tartása is a rendőrminiszter hatásköréhez tartozott. Voltak neki hites ügynökei Budán, Pesten, akik mindennap küldték a siffrirozott jelentéseket, sánta koldus üres mankójába eldugva, csizmatalp közé szorítva, s azoknak a kibetűzésével egy egész hivatalnokosztály foglalkozott.

Különösen érdeklödtek a titkos tudósítók azoknak a főuraknak és politikai nevezetességeknek a viselt dolgairánt, akik Windischgrätznek meghódoltak. A hazaárulók száma szaporodott. Előre ki lett rájuk mondva az ítélet.

Némelyik azok közül aztán csak megjelent egyszerre Debrecenben; annak nagyon igazolnia kellett magát addigi jártáról-keltéről.»

159 : 10—160 : 6 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (43.) »Ez a bomba Nyáry Pálnak volt szánva. Madarász gyűlölte őt: útjában állt, fölötte volt.

Azt mindenki tudta, hogy minő régi gyöngéd viszony áll fenn Nyáry Pál és a nemzeti színház első operai primadonnája között. Schodelnének a nyáregyházai kastély régóta otthona volt.

Ha tehát Schodelné naponkint ellátogat Budán Windischgrätzhez, az annyit tesz, hogy Nyáry Páltól, a belügyminisztertől, álutakon küldött tudósításokat hord hozzá. Akkor Nyáry Pál áruló.

A minisztertársak mind megdöbbenve néztek az arcaira: az pedig csak egyre megtartotta oroszláni mosolygását.

— Csak egy hiba van ebben a tudósításban, — mondá nagy flegmával — az, hogy Schodelné január elseje óta itt van Debrecenben s azóta ki nem mozdult innen.

A rendőrminiszter mérges lett.

— De hogy nincs nekem erről tudomásom, rendőrminiszternek?

— Hát úgy, hogy Schodelné nem ment a város-házára szállást keresni, hanem egyenesen beszállt az öcsémhez Buzás Pálhoz, aki debreceni háziúr.

— De hogy te nekem sem szóltál arról, hogy Schodelné itt van? — mondá Kossuth.

— Nem ám; mert akkor nem tehettem volna meg azt az indítványt a színésznők fizetéseinek kiadatása iránt.*

160 : 7—16 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (49.) »Hanem ennek aztán lettek következései. A radikális párt lapjai mindannyian nekem estek, kikiáltottak hazaárulónak.

És nekem meg kellett érnem, hogy a dicsőséges 1848. márciusi napok évfordulóján hazaáruló legyen a nevem.

Pedig akkoriban nem volt az olyan tréfás ingerkedés, mint manapság. Az ilyen ólmért a vésztörvény-szék elé kerülhettek, akikre azt rákiáltották.*

29—33 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (53.) »Mikor azt mondtam, hogy kedvem volna az ajánlatot elfogadni, az én feleségem hangosan felkacagott azon az ő hasonlíthatatlan harangcsengésű hangján s azt mondta oda nekem: Móric, te félsz!«

161 : 17—23 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (56.) »Én már bevalóttam, hogy féltém. Kemény Zsigmond még jobban elmondja, hogy mindnyájan féltünk, kivált mikor a „márciális törvényt” keresztülvitte Madarász az országgyűlésen, mely rögtönítélt halállal sújt mindenkit, aki az ellenséggel összejátsszik. Ez a törvény a mérsékelt honatyák s azoknak az újságírója ellen hozatott.«

- Lap Sor
- 161 : 24—33 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (85.) »A képviselőházban egy remekül megrajzolt karikatúra járt körülkézre (szerzője gróf Andrássy Manó volt), mely a félelmetes minisztert ábrázolta orangután alakjában, híven torzított arcvonásokkal, fején tollas kalabriai kalap, jobb kezében „forradalom” felírásu zászló, baljában guil-lotin, míg a két alsó keze egy felnyitott ládából éksze-reket, gyöngyfüzéreket emelget ki. A ládára Zichy Ödön neve volt felírva.«
- 163 : 15—20—164 : 1—29 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (62—3.) »Jelenleg egyetlen egy példány van meg belőle az egész világon, a Nemzeti Múzeumban; a többi sietett mindenki elégetni, akinek birtokában volt. Kemény Zsigmond sokszor ír emlékirataiban az Esti Lapokról; az én neve-met három ponttal meg egy ipszilonnal jelzi (. . . y). Mi-
kor ő ezeket a memoárokat írta, akkor még javában folyt a nagy inkvizíció: nem akarta, hogy a hatóság kezébe kerülő jegyzeteivel engemet kompromittáljon. A hadi-törvényszék elé állított képviselők hosszú sorban azzal védekeztek bírái előtt, hogy ki-ki az Esti Lapok munkatársának vallotta magát.
- Ilyen Esti Lapokat pedig nem tudott a haditör-vényszék keze ügyébe kapni.«
- ;; pt
165 : 1—4 Klapka levelét közli Jókai: Az én életem regénye. (89). Vö. Jókai: Az én életem regénye. (93—4.) »Nagy volt azután az elbámulásunk, mikor Szomere Bertalan az ő kormányelnöki programjában azt hirdette ki ország-világnak, hogy ő republikánus.
- Barátai, pártbívei ijedten rohantak hozzá, számon kérve, hogy miért tette ezt?
— Hát Kossuthot túl kell licitálnunk!
Az igaz, hogy túllicitáltuk vele.
- Tehát azért, hogy a túlvérmes, nagyravágyó Kos-suth valahogy meg ne tehesse magát Magyarország kirá-lyának; a higgadtvérű hazafiaknak ki kellett kiáltani a respublikát.«
- 26—31 Vö. Jókai: 1848—1849. (Jókai önmagáról. 151.) »A vá-rost kettévágta egy paliszád-sor. A Nájgebájtól a hajó-hídig volt leverve cölöp cölöp mellé; egy török háború-beli palánk, lőrészekkel: arra való, hogy ha a pesti lakos-ság fel találma lázadni s ostrom alá venné a kaszárnyát, annak a helyőrsége fedett úton vonulhasson át a budai várba. Főlöszleges munka volt; Pest nem lázadt fel, a horvát ezredek háborítatlanul vonulhattak át Pestről Budára.«
- 166 : 11—14 Vö. Jókai: 1848—1849. (Jókai önmagáról. 155.) »Arra a hírre aztán, hogy Pestet bombázzák, rögtön hazajött a feleségem. Ha baj van, akkor itt a helye az ura mellett.

Megvolt hát az édes otthon s a viszontlátás öröme,
amiről a poéták olyan szépeket tudnak zengedezni.*
166 : 34—167 : 8 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (116—7.) »Csak ez a keserű hangulata a kedélyemnek magyarázza, ha nem is igazolja azt, hogy a toasztok végén én is fölemeltem a poharamat s ezt a szót mondtam áldomás gyanánt:
— Én poharat emelek azokra a hősökre, akik a szabadságharc alatt még ezután el fognak esni.

Siri csend támadt e szavaim után. — Senki sem nyúlt a poharához.

Hiszen bolond egy toaszt is volt. Méltó az agyonhallgatásra. De mikor én belőlem úgy kikiváncsozott ez a mondás!

Csak az étellenben ülő Petőfi emelte föl a poharát s odakoccintá az enyémbhez:

— Köszönöm pajtás, hogy rám köszöntötted a poharad.*

168 : 1—14 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (119—120, 122.) »No hát Hajnik Pali nagyhamar felvilágosította róla, hogy nem vagyunk Angliában. Nem iratott demontiket a félhivatalosban, nem beszélt az államügyésszel, nem hivatta össze az esküdtszéket, hanem brevi manu nyakon csipte a „Március” szerkesztőjét s becsukatta a hűvösbe. Ott is hagyta.

Mi többiek ezt persze nagyon jó tréfának tartottuk. Hogy Pálffy Albert, aki a marciális törvények keresztülhajtását oly buzgalommal segítette elő, saját magán tapasztalja ki, hogy milyen derék dolog az, mikor egy hírlapíró a cikkéért egyszerűen becsuknak, hazaárulás címén, megkerülve a sajtótörvényeket. Most már elmélkedhetik fölötte. Így vélekedett erről minden okos ember, vagyis, az én mottóm szerint, rossz ember, aki okosat tanácsol.

Énbennem ismét megszólalt a jó ember, aki bolondot tanácsol: „Ej, ej, hát nem szégyenled magad, ilyen úton szabadulni meg az ellenfeledtől. Igaz, hogy halálos ellenszere volt; üldözött, hazaárulónak híresztelt, vesztetre tört; — de azért mégis csak pályatársad, s ami most veled történik, az igaztalanság, és ami legfőbb, az sérelem a sajtószabadságon”.

Hajnik Pali kihallgatta valamennyit, s aztán adott nekik elégget a terveik kivitelére, egypár százás bankót. Hiszen csak az kellett nekik. Hiszen százás volt elég: az előre kinyomatott urbéri kárpótlás összege, amivel úgysem tudtunk mit csinálni.

— No hát te mit találtál fel? — kérdé tőlem Hajnik Pál, mikor rám került a sor.

— Énnem találtam felsemmit, hanem arra kérlek, hogy bocsásd szabadon az elfogott kollégámat, Pálffy Albertet, hogy ha ma vagy holnap berukkol a muszka Budapestre, itt ne találja a börtönben, mert bizony felakasztja.

Erre a kérésemre rögtön szabadon bocsátá Hajnik az elfogott kollégámat.*

169 : 22— 26 Vö. Degré: Visszaemlékezéseim. (II. köt. 148.)

170 : 25—171 : 6 A menekülésről I. Jókai: Életem legszomorúbb napja. (NemzetiK XCVI. 35—41.)

172 : 16—20 Vö. Jókai: Életem legszomorúbb napja. (NemzetiK XCVI. 54.) »Nyáry azt mondta barátainak, hogy maradjanak együtt s várják be nyílt homlokkal, aminek meg kell történni, legalább ne essék rajtuk az a szegény, hogy a nemzet képviselőit kukoricák közt, mocsárokban fogdossák össze, mint egy szétszaladt guerilla csapatot.*

33— 37 Vö. Jókai: Életem legszomorúbb napja. (NemzetiK XCVI. 54.) »Csányi hidegvérrel ajándékozta el értékesebb holmijait, könyveit, pisztolyait olyan embereknek, akikről azt hitte, hogy túl fogják élni. Mídon Nagy Sándor fájó szarkazmussal mondá előtte: vajon közülünk hányan válnak meg a fejüktől? „Mi ketten bizonyosan” felelé rá az öreg honfi, komolyan, hideg vérrrel.*

173 : 34—174 : 8 Vö. Jókai: Életem legszomorúbb napja. (NemzetiK XCVI. 54—5.) »Mikor pisztolyait osztogatta; én kértem, hogy adjon nekem is egyet.

Szemembe nézett, s azzal haragosan elutasított:
„— Tedd, de ne mondd...”

Én nagyon elszégyenlettem magamat, hogy arcom elárulta, mire gondolok s kimentem a szobából.

Kiss Ernő utánam jött s megfogva karomat addig beszélt hozzám, míg kibeszélte fejemből azt a sötét gondolatot; amit már homlokomon lehetett olvasni.

Ő volt az; aki rábeszélte, hogy kedvem legyen újra kezdeni azt a megsiratott drámát, aminek élet a neve; ő volt az, aki arra a határozatra bírt, hogy meg ne adjam magamat sem a sorsnak, sem embernek; sem a halálnak, s nem bántam meg, hogy ezt tettem és köszönöm neki a föld porában azt a szót, ami sorsomon határozott.

— Önnek neje is van . . .

Ném Gyulán maradt el tőlem, odáig minden nyomorúságon átkísért; elhatározám, hogy visszajutok hozzá, ha lehet.*

174 : 9— 14 Vö. Jókai: Életem legszomorúbb napja. (NemzetiK XCVI. 57.) »Ottlétem néhány órája alatt egyike legjobb

barátaimnak, a pesti vészbíróság elnöke, ki nem vértételekkel, hanem bölcs kegyelmezéssel tünteté ki magát, egyike a legmagasabb szellemeknek, tiszta fő, igaz hazafi és becsületes ember: Molnár József, — főbe lőtte magát.»

- 174 : 20— 39 Vö. Jókai: Egy napom Gyulán. (Az én életem regénye. 277—8.) »Volt egy jó barátom, Rákóczy János, Kossuth titkárja. Halál kandidátusa, mint én. Annak volt két lova, szekere. Menjünk együtt.

Hová?

Ahol az asszonyomat feltaláljuk, Gyulára.

Fényes nappal, széles országúton szekereztünk végig, keresztül az elvonuló orosz táboron. Szembe találtuk a kozák ezredeket, a tüzéséget, gyalogságot: a vezénylő tisztek kardjukkal intettek, hogy mehetünk bátran.

Estére megérkeztünk Gyulára: ott találtuk a művésznöket. A lesújtó hír után az volt a kérdés, hogy most már hová?

Neki az alföldi pusztának, nádasoknak, berkoknak s aztán a Bükk erdősegei közé!

Rákóczy János, akinek nagyon ismerős volt az arca, rőtshőke szakállú és hajú férfi volt. A szakállt csak le lehetett borotválni, de az a sűrű oroszlánsörényt!

A színésznők értenek a maszkírozáshoz. Vettek a barátunk számára kocsis ruhát, pitykés dolmányt, pörge kalapot, a haját pedig befestették feketére. Melanogén még akkor nem volt Gyulán kapható; tehát mandulát vettünk, azt tűzön megpörköltük, mozsárban összetörtük, ennek a megbarnult olajával lett elváltoztatva a halálraszánt politikus hajzata. Óbelőle lett Barna János kocsis, én belőlem pedig lett Benke Albert, Laborfalvy Benke Róza testvére, aki a szegedi ütközet alatt sírjára talált. Annak a nevét viseltem sok ideig. Hanem a szőke hajamat nem hagytam feketére festeni, se a bajuszom, szakállam leborotváltatni. Ha rám ismernek, bíró elé állítanak, megmondom, ki vagyok; megmondom mit tettem a szabadságharc alatt: itt vagyok; fizetek.»

- 175 10—178 : 19 Jókai tardonai tartózkodásáról maga is írt az első ösz hajszálak c. visszaemlékezésében (Az én életem regénye. 279—283.). Megemlíti a Bujdosó naplójában és A tengerszemű hölgyben is. — MK gondosan felhasznált forrása Vadnay írása: Jókai Tardonán. (Irodalmi emlékek, 1905. 368—375.)

- 179 : pt Vö. Jókai: Az én életem regénye. (63.) »Kossalkó János az abszolutizmus régi híve volt, de jó szív, becsületes lélek. Azt mondá Kazinczy Gábornak: „Ha én ezt az

egyetlen példányát az Esti Lapoknak a haditörvényszéknek által adnám, mindazokat, akik az Esti Lapok munkatársának vallják magukat, bizony súlyos várfogságra ítélnék: hisz az Esti Lapok még jobban buzdította a magyar nemzetet az ellenállásra, a hadsereget a vitéz küzdelemre, mint a többi lapok s abban ugyan még csak árnyékát sem találja az osztrákokkal való egyezkedésnek." Kossalkó tehát dugaszban tartá a maga egyetlen példányát s a haditörvényszék csak azon lapok után ítelt, melyek szakadatlanul hazaellenes, ellenforradalmi irányzattal vádolták a lapomat s — valamennyi vele tartó képviselőt (de sok munkatársam lett egyszerrel!) felmentette. Csak Kemény Zsigmond nem hivatkozott, nem mentegette magát az auditor előtt azzal, hogy ő is írt az Esti Lapokba. Nem írt, de eszméket adott.

Kossalkó Esti Lapok példánya csak az ő halála után jutott hagyatékképpen a Nemzeti Múzeum könyvtárába, ahol most örök álmát alussza. Legyen neki könnyű a por.

- 182 31— 33 Vö. Erdélyi János levelével. Irodalomtörténeti Közlemények, 1905. 243. — MK szinte szószerint követi forrását.
- 1— 6 Erdélyi János levéldézet: 1. Irodalomtörténeti Közlemények, 1905. 243. A levél kelte 1850. okt. 24. — MK az idézett szöveget némileg átszilizálta.
- 7— 23 Vö. Erdélyi János levelével. Irodalomtörténeti Közlemények, 1905. 243. — MK szinte szószerint követi forrását.
- 190 1— 20 Jókai 1852. dec. 6-án anyjának írt levele megjelent a Vasárnapi Újság, 1893. 53. sz. dec. 31. 923. lapján.
- 197 37—198 13 A Gyulai idézetet l.: Jókai legújabb művei. Budapesti Szemle XIII. k. 1869. 503. — MK két mondatnyi kihagyással közli Gyulai szövegét.

- 199 13— 25 Vö. Jókai: Az én életem regénye. (106.) „Késő volt már az éjszaka s még egyre tartott a rombolás.

Egy színésznőnek volt ideiglenes szállása a Kálvária mellett. Megszánt és meghívott magához éjszakára.

Volt egy régi jó barátnője a feleségemnek, a színház komikája, Kovácsné, az félrevont s komolyan megintett.

— El ne fogadja ön ezt a meghívást, nagyon sok pletyka és háborúság lenne belőle.

Hisz úgy sem fogadtam volna el.

Hát hová leszek egész éjjel.

Majd leülök a Kálvária küszöbére s onnan fogom nézni a titánok tüzijátékát.

S úgy tettem. Ezen az éjszakán a szabad ég alatt háltam s számláltam az ágyúlövéseket.

Ezen az éjszakán lett Budapest rommá löve.

- 202 21—204 : 15 Az özvegy Jókayné svábhegy-i látogatásáról Vály Mari részletesen beszámol. (Vö. Kézir. II. köt. 105—114; MagySzáz 111—118.) — Itt jegyezzük meg, hogy MK Jókayné e látogatását és Laborfalvi Róza leányával való találkozását úgy állítja be, mintha ekkor ismerte volna meg és ez kellencmen lett volna számára. Vály Mari visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az első találkozás már egy évvel korábban megtörtént. (Vö. Kézir. II. köt. 91—94; MagySzáz 107—109.)

Szövegváltozatok

Kiadásunk a MKm sorozatban megjelent 1907-es évszámot viselő kiadás (röv.: 1907) szövegét vette alapul. Zárójelben közöljük a próbapéldány (röv.: Prp) és a Jubileumi kiadás (röv.: Jk) szövegének változatait. Már korábban említettük, hogy a próbapéldányból csak az első kötet egyetlen példánya maradt ránk, így ennek eltéréseit csak az I. kötet esetében tudtuk számba venni.

Gyulai Pál széljegyzetei a próbapéldányon

A keletkezéstörténet leírásánál már szoltunk a próbapéldányok sorsáról, megemlítettük, hogy a mű mindkét kötetéből MK Gyulai Pálnak is küldött egy-egy példányt. Az első kötet MK hagyatékából ránk maradt és így egyrészt számbavehetjük azokat a változtatásokat, amelyeket MK a mű végleges formába öntésekor végzett, de e kötet megőrizte számunkra azokat a lapszéli megjegyzéseket, amelyeket Gyulai Pál a könyv egy-egy megállapításához fűzött. A Gyulai Pál-féle széljegyzetokről először maga MK nyilatkozott a már idézett *A »tökéletes könyv«* című cikkében (I. e kötet 213. lapján) a következőket írva: »Gyulai Pál nem írt levelet, hanem jegyzeteket tett a kifogásolt helyeknél. Eleve kivettem annyit, hogy Jókait mint embert gyengébben festettem ésszerinte, mint aminő volt, ellenben mint író-t nagyobb-nak, ahogy érdemelte. Különben üt-vág a hangyalábszerű apró betűivel jobbra-balra és ahol azt írom, hogy hibátlan asszony, hibátlan regény nincs, odakanyarítja a lap szélére: „Hibátlan életrajz sincs.” Hát ilyen ő. De legyen is még ilyen vagy húsz esztendeig!«

A széljegyzetekről említést tesz és többet be is mutat Rubinyi Mózes: *Jókai és Mikszáth* című cikkében (Budapesti Szemle, 1916. 165. köt. 429—432.). Rubinyi itt megállapítja, hogy Mikszáth »olyan szeretettel, olyan buzgalommal dolgozott rajta [ti. az életrajzon], amelyet csak mély vonzalom tarthat fenn. Az egész közönségtől kért

adatokat s művét kefevonatban Beöthy Zsolttal, Gyulai Pállal, id. Szinnyi Józseffel s másokkal nézette át, kiknek megköszönte műve végén füzadozásukat, de sajnálatos, hogy műve kárára nem minden megjegyzésüket vette figyelembe...» (l. h. 429—430.)

Legújabbán Méreiné Juhász Margit teszi közzé Gyulai összes megjegyzését »Gyulai Pál széljegyzetei Mikszáth: Jókai Mór élete és kora c. művének korrektúra-példányán« az Irodalomtörténeti Közlemények 1960. évi, sajtó alatt levő 3. számában.

Mielőtt bemutatnánk Gyulai széljegyzeteit, az alábbi nyomda-technikai megjegyzéseket tesszük közlésünkkel kapcsolatban. A jelen Krk lapszám és sorszám megjelölésével közöljük azt a szövegtestet, amelyre Gyulai megjegyzése vonatkozik. A jelen kiadás lapszámai mellett zárójelben közöljük a próbapéldány lapszámát. A kifogásolt mikszáthi szövegben *dőlt*, kurzív betűvel jelezzük azokat a szavakat, amelyeket Gyulai aláhúzott. Gyulai megjegyzésének szövegét pedig félkövér betűtípussal. Végezetül feltüntetjük, hogy MK változtatt-e a végleges szöveg megfogalmazásában vagy sem.

Gyulai széljegyzetei a következők:

Lap	Sor	
63	5 (88)	A zsidó fiúval kapcsolatban írja MK: »A drámát <i>egy nemzeti színházi pályázatra</i> írta versekben.« Gyulai: <i>akadémiai pályázat régebb, mikor se Teleki se Karácsonyi pályázat nem volt, mert az akadémia a maga pénzéből tűzött ki drámai jutalmat.</i> — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
18—20	(89)	MK gúnyosan megjegyzi: »A legjobb költőknél előfordulnak a bombasztok, fölöslegek, érthetelenségek, naivitások; Garay azt írja: Magyar hölgynek születni nagy és szép gondolat.« Gyulai széljegyzete az idézett verssor mellett: <i>ez igaz.</i> — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
21—24	(89)	»sőt magán a nagy Vörösmarty Mihályon is meg-
esik, hogy a rím kedvéért toldja-foldja a versét s olyan
férceteket hagy bent, amilyeneket nem kellene; pél-
dául a „Fóti dal”-ban: Fölfelé megy borban a gyöngy;
jól teszi. Tőle senki e jogát el nem veszi.« Gyulai: <i>ez
nem toldás, hanem egy jó kedvű ivó szeszszene-
te.</i> — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
67	23—25 (95)	Prp: »A kecskeméti leányoknak szemet szúrt a csi-
nos jogász, de őt, mint <i>Toldy Miklóst</i> , nő szem még
eddig meg nem perzselt.« Gyulai: <i>Miért Toldy Miklós?
Toldy szerette az asszonyokat, egygyel pórul is járt a
monda szerint</i> — MK a kifogásolt nevet a végleges meg-
fogalmazásból kihagyta.
74	16 (105)	Prp: »titkon ő is osztá, de minthogy« Gyulai az »osztá«
szó »á« betűjét korrektúra jellel áthúzta és a lap szélére
írta: <i>[oszt]ozott bennök</i> — MK a javítást a végleges
szövegben végrehajtotta.

Lap	Sor	
78	8 (110)	Prp: »Petőfi azontúl is mindig »Marci«-nak hítta Jókait.« Gyulai: Mások is így hívták — MK a sort a végleges megfogalmazásban a következőképp javította: »Marci volt a Jókai becéző neve«.
79	10—11	(112) »Pákh Albert, egy lutheránus pap fia, maga foltozta a ruháit« Gyulai: nem igaz — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
	14—15	(112) Prp: »Vachotnak volt olykor-olykor jövedelme; de az mind bement vagy a torkán« Gyulai a »volt« szó után korrektúra jelet tett és a lap szélére a következőket írta: jövedelme és tőkéje is. — MK a sort a végleges megfogalmazásban a következőképp javította: »Vahotnak volt olykor-olykor jövedelme, sőt tőkéje is, de az mind bement vagy a torkán«
	16—17	(112) »A dadogó Sükeinek nem volt se pénze, se tehetsége« Gyulai: Sükei 1849-be jött Pestre. — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
	22—25	(113) »A javíthatatlan gonosz csont Lauka Guszti, kibem nem volt tehetség, csak vidámság, egész nap az Újvilág utcai Arany Sas körül kóválygott, mint a pók, hogy az érkező dszentriben legyet fogjon; Frankenburg volt talán a bohémok közt a legpolgárabb, aki szerette a lelkiismeretes, rendszeres munkát, de lapjaival nem volt szerencséje és írónak nem bírt honoráriumot fizetni.« Gyulai: nem voltak ezek ily éhenkórászok. — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
	36—37	(113) Prp: »Hozzájok tartozott Sárossy Gyula, aki egy elaborátumon törte a fejét, hogyan kellene meggazdagodni, olyan módon, hogy az ember két-két pengőt kérne minden jól öltözött ismerősétől kölcsön, akit soha senki se követelne vissza.« Gyulai: Ezt Vas Gereben javasolta később. — MK ezt a mondatot a végleges megfogalmazásból kihagyta.
80	11 (114)	»Még talán Dabas is inkább.« Gyulai: miféle beszédt Dabas akkor sem volt semmi, mint most — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
	14—15	(114) [Pestnek] »Arisztokráciája nincs, a legnagyobb úr a Pest megyei viceispán« Gyulai: hát Károlyi, Batthyány hol laktak, ha ne[m] itt. — MK a végleges megfogalmazásban nem változtatott.
	32—33	(115) Prp: »A Pesti Hírlap, a Világ« Gyulai a két folyóiratcím közé korrektúra jelet iktatott és a lap szélére írta: Athenaeum — MK a végleges megfogalmazásába beillesztette a folyóirat címet.
83	14 17	(119) »Ez idő tájt kezdte használni ugyanis a „Mór” keresztnevet, ami Tóth Lőrinc műve, ki először címezte hozzá írt levélkijét „Jókai Mór úrnak”; eleinte bosszankodott érte s vissza címezte a levélborítékon: „Tóth Lőr

- úrnak” Gyulai: **Ez nem igaz, Szentkirályi Mór és Tóth Lőrinc között történt.** — MK a végleges szövegben nem változtatott.
- 83 : 26—27 (119) Prp: »ellenállhatatlanul vonzattott az irodalom által, mint ahogy« Gyulai: **miféle magyarság?** — MK a végleges megfogalmazásban a következő javítást hajtott végre: »ellenállhatatlanul vonzódott az irodalomhoz. Vitte egy láthatatlan erő, mint ahogy«
- 35—37 (120) Prp: »Csakhogy az akkori legjobb írónak se volt annyi jövedelme, mint egy kancellistának.« Gyulai: **Nem igaz. Nagy Ignácnak elég szép jövedelme volt.** — MK a végleges megfogalmazásban a következő javítást hajtott végre: »Csakhogy az egy Nagy Ignácot kivéve, az akkori legjobb írónak se volt annyi jövedelme, mint egy kancellistának.«
- 39—84 : 1 (120) »A jelesebb könyvek egy kötetét 160—180 frttal fizették a kiadók.« Gyulai: **Eötvöst és Keményt elég jól fizették.** — MK a végleges szövegben nem változtatott.
- 84 1—2 (120) »A napilapok munkatársai 30—40 frt havi fizetést kaptak.« Gyulai: **De az több volt, mint most 100 forint** — MK a végleges szövegben nem változtatott.
- 87 10—14 (123) Prp: »Kemény Zsigmondtól még csak néhány novella jelent meg Kolozsvárott, mély, tömör, de nehézkes. Az elbeszélő válfaj nem is neki való, mintha az elefánt menőtötet táncolna.« Gyulai: **Keménytől nem jelent meg novella csak regénymutatványok az Athenaeumban. — Jó volna, ha Mikszáth tudna úgy írni mint Kemény a sikerültebb részekben.** — MK a végleges szövegben a következő javítást végezte: »Kemény Zsigmondtól még csak néhány regény-mutatvány jelent meg az Athenaeumban és a kolozsvári lapokban, mély, tömör, de nehézkes . . .«
- 19—21 (123) »Pákh Albertnek van humora és szarkazmusa, de az fanyar, mint a vadalma, nem a magyar szájízéhez mért.« Gyulai: **Nem igaz.** — MK a végleges szövegben nem változtatott.
- 35—38 (124) »Kemény Zsigmond elbeszélései egy nagy komprehzív elmének gondolatvilágát tárják elé, de ezek bármekkora nagy kaliberű emberek a maguk nemében, valójában egyik sem mesélő talentum.« Gyulai: **Hogy leszólná Mikszáth Balzacot, ki hasonlít Keményhez.** — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
- 88 6—11 (124) »Csakis ily recept birtokában írhatott naponként egy nyomtatott ívet e derék Jósika Miklós, kinnek mégis több híve volt az olvasók közt, mint a többinek összesen, mert tisztelet az analízisnek, a bölcselkedésnek, az irány-

Lap	Sor	
		eszmének, de a meséléshez mégis a mese a legszükségesebb.« Gyulai: meséje Jósikának van annyi, mint Mikszáthnak. Egyéb a baja. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
89	3 — 4	(126) »Legalább sehol se említik a kritikusaí irányának csodálatos természetességét.« Gyulai: Ezt bizony észrevették. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
	9 — 13	(126) »Hol szerezte ez a fiatalember ezt a nagy titkot, mikor még csak hosszú évtizedek múlva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevszkij és Maupassant, akiknek az emberei úgy fognak beszélni és cselekedni, ahogy az emberek tényleg beszélnek és cselekszenek?« Gyulai: Hát Dickens és sok más? — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
90	19 — 27	(128) »Képzeltetni Petrichevich Horváth Lázár duzzogását, aki egy külön finomabb nyelvet szerettet volna a magas arisztokrácia számára, báró Jósika Miklós gúnycsinos mosolyát, aki eddig szuverén „hevéllyel” gyártotta a magyar szavakat, amennyi és amely fogalmakra csak kellett, otthon a kényelmes pamlogon ülve, míg ezek talán az istállóba is bemennek, hogy a béresektől megkérdezzenek egy-egy kiteremtettézt szót vagy kifejezést.« Gyulai: Jókai is csinált egy pár tollszót, például dalidó. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
99	11 — 16	(141) »Még élt az a Festetich gróf, ki a fősvény Ferenc császárt látván vendégül, a két gyertyánál, amellyel magas vendégét hálószobájába kísérté, harminc darab ezrest elégetett abban a naív hitben, hogy az a császár zsebébe megy — mint aki ennyivel több bankót nyomhat magának.« Gyulai: nem igaz, csak akarta elégetni, de Ferenc császár azt mondta, tegye a kandalló párkányára, majd elégeti ő. Deák így beszélt. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
100	24 — 25	(143) Prp: »Neki minden előadás remek volt és minden színész egy-egy Tóth József vagy Lendvay.« Gyulai: »Tóth József» nevét ceruzával bekarikázta és megjegyezte: Tóth József akkor nem volt pesti színész. Jobb lesz helyébe Fánccs vagy Egressyt tenni. — MK a végleges megfogalmazáskor Tóth József neve helyébe Fánccs nevét illesztette.
	38 — 101	: 2 (144) »A lapnál nem alkalmazott írók sorából csak Nagy Ignácnak ment jól a dolga és Kuthy Lajosnak, kik hosszú regényeket írtak s azokat füzetekben adták ki előre jelentkező előfizetőiknek.« Gyulai: Kuthy csak egy ilyen regényt írt. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.

lap	Sor	
101	2—5	(144) »E regények sok pénzt hoztak, Nagy Ignácnak vagyona volt, Kuthy pedig nagyúriás fényben élt s pezsgős vacsorákat adott a bohémeknek pompával berendezett lakásán.« Gyulai: Kuthy nem az irodalomból uraskodott. Batthyá[ny]nak volt titkára s a gyáralapító társaságnál hivatala volt. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
112	30—32	(162) Prp: »A pontozatok, melyeket Jókai öntött át népszerűbb alakba, gyorsan szívárogtak ki a lakosság közé.« Gyulai: Ugy tudom, hogy Irinyi írta a tizenkét pontot. — MK a végleges megfogalmazáskor a következőképpen javította a szövegét: »A pontozatok, melyeket Jókai az Irinyi szövegezéséből öntött át népszerűbb alakba, gyorsan szívárogtak ki a lakosság közé.«
131	19—20	(192) Prp: »ahol Laborfalvi Róza lakott s ahol ma a Nemzeti Kaszinó van.« Gyulai: Ez a ház a Casino mellett van. Ma Pfeiferé s alatta boltja van. Én itt látogattam meg Jókait, 1848-ban. — MK a végleges megfogalmazáskor a következőképpen változtatott szövegén: »ahol Laborfalvi Róza lakott a Nemzeti Kaszinó tőzsomszédságában.«
145	24—25	(216) Prp: »A Petőfivel való meghasonlás mintegy kizárta az írói kompániákból.« Gyulai: nem zárta ki. — MK a végleges megfogalmazáskor a következőképpen változtatott szövegén: »A Petőfivel való meghasonlás elvonta kedvét az írói kompániáktól.«
147	21—26,	148 : 1—4 (218) »Még a nagy történetírók is belcesnek ily hibákba, ha sok szépirodalmi elementum van bennök, így például Macaulay a Warren Hastings esszében. Fáj neki, hogy a hálátlan Anglia igazságtalanul ítélte el a nagy államférfit, s midőn valahol a parlament naplóiban kutatva egy jelentéktelen adatot talál, hogy Warren Hastings valamely aprócseprő ügyben elaggott korában mint tanút sorompói elé idézi az alsóház s egy „Eljenzés” szócskát lát zárjelben a szöveg közé beszúrva, megkapja ezt a kis zárjeles szót, kidomborítja fantáziájával a jelenetet...« Gyulai: Macaulayt kár ide hozni. Az nem a phantasia játéka volt nála. M. nem csak egy szócskából indult ki, voltak neki más adatai is. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
149	5	(200) a »kevésbé« szót MK a próbapéldányban egy »b«-vel hagyta, Gyulai a »b« betűt korrektúra jellel áthúzta és a lap szélén kijavította »bb«-re.
31	(221)	Prp: »előadásokat be kell« Gyulai a »be« szócskát korrektúra jellel áthúzta és a lap szélén »meg« szócskára javította. — MK a javítást a végleges megfogalmazáskor elfogadta és végrehajtotta.

Lap	Sor	
154	3-4	(229) Prp: »Nyáry Pál egyike az elmúlt század legjobb koponyáinak, szinte egyenértékű Deák Ferencsel.« Gyulai: a fene, egy nap nem is lehet emlegetni a kettőt. — MK a végleges megfogalmazáskor a »szinte egyenértékű Deák Ferencsel« mondattagot kihagyta.
17-18		(229) Prp: »Jókait nem lehet se dicsérni, se gáncsolni a cikkeiért, nem voltak meggyőződései.« Gyulai: a »voltak« szó után korrektúra jelet tett és a lapszélére az erős szót írta. — MK a végleges megfogalmazáskor elfogadta Gyulai módosítását.
30-36		(230) Prp: »Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, mely Nyáry Pál körül gyűlt. Ide tartozott Csányi, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, szóval a mérsékelték, az „okos emberek”, akiket még tavaly Sükeyvel lehurrogattak, hogy „nem kellene ilyenkor”.« Gyulai: Nyári mérsékelt volt Kossuth ellenében, de körülte nem képződött párt. Kovács Lajos, Kazinczy Gábor körül képződött az úgynevezett békepárt: Kemény Zs. is ide tartozott. — MK a végleges megfogalmazáskor a következőképpen módosította szövegét: »Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, melyet közönségesen „Kazinczy-körnek” neveztek. Ide tartozott Csányi, Nyáry, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, b. Kemény Zsigmond, szóval a mérsékelték, az „okos emberek”, akiket még tavaly Sükeyvel lehurrogattak, hogy „nem kellene ilyenkor”. A cikkeket legnagyobb részt Kovács Lajos és Kazinczy Gábor írták.« — Itt jegyezzük meg, hogy MK ezt az utolsó mondatot Gyulai egyik későbbi széljegyzete — l. 163 : 8-9 — alapján illesztette szövegébe.
162	1-2	(242) Prp: »A Nyáry-kör...« Gyulai: Az nem volt Nyári-kör. — MK a végleges megfogalmazásban »Kazinczy-kör«-re javította a kifogásolt szöveget.
163	8-9	(244) Prp: »A Nyáry-kör föllélegzett e diadalon és most már erőre kapva nem engedte a Madarász-ügyet elaludni.« Gyulai: Kovács Lajos és Kazinczy Gábor adták az adatokat és részben írták is az Esti Lapok cikkeit, Nyári pansioiba tétette magát. — MK Gyulai széljegyzetét korábbi kiegészítésnél felhasználta — l. 154 : 35-36 — és a »Nyáry-kör« szavakat itt is javította a végleges megfogalmazáskor »Kazinczy-kör«-re.
164	20-21	(246) »Magának Jókaiknak és a Nyáry-körnek azonban nem használt...« Gyulai a Prp-on az aláhúzáson kívül a lap szélén kereszttel is megjelölte a kifogásolt szót. — MK a végleges szöveg kialakításakor nem vette észre Gyulai figyelmeztető jelét és nem javította a szöveget.

Lap	Sor	
165	15—16	(247) »Jókai mindössze huszonnég éves volt, nagy gyerek, nagy poéta...« Gyulai a »nagy gyerek« szavakat bekarikázta és a lap szélén ő (deleátur)-jellel jelezte felesleges voltát. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
166	1— 2	(248) »Kívüle [ti. Vahot Imrén kívül] más író nem igen volt a fővárosban.« Gyulai: Itt volt Garay, Erdélyi és Nagy Ignác. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
	p:	(249) »Ezzel szemben vannak állítások, hogy Petőfi e napon nem volt és nem lehetett Pesten.« Gyulai az »állítások« szót bekarikázta és a lapszélre írta: Nem állítások, hanem adatok. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
188	37—39	(284) Prp: »1851-ben az akadémiai igazgatótanács levelező-tagnak ajánlja — a katonai főparancsnokságnak. Hja, más rend volt! Nem a pajtáskodás dominált, se a kálvinistaság a tekintetes Akadémiában, hanem a csákó. Az igazgatótanács ajánlatára a katonai főparancsnokság nevezte ki az illető tudóst. (Egyébiránt tudós maradt az azért, ha tudós volt.) A katonai parancsnokság nem adott erre a bolondságra, nem is kérdezősködött Jókai felől beavatott körökben, ahol megmondták volna hogy rossz firma, proskribált egyén, egyszerűen kinevezte levelező tagnak és minthogy ez a reform csak nagyon rövid ideig tartott, Jókai volt az egyetlen kinevezett tagja az Akadémiának.« Gyulai: Volt a fené! 1859-ben választottuk meg, s Albrecht kir. főherceg erősítette meg, mint másokét. — MK a végleges megfogalmazáskor a következőképpen módosította a kifogásolt részletet: »1851-ben levelező tagjának választja; amit akkor tudomásulvétel okáért a főparancsnoksághoz is föl kellett terjeszteni.«
191	: 1	(287) Prp: »megállapítható a szívélyes viszony« Gyulai a »szívélyes« szót korrektúra jellel »szíves«-re javította. — MK a végleges megfogalmazáskor a kifejezést a következőképpen módosította: »megállapítható a benső, meleg viszony.«
192	9—11	(289) »ha valóban úgy írná le aminő, Zola vagy Gogol tollával, közel sem érne el oly nagy hatást.« Gyulai: Zrínyi jól tudta leírni. Zola és Gogol nem tudták volna úgy leírni. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
193	1— 4	(290) Prp: »Pákh Albert haza se jött még egy ideig, Jókai szerkesztette nevében a lapot s adta meg azt a fizionomiáját, melyet máig megtartott.« Gyulai: Nem igaz, Pákh itt volt, hanem elment, 1855-ben Grafenbergbe s ezalatt szerkesztette Jókai. — MK a végleges

- megfogalmazáskor a következőképpen módosította a kifogásolt részletet: »Pákh Albert egy idő múlva ismét Graefenbergbe lévén kénytelen elmenni, azalatt Jókai szerkesztette a lapot, növelve a lap tekintélyét és az előfizetők számát.«
- 196 : 22—25 (296) »Alapját egy való történet képezi, mely néhány évtizeddel előbb általános beszéd tárgya volt az országban. Kékkő vár urának, báró Balassának a története van feldolgozva, természetesen sok költői szabadsággal.« Gyulai: Nem igaz, részben inkább egy gróf Venkheim esetéből vette a tárgyat. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
- 197 14—15 (297) »De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony és hibátlan regény nincs.« Gyulai: De még hibátlan életrajzró sincs.
- 198 : 14—17 (299) »Tömör és mesteri jellemzése ez a Jókai művészetének, érdemes volna az iskolai olvasókönyvekben tanítani, mint mintát, de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?« Gyulai: Úgy; hogy a regényíró első feladata az emberi szívet rajzolni s ehhez Jókai nem igen értett. — MK a végleges megfogalmazáskor nem változtatott szövegén.
- 199 2 (300) Prp: »Még a legvonzóbb talentum a komáromi Beöthy László volt, friss hang, friss humor, de még kiforrotlanul. Must, melyből jó bor lehet.« Gyulai: Volt a fenébe. — MK a végleges megfogalmazáskor ezt a kifogásolt mondatot kihagyta.

Gyulai Pál a próbapéldány lap szélére tett elhalványult, ceruzával írott bejegyzéseivel 53 alkalommal tett kisebb-nagyobb megjegyzést MK szövegére. E megjegyzések hatására 24 esetben a végleges szöveg kialakításakor változtatott MK a szövegén, 29 esetben nem vette figyelembe a bejegyzéseket. Gyulai széljegyzetei — mint láttuk — több irányúak: egy részük Jókaival kapcsolatos állásfoglalásának határozott, változatlan és egyértelmű megisméltése, más részük a XIX. század magyar irodalmának alkotóiról vallott szintén kijegcesedett nézeteinek megisméltése, e csoporthoz tartozik még a világirodalom nagy alkotóival kapcsolatos nézeteinek hangoztatása is. Végül a harmadik csoportot azok a csípős, gúnyos széljegyzetei alkotják, amelyek MK személyével és írói módszerével kapcsolatosak. Ez utóbbi megjegyzéseivel kapcsolatban megemlítenénk, hogy a kritikus és az író között kialakult viszony gyökerei korábbi évtizedekre nyúlnak vissza. MK fiatal, kezdő író korában több alkalommal gloszsaiban gúnyos hangon csipdeste a Gyulai Pál személyében megnyilvánuló konzervatív akadémizmust (l. pl. *Apróságok*, Budapesti Napilap, 1877. júl. 1.; *Apróságok*, Budapesti Napilap, 1877. aug. 24.; *Kossuth, Petőfi és . . .* Budapesti Napilap, 1877. okt. 9.). Gyulai 1892-

ben a Budapesti Szemlében éleshangú kritikát írt MK *Galamb a kalitkában* című nagyobb elbeszéléséről és az író egész addig terjedő munkásságáról (l. Krk 4. köt. 194—195.). MK 1893-ban — mintegy viszonzás-ként a csípős bírálatért — a Pesti Hirlapban *Mikor a hóhért akasztják* címmel írt gúnyos hangú ismertetést Gyulai Pál költeményeinek harmadik, bővített kiadásáról. (l. Hi 4. köt. 227—235.)

A próbapéldány egyéb változatai

Gyulai Pál kézírását megőrző próbapéldányból több egyéb változtatást is megállapíthatunk. Szembetűnő nagyobb változtatást hat helyen hajtott végre MK: a végleges szöveg megírásánál a 84 : 30—86 : 9 és a 200 : 7—201 : 23 terjedő részt az átdolgozás során írta meg; a 135 : 11—137 : 5 és 138 : 14—27 terjedő részt az átdolgozás alkalmával átformálta illetőleg megrovidította, végül a próbapéldány szövegéből két helyütt nagyobb részt kihagyott és annak helyére a végleges szövegbe néhány sort illesztett. Így a 118 : 22—27 és a 204 : 11—15 terjedő sorok helyén a próbapéldányban hosszabb fejtegetések olvashatók.

A végleges szöveg kialakításakor végzett változtatások elenyésző része stiláris megfontolásokból jöhetett létre, nagyobb részüket a próbapéldány olvasóinak tanácsára hajthatta végre MK. Hogy e változtatásokat személy szerint kinek a javaslatára hajtotta végre, azt jelenleg pontosan már nem tudjuk megállapítani. A keletkezőtörténet bemutatásánál Révai Mór visszaemlékezései alapján már utaltunk arra, hogy Görgey Artúrtól szerzett értesülések alapján változtatta meg, ill. átfoglalmazta a 167 : 29—32 sorokat és Lévay József segítségével állapította meg Laborfalvi Róza pontos születési évét, hónapját és napját. E felvilágosítás alapján javított a 132 31, 133 11, 144 : 3, 144 : 4 és a 144 : 24 sorokban. A többi változtatással kapcsolatban csak feltevésekre szorítkozhatunk. A Jókai-családtól kapott újabb felvilágosítások ill. kiegészítések eredményeként keletkezettek az alábbi változtatások: Jókay József inszurgensi tevékenységének jellemzése (11 : 5—9), Jókai gyermekkori versével kapcsolatos megjegyzése (28 : 6—11), Jókay József halála körülményeinek leírása (34 : 13—18), a fiatal Jókai és Vály Ferenc viszonyának jellemzése (38 : 1—2; 38 : 28—30, 39 : 5—7), a szülői ház belső életének bemutatása (72 : 5—9), Jókai édesanyját ért baleset körülményeinek leírása (92 19, 92 : 28—29), a Jókay-család közbelpése a Laborfalvi Rózával kötendő házasság megakadályozására (135 : 11—137 : 5, 138 14—27), Jókay Károly 1848-as pesti látogatásának lefolyásáról való tudósítása (145 : 31—33), Jókai 1849 őszén édesanyjának írt levelének kommentálása (177 : 21—25), Jókai Mór 1850-es évek elején folytatott életmódjának bemutatása (200 : 7—201 : 23) és végül Jókai édesanyja svábhgyei látogatásának bemutatása (204 : 11—15). A többi tartalmi jellegű módosítással kapcsolatban — így a 39 : 11—12, 42 24—32, 83 : 22—24, 84 : 28, 86 : 9—11, 99 : 27—28, 129 : 14—16 — még ennyit sem tudunk feltételezni. A javítások jellegét tekintve ezek

irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozásúak, így lehet, hogy id. Szinnyei József vagy Beöthy Zsolt hívta fel rájuk MK figyelmét.

A szövegváltozatok közlése előtt még a következőkre hívjuk fel a figyelmet: az idegen szavak írásában MK e műben is (okainak kifejtését l. A *Nosztly fiú esete Tóth Marival* c. regény szövegváltozatainak bevezetésében Krk 20. köt. 277.) újból az idegen szavak magyaros helyesírása felé hajlik, de az írásmód következetlen, ugyanazt a szót hol magyarosabb alakban hol idegen alakjában írja. Éppen azért, mert az idegen szavak írása e műben szintén átmeneti és felemás alakot őriz, az idegen szavakat a Krk főszerzőjében a legfrissebb helyesírási szabályunkhoz alkalmazkodó *Idegen szavak kéziszlórára* (Szerk.: Bakos Ferenc, főmunkatársak: Fábíán Pál, Propper László. Terra kiad. Bp. 1958.) szerint írtuk át és az *első előfordulás alkalmazásával* — ha a szó írása az általunk követett írásmódtól eltér — a *Szövegváltozatok* között az eredeti írásmódot is feltüntetjük.

A Krk eddigi kötetei bőséges példát mutattak a gyors megírás vagy sajtó alá rendezés következtében létrejött névelírásokra, örökletes és sok esetben zavaró sajtóhibákra. E nagylélegzetű műben — a terjedelemhez viszonyítva — nagyon sok korrekcióra nem volt szükségünk, de itt is akadt jónéhány. A mű jellegéből következő, hogy a legtöbb örökletes pontatlanság a személynevek sajátos írásmódjában ill. művek, különösen Jókai műveinek pontatlan címközlésében található.

Végezetül itt említjük meg, hogy a művek címeinek, vendéglők neveinek írásakor a Prp-ban az 1907-ben ill. a Jk-ban teljes következetlenséget tapasztalhatunk az idézőjelek használatában, valamint a dőlt ill. ritkített szedés alkalmazásában. Ehhez hasonlóan felemás az írói kiemelés jelölésének módja mind a három szövegtestben. E jelöléseket egységesítettük, de technikai jellegű változtatásainkat természetesen külön nem jelöljük.

Lap Sor

- 5 : 15, stb. Krk: téma (Prp, 1907, Jk: *téma*)
„ 16 Krk, Jk: atavizmus (Prp, 1907: atavismus)
„ 27, stb. Krk, Jk: *kúria* (Prp, 1907: *kuria*)
6 : 22 amelyek a búbos (Prp: *amik a búbos*; 1907: *amelyek a búbos*;
Jk: *amelyek búbos*)
25 »színesebb epizódokat« mondattagtól
29 »beleálmódják magukat« mondattagig terjedő rész a Prp-ban
még nem volt meg.
34 Krk: Kollonich (Prp—Jk: *Kolonice* [téves névírás, javított-
tuk])
„ 36 Krk, Jk: intelligenciájuk (Prp, 1907: *intelligentiájuk*)
7 1, stb. Krk: *diéta* (Prp—Jk: *dieta*)
7 Jókay-család (Prp: *Jókaycsalád*)
25 Krk, Jk: *predikátuma* (Prp, 1907: *praedikátuma*)
34 Krk, Jk: *fikcióval* (Prp, 1907: *fictióval*)

- 8 : 7 **Krk:** fólíánsokban (Prp, 1907: foliansokban; Jk: fólíánsokban)
- 5; 15 **Krk:** irányzott (Jk: irányozott [szövegromlás])
- 9 : 16 **Krk:** sublóttal (Prp—Jk: suplóddal)
- 10 : 9 **Krk, Jk:** szimplex (Prp, 1907: simplex)
- 9—10 ember, *nem szereti se az trást, se az olvasást, otthon (Prp: ember, akinél nehezebben csak az trás megy az olvasásnál, otthon)*
- 20 volt, megkötötte (Prp: volt s megkötötte)
- 34 **Krk:** katedrán prelegálni (Prp, 1907: kathedrán praelegálni; Jk: kathedrán prelegálni)
- 5; 36; stb. **Krk:** literatúra (Prp—Jk: literatura)
- 11 4 **Krk, Jk:** inszurrekció (Prp, 1907: insurrectió)
- 5, 5—9 hadnagy. *É harcok, melyeket majd egyszer méltón fog megénekelni a »Névtelen vára-ban valaki, utolsó csillámló epizódjai a régi regényes hadviseleti modornak, tele színes kalanddal, hetyke lovagiassággal, nyers hadi vívőszéggel. Sértetlen (Prp: hadnagy. Nos, valami nagy dolgot nem igen cselekedtek az inszurgensek Győr alatt: sokat beszéltek, még többet itak és keveset verekedtek vagy éppen semmit. Sértetlen)*
- 10—11 tábori *élménnyel* s még több (Prp: tábori *élmény és kaland emlékével* s még több)
- 5; 30 **Krk, Jk:** ingrediencia (Prp, 1907: ingredientia)
- 5; 32 **Krk:** prakszis (Prp—Jk: praxis)
- 12 : 3 stb. **Krk:** típus (Prp, 1907: typus; Jk: típus)
- 9 **Krk:** Theospisz (Prp—Jk: Theopis)
- 17—18 **Krk:** Prométheusz (Prp: prometeusz; 1907, Jk: Prometeusz)
- 13 : 4 **Janicsáryak** (Prp: Janicsárok; 1907: Janicsáryak)
- „ 31 *banai* templom (Prp: *szombat-utcai* templom)
- 14 : 17, 33 **Krk:** staffrunghoz (Prp—Jk: staffirunghoz)
- 5; 28 **Krk, Jk:** szentenciát (Prp, 1907: sententiát)
- 15 : 22 **Krk, Jk:** ciklus (Prp, 1907: cyclus)
- 16 : 16 **Krk:** filagóriában (Prp, 1907: filagoriában)
- 5; 22, stb. **Krk, Jk:** tékáiba (Prp, 1907: thekáiba)
- 17 : 1—2 sorba ment, *nem minden vetélkedés nélkül.* Jókayné (Prp: sorba ment, *mint a falusi bíróság.* Jókayné)
- 5; 15 Éva (Prp: Éva)
- 18 : 12—14 nagytiszteletű Csepy Mihály uram, *Jókay József uram kedvenc hőse Gróf Benyovszky Móric tisztületére Móricnak keresztelte* (Prp: Csepi Mihály uram Móricnak keresztelte)
- 20 : 5—7 teketóriát. *Életének ebben az öntudatlan szakában sem tudott úr lenni a háznál.* Csodálatosan (Prp: teketóriát. *Nem lépett fel nagyobb aplombbal.* Csodálatosan)
- 21 : 8 **Krk, Jk:** filigrán (Prp, 1907: filigran)
- 23 : 12—13 **Krk:** szuggesztiója (Prp, 1907: suggestiója; Jk: suggestiója)

- 24 : 19—20 kifejezésteljes, *világos búzavirág színi* szemeibe (Prp: kifejezésteljes *barna* szemeibe)
- 30, stb. Krk, Jk: professzor. . . *klasszis* (Prp, 1907: professor. . . *classis*)
- „ 33 *Jókayné* (Prp: *Jókainé*)
- 25 : 3—5 fejlődött ezalatt; *akár a szomszós föld, oly módon szitta föl az ismereteket, melyekhez hozzáférhetett.* (Prp: fejlődött ezalatt; *valósággal felhabszolta azokat az ismereteket, melyekhez hozzáférhetett.*)
- „ 19 Krk: sillabizálás (Prp, 1907: sillabizálás)
- 26 : 3—4 Krk, Jk: misztériumok (Prp, 1907: misteriumok)
- 28 : 1 *Jókay-ház* (Prp: *Jókai-ház*)
- 3 *Jókayné* (Prp: *Jókainé*)
- 20 Krk: *Raffael és Michelangelo* (Prp—Jk: *Rafael és Michel Angelo* [az örökletes névelírást javítottuk])
- „ 6—11 A Prp szövegéből ez a részlet még hiányzik.
- 29 : 1 Krk: szentimentalizmussal (Prp, 1907: *sentimentalizmussal*; Jk: *szentimentalizmussal*)
- „ 4 Krk, Jk: *múzsák* (Prp, 1907: *muzsák*)
- „ 12 Krk, Jk: *matézis* (Prp, 1907: *mathézis*)
- „ 32 Krk, Jk: *dimenzióit* (Prp, 1907: *dimenzióit*)
- 30 : 4 A Prp-ban a »logikájából semmi.« szavak után még két mondat található, amelyet a végleges megfogalmazásból kihagyott: *De nem is lehet ez másképp. Valaki megzileli az első szivart és még nem esik neki jól, esetleg émeleg tőle, de mégis ez lehetett a döntő arra nézve, hogy valamikor nagy pipás lett.*
- 5 A rémdráma *kézirata elveszett*, a szereplő (Prp: A rémdrámának *semmi nyoma*, a szereplő)
- 7—11 a végleges megfogalmazásban a »mind elhaltak már« szavak után és a »Pedig már akkor« szavak között levő szövegrész a Prp-ban még nem található.
- 13—14 utcákon. *Móric egy kis poémet* ír a bolondról: (Prp: utcákon. *Az első életben látott momentum, mely Móricot megragadja s egy kis poémet* ír a bolondról:)
- 31 : 29, stb. Krk, Jk: *gimnázium* (Prp, 1907: *gymnasium*)
- 32 : 3 nem is, műveiben (Jk: nem is, *de műveiben*)
- „ 13 Krk, Jk: *perszonális* (Prp, 1907: *personalis*)
- 33 : 10 Krk: *teológus* (Prp, 1907: *theologus*; Jk: *teologus*)
- 21 Krk, Jk: *szintaxistákat* (Prp, 1907: *sintaxistákat*)
- 29—30 *bele kellett mélyedni* (Prp: *belemélyedni*)
- „ 31 Krk: *kalligráfia* (Prp, 1907: *calligraphia*; Jk: *kalligrafia*)
- „ 39 *Jókay* (Prp: *Jókai*)
- 34 : 4 *Jókay-ház* (Prp: *Jókayház*)
- 13—18 Még vitte egy darabig, *még tudott örülni Pozsonyból hazajött kisfiának, ki csupa eminenciát hozott, de őszkor ágyba dönté egy erős belhurut, melyért Jókayné az őszibarackot okolta. Egy vadászat után hazajövet túlságos sokat evett a még nem egészen éretti gyümölcsből. Móric balsejtellemmel eltelve éjt-napot apja*

- ágyánál töltött. Többször mondá (Prp: egy darabig, *de a tavasz végén hirtelen rosszul lett a szüreti kertjében, úgyhogy kocsin kellett elhozni és ágyba fektetni, melyet el se hagyott többé. Mikor a «német» hazakerült Pozsonyból júniusban, csupa eminenciával a testimoniumban, apját már halálos betegem találta.* Többször mondá)
- 35 : 13 Jókay-házba (Prp: Jókai házba)
- 36 : 2 Vály Ferenc (Prp: Vályi Ferenc)
- 6, 11, 13 Vály (Prp: Vályi)
- 6 Krk: stúdiumokban (Prp—Jk: studiumokban)
- 8 Krk, Jk: retorikát (Prp, 1907: rethorikát)
- ;; 21 Krk, Jk: Jókay-családnak (Prp, 1907: Jókai-családnak)
- ;; 31 Vály (Prp: Vályi)
- ;; 32 Krk: ambícióját (Prp, 1907: ambízióját; Jk: ambícióját)
- 37 : 19 Vály (Prp: Vályi)
- ;; 21 Krk: pszichológus (Prp—Jk: pszichologus)
- ;; 39 voltak Móric szerint, ki sóhajtvá gondolt ilyenkor (Prp: voltak. Móric sóhajtvá gondolt ilyenkor)
- 38 : 1—2 tégelyeire. A társaságokba Eszter nénye vitte a gyászév után. Vonzó (Prp: tégelyeire. De ez még jele se volt a sógor metódusának. A társaságokba is elhurcolta a gyászév után. Vonzó)
- 7 Jókayné (Prp: Jókainé)
- 16 Krk: szuperlatívuszra (Prp, 1907: superlatívuszra; Jk: szuperlatívuszra)
- 18 Krk, Jk: kvaterkázó (Prp, 1907: quaterkázó)
- 19 Krk: Napóleon (Prp—Jk: Napoleon)
- 28—30 Anyjára jó és engedelmes fiú volt, hogy az anyja kedvéért, ki folyton sopánkodott, hogy nincs benne elég életrealitás, pajkosság, még azt is megtette (Prp: Vályi valóságosan szuggerrálta Mórict. Neki mindig kellett egy fensőbb szellem, aki teljes súllyal rá nehezedjék. A Vályi kedvéért még azt is megtette)
- ;; 35 Krk, Jk: attentátumban (Prp, 1907: attentatumban)
- 39 : 5—7 Móric belevetve a társaságokba, még nem bírt azokba beleolvadni. Csak látszatra volt ő ott, de lelkével a saját felhőiben tartózkodott. Azonban mint a sónál (Prp: Vályi ilyenformán szinte előre megállapított terv szerint akarta őt lehúzni a földre felhőből, de biz az csak látszatra sikerült. Móric azért a felhőkben maradt, azonban mint a sónál)
- 11, stb. Krk: Ghyczy (Prp—Jk: Ghiozy [örökletes hiba: javítottuk])
- 11—12 Pázmándyakat, Zámoryakat, Sárközyeket (Prp: Pázmándyakat, Sárközyeket)
- ;; 16, stb. Krk: Páris (Prp—Jk: Páris)
- 40 * 2 közvisélet, csak a kálvinistáknál. Szolgálaton (Prp: közvisélet. Szolgálaton)
- ;; 20 Krk: filagóriákkal (Prp—Jk: filagóriákkal)
- 41 18 Krk: jukscsináló (Prp—Jk: juzcsináló)

Lap Sor

- 41 21, stb. Krk: Petrichevich (Prp—Jk: Petricsevich [örökleteshiba])
 22—23 magával hozta a bibircsókos rezes orrú, vörös arcú Vas Gerebent (Prp: magával hozta Vas Gerebent)
 „ 28 meglehetősen (Jk: meglehetőes [sajtóhiba])
 42 : 6 Krk: exkluzív (Prp, 1907: exclusiv; Jk: exkluzív)
 10 leereszkedően (Jk: eereszkedően [sajtóhiba])
 24—32 a nagy zöld asztalon, melyeknek nagy részét bizony csak Ghyczy Kálmán, a fiatal művelt főjegyző és Beóihy Zeigmond olvasgatták. Az utóbbinak, ki már akkor az Athenaeum munkatársa volt, köszönhető a kaszínó bizonyos irodalmi színezete, művelő és nemesítő iránya, valamint aránylag előkelő levegője. A társalgó szobában is ők ketten viték a szót. Különösen Ghyczy volt nagy orákulum a megyei eseményekben melyek többé-kevésbé bele voltak kapcsolódva (Prp: a nagy zöld asztalon, melynek ablakfelőli végén üldögélt Ghyczy [sic] Kálmán, a nagyészű fiatal főjegyző, ki a lapokban való turkálás végeztével lebilincselő diskurzussal tartotta a helyi intelligenciát a megyei eseményekről, melyek többé-kevésbé bele voltak kapcsolva)
 „ 31 Krk, Jk: orákulum (Prp, 1907: orakulum)
 43 : 10 Krk, Jk: baktísekhez (Prp, 1907: backfischekhez)
 44 : 8 Krk: olímpuszi (Prp, 1907: olympusi; Jk: olímpusi)
 11 Krk: Lendvay (Prp—Jk: Lendvai [örökletes hiba])
 12 Krk, Jk: retorikát és poézist (Prp, 1907: rhetorikát és poezist)
 46 : 8 Krk: bonmot-okba (Prp—Jk: bon mot-kba)
 „ 8 Krk: mítosz (Prp, 1907: mítosz; Jk: mítosz)
 47 : 29 Krk, Jk: tirannus (Prp, 1907: tyrannus)
 „ 36 Krk, Jk: szofizmák (Prp, 1907: sophismák)
 49 : 2, stb. Krk: Petrics (Prp—Jk: Petrich [örökletes hiba])
 3 Krk: stíliszta (Pr, 1907: stylista; Jk: stílista)
 „ 5 Krk, Jk: szarkasztikus (Prp, 1907: sarcastikus)
 50 : 8 »Pickwick club« (Prp: »Pickwick club«)
 „ 26 genre-re (Jk: zsáner-re)
 51 16—17 Némi érdeklődéssel kezd (Prp: Nagy pietással kezd)
 „ 29, stb. Krk, Jk: kollégium (Prp, 1907: kollegium)
 52 : 1 Pegazus-rúgott (Prp: pegazus-rúgott)
 3 Krk: zsendült (Prp, 1907: csendült, [a Jk alapján javítottuk])
 „ 34 Krk, Jk: kandidátus (Prp, 1907; candidátus)
 53 : 2 Krk: napóleoni (Prp—Jk: napoleoni)
 12—17 barátkozott valakivel, egyszerre olyan lélektanilag lehetetlen kívételt legyen? Gondoljuk meg, hogy Petrovics az ő szemében nem rázhatta le oly gyorsan legalábbis szokatlan múltját, hogy közönséges közkatona és vándorkomédiás volt — amit még az érettebb emberek is züllött és hibás előjelnek tartottak akkor. (Prp: barátkozott valakivel, éppen Petrovics Sándorral köt szorosabb viszonyt, ki közönséges közkatonák és vándorko-

- médiások közt hempergett, amely két bűn közül az egyik is untilg elég volt, hogy az elzülles bélyegét nyomja valakire.)*
- 54 : 24 Krk: Diószegi (Prp—Jk: Diószeghy [örökletes hiba!])
26 Krk: fantazmagória (Prp, 1907: fantasmagoria; Jk: fantazmagoria)
- 55 : 39—56 : 2 »egy egész aranyat elmulattak« mondattag után következő három sor a Prp-ban még nem szerepel, csak a végleges megfogalmazáskor került a mű szövegébe.
- 56 : 12 alakját, konstatálta (Prp: alakját, megkopogította a mellét és konstatálta)
- 57 : 25, stb. Krk: Tatai (Prp—Jk: Tatay [örökletes hiba!])
- 59 : 32 Krk, Jk: Szaharában (Prp, 1907: Saharában)
- 60 : 12 Krk: promenádra (Prp, Jk: promenade-ra; Jk: promenédéra)
- ;; 27 liberalizmusa (Jk: liberálizmusa)
- 62 : 5 Krk, Jk: plasztron (Prp, 1907: plastron)
8 Krk: kántus praesestől (Prp, 1907: kantus praesestől; Jk: cantus praesestől)
9 Krk: Terpszikhoré (Prp—Jk: Terpsichore)
13 és 29 Krk: stúdiomoknál (Prp—Jk: studiumoknál)
- ;; 29 melytől a szárnyai (Jk: melytől szárnyai)
- 63 : 3, stb. Krk: »A zsidó fiú« (Prp—Jk: a »Zsidó fiú«)
- ;; 15 Krk: galimatiaszt (Prp—Jk: galimathiaszt)
- ;; 24 Krk: Fóti (Prp—Jk: Fóthi)
- 65 : 3 gardero-be-jának (Jk: gardrobjának)
;; 30 Krk: Némethy (Prp—Jk: Némethi [örökletes hiba!])
- 66 : 29, stb. Krk: nimbusz (Prp, 1907: nymbusz; Jk: nimbusz)
- ;; 31 Krk: Hippokrené (Prp—Jk: Hypocrene)
- 67 : 24—25 de őt női szem még (Prp: de őt, mint Toldy [sic] Miklósi, női szem még [a javítást MK Gyulai megjegyzése alapján (l. e kötet 280. lapján) hajtotta végre])
- 68 : 1 poetasága (Prp: poetasága)
;; 26 stb. Krk: milió (Prp—Jk: milieu)
;; 30 Krk, Jk: nuanszal (Prp, 1907: nuance-szal)
- 69 : 39 Krk, Jk: kalkulust (Prp, 1907: calculust)
- 71 : 10 legnépszerűbb fiskálisához (Prp: legfogasabb fiskálisához)
- ;; 21 kliensekkel (Prp: cliensekkel)
- 72 : 5—9 is itt lakott, csak rövid időközben, nyáron tartózkodván ekeli birtokán, melyet a feleségével kapott. Vályék ugyan a Kapitány utcában laktak, de napközben sokat vannak az öregasszonynál, úgyhogy jóformán megtelt a ház pusztán a családdal; ehhez járult a sok vizit. (Prp: is itt lakott nejével, apró gyermekeivel és csak rövid időközben, leginkább nyáron tartózkodott a csallóközben ekeli birtokán, melyet a feleségével kapott. Azonfelül Vályné kis leánykája, Mari, is itt nyüzsgött, poroszkált a többi gyerekek közt, magok Vályék is átjárván a Kapitány utcából, ahol laktak. Jóformán tele volt a ház pusztán a családdal, de még ehhez járult a sok vizit.)

Lap Sor

- 72 : 13 Jókagné (Prp: Jókainé)
; 13—14 szereti az oszlopokat (Prp: szereti ezeket az oszlopokat)
; 32 délelőttöt (Jk: délelőttöt)
73 : 16 Krk, Jk: univerzális (Prp, 1907: universalis)
17 Krk: parólia (Prp—Jk: parochia)
„ 26 Krk, Jk: Jókagnénál (Prp, 1907: Jókainénál)
74 : 1 Krk: primőrök (Prp—Jk: primeurök)
; 16 osztozott bennük (Prp: osztá [a javítást MK Gyulai korrek-
túra jegyzete alapján hajtotta végre])
; 31 Krk, Jk: idült (Prp, 1907: idyllt)
75 : 39 Krk: katolikus (Prp—Jk: katholikus)
77 4 Krk: cenzúrára (Prp, 1907: cenzurára; Jk: cenzurára)
78 : 8 *Marci volt a Jókai becéző neve. (Petőfi azontúl is mindig Mar-
cinak hívta Jókait.* [a javítást MK Gyulai megjegyzése alap-
ján (I. e kötet 281. lapján) hajtotta végre])
79 14—15 Vahotnak volt olykor-olykor jövedelme, sőt tőkeje is,
de az mind (Prp: Vachotnak volt olykor-olykor jövedelme,
de az mind [MK a javítást Gyulai megjegyzése alapján —
I. e kötet 281. lapján — hajtotta végre])
; 24 Krk, Jk: dzsentriben (Prp, 1907: gentryben)
30 Krk: elegancia prototípusa (Prp, 1907: elegancia prototypusa-
Jk: elegancia prototípusa)
79 36—37 valaha pénz lett volna. Közöttük volt (Prp: valaha pénz
lett volna. Hozzájuk tartozott Sárossy Gyula, aki egy elaborá-
tumon írta a fejét, hogyan kellene meggazdagodni, olyan módon,
hogy az ember két-két pengőt kérne minden jól öltözött ismerősé-
től kölcsön, akét soha senki se követelne vissza. Közöttük volt
[a végleges szövegen a törlést MK Gyulai széljegyzete nyo-
mán — I. e kötet 281. lapján — hajtotta végre])
80 : 3, stb. Krk: egzisztenciák (Prp, 1907: ezisztenciák; Jk: eziszten-
ciák)
11 Krk: empórium (Prp—Jk: emporium)
14 Krk, Jk: arisztokráciája (Prp, 1907: aristokráciája)
17—18 Kubinyi Agoston (Prp: Kubinyi Ferenc)
20 Krk: spíszbürger (Prp—Jk: spieszburger)
33 Pesti Hírlap, Athenaeum, a Világ (Prp: Pesti Hírlap, a Világ
[MK a javítást Gyulai széljegyzete alapján hajtotta végre])
81 1 Krk: patríciusok (Prp—Jk: patriciusok)
9 Krk, Jk: szatelleszeik (Prp, 1907: satelleseik)
24 Krk: teatrálistái (Prp—Jk: theatralistái)
31 Krk, Jk: Olímpusz (Prp, 1907: Olympus)
32, stb. Krk: mecénás (Prp, 1907: Maecenás; Jk: Mecénás)
„ 37 Krk: polémiákról (Prp, 1907: polemiaákról)
82 31 Krk, Jk: koncepció (Prp, 1907: conceptio)
83 22—24 Kerényi Frigyes, Irányi, Emődy, Sárossy Gyula, Bogdán
Lajos, Oroszhegyi, Adorján, Xantus (Prp: Kerényi Frigyes,
Irányi, Emődy, Bogdán Lajos, Oroszhegyi, Szilágyi, Ador-
ján, Xantus, Losonczy)

- 83 24 Krk, Jk: *zenik* (Prp, 1907: *geniek*)
 26–28 ellenállhatatlanul *vonzódott* az irodalomhoz. *Vitte egy láthatatlan erő, mint ahogy* (Prp: ellenállhatatlanul *vonzatott* az irodalom *által*, mint ahogy [MK a szenvedő alakot Gyulai megjegyzésére — 1. e kötet 282. l. — javította])
 35–36 Csakhogy az egy *Nagy Ignácot kivéve, az* akkori legjobb (Prp: Csakhogy az akkori legjobb [A végleges szöveg kiegészítését MK Gyulai megjegyzésére — 1. e kötet 282. lapján — végezte el])
 ;; 37 Krk, Jk: *kancellistának* (Prp, 1907: *cancellistának*)
 84 8 Krk, Jk: *sisera* (Prp, 1907: *zsisera*)
 28 népszerű fróját, feltartóztathatatlanul (Prp: népszerű fróját, az *egyetlen humoristát* feltartóztathatatlanul)
 30–86 : 9 E szövegrészletet amú végleges szövegébe illesztette be MK; a Prp-ban még nem volt meg.
 ;; 37 Krk: *triász* (Prp—Jk: *triasz*)
 85 : 32 Krk, Jk: *poémácskát* (Prp, 1907: *poemacskát*)
 86 9–11 nyomdában, *legalább is annyi szó esett róla, mint azután, mikor megjelent*. Akkor még nem (Prp: a nyomdában, *már a belőle közölt részletektől fel volt csigázva a közönség érdeklődése*. Akkor még nem)
 14 Krk: *korrektúrán* (Prp—Jk: *korrekturán*)
 20 Krk, Jk: *pretenzió* (Prp, 1907: *praetenzió*)
 27 Krk, Jk: *fantázia* (Prp, 1907: *fantazia*)
 31 *valószínűtlenek* (1907: *valószínűtlenek* [sajtóhibál])
 33 Krk; Jk: *szentimentalizmussal* (Prp, 1907: *sentimentalizmussal*)
 87 2 Krk, Jk: *variációban* (Prp, 1907: *variútióban*)
 11 néhány *regény-mutatóvány* jelent meg az *Athenaeumban* és a *kolozsvári lapokban*, mély (néhány *novella* jelent meg *Kolozsvárott*, mély [MK e javítást Gyulai csipős széljegyzetének hatására — 1. e kötet 282. lapján — hajtotta végre])
 ;; 14 Krk: *galimatiasz* (Prp—Jk: *galimathiasz*)
 ;; 15 Krk, Jk: *zenének* (Prp, 1907: *geniének*)
 ;; 19 Krk, Jk: *szentimentális* (Prp, 1907: *sentimentalis*)
 ;; 20 Krk, Jk: *sarkazmusa* (Prp, 1907: *sarcasmusa*)
 ;; 32, stb Krk: *briliáns* (Prp—Jk: *brilláns*)
 ;; 35 Krk: *komprehenzív* (Prp, 1907: *comprehensív*; Jk: *komprehenzív*)
 88 1 Krk, Jk: *sablonos* (Prp, 1907: *chablonos*)
 ;; 9 Krk: *analízisnek* (Prp—Jk: *analízisnek*)
 ;; 29–30 másnak. Az a (Prp: másnak *a számára*. Az a)
 89 11 Krk: *Dosztojevszkij* (Prp—Jk: *Dosztojevszky*)
 19 Krk: *pátosznak* (Prp, 1907: *pathosznak*; Jk: *pátosznak*)
 ;; 25 Krk: *idiómák* (Prp—Jk: *idiomák*)
 ;; 35, stb. Krk: *stílus* (Prp, 1907: *stylus*; Jk: *stílus*)
 90 35 Krk: *illúzióját* (Prp—Jk: *illuzióját*)
 91 4 Krk: *etapot* (Prp—Jk: *etape-ot*)

- Lap Sor
- 94 24—25 ami *egyre* beljebb sodorta (Prp: ami *mindig* beljebb-beljebb sodorta)
- 31 a magával Marciját szavak után a Prp-ban még egy mondat található, amelyet a végleges megfogalmazásból kihagyott MK: *Marci pedig mindig szeretett maga fölött egy látható erőt, egy parancsolót, akibe kapaszkodjék, ment engedelmesen, amerre az ragadta.*
- 92 19 egy nap *Madarra* rándult ki *nénapra*, útközben felfordult (Prp: egy nap *Károly fiához* rándult ki, *annak jaluai birtokára, Ékelre*, útközben felfordult)
- 26 Krk, Jk: *kirurgus* (Prp, 1907: *chirurgus*)
- 28—29 vette a fájó *kulcsosontot*, *de az éles fájdalma* napokig (Prp: vette a fájó *hart gypszbe* [sic] *tette*, *de a fájdalma* napokig)
- 93 10—11 mindkettő *directoire* ízlésben (Prp: mindkettő *Empire* ízlésben)
- 12, 17 Krk: *tífuszban* (Prp, 1907: *typhusban*; Jk: *tífuszban*)
- 13—14 le s fel, míg végre (Prp: le s fel *napközben*, míg végre)
- 37—94 : 1 körülötte. Fánika (Prp: körülötte *s éjjel is ott kötögete a lábainál, felváltván az éj harmadára nézve a családtagokat, hogy borogatást rakjon a fejére és orvosságot adjon be*. Fánika — *Laborfalvi Róza*. (Prp: — *Hát nem megismerik — csodálkozott Szigligetiné. Ő van a Laborfalvi Róza.*)
- 94 30 — *Laborfalvi Róza*. (Prp: — *Hát nem megismerik — csodálkozott Szigligetiné. Ő van a Laborfalvi Róza.*)
- 95 25—26 Krk: Szodoma és Gomorráét (Prp—Jk: *Sodoma és Gomorráét*)
- 96 12 többször *átjárt anyjához látogatóba*, hol Petőfivel (Prp: többször *átjött a híres platánok alá, míg az anyja ott időzött, hol Petőfivel*)
- 98 15 Krk, Jk: *reverencia* (Prp, 1907: *reverentia*)
- 16 Krk, Jk: *poéta-féle* (Prp, 1907: *poeta-féle*)
- 26 Krk, Jk: *poétákat* (Prp, 1907: *poetákat*)
- 27—28 levő *tudomást csak akkor vett* (Jk: levő *csak akkor vett tudomást*)
- 99 : 27—28 könyvekből származik. Körülbelül e kategóriába (Prp: könyvekből származik. *Jellemző a kiadók népszerűlenségére, hogy mikor egyszer a Heckenast súlyos betegségének a hírért hozták meg a Komlóba, hogy vért köp, Pákh Albert közömbösen vont vállat : »Eh, úgyis a mi vérünket köpi.* Körülbelül e kategóriába)
- 100 24—25 egy-egy *Fánicsy* vagy *Lendvay* (Prp: egy-egy *Tóth József* vagy *Lendvay* [MK a változtatást Gyulai széljegyzetének — 1. e kötet 283. lapján — alapján végezte el])
- 32 Krk: *escamoteurhoz* (Prp, 1907: *eszkamotórhöz*; Jk: *eszkamotórhöz*)
- 101 : 24 ellent. Sőt azonnal (Prp: *ellent, sőt helyeselte mameluk természetével*. Sőt azonnal)
- 34—35 beszélgetés *tárgyai voltak* a város (Prp: *beszélgetés tárgyát képezték* a város)
- 102 7 Krk: *deznált* (Prp, 1907: *designált*; Jk: *desznált*)

- Lap Sor
- 102 18 **Krk:** konzervatív (Prp, 1907: conservatív; Jk: konzervatív)
- 104 11 **Krk:** misztériumokban (Prp, 1907: misteriumokban; Jk: misztériumokban)
- ;; 38 **gentlemanok** (Jk: *dzsentlmenek*)
- 107 : 27 **Krk:** Eugène (Prp—Jk: Eugen [örökletes hiba!])
- 108 9 **Krk:** »A bántárs« (Prp—Jk: a »Bántárs«)
- 9—10 **Krk:** »A serfőző«, »Az egyiptusi rózsa« (Prp—Jk: a Serfőző, az Aegyptusi rózsa)
- 109 17—18 se Jókai még akkor, ezenkívül utóbbi nem is pipázott. (Prp: se Jókai. Jókai ezenkívül nem is pipázott.)
- „ 18 **Krk, Jk:** teáztak (Prp, 1907: theáztak)
- „ 26, stb. **Krk; Jk:** tea (Prp, 1907: thea)
- 112 30—31 melyeket Jókai az *Irinyi szövegezéséből* öntött át népszerűbb (Prp: melyeket Jókai öntött át népszerűbb [MK a javítást Gyulai megjegyzésére — 1. e kötet 284. lapján — hajtotta végre)
- 113 1—2 **Krk:** spíszbürgerek (Prp—Jk: spieszbürgerek)
- „ 11 **Krk:** sziluettje (Prp—Jk: silhouette-je)
- 116 12 **Krk:** biliárd (Prp—Jk: billiárd)
- „ 16 **Krk:** barikádokat (Prp—Jk: barrikádokat)
- 117 2 **Krk, Jk:** pátozzsal (Prp, 1907: páthozszal)
- 118 22—27 »A lámpák bágyadtan« kezdetű mondatról »nem találja itt többé.« végződésű mondatig terjedő rész a végleges szöveg megfogalmazásakor került a műbe. A Prp-ben helyette a következő részlet olvasható:!

Alvásra nem sok idő jut már. A túljeszített idegeket nem keresi az álom. Küldi maga helyett a tépelődést. Hát bizony egy kicsit kockázatosít vállalatba keveredtek most. Ebbe még Zichy és Lederer is beleszólhat. [MK lapalji jegyzete:] Zichy a helytartótanács elnöke, Lederer katonai parancsnok. Petőfi legalább valódi forradalmár, az igazságnak rettenteteszomjúságával. De miért kell Jókainak a barikádokra jutni? Elvész ő ott? Inkább talán vonaglik galambszeléd lelke. De mindegy. Viszi már, ellenállhatatlanul viszi az események forgataga, a végzet fonséges ábecéje, hogy az »a« után »b« jön, aztán »c« és a többi.

Sietve készíti el most már legeslegvégső szövegében a tizenkét pontot, melyet fel fog olvasni holnap, azaz, hogy most mindjárt, csak egy kicsit lefekszik előbb. Talán utoljára pihen most ebben az ágyban? Ki tudja, mit hoz a holnap?

Szíve összeszorul és sebesebben dobog. De a kegyetlen ábecé nem enged; ma a »a« volt, holnap a »a« lesz és aztán jön sorba a többi, ahogy rendelkezve van. A végzet kereke dübörög és forog-forog a küllőre ragadt por-szemekkel.

Lap Sor

- 119 : 26 **Ha** ez a nap nincs, élete más irányt vesz (Prp: Ha ez a nap nincs, melynek szereplői közé talán csak a vak esetlegből sodorta a Petőfi barátsága és hipnotizáló észjárása, élete más irányt vesz)

Lap Sor

- 119 : 27 Krk: karrierjének (Prp, 1907: carrierejének; Jk: karriérjének)
- 120 16 Krk, Jk: héroszok (Prp, 1907: heroszok)
- ;; 38 Krk: refrénjét (Prp—Jk: refrainjét)
- 121 11—12 tódult, hol Jókai ismételte rövid beszédjét. (Prp: tódult, hol megint elmondta Jókai a kis mondókáját.)
- 123 39; stb. Krk: Nemzeti Színház (Prp—Jk: nemzeti színház)
- 124 2, stb. Krk: múzeum... múzeumba (Prp—Jk: muzeum... múzeumba)
- ;; 12—13 értené meg, a mai lehült vérrrel, az ifjaknak e Bethlem-járáshoz (Prp: értené meg az ifjaknak e Betlehemjáráshoz)
- ;; 14 Krk, Jk: paroxizmusát (Prp, 1907: paroxizmusát)
- ;; 29 Kacskovics (Prp: Kaczkovics)
- 125 5—6 ágál kezeivel (Prp: ágál kövér, szőrös kezeivel)
- 126 1 helytartótanács és mozdítsa el (Prp: helytartótanács azonnal és mozdítsa el)
- 10 Krk, Jk: abszorbeálja (Prp, 1907: absorbeálja)
- 20 milyen törekény puha fából van némely (Prp: milyen pappendekliből van némely)
- 26 Krk, Jk: instrukciója (Prp, 1907: instructiója)
- 31—32 elhanyagolt virága, zavartan mereszté rá szemét — hogy álmot lát-e? (Prp: elhanyagolt virága; e szegény flótás zavartan mereszté rá szemét — hogy álmot lát-e, vagy pedig megörült bőrtőnében?)
- 127 : 16—17 epéjükben belefajtottani. Sok ezer ember (Prp: epéjükbe belefajtottani. De a nagy pillanatokban épp olyan ritkák a Holovics Boldizsárok eműt, mint a Petőfi Sándorok amott. Sok ezer ember)
- ;; 23 Krk, Jk: Théâtre (Prp, 1907: Theatre)
- ;; 38 Krk, Jk: Vasvári (Prp, 1907: Vasváry)
- 128 : 22 Krk: proscéniumból (Prp, 1907: prosceniumból; Jk: prosceniumból)
- 129 14—16 hanyatlás. A munkatársak nem dolgoznak — úgyszólván maga kénytelen megírni az egész lapot — azt is sebesen, mert meg kell jelennie a gyűléseken; végre is szónokolni (Prp: a hanyatlás. A szerkesztő úr nagyon ellustult. Semmi nyoma a lapban. Persze meg tetszett kóstolni a beszédeket s szónokolni)
- 18 a nép éljenekre (Jk: a nép éljene [szövegromlás!])
- 30 Krk: ípszilonokat (Prp, 1907: ypsilonokat; Jk: ypsilonokat)
- 131 19—20 Róza lakott a Nemzeti Kaszinó társaságában. (Prp: Róza lakott s ahol ma a Nemzeti Kaszinó van. [MK a végleges szövegen a javítást Gyulai észrevétele — I. e kötet 284. lapján — nyomán hajtotta végre])
- ;; 32 Krk: Kírké (Prp—Jk: Circe)
- 132 31 harmincegyedik (Prp: harminchatodik; 1907: harminchatodik [csak a kötet végén levő sajtóhibák jegyzéke helyesbíti harmincegyedikre]; Jk: harmincegyedik)

- 133 11 harmincegy (Prp: harminchat; 1907: harminchat; Jk: harmincegy)
 12—13 Elhiszi Jókai. *Igen ez a Jókai* (Jk: Elhiszi Jókai, ez a Jókai [szövegromlás!])
 20, 32 Krk, Jk: bakfist. . . bakfis (Prp, 1907: backfischt. . . backfisch)
 134 11—12 Egressy Gábor, *Pálh Albert és a tápéi képviselő* (Prp: Egressy Gábor és a tápéi képviselő)
 16 bevégeztetett. [A Prp-ban nincs a szó után csillag és lapalji jegyzet sem követi a csillagot]
 135 11—137 : 5 MK e részletet — bár számos elemét megtartotta — a végleges megfogalmazáskor alaposan átdolgozta. A Prp megőrizte első megszövegezése a következő:

Erre aztán Petőfi elküldte a levelet Válynénak és harmadnapra a Dohány utcai kis lakás ajtaján két feketébe öltözött asszonyág kopogtatott, egy öreg maitrona és egy fiatalos menyecske : a cseléd azzal jött, hogy két szomorú asszony van itt Komáromból. Jókai anyja és nővére volt.

Petőfi nagy tisztelettel fogadta a hölgyeket és mindenekelőtt megmagyarázta, hogy miért vette a bátorságot ide fárasztani őket, de más módját nem látja, hogy Móricot megmentse Laborfalvi Rózától, mert annyira elvakult, hogy egy megrágalmazott szentnek tartja, akiket a rágalmak ellen megvédeni az ő kötelessége. Elmondta, hogy tizenöt éves leánya van egy intézetben, de Móric persze ezt is mesének hiszi, pedig az egész világ ténynek tudja.

— No, hát majd megmentem én őt attól a vén személytől! — mondá Jókainé [sic], katonásan a csipőjére téve a jó kezét (a csonitöréses keze még most is hasznavehellen volt). Vezessen minket a szállásra ücsém uram.

Petőfi készséggel vezette el őket a Jókai Hatvani utcai szállására, melynek bebutorozására anyja küldött volt neki nagyobb pénzüsszeget pünkösöd után. Móric nem volt otthon, de a házmester, aki egyszeremind takarító inasa volt a fiatal tekintetes úrnak, beeresztette őket a két csinos szobába, Petőfi pedig elszaladt Jókait fölkeresni.

Nem kellett sokáig várniok; egy féldóra múlva előtppant és szokás szerint össze-vissza ölelgette övéit, miközben kínos csend állt be. Nagy sokára az öregasszony törte meg a csendet. [MK lapalji jegyzete:] Peti Mária följegyzései nyomán adjuk vissza a jelenetet.

— Milyen rossz híreket hallok rólad fiam — és egyszerre előbuggyantak a könnyei —. Azt állítják, úgy elfeledkeztél volna magadról, hogy náladnál sokkal öregebb színésznőt, egy eltévedt személyt akarnál nőül venni.

— Kedves anyám — pattant fel Jókai —, ne illesse, kérem, sértő szavakkal azt a nőt, akít imádok, kinek múltját csak a rágalom igyekszik bemocskolni.

— Ugyan, Móric lelkem — szolt közbe Vályné —, hiszen a legkedvesebb barátodje, Szigligetiné, azzal dicsérte, hogy gyerekeit maga szoptatja. Hát nem emlékszel?

— Az csak hígevelejű tréfa volt. Fáni nyilván abban akart gyönyörködni, mint szörnyülködnek meséjén a jó falusiak.

— Ne beszélj fiam, ne beszélj. Hiszen megvan rá az élő bizonyosság. Egy nagy leány, akit inkább elvehetnél.

— Alacsony vádaskodás! Tessék bizonyítani.

— Az egész világ beszél.

— De nem tudja bizonyítani. Ha bebizonyítják, megadom magamat. De addig egy gyalázó szót se engedek e nemes lélekről, még tulajdon anyámnak se.

E kijelentés után izgatottan járt fel és alá a szobában, észre sem véve Petőfit, aki az utolsó szavaknál belépett és az ablakhoz vonva Válynét elmondta neki halkán azt a tervet, hogy talán használna Móricot az intézetbe vinni (Csapliczky Lilla Budán) valami ügy alatt, ott van a kisasszony, talán használna, ha saját szemével győződne meg létezéséről.

Ezt a tanácsot megfogadta Vályné és kiszáratva megkérte Móricot, hogy egy látogatást akar tenni, kísérje el, legalább addig a mama is lecsillapodik egy kicsit.

A szorongatott Móric kapott az ajánlaton és hagyta magát egy fiakkerbe ültetni, mely végre megállott a Vályné által kiadott utasításhoz képest Budán a Csapliczky Lilla intézete előtt.

Vályné beüzente a tulajdonosnőnek, hogy egy vidéki hölgy akarja látni egy ismerőse itt lévő leánykáját, mire egy nevelőnő jött ki elébök és bevezette a társalgóba.

— A Laborfalvi Róza leányát szeretném látni — szólta Vályné elfogulatlan hangon.

Jókai halotthalvány lett. A nevelőnő udvariasan eltűnt.

— Mit cselekszel? — dadogta tehetetlenül egy karszékbe kapaszkodva.

— Azt akarom, hogy tisztán láss.

Kiszáratva visszajött a nevelőnő egy göndör, szénszeketehajú, magas, karcsú, eleven leánykával, ki a jobb csipőjét feltűnően ferdén tartotta.

Asszonyok szerfelett ügyesek és tapintatosak a hevenyészett jelenetek vezetésében. Vályné egy betanult szerep raffinérijával játssza el a Petőfi által sugalmazott menő drámát.

— Sokat hallottam önt emlegetni édesem és óhajtottam megösmerni mint a nagy művésznő leányát — mondá szelíden, megnevezve magát. — Ugyebár szintén színésznő lesz?

— A mama egy ideig annak szánt — csicsergett a leány —, de most letett róla. Azért adott be ide az intézetbe, hogy a színházba ne járhasak és egészen elfelejtessek velem a színpadot.

— Valószínűleg nyugalmasabb életet óhajt a leányának mint neki van.

— Dehogy — szólta a rokonszenves, kedves jószág, csitri fejét meg-rázva —, egyszerűen restelli, hogy öregtem.

— Úgyan Róza! — szólta közbe szemrehányón a nevelőnő.

— De mikor bizonyosan tudom — bizonykodott ijgább Róza —.

Azt mondta a mama Kovácsnének: (azt hitte, hogy alszom, de jól hallot-tam) »Rózát intézetbe adom, nem akarom, hogy Jókai lássa, milyen nagy leányom van.«

— *Én meg azt kívánom — felelte Vályné —, hogy lássa önt Jókai és elhozzam őt magát. Íme itt van. (Ott volt az igaz, de se nem mint eleven, se nem mint holt). Ne bússuljon édesem, majd nemsokára visszanyeri szabadságát. Most én nem tartóztatom tovább. Adieu. Önnek pedig kissasszony igen köszönöm szívesességét, hogy érdekes növendékét bemutathtam öcsémnek.*

A vénkissasszony semmi különös jelentőséget nem tulajdonított a látogatásnak, elfogulatlanul búcsúzott el és csak Jókai támolygott le a kocsihoz tétveg lépésekkel, mint egy lundikus.

— *Látod Móric — mondá Vályné, látva őt a kocszi párnájába roskadni.*

Jókai lehajtotta a fejét keserűen.

— *Hazamegyek veletek Komáromba.*

Lap Sor

138 : 3 Krk, Jk: foglalta el. (Prp, 1907: foglalta el!)

13j inkább Mórióra volt nehéz szíve. (Prp: inkább Mórióra volt nehéz szíve. *Késd este volt már, mikor végre elbúcsúztak ; a Fehér Hattyúban lévén szállva, alig kellett néhány lépést menniök szállásukig.*)

14—27 MK a Prp-ban még pontosan követte Vály Mari naplóját. A végleges szöveg kialakításánál ezt a részt is átdolgozta. A Prp szövege a következő:

*Reggelre kelve még a reggeli előtt felkereste őket Móric, hogy az indulás óráját megbeszéljék. Igen szomorú volt és sápadt, látszott rajta, hogy egész éjjel nem aludt. Az aggóddó anya elérzékenyült, meglátván őt és fejét keblére vonva, mint valamikor kisfiú korában, átmozgatni kezdte s remegő hangon kérte : *ígérje meg neki, hogy semmi esetre se veszi el azt a varázsló lednyit, mert, úgymond, megszakad a szíve, ha ki nem mondja ünnepélyesen ezt az ígéretet.**

A puha szívű ifjú ellágyult, szemei megnedvedesedtek.

— *Igérem, kedves anyám — mondá végtelen szomorúsággal —, úgy adjon nekem boldog életet az isten, ahogy ígéreteimet megtartom. [MK jegyzete:] *Peti Mária följegyzései.**

Erre azidőn lementek reggelizni mind a hárman. A mama, mint régen, mintha valóságos gyerek volna, azzal mulattatta, hogy lesz otthon, mi minden lesz otthon, ide is elmennék, oda is elmennék, megígérte sorba a kedvenc ételeit, elmesélte az azóta történeteket s olyan bőbeszédű volt, mintha újonnan találta volna meg az ő Móricát. De még el sem költötték a reggelit, mikor egy szurkos nyomdászinas nyitott be az ebédlőbe, hogy »sürgősen kérem Jókai urat Petőfi úr a szerkesztőségbe.«

Gyanútlanul bocsátották el és igen csodálkoztak, hogy egy óra múlva se jött vissza. Megint várták egy órát, de még mindig nem jött vissza. Összenéztek, de nem merték kimondani, amit gondoltak.

Végre átmentek Petőfiékhez, háttha ott tudnak meg valamit. Petőfi megértvén a dolgokat, kövémeredve mondá : »Én nem küldtem érte senkít.«

— *Megecsküdtök nekem, nem értem — tördelte kezét az öregasszony.*

— *Én már kezdem érteni és előkerítem a föld alól is.*

Elment, sokára jött vissza. Sehol sem találta meg Móricot. Kereste a lakásán, otthonról reggel ment el. Volt a Laborfalvi Róza lakásán, ott azt mondták, hogy a kisasszony a nyári lakásába ment, ki a Svábhegyre. Elment a színházhoz, ott arról értesítették, hogy a kisasszony két heti szabadságot kért tegnap. Világos tehát, hogy az úrfi ott van a svábhegyi kalitkában. Onnan fogjuk reggel hazahozni.

Másnap reggel aztán, mert aznap már nem lehetett megindulni, egy fiakkerezt fogadtak. Jókainét [sic] az új csapás teljesen összetörte, ő nem mehetett, egész nap feküdt Petőfiéknél. Petőfi és Vályné ketten indultak el a nyaralóba, melynek helyét bajos

Lap Sor
139 : 17—141 : 8 A Prp.-ban e részlet helyett a következő — rövidcb-
ben megfogalmazott — részlet olvasható:

Piliacsabát keresték fel, hogy ott lesznek elrejtve a legjobban. Onnan írtak Szigligetiéknek, hogy szerezzék meg cito citissime az esküvőshöz szükséges okmányokat, ahol aztán rövidesen egybe is keltek, násznagyuk a harangozó és egyházi volt — Jókai szerint. Egy pár nap múlva mint nagy szenzáció járta be az érdekes házasság híre a fővárost. Nagy meglepetés volt különösen Komáromban, ahová Petőfi írta meg az első hírt a családnak: Jókai Mór jeleségül vette Laborfalvi Rózát egy Pest melletti kis faluban. Nyáry Pál volt a tanujok.^a

Özvegy Jókainé sokáig nem ment ki szegyenletében a házból, be-
feküdt az ágyba, hogy ő meg akar halni és elhivatván Vály professzor vejét,
gyermekének ellenkezése dacára végrendeletet diktált neki, melyben Móric
fiát mindenemű földi vagyonából kitagadja.

- Lap Sor
- 139 : 29,30 Krk: diszpenzációt (Prp,1907: dispensatiót; Jk: diszpenzációt)
 „ 32, 39 Krk, Jk: reverzálist (Prp, 1907: reversálist)
 140 : 11 Krk, Jk: szenzáció (Prp, 1907: sensatio)
 142 : 4 kitagadta, távollétében Petőfi az Életképek (Prp: kitagadta
 Petőfi távollétében az Életképek)
 10—11 hogy távollétében Petőfi közölte (Prp: hogy Petőfi távol-
 létében közölte)
 12 számban felmondta (Prp: számban (amikor még mindig
 nem volt otthon Jókai) felmondta)
 13 szeptember 18-án válaszolt (Prp: szeptember 18-án (amikor
 már hazajött nejével) válaszolt)
 29 nyolc évvel (Prp: tizenhárom évvel; 1907: tizenhárom évvel
 [a kötet végén levő sajtóhibák jegyzéke helyesbíti: nyolc
 évvel formára]; Jk: nyolc évvel)
 143 : 2—3 a fia ünnepélyesen ígéri a viszony megszakítását és rögtön
 megszegi a szavát. (Prp: a fia ünnepélyes esküszóval ígéri
 meg a viszony megszakítását s egy óra múlva szökik vele !)
 „ 29 fel, tán a kolostor (Jk: fel, talán a kolostor)
 144 : 3, 4 31 éves (Prp: 36 éves)
 24 született 1817-ben, április 8-án, hol később (Prp: született
 1812-ben, hol később)
 145 : 8 Krk, Jk: etapokban (Prp, 1907: ctapeokban)

- 145 : 16—17 De mindegy, az anyai átok megkezdte a maga romboló útját. A piliscsabai (Prp: De mindegy, az anyának tett és be nem tartott esküszó rögtön elkezdte romboló bosszú-útját e szép pályának szépen megrakott alapzata között. A piliscsabai)
- 24 meghasonlás elvette kedvét az írói kompániáktól (Prp: meghasonlás mintegy kizárta az írói kompániáktól [MK e javítást Gyulai lapszéli megjegyzése — 1. e kötet 284. lapján — nyomán hajtott végre])
- 31—33 tett náluk s elhozta azt a száz és néhány forintot, melyet Móric a múlt évben félretett irodalmi keresményéből átadott neki, hogy azt megőrizze számára. (Prp: tett náluk, de éppen akkor, midőn a bútoraitat foglalták, mire szó nélkül megfordult, hazament s a megtakarított aranyait elküldte névtelenül Móricnak. [MK lapalji jegyzete:] Petiné Vály Mari följegyzése)
- „ 37 romokon. Mihez (Prp: romokon. *Quid tunc?* Mihez)
- 146 : 24 Krk, Jk: amncsztiát (Prp, 1907: amncsztiát)
- 147 : 7 Krk, Jk: memoárszerű (Prp, Jk: memoaire-szerű)
- 9—10 félnyelckor az állítólagos találkozás (Prp: félnyelckor a találkozás)
- „ 17 Krk, Jk: historikusok (Prp, 1907: historicusok)
- 148 : 28 Krk; káoszában (Prp, 1907: chaoszában; Jk: kaoszában)
- 149 : 30 előadásokat meg kell (Prp: előadásokat be kell)
- „ 34 Krk: Csengery (Prp—Jk: Csengeri [örökletes hiba])
- 151 : 38 Krk: vagonoknak (Prp, 1907: waggonoknak; Jk: vaggonoknak)
- 152 : 24 circumstanciákat (Jk: circumstanciákat)
- „ 30 Krk: Rákóczi (Prp—Jk: Rákóczy [örökletes hiba])
- 153 : 23 rokona. Unalmában (Prp: rokona is volt a Hangyáscné révén. Unalmában)
- „ 34, stb. Krk: Gyurmán (Prp—Jk: Gyurman [örökletes hiba])
- 154 : 4 legjobb koponyáinak, hatalmas judicium (Prp: legjobb koponyáinak, szinte egyenértékű Deák Ferencsel. Hatalmas judicium [MK a javítást Gyulai széljegyzete alapján — 1. e kötet 285. — lapján hajtotta végre])
- 18 nem voltak erős meggyőződései (Prp: nem voltak meggyőződései [MK a javítást Gyulai széljegyzete alapján — 1. e kötet 285. lapján — hajtotta végre])
- 19, 21 Krk: tutelája (Prp—Jk: tutelája)
- 22 működését a Közlönyben. (Prp: működését a Sürgönyben)
- 23 azon a hívős magaslaton (Prp: azon a magaslaton)
- 29 Ezek a Közlöny (Prp: Ezek a Sürgöny)
- 30—36 Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, melyet közönségesen »Kazinczy-körnek« neveztek. Ide tartozott Osányi Nyáry, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, b. Kemény Zsigmond, szóval a mérsekelték, az »okos emberek«, akiket még tavaly Sükeyvel lehurrogattak, hogy »nem kellene ilyenkor«. A cikkeket legnagyobb részt Kovács Lajos és Kazinczy Gábor írták. (Prp:

- Ezek a nézetek arra a kis csoportra vallanak, *mely Nyáry Pál körül gyűlt*. Ide tartozott Csányi, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Patay József, Kovács Lajos, Klauzál, szóval a mérsékelték, az okos emberek, akiket még tavaly Sükeyyvel lehurrogattak, hogy »nem kellene ilyenkor». [MK a javítást Gyulai széljegyzete — l. e kötet 285. lapján — alapján hajtotta végre]
- 155 : 24 Krk, Jk: kontra (Prp, 1907: contra)
 „ 38—39 udvarán. Egy nap (Prp: udvarán, *még itt is dézsmálni szeretnék*. Egy nap)
 „ 39 Krk: marciális (Prp—Jk: martialis)
 156 : 18 Krk, Jk: Esterházy (Prp, 1907: Eszterházy)
 „ 20 Krk: partira (Prp, 1907: parthiera; Jk: parthira)
 157 : 20 Krk: cenzuráján (Prp—Jk: cenzuráján)
 158 : 11 Krk, Jk: szenzációt (Prp, 1907: szenzációt)
 20—21 radikális lapok beteges (Prp: radikális lapok, *mint a szopornyikás kutyák*, beteges)
 „ 35 Krk, Jk: sablonos (Prp, 1907: chablonos)
 159 : 3 Krk: siftriozott (Prp—Jk: chiffriozott)
 7—8 Krk: inszcenrozott (Prp, 1907: inscenrozott ; Jk: inszcenált)
 16 szegődött (Jk: szegződött)
 28—29 csodálkozott Madarász László. (Prp: csodálkozott *Kossuth és Madarász László egyszerre*.)
 160 : 19 Krk: Ikaroszként (Prp, 1907: Icarusként; Jk: Ikaruszként)
 24—26 fogta el. Az anyai átok sötét szárnyain vitte őt az elzülles, a romlás vagy még valami végzetesebb felé. Menekülésre (Prp: fogta el. Az anyának tett és be nem tartott esküszó diadalmasan vitte őt az elzülles, a romlás. . . a vérpad felé. Menekülésre)
 „ 27 Krk, Jk: Vasvári (Prp, 1907: Vasváry)
 161 : 8 Krk, Jk: szuggerálja (Prp, 1907: suggerálja)
 162 : 1—2 velők. A Kazinczy-kör (Prp: velők. A Nyáry-kör [MK a javítást Gyulai széljegyzete — l. e kötet 285. lapján — nyomán hajtotta végre])
 17—18 e percben a Jókai szénája, ha Kossuth (Prp: e percben a törzsökén a Jókai feje, ha Kossuth)
 19—20 akkor is, ha elfogultnak tartja —, így aztán (Prp: akkor is, ha már nem bízik benne —, így aztán)
 „ 29 Krk, Jk: lappdliával (Prp, 1907: lappaliával)
 163 : 1 Krk, Jk: lojálisan (Prp, 1907: loyálisan)
 8 A Kazinczy-kör (Prp: A Nyáry-kör [MK e javítást Gyulai széljegyzete alapján — l. e kötet 285. lapján — hajtotta végre])
 12—13 szemek elől Madarász szomorú alakja; udvarán (Prp: szemek elől a forradalomnak e rút alakja, kinek udvarán)
 164 : 33 Krk: opportúnus (Prp—Jk: opportunus)
 165 : 10 Krk, Jk: impresszionista (Prp, 1907: impressionista)
 26 Krk: palizádsor (Prp—Jk: palizádsor)

- Lap Sor
- 166 : 10, stb, Krk: Görgey... Hentzi (Prp—Jk: Görgei... Henczi)
- „ 15 Krk: sziluetteje (Prp—Jk: silhouetteje)
- „ 16 Krk, Jk: memoárjaiban (Prp, 1907: memoárejaiban)
- 167 : 22 Krk, Jk: prenumerált (Prp, 1907: praenumerált)
- 29—32 Görgey egyik rosszul irányzott kardcsától meggyulladt a királyi rezidencia. A közönség rögtön megsínálta a legendát, mintha mindez azért történt volna, hogy Kossuth bele ne költöz-hessék. (Prp: Görgei [sic] halomra lövette a királyi reziden-ciát, nehogy bele költöz-hessék Kossuth.)
- 168 : 12 Krk, Jk: pózokat (Prp, 1907: pose-okat)
- 16 »borul észak felől.« mondat után és
- 27 »de Kossuth nem titkolta« mondattagig terjedő rész helyett a Prp-ban a következő részlet olvasható: Alkonyodik már és borul mindensfelül. Nincs már itt komoly maradása senki-nek. Az országgyűlés tagjai ide jöttek ugyan négy hét múlva, akik eljöttek, de Kossuth nem titkolta
- 27—28 őket arról, hogy a muszka itt nem (Prp: őket az ellen, hogy a muszka itt nem)
- 169 : 3 fog verekedni. A gyülekező tábor (Prp: fog verekedni. Ez már csak azért gyülekszik, mert kevésbé fél a sok ember, ha együtt van. A gyülekező tábor)
- 170 : 10 Krk: kálváriáját (Prp—Jk: kalváriáját)
- 15—16 »ruhába öltözött Jövő« végződésű mondat után a Prp-ban egy — a végleges szövegből kihagyott — bekezdés következik:
- Igen, csakugyan együtt van a boldogtalan országgyűlés, mely hagyta magát az orrándál fogva vezetetni, melynek nem volt se tüdeje, amivel lélegezzék, se sarka, melyre álljon. Minek van együtt? Mit akar még? Mikor már ország sincsen.*
- „ 27 Krk: agóniát (Prp—Jk: agoniát)
- 172 : 2, 8 Krk: reszort... reszortnak (Prp, 1907: ressort... ressort-nak; Jk: resszort... resszortnak)
- 173 : 9 Krk: miniszterium (Prp—Jk: miniszterium)
- „ 14 Krk, Jk: szeniális (Prp, 1907: geniális)
- 174 : 5 Krk, Jk: pátoszt (Prp, 1907: páthoszt)
- „ 7 Krk: irreveldáns (Prp—Jk: irrevelans)
- 175 : 9 Krk: préríkben (Prp—Jk: prairie-kben)
- 176 : 6 ahova (Jk: ahová)
- 21 Krk: abszolút (Prp, 1907: absolút; Jk: abszolút)
- 33 Krk: kazamatáiban (Prp, 1907: kasamatáiban; Jk: kazamá-táiban)
- 177 : 21—25 kiengesztelhetetlen, Móric sem tartózkodó tovább. Kivált az október 18-án kelt levele nem éppen rokonszenves. Arra igyekszik rávenni anyját, adja el a földbirokot (amelyből élt) és annak az árából elégítse ki. Az anya neheztelését (Prp: és kiengesztelhetetlen, ez a szelíd lelkű fiú képes megnyomni a tollat is és követelni apai örökségének kiadatását. Az anya neheztelését)

- Lap Sor
- 178 : 16 Krk, Jk: démon (Prp, 1907: daemon)
- 179 : 22 Krk: La Grange (Prp—Jk: Lagrange [örökletes hiba])
- 181 : 29 Krk, Jk: pátosz (Prp, 1907: pathosz)
- „ 39, stb. Krk: koléria (Prp, 1907: cotteria; Jk: kotterria)
- „ 39 journal (Jk: zsurnál)
- 182 : 26 Krk, Jk: zsurnalisztát (Prp, 1907: journalistát)
- 183 : 3—4 Szűcs Lajosné, ki megsajnálta (Prp: Szűcs Lajosné, anyjának atyai részről unokanővére, ennek a Váci utcában (nem messze a színháztól, szinte átellenben a múzeummal) laktak Jókaiék a második emeleten. Szűcsné megsajnálta)
- 185 : 1—18, 186 : 1—5 A Prp alább közölt részét MK a végleges megfogalmazásban teljesen átdolgozta:
terelődött a kibéküléssel és e pénzüsszeggel, mely a hitelezők zaklatásaitól megmentette legalább egy időre, lelke visszanyerte egyensúlyát, nagyobb kedvvel látott az irodalom műveléséhez. Mert nem szabad elhallgatnunk
- 186 : 21 Mint a téli zöldség a hó alól (Prp: Mint a gólyahár a hó alól)
- „ : 22 Krk, Jk: efemer (Prp, 1907: ephemer)
- 187 : 16 Krk: Apaffi (Prp—Jk: Apaffy [örökletes hiba])
- 37 Krk: »A láthatatlan csillag« (Prp—Jk: Láthatatlan csillag)
- 188 11 Krk: »A népdalok hőse«-t (Prp—Jk: a Népdalok hőseit)
- 37 Krk, Jk: Tudományos (Prp, 1907: tudományos)
- 37—39 felköltötték. 1851-ben levelező tagjának válaszája; amit akkor tudomásvétele okáért a főparancsnoksághoz is föl kellett terjeszteni. (Prp: felköltötték. 1851-ben az akadémiai igazgatótanács levelező-tagnak ajánlja a — katonai főparancsnokságnak. Hja, más rend volt! Nem a pajtáskodás dominált, se a kálvinistaság a tekintetes Akadémiában, hanem a csákó. Az igazgatótanács ajánlatára a katonai főparancsnokság nevezte ki az illető tudóst. (Egyébiránt tudós maradt az azért, ha tudós volt.) A katonai parancsnokság nem adott erre a bolondságra, nem is kérdezősködött Jókai felől beavatott körökben, ahol megmondták volna, hogy rossz firma, proskribált egyén, egyszerűen kinevezte levelező-tagnak és minihogy ez a reform csak nagyon rövid ideig tartott. Jókai volt az egyetlen kinevezett tagja az Akadémiának. [MK a végleges szövegen végzett javítást Gyulai széljegyzete — l. e kötet 286. lapján — nyomán hajtotta végre])
- 189 : 2 Krk: letargiájából (Prp—Jk: lethargiájából)
- „ 35 jelonthetne (Jk: jelenthetné)
- 191 1 megállapítható a benső, meleg viszony (Prp: megállapítható a szívélyes viszony [MK e változtatást Gyulai széljegyzete — l. o kötet 286. lapján — hatására hajtotta végre])
- 21, 23 Krk: Hasselt-Barth (Prp—Jk: Hasselbarth [örökletes hiba])
- 30—31, stb. Krk: a »Janicsárok végnapjai« (Prp—Jk: A janicsárok végnapjai)

- Lap Sor
- 191 : 26 **smárcius 15-én behajította** mondat után a Prp-ban a következő mondat olvasható: *Ilyen ugrálások már korán rossz hírbe keverték a nagy talentumú fiatal tró komoly-ságát.*
- 35 Krk, Jk: perzsa (Prp, 1907: persa)
- 37 Krk: bravúrral (Prp, 1907: bravourral)
- 38 Krk: legstílszerűbb (Prp, 1907: legstýlszerűbb; Jk: leg-stílszerűbb)
- „ 39 Krk: pszichológiája (Prp—Jk: pszichologiája)
- 192 : 4 Krk: illúzió (Prp—Jk: illuzió)
- 10 Krk: Gogol (Prp—Jk: Gogoly)
- 22 Krk: cinkográfiát (Prp, 1907: cinkographiát; Jk: cinkogra-fiát)
- 193 1—4 Pákh Albert *egy idő múlva ismét Graefenbergbe lévén kény-telen elmenni, azalatt Jókai szerkesztette a lapot, növelve a lap tekintélyét és az előfizetők számát.* Az akkoriban leg-izmosabb (Prp: Pákh Albert haza se jött még egy ideig, Jókai szerkesztette nevében a lapot s adta meg azt a fiziognomiá-ját, melyet máig megtartott. Az akkoriban legizmosabb [MK e változtatást Gyulai széljegyzete — 1. e kötet 286. lapján — nyomán hajtotta végre])
- „ 8 Krk: Léva (Prp—Jk: Lévai [örökletes hiba])
- „ 35 Krk: nívóján (Prp, 1907: niveauján; Jk: nívóján)
- 194 : 9 benyitott szobájába (Prp: benyitott a szerkesztő szobá-jába)
- : 33—36 Az **Ennél nagyobb honoráriumot** kezdetű mondat csak a végleges szöveg megfogalmazásakor került a mű szövegébe, a Prp-ból hiányzik.
- 195 : 25; stb. Krk: regényt az **Egy magyar nábob**-ot (Prp—Jk: regényt a **Magyar nábob**-ot [a pontatlan címrást kiegé-sítettük])
- 39 Krk: Raffael-kép... Raffael (Prp—Jk: Rafael-kép... Rafael [örökletes hiba])
- 196 19 Krk, Jk: ritmusán (Prp, 1907: ritmusán)
- 197 : 18 Krk: világliteratúrát (Prp—Jk: világliteraturát)
- „ 21 Krk: kvalitások (Prp—Jk: kvalitások)
- „ 24 Krk, Jk: analízáló (Prp, 1907: analizáló)
- 199 : 2 a **cserejéktől körülvéve** mondattag után a Prp-ban a következő — a végleges megfogalmazásból kimaradt — részlet olvasható: *Még a legvonzóbb talentum a komáromi Beőihy László volt, friss hang, friss humor, de még kiforrot-tanul. Must, melyből jó bor lehet.* [MK e részt Gyulai szél-jegyzetének hatására — 1. e kötet 287. lapján — hagyta el])
- 200 : 2—3 Múzeum körúton *egy rokonuk, az említett Szücsné tulaj-donát képző csinos, új házban* (Prp: Múzeum körúton; *egy csinos, új házban*)
- 7 a **vették Jókainé erszényét.** végződésű mondatról

- 201 : 23 a könnyelműbb volt pénzdolgokban végződésű mondatig terjedő rész MK a végső megfogalmazásba illesztette be a műbe. A Prp-ban a következő részlet olvasható helyében: *Mert a pénz becsét Jókainé se ismerte s fejedelmi szeszéllyel költkezett. Csak a férjével szemben volt kissé zsarnok, de csak olyan mértékben, ahogy az anya szokott a gyenge akaratú gyerekekével szemben, környezete iránt jó és engedékeny, oly puha volt, hogy szinte kenyérre lehetett volna kenni. De kenték is erősen az öreg asszonyok, kik közt szétszította ruháit, pénzt. Ugyanilyen volt férj uram is a házon kívül.*
- 202 : 15—16 egy nyári napon, vele Eszter leánya (Prp: egy nyári napon, hogy az ő gazdaságban, földi pompában és dús fényben élő fiát meglátogatta. Vele jött Eszter leánya)
- 21—22 szálltak és onnan üzenték meg Jókainak a Svábhegyre, hogy itt vannak. Jókai rögtön (Prp: szálltak és onnan kerestették meg Jókait a Svábhegyen, ki nagyon megörült anyjának, mert amióta kibékültek, 1850-ben, azóta még mindig tartozott menyének e látogatással. Jókai rögtön)
- 203 : 9 Krk: terasz (Prp—Jk: terrasz)
- 204 : 11—15 A Prp-ban c részlet helyett az alábbi — végleges kiadásból kihagyott — szöveg olvasható:

meg a kávé, hanem a sors úgy akarta, hogy amint a hangulat emelkedik, mindig előugorjon valami véletlen, hogy megrontsa. Eppen a fekete kávéval töltögette rézfogantyús lombikjából Róza asszony, mikor mint Banco szelleme, megjelent a verandán egy szabóinas kontóval a kezében, megszólítva a ténsasszonyt, hogy a gazdája már nem várhat, mert már a tizedik terminus is elmúlt.

Síri csönd támadt, zavar, megütközés az arcokon. Jókai felugrott, hogy négy szemközt végezzen az inással, de mindegy, a rosszkezd el nem múlt többé, a társalgás akadozott és vontatott volt ezentúl. A ház ura és asszonya végtelenül restelltek, hogy az öregasszony színe előtt történik ilyesmi. Valóságos megváltás volt néhány vig vendég érkezése, Egressy Gábor, Tóth József és ifjabb Lendvay Márton rándultak ki gyalogosan a hegyre s bejöttek uzsonnát kérni.

A betoppáné művészek átértelték gyorsan a helyzetet s nagy úsztelettel igyekeztek Jókai anyját mulattatni. Az öregasszony megmelegedett a szellemes beszélgetésben és oly gyorsan röppült az idő, hogy szinte elkedveiledett, mikor rendelkezéséhez képest félhatra előállott a kocsi és indulni kellett. Benső szívélyességgel búcsúzott el akkor fiatal menyétől és valamennyiöktől, sőt annyira meg volt olvadva, hogy II. Róza után is kérdezősködött, aki nem jelent meg a kocsinál — mivelhogy Lendvayval sétálni ment és nem tért volt meg vissza.

Jó kedvvel hajtottak vissza a városba s másnap hazautaztak Komáromba. Mindennel meg volt elégedve a nagyasszony, hanem az az inas a kontóval mindegyre motoszkált a fejében.

Tárgyi magyarázatok

A *Jókai Mór élete és kora* tulajdonképpen életrajz, így a mű megkívánja, hogy a *Tárgyi magyarázatok* az életrajzi feldolgozás sajátosságaihoz igazodjanak. A *Források* című fejezetben már jeleztük — I. o kötet 243—244 lapján —, hogy azokat a helyeket, amelyeket MK forrásmegjelöléssel vagy anélkül, idézőjelben vagy idézőjel nélkül beleillesztett műve szövegébe, azokat a helyeket a *Források* c. fejezetben soroltuk fel. Itt a *Tárgyi magyarázatokban* azokra a szövegrészekre utalunk, amelyeket Mikszáth saját, korábbi írásaiból vett át vagy máshol már foglalkoztatta a téma.

A Krk korábbi kötetéhez hasonlóan a *Tárgyi magyarázatokban* közöljük azokat a magyarázatokat, kiegészítéseket, amelyek a mű szövegének egyes utalásából ma már nem eléggé ismertek. Ugyancsak itt közöljük a kávéházakra, vendéglőkre, újságokra, folyóiratcímekre vonatkozó magyarázatainkat.

Külön említjük meg a földrajzi nevekkal és személynevekkel kapcsolatos jegyzeteinket. A korábbi kötetektől eltérően — mint-hogy itt fantázia-alkotta földrajzi név nem szerepel — a földrajzi nevekhöz magyarázatokat nem fűzünk, mivel nem kell e magyarázatok révén elkülönítenünk a valódi helységneveket a művész alkotta elnevezésektől. A személynevekhez fűzött magyarázatok is sajátos követelményeket állítanak a sajtó alá rendező elé. A műben, életrajz-regény jellege folytán igen sok személynév szerepel, ezek valamennyien történelmi, kulturális és irodalmi múltunk tevékeny szereplői, illetőleg Jókai Mór szűkebb vagy tágabb környezetében élő és tevékenykedő férfiak és asszonyok voltak. E több típusba sorolható személynevekhez fűzött jegyzeteink különböző jellegűek. A politikai és közéleti személyiségekről — a legismertebbeket kivéve — közöljük leglényegesebb életrajzi adataikat, ill. azokat a mozzanatokat, amelyekre MK külön utal. A kulturális életben és az irodalom területén fellépő művészek és írók esetében a klasszikus és közismert művészeknél életrajzi adatokat nem közlünk. A nem közismert személyeknek közöljük fontosabb életrajzi adatait. Itt jegyezzük meg, hogy a nevekhöz fűzött magyarázataink terjedelme, hosszabb vagy rövidebb volta nem értékítélet.

A fenti felsorolásban említett, Jókai szűkebb vagy tágabb környezetében élő személyekről, amennyiben azok nem váltak közéleti tényezővé és létezésükről MK csak Jókai önéletrajzi visszaemlékezéseiből, a Jókay-család írásbeli vagy szóbeli közléséből szerzett tudomást, nem áll módunkban közölni adatokat, mivel novúket az említett forrásokon kívül más forrás nem őrizte meg.

A személynevekkel kapcsolatban itt is megemlítjük — bár a névmutatóban is utalunk erre —, hogy a nevekhöz fűzött magyarázatainkat a fontosság szempontjából az első előfordulási helyre iktatjuk. A többi helyen nem is utalunk erre a helyre, ezt a felvilágosítást a névmutató szolgáltatja.

A *Tárgyi magyarázatokban* utalunk még azokra a helyekre is, amelyek nyilvánvalóan MK tévedéséből származnak. Azt azonban

a Jókai filológia jelenlegi helyzetében nem tekintettük feladatunknak, hogy a MK-tól elkészített életrajz megjelenése óta minden újabb kutatási eredményt számba vegyünk. E helyütt csak a legfrissebb kutatási eredményekre hívjuk fel a figyelmet.

Lap Sor

- 5 : 19—23 *Nagy apparátussal tárgyalja Deák egyik életirója...* — MK feltehetően Ferenczi Zoltán 1904-ben megjelent háromkötetes Deák-életrajzának címer-magyarozatára, ill. a családnév magyarozatára utal (I. köt. 4.).
- 6 : 32 *Szelepcsényi György* — (1595?—1685) esztergomi érsek és hercegprímás.
- ;; 34 *Kollonich Lipót érsek* — (1631—1707) mint a bécsi udvari kamara elnöke Magyarország gyarmati állapotának törvényesítésére törekedett, törvénytervezete szerint az országot Ausztria örökös tartományaihoz hasonló elbánásban óhajtottá részesíteni. Terve hosszas viták után megbukott, és nagymértékben hozzájárult a Rákóczi felkelés kirobbanásához. — Mint politikus és egyházi ember kegyetlen erőszakkal üldözte a protestantizmust.
- 8 : pt *Nagy Iván* — (1824—1898) történész, családtörténeti kutatásainak legjelentősebb terméke az 1857-ben megkezdett, 1867-ben befejezett, és pótköteteivel 13 kötetet tevő Magyarország családjai címerekkel és leszármazási táblákkal c. munkája.
- 9 : 16 *lázsiás* — nagy értékű tallér, amellyel bármilyen váltót ki lehetett fizetni.
- „ 32 *ad captam* — vminek a példájára, vmihez hasonlóan.
- 10 : 21 *Jókay József* — (1781—1837) 1809-ben az inszurgensek felkelésében részt vett, 1812. aug. 14-én lépett házasságra Pulay Máriával.
- „ 34 *prelegál* — (lat.) előadást tart, felolvas.
- 11 : 4 *insurrekció* — (lat.) a magyar rendiség korában a nemesség hadbavonulása, nemcsi felkelés.
- „ 30 *ingrediencia* — (lat.) hozzávaló, kellék, alkotórész.
- 12 : 7 *cicerone* — (ol.) idegenvezető.
- 8 *lót-fut Pontiustól Pilátusig* — A bibliából, Lukács evangéliuma 23. részének 6—12 verséből származó kifejezés. E helyen arról van szó, hogy Pontius Pilátus Heródeshez küldi Jézust, Heródes pedig visszaküldi Pilátushoz.
- 8 *Theszpisz kordéja* — Horatius Ars poeticájában (257) a vándorszínészekről szólva használja e kifejezést. — Theszpisz a legrégibb görög tragédiaköltő volt.
- 17 *Prométheusz-tűz* — (gör.) Prométheusz: a Titánok egyike a régi görög mitológiában, aki ellopta a tüzet az égből és megtanította az embert annak felhasználására; büntetésül Zeusz a Kaukázus sziklához láncolta, ahol egy saskeselyű marcangolta. — Az emberi fakarat és teremtmelő jelképe.

- 13 : 1 *Csetke Mátvás* — komáromi nemesi család tagja, 1820—1830 között vármegyei táblabíró.
- 15 : 21 *Jókay Károly* — (1814—1902) 1849 októberéig Komárom városa árvagyámja, akkor a szabadságharcban való részvétele miatt megfosztották állásától. Az 1860-as évektől főszolgabíró, az 1880-as évek közepén, felesége halála után, leányához költözött Hathalomra.
- 22 *Jókay Eszter, Vály Ferenoné* — (1816—1887) 1839-ben ment férjhez Vály Ferenchez, 1849-ben költözött családjával Pápára, ahol férje (l. 36 : 2 jegyzetünket a 314. lapon) a pápai református főiskola tanára lett.
- 16 : 22 *téka* — (gör.) tok, füzet, tartó.
- 32 *Vörös Józsefné* — a Jókay-család dajkája. Vö. Vály Ferenoné visszaemlékezéseit. Hazánk s a Külföld, 1865. 370.
- 17 : 8 *deverna* — hangos, zajos mulatozás; tivornya.
- 24—30 *A szomorú apa reszkető kezekkel nyitotta fel a kapcsolos bibliát...* A Jókay-család bibliájába tett bejegyzések faksimilijét közölte a Vasárnapi Újság, 1894. 1. sz. jan. 7. 9.
- 18 13 *Benyovszky Móric, gróf* — (1741—1786) híres magyar utazó. 1767-ben a lengyelek oldalán részt vett az orosz—lengyel háborúban, fogságba esett, és Kamcsatkaába száműzték. Onnan megszökve Madagaszkár szigetére jutott. Kalandjainak történetét maga írta meg és 1790-ben francia nyelven megjelentette. Hamarosan angolra és németre is lefordították. Kotzebue színdarabot írt élettörténetéből, Gvadányi József pedig (Rontó Pál és ... Benyovszky Móric élete) 1793-ban verses krónikát. — Benyovszky önéletrajzát Jókai Mór 1887—1888-ban az angol kiadásból Gr. Benyovszky Móric életrajza [címen lefordította és kiadta.
- 19 : 23 *Nádasdy Lipót, gróf* — (1802—1873) a hétszemélyes tábla bírója, Komárom megye örökös és valóságos főispánja, 1867-től a főrendiház tagja.
- 20 : 22 *Ghyczy Rafael* — Komárom vármegye alispánja (1832—1844) és országgyűlési követ (1830., 1832—8., 1839—40.). (Magyarország vármegyei és városai. Komárom vármegye. 314., 530.)
- 21 7 *Móricz György* — komáromi szekeresgazda (l. Vály Ferenoné visszaemlékezéseit. Hazánk s a Külföld, 1865. 390.).
- 8 *füligrán* — (ol.) áttört arany-, ezüstmunka; finom kidolgozású tárgy.
- 34 *Tell Vilmos* — a svájci hősmonda legnépszerűbb alakja, Schiller drámája tette Európában népszerűvé.
- 24 : 30 *klasszis* — (lat.) itt : iskolai tanterem.
- 26 : 3 *A Hármás Kis Tükör és a Kis Káté* — Losonczy István (1709—1780) 1773-ban írt és azután több kiadást és átdolgozást megért műve a Hármás Kis Tükör, amely népszerű formában bemutatja a szent-históriát, majd Magyarország

- és Erdély történetét. — Kis Káté, a hoidelborgi káté, a reformátusok intézményesített hittankönyve.
- 27 : 11 *a pigei, a kampa és a bente bölés.* — fáskát, labdát ütő játék (a *pige* és *kampa* tájszó, Magyar Tájszótár).
- 28 14 *grifli* — (ném.) palavessző.
- 26 *Orbán Gábor* — (1798—1877) rajzmester, Komárom városi tanácsa 1825-ben hívta meg rajzoló mesternek. A reformkorszak folyóirataiban néhány verse és illusztrációja jelent meg. (Szinnyei J.: Magyar Írók. 9. köt. 1324—1325 has.)
- 30 *conjugista* — a XIX. sz. első felében a gimnázium I. osztályos tanulója (a latin nyelvből az igeragozást, conjugatiót tanulták).
- 30 *declinista* — a XIX. sz. első felében a gimnázium II. osztályos tanulója (a latin nyelvből a névszóragozást, declinatiót tanulták).
- 36 *grammatista* — a XIX. sz. első felében a gimnázium III. osztályos tanulója.
- 29 3—4 *A finom lelkek a Werther keserveim éledegnek.* — Goethe regénye, amely az érzelmi élet ábrázolásának gazdagságával vonzotta olvasóit.
- 29 *Romulus* — Romulus és Remus, Róma városának legenda szerinti alapítói, akiket csecsemő korukban egy nőstényfarkas szoptatott, míg egy pásztor reájuk nem akadt és magához nem vette őket.
- 30 : 24 *Tóth Lőrinc* — (1814—1903) lírikus, Vörösmarty hatása alatt több történelmi drámát is írt. 1849 után előbb az Akadémia pénztárnoka, majd 1865-ben képviselő, kúriai bíró. Élete második szakaszában felhagyott az irodalmi tevékenységgel.
- 28 *Társalkodó* — a Jelenkor (1832—1848. szerk. Helmecey Mihály) vegyes tartalmú melléklapja. Megjelent 1832 januárjától 1848 júniusáig.
- 31 38 *pim-pa-pax* — gyermekjáték.
- 32 2 *Zsigmondy Vilmos* — (1821—1888) geológus, bányamérnök, több ülészakon Selmecbánya országgyűlési képviselője.
- 14 *perszonális Szerencsy uram* — Szerencsy István (megh. 1850) 1839—1847 királyi személynök.
- 19—26 *A bájos pozsonyi liget ezer és ezer csattogó fülemilével...* — A Mária Terézia tiszteletére összefogdosott és Pozsonyban széteresztett madárkákáról MK *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében is ír (Krk 21. köt. 136 : 2—3).
- 33 18—19 *aki egyszer költött a kasztáliai forrásból* — szent forrás az ókori Delfi közelében (mai neve Hagios Joannes). A római költészetből eredő és az újkori klasszicizáló költészetben is kedvelt motívum szerint a kasztáliai forrás költői ihletet nyújtott.
- 20 *Schröer Tóbiás Godofredus* — (1791—1850) 1817-től 1849-ig a pozsonyi liceum német, majd retorika és történelem tanára.

- Lap Sor
- 33 : 21 *szintaxista* — a XIX. 'sz. első felében a gimnázium IV. osztályának tanulója (syntaxis = mondatban görög szóból).
- 25 *annálé* — (lat.) évkönyv, az eseményeket évenkénti csoportosításban bemutató eseménytár.
- 34 : 14 *eminencia* — (lat.) bíbornokok és katolikus érsekek címe; itt: kitűnő, jeles tanuló.
- 35 : 8 *meduzafejű rémek* — *Meduza* az ókori görög mitológiában kígyóhajú női szörny, akinek pillantásától az emberek kővé változtak.
- 36 2 *Vály Ferenc* — (1810—1882) iskoláit Losoncon, Pozsonyban, Komáromban és Pápán végezte. 1837-ben a komáromi hétosztályos ref. gimnázium igazgató-tanárának hívták meg. 1839 szeptemberében feleségül vette Jókai Mór nővérét, Jókai Esztert. A szabadságharcban nemzetőr-tüzérként vett részt, 1849 októberében meghívták a pápai ref. főiskolába a neveléstan tanárul, emellett még a természettudományokat is tanította és a tanítóképző igazgatója volt.
- 38 16 *szuperlatívusz* — (lat.) itt: mértéktelen túlzás.
- „ 35 *attentátum* — (lat.) merénylet, támadás.
- 39 14 *extra* — (lat.) finom, ritka; itt: a vendéglő különszobája.
- „ 33 *super* — hajóács (tájszó, Komárom megye).
- 40 : 13 *csapó* — durva posztót, szűrt finomító mester.
- 25 *báró Bakonyi várparancsnok* — Bakonyi Imre (1768—1845) tábornok, katonai pályáját az 1787-iki török háborúban kezdte, a francia háborúkban is kitüntette magát. 1809-ben Mária Terézia-renddel tüntették ki, amellyel bárói rangra emelték. 1832-től haláláig Komárom várának parancsnoka.
- 41 : 4 *Arany Sas* — komáromi vendéglő.
- 10 *Pázmány Dénes* — (1816—1856) Komárom megye alispánja, az 1848-as népképviselői országgyűlés elnöke. Debrecenbe azonban nem követte a kormányt, Windischgrätznek behódolt, amiért a debreceni országgyűlés hazáárulónak bélyegezte.
- 18 *júkszcsináló* — (ném.) tréfa-, mókacsináló.
- 21 *Petrichevich Horváth Lázár* — (1807—1851) ügyvédi pályára készült, 1836-tól bekapcsolódott az irodalmi életbe, különösen kora társadalmi életének megrajzolásával foglalkozott. 1843-ban megindította a konzervatív arisztokrata körök ízlését és kíváncsalmait kielégítő *Honderű* c. dívatlapot. 1844-ben az Akadémia levelező taggá választotta. Folyóiratát a szabadságharc elsodorta. Horváth Lázár a szabadságharc ideje alatt hosszú utazást tett keleten.
- 25 *Vas Gereben* — (1823—1868) a szabadságharc előtt humorisztikus, szatirikus cikkeket írt, az 1850-es években patriarichális szemléletű, a népi életnek csak a külső kellékeit számbavevő írásaival korában nagy sikert aratott.

- 41 : pt *id. Szinnyei József* — (1830—1913) könyvtáros. Életo fő műve az 1890-ben megindított 14 kötetes Magyar írók életo és munkái c. írói lexikona, amely több mint 29 000 életrajzot tartalmaz; több bibliográfiát, repertóriumot készített, irodalomtörténeti tanulmányt írt.
- 42 4 *Kürthy Lajos* — 1828—1832 között Komárom megye másodalispánja. (Magyarország vármegyei és városai. Komárom vm. 530.)
Fiók Károly — mint a komáromi kaszinó első pénztárosát Szinnyei József említi Timár-ház c. visszaemlékezésében.
- 8 *»Salva Guardia»* — (lat.) nemes kúria, nemes telek, ahova a városi hatóság nem tchetto be a lábát, nem szálláshatott be senkit, nem szedhetett adót és semmiféle bírói ítéletet nem hajthatott végre.
- 25 *Ghyczy Kálmán* — (1808—1888) 1844-től Komárom megye alispánja, 1842-ben személynök, a Bach korszakban teljesen visszavonult, az 1861-iki országgyűlésen elvállalta az elnökséget. 1865-től Tisza Kálmánnal részt vett az előkészítő tárgyalásokon. Az 1870-es években a Deák-párt és a Tisza Kálmán körül tömörült balközép viszonyának elmérgesedésekor szakított Tiszával és megalapította az ún. Középpártot. A fúzió után megvált a képviselőház elnöki méltóságától.
- 26 *Bedöthy Zsigmond* — (1819—1896) író, országgyűlési képviselő, főrendiházi tag. Első költeménye 1834-ben jelent meg, majd elbeszéléseket, politikai vígjátékokat, társadalmi és politikai cikkeket írt.
- 31 *orákulum* — (lat.) tanácsadó, szaktekintély (kissé gúnyos értelemben).
- 34 *Sobri József* — a XIX. század 30-as éveinek híres betyárja. Valódi neve Pap József. A dunántúli megyékben hajtotta végre vakmerő rablásait. 1837-ben mielőtt elfogták volna, agyonlötötte magát. Alakja átkerült az irodalomba és Eötvös József Falu jegyzőjének (Viola), Szigligeti Ede Két pisztoly c. népszínművének főhőse lett.
- 34 *Milfai Ferkó* — Sobri bandájának tagja, majd alvezérol, aki később önálló csapatot alakított. 1836-ban elfogták és felakasztották.
- 35 *Papp Andor* — Sobri bandájának tagja.
- 43 5 *Mária Anna királynő* — (1803—1884) I. Viktor Emánuel szárd király és Mária Terézia estei osztrák főhercegnő leánya, V. Ferdinánd magyar király felesége.
- 12 *Honderü* — konzervatív, az arisztokrácia ízlését és igényét kielégítő szépirodalmi és művészeti divatlap. 1843 januárjában indult Petrichevich Horváth Lázár szerkesztésében. A folyóirat az 1840-es évek közepén a Petőfit támadó irodalmi csoportok egyik fóruma volt. A lap 1848 áprilisában megszűnt.

- 43 : 19 *Weinmüller Bálint* — komáromi nyomdász, a Komáromi Kalendárium kiadója.
- 32 *Röser Borbála* — dúsgazdag selmeci polgár leánya. A monda szerint a XVI. század elején ő építette a selmeci Újvárat vagy Leányvárat. Rösel Borbála — a hagyomány szerint — az ördöggel cimborált, ezért «leányvári boszorkány» volt a neve. Alakja MK-nál a *Selmec vára* c. regéjében (Hi 15. köt. 8—10) és *Az eladó birtokban* (Krk 5. köt. 91) is előfordul.
- 44 : 1 *Czuczor Gergely* — (1800—1866) költő, az MTA tagja. Hazafias érzülete miatt az egyházi hatóságok üldözték, a szabadságharc idején írt versei miatt 1849 után várfogságot szenvedett. Tehetsége a balladában és a népdalban bontakozott ki leginkább. — Fogarasi Jánossal szerkesztette az Akadémia Nagy Szótárát (1862—1867).
- 11 *Megyeri Károly* — (1798—1842) a magyar színeszet kiemelkedő komikusa, 1817—1837-ig vándorszínészként járta különböző társulatokkal az országot. 1837-től neves színészként a Nemzeti Színház tagja lett.
- 11 *Lendvai Márton* — (1807—1859) küzdelmes vándorszínészi évek után 1838-ban a Nemzeti Színház szerződtette. Nagy sikerei voltak a tragikus szerepekben és ő volt a legjobb magyar hősszerelmes. 1854-ben agyvérzést kapott és többet nem léphetett színpadra.
- 11 *Déryné Széppataki Rozália* — (1793—1872) az első magyar opera-primadonna. 1810-től a Nemzeti Színház megnyitásáig vidéki trüppokkal járta az országot, majd a Nemzeti Színház tagja; 1852-ben visszavonul a színpadtól. Naplója értékes adaléka színháztörténetünknek.
- 19 *Fekete Sas* — komáromi vendéglő az 1830-as években.
- 23 *Csóka* — az 1830-as évek Komáromjának egyik kávéház-vendéglője (L. Szinnyei: Timár-ház. 36.).
- 24 *Mayer-kávéház* — az 1830-as évek Komáromjának egyik előkelő kávéháza, «Nagy Andrásné tulajdona volt... Két biliárddal és egy bormérő nagy szobával, a felső emeleten egy táncteremmel, hol csillárok és tükrök is voltak.» (L. Szinnyei: Timár-ház. 36.).
- 24 *Anglia* — a komáromi várból kivetett út mentén létesített angol kert, amelynek gondozása a katonakertészek és a sáncrabok feladata volt. (L. Szinnyei: Timár-ház. 2—3.)
- 46 : 6 *in floribus* — (lat.) virágjában; itt: fénykorában.
- 9 *Tarczy Lajos* — (1807—1881) a pápai ref. főiskolának 1833-tól bölcsélet és természettan tanára, 1837-ben az Akadémia levelező tagja lesz. Több iskolai segédkönyv szerzője.
- 9 *Stettner (Zádor) György* — (1799—1866) 1832-től 1848-ig a pápai ref. kollégiumban a jogtudomány rendes tanára.

- A reformkor irodalmi életében tevékenyen részt vett, 1836-ban egyik alapító tagja volt a Kísfaludy Társaságnak. Később kúriai bíró.
- 46 9 *Bocsor István* — (1807—1885) a pápai ref. főiskolán a magyar közjog és történelem tanára, több iskolai tankönyv szerzője.
- 14 *Árkádiai élei* — Árkádia ókori görög tartománya a Peloponnészosz belső hegyei között. Az irodalomban sokat szerepel mint a költészet hazája. Itt: boldog, idillikus élet.
- 25 *gróf Esterházy Pál* — (1805—1877) országgyűlési képviselő, a Deák-párt egyik lelkes tagja.
- 47 : 6 *Kerkapoly Károly* — (1824—1891) középiskolai és jogi tanulmányait Pápán végezte — itt Jókai szobatársa és barátja volt —, 1846-ban a pápai főiskola bölcsészeti tanára lett. 1861-ig nem foglalkozott a politikai élettel. 1861-től a Deák-párt képviselőjeként lépett fel, 1868-ban kinevezték a pesti egyetem államtudományi tanszéke tanárának, 1870-ben a Lónyay-kormány pénzügyminisztere lett, de a feladatokkal nem tudott megbirkózni, a jobb- és baloldal támadására 1873-ban lemondásra kényszerítették. 1878-ban képviselői mandátumáról is lemondott és kizárólag egyetemi katedrájának élt.
- „ 15 *pampuska* — sütemény, fánk.
- 48 : 7—56 : 2 Jókai pápai önképzőkori tevékenységéről l. újabban Nagy Miklós: Jókai pápai diákéveiről. Irodalomtörténeti Közlemények, 1956. 160—167.
- 18 *Finta Károly* — Jókai pápai iskolatársa, később vándorszínész.
- „ 24 *immunitás* — (lat.) itt: sérthetlenség, kiváltságos helyzet.
- „ 30 *fermentáció* — (lat.) erjedés.
- 49 : 2 *Orlay Petrics Soma* — (1822—1880) középiskolai tanulmányait Pápán végezte, Petőfi és Jókai iskolatársai voltak. Hajlamai ekkor még az irodalom felé vonzották. 1846-ban azonban már Waldmüller mellett Bécsben tanulta a festészetet, majd Münchenben képezte magát. Pályája kialakulása után elsősorban a történelmi témák ihlették meg festészetében. Több visszaemlékező cikket írt Petőfiről.
- 3 *Kozma Sándor (leveldi)* — (1825—1897) állami főügyész, gimnáziumi tanulmányait Sopronban, Pécsen és Pápán végezte, ahol Petőfinek, Jókainak és Kerkapolynak iskolatársa volt. 1847-ben ügyvédi oklevelet nyert. A szabadságharó hadjárataiban részt vett. Világos után büntetésül besorozták az osztrák hadseregbe. 1869-ben kúriai bíró, 1872-ben királyi ügyész. — Diák korában, 1841—42-ben, színi kritikákat írt Páparól a Regélőbe és cikkeket Bukógáti álnéven a szépirodalmi lapokba. Később jogászati szakcikkeket a szakfolyóiratokba.

- 49 5 *Gondol Gábor* — (1824—1902) Fejér vármegye uljegyzője, a pápai ref. kollégium jogtanára, majd miniszteri tanácsos a Honvédelmi minisztériumban.
- 5 *Bárany Gusztáv* — Jókai pápai iskolatársa. Nevét Kapossy Lucián is feljegyezte: Jókai Mórról. Irodalomtörténeti Közlemények 1894. 236.
- 7 *Gaál Péter* — Jókai pápai iskolatársa. Nevét Kapossy Lucián is feljegyezte: Jókai Mórról. Irodalomtörténeti Közlemények, 1894. 236.
- 8 *Ács Károly* — (1819—1882) Jókai iskolatársa Pápán, ekkor keletkezett költeményei a pápai Tavasz c. zsebkönyvben is napvilágot láttak. 1848-ig közigazgatási tisztviselő volt, majd 1852-től evangélikus lelkész. — L. még e kötet 64:9—10 sorához fűzött jegyzetünket (321. lap).
- 50 : 4 az »*Ivanhoe*» *Scott Walteri*ől — Scott, Walter (1771—1832) angol romantikus regényíró, *Ivanhoe* c. regénye, amelyet 1819 és 1820-ban írt, már 1829-ben Thuisz Antal fordításában megjelent magyarul.
- 8 *Dickens*ől a »*Pickwick club*»-ot — Dickens, Charles angol regényíró (1812—1870) írói hírnevét az 1837-ben megjelent *The Pickwick Papers* c. regényével vívta ki. Ezt a regényét követte egy év múlva másik híres és kedvelt műve az *Oliver Twist*.
- 10 *Dumas* »*Három testvér*»-e — Dumas, Alexander (1803—1870) francia romantikus dráma- és regényíró. Világhírű regényét (*Les Trois Mousquetaires*) 1844-ben írta; tehát nem valószínű, hogy Jókai pápai diákkorában olvasta.
- 15 *bouquet* — (fr.) a bor különleges zamata.
- 16 *Cervantes Saavedra, Miguel de* — (1547—1616) a spanyol irodalom legnagyobb alakja. MK nevének említésével világhírű regényére, a *Don Quijotera* utal.
- 18 »*Pokolkői Vendel*» — Gleich, Joseph Alois (1774—1841) osztrák író *Wendelin von Höllenstein* című munkájának 1823-ban Pesten megjelent magyar nyelvű fordítása.
- 19 *Sue, Eugène* — (1804—1857) francia romantikus, a maga korában igen népszerű regényíró.
- 51 : 16 *Bajza József* — (1804—1858) lírikus, irodalmunk első nagy kritikus. Kísfaludy Károly halála után átvette az *Auróra* (1831—1837) szerkesztését, majd szerkesztette az *Athenaeumot* (1837—1843). Az elvszerű, bátor kritika híve volt, színbíráslataiban a korában divatos szentimentális német drámák helyett a francia romantikus drámára irányította a figyelmet.
- 16 *Athenaeum* — 1837. jan. 1-én Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc és Bajza József szerkesztésében megindított tudományos és szépirodalmi folyóirat. Munkatársai között megtalálható a kor úgyszólván minden neves írója. A folyóirat 1843 végén szűnt meg.

- 51 : 26 *Apolló lovagjai* — *Apollón* az ógörög mitológia egyik istene. Eredetileg a földművelés, a pásztorok istene, később a napfényhez hasonlítható tiszta szellemiség megszemélyesítője. Ezzel kapcsolatban vált a költészet védnökévé. Itt: a költészet lovagjai.
- 36 *Garay János* — (1812—1853) Vörösmarty Zalán futásának hatására írt Csatár c. eposzával lépett fel irodalmi életünkben, majd romantikus színműveivel is Vörösmarty nyomdokain haladt. 1842-ben megindította *Regélő* Pesti Divatlap c. szépirodalmi divatlapját. 1843-ban írta meg legnagyobb sikert aratott *Az obsitos c. vidám költői elbeszélést*, amelynek hőseit, Hány Jánost személy szerint is ismerte Szekszárdon. 1839-ben az Akadémia lev. tagja, 1843-tól a Kisfaludy Társaság rendes tagja. 1844-től az Egyetemi Könyvtár „könyvtárnoki segéd”-je, 1848-ban egyetemi tanár. 1850-ben agyvérzést kapott, ez már a munkában is meggátolta.
- 52 : 1 *Pegazus-rúgott diák* — olyan diák, akinek írói hajlamai vannak.
- 11 *Jósika Miklós, báró* — (1794—1866) az 1830-as évektől részt vett Erdély politikai életében. 1836-ban megjelent *Abafi című regénye* egy csapásra híressé tette. Sorra jelentek meg regényei. A szabadságharc idején a honvédelmi bizottmány tagja volt, majd a legfőbb kegyelmi törvényszék bírója lett. A szabadságharc leverése után emigrált, Lipcsében, majd Brüsszelben telepedett le. Emigrációban írt regényei 1853 után sorra megjelentek Pesten. Első regénye, az *Eszter*, névtelenül, a továbbiak „*Eszter szerzője*” név alatt. — Irodalmi mintaképe Walter Scott volt, ő is, mint mestere csak a külsőségeiben festette a kort, a jellemrajza nem ügyelt.
- 14 *Getz Vencel* — pápai lakos, Petőfi szállásadója 1841—1842-ben. (L. Ferenczi: *Petőfi életrajza*. I. köt. 244.)
- „ 30 *vagabundus* — (lat.) oszavargó.
- „ 34 *peregrinus-kandidátus* — (lat.) vándorló diák-jelölt.
- 53 : pt *Kapossy Lucian* — (1849—1927) középiskolai tanár, majd a pápai ref. kollégium tanára, a pápai Jókai-kör főtítkára. Irodalomtörténeti tanulmányai jelentek meg szakfolyóiratokban, iskolai értesítőkből.
- pt *Ferenczi Zoltán* — (1857—1927) irodalomtörténész, akadémikus. Irodalomtörténeti munkásságából legjelentősebbek *Petőfi-kutatásai*: *Petőfi-életrajza*, a szerkesztésében megjelent *Petőfi Múzeum és Petőfi könyvtár*.
- pt *Orestes és Pylades* — a görög hősmonda szerint barátságuk a hűség és önfeláldozás példaképe.
- 54 : 24 *Diószegi híres növénytana* — *Diószegi Sámuel* (1760—1813) lelkész, botanikus. Híressé vált műve sógorával, *Fazekas Mihállyal* közösen írt és 1807-ben kiadott *Magyar Fűvész-könyve*.

- 55 : 26 *Kovács Pál* — (1808—1886) a víg novella sikerült alkotásai-ként tartották számon első jelentkezéseit, Kisfaludy Károly nyomdokain indult, realiztikus, jó humorú elbeszéléseivel. Németországban befejezte orvosi tanulmányait és Győrött telepedett le mint gyakorló orvos. Irodalmi érdemei elismeréséül az Akadémia tagjává választotta.
- 27 *Széki Béla* — (1814—1871) ref. esperes-lelkész, a pápai főiskola teológiai tanára.
- 37 *Horváth Ignác* — Jókai pápai iskolatársa, az önképzőkör pénztárnoka. (Ferenzi: Petőfi életrajza. I. köt. 253.)
- 57 : 5 *Karika János* — (1808—1855) 1836-tól a kecskeméti főiskolán a hittudományok és a világtörténelem tanára, 1848-ban a város egyik kerületének országgyűlési képviselője.
- 25 *Tatai András* — (1803—1873) 1831-től haláláig (1856—1858 közti megszakítással) a kecskeméti főiskolán a matematika és természettudományok tanára, több iskolakönyv szerzője.
- 58 : 5 *Szabó Sándor* — (1802—1853) református lelkész, majd a kecskeméti főiskola tanára.
- 9 *Vattai Sipos Imre* — (1805—1855) 1835-től a kecskeméti főiskolán a statisztika és politika, majd 1836-tól a jog tanára.
- 11 *Werbőczy István* — (1458?—1541) királyi ítélmester, majd nádor. A Tripartitumban (1514) a nemesi kiváltságokat fogalmazta meg, amelyre később a feudális jogszokás állandóan visszatért.
- 18 *fundus* — (lat.) házhely, telck.
- pt *Körösy László* — (1856—??) tanár, író, a Magyar Hírlap belső munkatársa, esztétikai, kritikai cikkek szerzője.
- 59 : 8 *mándlis* — (ném.) rövid kabátos.
- 21 *publikus diák* — olyan diák, aki semmiféle szolgálai kötelességet nem végzett.
- 61 : pt *Márton Feri (Abonyi Lajos)* — (1833—1898) elbeszélő, írásainak tárgyát az alföldi parasztok életéből meríti. — Középiskolai tanulmányait, Jókaival egyidőben, Kecskeméten folytatta.
- 62 : 3 *diligencia* — (lat.) szorgalom, igyekezet.
- 4 *Muraközi János* — Jókai kecskeméti iskolatársa, jogásznak készült, festő lett, 1848-ban a kecskeméti önkéntes gyalogcsapat századosa, 1849-ben bujdosott, Bécsbe ment. Amikor néhány év múlva hazajött, elfogták, bebörtönözték. Kiszabadulása után Kecskeméten kezdett gazdálkodni, mint a város gazdasági tanácsosa fejezte be életét. (L. Orosz László: Jókai Kecskeméten. Tiszatáj, 1954. 2. sz. 118.)
- 5 *plasztron* — (fr.) vívás alkalmával használatos mellvédő.
- 9 *Terpszikhoré* — (gör.) a kilenc múzsa egyike, a tánc istennője.
- 21 *cserény* — födetlen, vesszőből táblásan fonott pásztorlakás, lovagnak való szárnyékkal, mellyel a pásztorok még a XIX.

- sz. első felében is legelőről legelőre költöztek (tájszó, Szegedi Szótár).
- 63 12 *tertium comparationis* — (lat.) az összehasonlítás alapja.
 15 *galimatiasz* — (fr.) zagyva beszéd, badarság.
 18 *Stammbuch* — (ném.) emlékkönyv.
 19–20 *Garay azt írja* — az idézett verssorok Garay János Magyar Hölgy c.; 1844-ben írt verse 1. szakaszának 3–4 sora.
 pt *Szuper Károly* — (1821–1892) színész, Petőfinek 1842–1843-ban színésztársa, majd igazgatója.
- 64 9–10 *mert pápai ismerőseiből csak az egy Ács Károly volt Kecskeméten.* — A Kecskeméten Jókai környezetében levő Ács Károly nem azonos pápai iskolatársával, az 1819-ben Lepényben született Ács Károllyal (l. 49 : 8 jegyzetünket). Amaz tanulmányait Pápán befejezte, omcz pedig a gimnáziumi osztályokat Kunszentmiklóson kezdte, majd Kecskeméten végezte a bölcséleti és jogi tanfolyamot. Jókai kecskeméti osztálytársa 1824-ben született, 1845-ben letette az ügyvédi vizsgát, majd részt vett a szabadságharcban, emiatt börtönbe került. Kiszabadulása után a tanári pályán működött. Mint író a román és a szerb népköltészet ismertető cikkeivel szerzett érdemeket. 1894-ben halt meg.
- 17 *Szabó József* — (1816–1875) színigazgató, szintársulatával elsősorban a vidéki városokban játszott, élete végén a debreceni színház igazgatója.
- 65 7 *proporcio* — (lat.) arány, viszony.
 30–31 *Petőfi Némethy nevű színésztársával* — Némethy György (1826–1901) 1842-ben lépett a színészi pályára, ebben az időben játszott együtt Petőfivel, a vidéki színpadok legjobb népszínmű énekeseként tartották számon. A szabadságharc idején Bem táborában, mint a 4. vadászrezd hadnagya harcolt.
- 66 1 *nagy Páriz-Pápai szótár* — Páriz Pápai Ferenc (1649–1716) tudós, egyháztörténész és orvosi munka szerzője. Legjelentősebb a latin–magyar szótára: *Dictionarium Latino-Hungaricum* és *Hungarico-Latinum* (1708), amely Szenczi Molnár Albert szótára alapján készült.
- 10 *Frankenburg Adolf* — (1811–1884) írói pályáját 1841-ben Kossuth Pesti Hírlapjában kezdte, a fővárosi újdonságrovatot vezette, 1843-ban Garay János Regélőjének lett a munkatársa. Ugyanebben az évben Magyar Regélő címmel havi irodalmi folyóiratot indított, amely 1844-ben Életképek címmel hetilapként folytatódott. A hetilap az Athenaeum mellett az 1840-es évek legismertebb folyóirata. 1845 júliusától Irodalmi Ór címen bírálatokat tartalmazó melléklapja jelent meg. Frankenburgot 1847 nyarán, a bécsi kancelláriához nevezték ki udvari tolmácsnak, okkor (1847. júl. 1.) Jókai Mór vette át a folyóirat szerkesztését. 1848. ápr.

- 30-tól Jókai és Petőfi közösen szerkesztették a folyóiratot. Utolsó száma 1848. dec. 31-én jelent meg. — Frankenburg a szabadságharc leverése után — rövid fogság után — továbbra is a bécsi kancelláriában tevékenykedett. 1866-ban nyugdíjba ment és Pesten telepedett le. Irodalmi hagyatéka: elbeszélés-kötetei és visszaemlékezéseinek több kötete.
- 66 : 15 *Török tsászar* — 1839-től 1898-ig működő kávéház a Rózsa téren (a mai Felszabadulás tér egy kis része).
- 21 *Toldy Ferenc* — (1805—1875) kritikus, irodalomtörténész a reformkor irodalmi életének egyik irányítója, 1850 után az első rendszeres irodalomtörténeti összefoglalások szerzője, irodalmi múltunk értékeinek sajtó alá rendezője.
- 24 *Obernyik Károly* — (1815—1855) Kölcsey Ferenc unokaöccse, K. Kálmán nevelőjeként kezdte pályáját, az 1840-es években Pesten megismerkedett az írói körökkel, barátságot kötött Petőfivel, tagja lett a tízek társaságának. Elbeszéléseit a közönség szívesen olvasta, de írói jelentőségét drámái adták meg. (Főúr és pór, Örökség, Nőtlen férj.)
- 32 *Hippokrené* — a. m. Lóforrás, a görög mitológia szerint, aki e forrásból iszik, az költői ihletet nyer.
- 33 *Kalliope* — (gör.) a kilenc múza egyike az ókori görög mitológiában, az elbeszélő költészet múzsája, az ékesszólás pártfogója.
- 67 : 22 *gérokk* — (lat.) majdnem térdig érő, szűk, fekete kabát.
- 28 *Pesti Divatlap* — a Regélő Pesti Divatlap (1842. jan. 1.—1844. jún. 29. szerk.: Erdélyi János) folytatása, 1844. júl. 6-tól 1848. jún. 25-ig Vahot Imre szerkesztésében megjelenő társadalmi, szépirodalmi hetilap.
- 68 10 *pipes* — finnyás, kényes, hetyke, rátarti, cifrálgató (tájszó, Magyar Tájszótár).
- pt *Kőrösi Sándor* — (1824—1895) gimnáziumi tanulmányait Kecskeméten — itt Jókai iskolatársa volt — és Pápán végezte. 1848-ban Pesten ügyvédi vizsgát tett, a szabadságharcban mint hadbíró és véstörvényszéki katonai elnök működött. A szabadságharc leverése után előbb halálra ítélték, majd hatévi várfogságra. 1864-től a pápai főiskola, 1875-től a debreceni főiskola jogtanára, 1881-től a szabad-
elvű párt debreceni képviselője.
- 71 9 *Asztalos István* — komáromi táblabíró.
- 72 : 10 *strikkel* — (ném.) köt.
- pt *Peti Józsefné, Vály Mária* — (1840—1915) Jókai unokahúga, Vály Ferenc és Jókay Eszter leánya.
- 73 : 18 *Nagy Mihály* — (1788—1878) 1845-től 1876-ig viselte a ref. püspöki címet.
- 74 : 18 *Argus szem* — (gör.) nagyon éber, mindent észrevevő szem; Argus százszemű ógörög mitológiai alak nevéből.
- 77 3 *Molnár József* — ügyvéd, Jókai pesti principálisja. 1849-ben a forradalmi vészbíróság elnöke.

Lap Sor

- 77 : 4 *cenzúra* — (lat.) itt: a szó eredeti értelmében vizsgálódás, elbírálás.
- 17 *Elhér Farkas* — vendégfogadó a régi lebontott Tabán területén.
- 78 : 13 *Vahot Imre* — (1820—1879) költő, színműíró, 1844-től a Pesti Divatlap szerkesztője. 1850-ben ő is részt vesz az irodalmi élet megindításában. De szerkesztői tevékenysége nem éri el a reformkori sikerei szintjét.
- pt *Török Zsigmond* — (1826—1885?) törvényszéki bíró. 1846 elején Petőfivel együtt a Pesti Divatlap segédszerkesztője, a szabadságharc után színész lett.
- 79 : 8 *Pálffy Albert* — (1820—1897) a francia romantika hatása alatt keletkezett első regényei (Magyar millionaire, Fekete könyv) kisebb sikert arattak, mint a Pesti Hírlapban megjelent újságcikkei. Tagja volt a tízek társaságának. 1848. márc. 19-én megindította a radikális Március tizenötödikét. A szabadságharc leverése után négy évig bujdosott Arad megyében. 1853-ban elfogták és a csehországi Budweisba száműzték. Írói tevékenységével felhagyott, a hírlapírás felé fordult. Az 1880-as években újból tollat ragad és Gyulai Pál biztatására és támogatásával regényeket ír. (Esztké kisasszony professzora, stb.)
- 10 *Pákh Albert* — (1823—1867) humorisztikus genre-képeivel tűnt fel az Életképek hasábjain 1844-ben, a Pesti Hírlapba is ő írta a humoros fővárosi újdonság rovatot. Petőfi baráti köréhez tartozott, tagja volt a tízek társaságának. 1847-től 1850-ig egy Bécs melletti gyógyintézetben kezelte magát 1850-ben megrokkant egészséggel hazatér, először az Újabbkori Ismerettár c. lexikont szerkesztette, majd 1854-ben megalapította a Vasárnapi Újságot, amelyet haláláig szerkesztett. — Humoros írásaiból halála után jelentettek meg egy válogatást.
- 12 *Bérczy Károly* — (1821—1867) elbeszélő, műfordító. Az angol beszélyek hatását tükröző novelláival az 1840-es években lépett fel, tagja volt a tízek társaságának. Nevét legjobban legjelentősebb műfordítása, Puskin Anyeginjének fordítása (1866) őrizte meg.
- 13 *Lisznyai Kálmán* — (1823—1863) írói pályája elején Petőfi közvetlen környezetéhez tartozott, részt vett a tízek szövetségében. 1849 után büntetésként két évig osztrák ezredben szolgált, 1851 után Palóc dalok című verskötetével megnyitotta a petőfieskedők sorát: Petőfi költészetének népiesességét túlhajszolva, a provincializmus és a felszínes népieskedés felé.
- 16 *Sükei Károly* — (1824—1854) költő és műfordító, 1847-ben az Életképek kritikái rovatának vezetője. A szabadságharc idején Perczel Mór szárnysegédje, majd 1850-től a Pesti Napló kritikusa.

- Dobsa Lajos* — (1824—1902) novella- és drámaíró. Petőfi köréhez tartozott. A szabadságharc idején Csanád és Csongrád vármegye kormánybiztos volt, a fegyverletétel után birtokára vonult vissza. 1850 tavaszán bemutatták egy vígjátékát. Ezzel a rendőrség figyelmét magára vonta. Elfogták és hat hónapot töltött fogságban. Kiszabadulása után első-sorban az irodalomnak élt, sorra írta drámáit. 1863 után felhagyott irodalmi tevékenységével.
- 22 *Lauka Gusztáv* — (1818—1902) 1841-től munkatársa volt a korabeli szépirodalmi lapoknak. 1848-ben szerkesztette az első magyar élelapot, a *Charivari-Dongót*. Nevét leginkább a vidéki életből merített humoreszkjei tették népszerűvé. Írt költeményeket, útirajzokat, visszaemlékezéseket, drámákat és mint műfordító is tevékenykedett. — Don Gunárosz egyik gyakran használt írói álneve.
- 23 *Arany Sas* — vendéglő (1780—1894) az Újvilág utcában; mai Semmelweis utca.
- 28 *Osengery Antal* — (1822—1880) politikus, publicista és történetírő. 1845—1849 között a *Pesti Hírlap* szerkesztője, a centralisták híve. 1849-ben a Szemere-kormány belügyminisztériumában tanácsos, a „mérsékelt” irányzat híve. — Az 1860-as években jelentős szerepe volt a kiegyezési tárgyalások előkészítésében, Deák Ferenc személyes híve, 1868—1879-ig a Deák-párt egyik vezetője, képviselő.
- 30 *Bulyovszky Gyula* — (1827—1883) hírlapíró. 1848-ban a márciusi napok egyik főalakja, majd hivatalt viselt a belügyminisztériumban; a szabadságharc leverése után kizárólag az irodalomnak élt. Írói pályáját az 1840-es évek közepén kezdte, a csevegő tároának lett elismert művelője, a francia feuilletonisták szellemes modorában dolgozott.
- 38 *Kecskeméthy Aurél* — (1827—1877) pályája elején ügyvédi gyakorlatot folytatott. 1854-ben Bécsben a belügyminisztérium sajtóosztályán alkalmazták, majd Széchenyinél Döblingben tett egykori látogatásai miatt felfüggesztették állásából. 1860-tól a *Sürgöny* szerkesztője, 1866-tól a *Bécsi Híradót* szerkesztette, 1872-től a konzervatív Deák-párti *Magyar Híradót*. — Kákay Aranyos álneven a közéleti szereplőkről írt humoros sárny- és fényrajzokat.
- 80 : 1 *Ozád Zsigmond* — (1820—1847) a magyar romantikus dráma tehetséges művelője (Kalmár és tengerész, Végrendelet). János lovag c. történeli tárgyú színműve visszhangtalansága miatt, teljesen földült állapotában öngyilkos lett.
- 1 *Ludasi (Gans) Mór* — (1829—1885) újságíró, 1849 áprilisában rövid ideig szerkesztője volt a pesti *Esti Lapoknak*, a szabadságharc után Bécsbe költözött. Mint a magyar konzervatív párt híve, a *Sürgöny* tudósítója volt, 1865—66-ig a *Magyar Világot* szerkesztette, majd a sajtóiroda vezetését

- vette át. — Élete végén Petőfi és Vörösmarty költeményeit fordította német nyelvre.
- 80 : 2 *Stichblatt* — (ném.) oéltábla.
 11 *empórium* — (gör.) kereskedelmi gócopont..
 12 *iratyog* — traccsol.
 15 *Nyáry Pál* — (1806—1871) jogi tanulmányai végeztével a megyei hivatalos pályára lépett. 1836-ban Pest megye főjegyzőjévé választották, 1845-ben második alispánja, majd első alispánja. 1848-ban képviselő lett, 1848 szeptemberében a honvédelmi bizottság tagja. Debrecenben a békepárt egyik szervezője, az Esti Lapokon keresztül tevékenyen hozzájárult Madarász László megbuktatásához. Az április 14-i trónfosztást nem helyeselte. — A világosi fegyverletétel után elfogták, 10 évi börtönrre ítélték, amelyből két évet le is töltött. 1860-as években a Tisza—Ghyczy-csoporthoz tartozott. Idegbaja, anyagi gondjai öngyilkosságra készítették.
- 17 *Kubinyi Agoston* — (1799—1873) botanikus és régész. 1843—1869-ig a Nemzeti Múzeum igazgatója, több tudományos társaság alapító tagja.
- „ 20 *spiszbürger* — (ném.) nyárspolgár.
 81 9 *szatelész* — (lat.) politikai csatlós, engedelmes szolga.
 15 *Kacsokovics Lajos* — (1806—1891) az 1832. pozsonyi országgyűlésen Nógrád vármegye egyik követe volt, az orsz. kisdédóvó egyesület titkára, 1843-tól fővárosi főjegyző lett. 1848-ban országgyűlési képviselőnek választották.
- 24 *teatrálísta* — (gör.) színész.
 29 *Szemere Miklós* — (1804—1881) a reformországgyűléseken ellenzéki álláspontot foglalt el, az irodalomban az 1840-es években lépett fel, heves polémiai voltak Garayval, Arannyal és Petőfivel, a folyóiratokban elszórtan jelentek meg satirikus és leíró költeményei.
- 82 : 21 *Életképek* — szépirodalmi folyóirat, 1844. jan. 4-én Frankenburg Adolf szerkesztésében a korábbi Magyar Életképekből alakult át. 1845 júliusától a bírálatokat tartalmazó Irodalmi Ört adta melléklapul. 1847. júl. 1-től Jókai szerkesztette, 1848. ápr. 30-tól Petőfi és Jókai közös szerkesztésében látott napvilágot. 1848. dec. 31-én megszűnt.
- 34 *Pompéry János* — (1819—1884) publicista, író, az 1840-es években csevegő tárcacikkeivel keltett feltűnést. 1853-tól a Pesti Napló belső munkatársa lett, természettudományi tárcákat írt, az újdonság rovatot vezette. 1859-ben nagy szerepe volt az Első Magyar Általános Biztosító Társaság létrehozásában, amelynek élete végéig egyik fő hivatalnokja volt.
- 83 12—14 *Petőfi egy verset írt hozzá e niker ötletéből »Egy fiatal íróhoz«, melyet nemsokára egy másik követett »Jókai Mórhoz« címmel.* — Az Egy fiatal íróhoz o. vers csak az 1847-ben megjelent, Petőfi Sándor összes költeményei o. kötetben látott napvilá-

- got, a Jókai Mórhoz című a Pesti Divatlapban 1845. (dec. 11. (37. sz.) 1233. lapon.)
- 83 : 14—19 A *Mór* névvel kapcsolatos anekdotát Szabó L. is feljegyezte. L. i. m. 330.
- 22 *Berecz Károly* — (1821—1901) költő, elbeszélő. A szabadságharc idején a Közlöny o. lap segédszerkesztője, 1854—1856-ig szerkesztette a Hölgyfutár c. szépirodalmi lapot.
- 22 *Kerényi Frigyes* — (családi nevén Christmann 1822—1862) az 1840-es évek elején dalai jelentek meg a folyóiratok hasábjain. Petőfivel, Tompával megismerkedett. A szabadságharcban részt vett. 1850-ben Észak-Amerikába kivándorolt, de egészsége az ottani klímához nem tudott hozzászokni, két év múlva meghalt.
- 23 *Irányi Dániel* — (1822—1892) jogi tanulmányai befejezése után, 1844-ben Pesten telepedett le, itt az egyik legismertebb ügyvéd volt. Az Ellenzéki Kör választmányi tagja volt. Tevékenyen részt vett a márciusi megmozdulás előkészítésében, az első felelős minisztérium törvényelőkészítője volt, majd a harcok idején felső-magyarországi kormánybiztos. A szabadságharc leverése után egy ideig az országban bujdosott, majd emigrált. Az emigrációban Kossuth oldalán különböző tárgyalásokon vett részt és csak 1868-ban tért haza Magyarországra. Mint függetlenségi párti képviselő tevékenykedett a parlamentben, egy ideig a párt elnöke is volt.
- 23 *Emődý Dániel* — (1819—1891) jogász. Tanulmányai elvégzése után 1841-ben a Tisza-családhoz került Kálmán, Lajos és László nevelőjeül, 1843-ban elhagyta a nevelői állását és Pestre költözött. — MK adata (117:18-19), amely szerint Emődý 1848-ban még a Tisza-fiúk nevelője, tehát téves. — Emődý az 1848 márciusi mozgalmakban tevékenyen részt vett, előbb a minisztériumban dolgozott, majd a népfelkelést szervezte, 1849-ben a hivatalos közlönyt szerkesztette. A szabadságharc leverése után egy ideig eltiltották az ügyvédi gyakorlat folytatásától, 1863-tól haláláig a sárospataki ref. kollégium magyar magánjogi tanszékének tanára volt.
- 23 *Sárosy Gyula* — (1816—1861) költői pályáját az 1830-as évek derekán kezdte, 1846-ban a Kisfaludy Társaság tagjává választotta. A szabadságharc idején írt Arany trombita c. 12 *lehellets*-ből álló műve a forradalom költészetének egyik legszenvedélyesebb darabja. A fegyverletétel után két évig bujdosott, majd feljelentés alapján letartóztatták, előbb halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték. 1855 végén kegyelmet kapott. Irodalmi működését tovább folytatta. 1859-ben felségsértési pöre volt, Budweisba internálták. Röviddel hazaérkezése után meghalt.
- 23 *Bogdán Lajos* — ügyvéd, publicista az 1840-es években.

- Oroszhegyi Józsa* — (családi nevén Szabó 1822—1870) orvosi pályára készült, de 1844—1847-ig a Jelenkor újdonság-rovatának vezetője volt, az orvosi pályához szükséges végző szigorlatokat az 1848-as forradalmi mozgalmak miatt elhalasztotta, tábori orvos, majd szabad-csapatparancsnok lett. Világos után öt évig várfogságot szenvedett el, 1857-ben megszerezte az orvosi diplomát. — Szépirodalmi és tárca-
oikketeket írt az 1840-es évek irodalmi lapjai.
- 24 *Adorján Boldizsár* — (1820—1867) az 1840-es évek elején pesti ügyvéd volt, költeményei már az 1830-as évek végén megjelentek. Petőfihez — aki két verset írt hozzá (A. B. emlékkönyvébe [1845] Adorján Boldizsárhoz [1848. jan.]) — barátság fűzte.
- 24 *Xanius János* — (1825—1894) utazó, etnográfus, botanikus.
- 35 *Nagy Ignác* — (1810—1854) elbeszélő, vígjátékiró. A Rajzolatok majd a Jelenkor segédszerkesztője, az irodalmi lapokba írt rövid, a korabeli Pest alakjait bemutató rajzai sikert arattak, a Tisztújítás c. vígjátékát az Akadémia nagydíjjal tüntette ki, a Sue nyomán írt Magyar titkok c. regénye nagy feltűnést keltett.
- „ 37 *kancellista* — (lat.) írnok, irodai alkalmazott.
- 84 : 15 *auktoriás* — (lat.) tekintélynek örvendő, befolyással rendelkező személy.
- 25 *Hartleben* — könyvkiadócég, 1803-ban Pesten, alapította Hartleben Konrád Adolf, a kiadóüzlet 1844-ben Bécsbe került, a pesti bizományüzletet a család 1863-ban, a magyar kiadóüzletet pedig 1866-ban eladta.
- 34 *Szemere Pál* — (1785—1861) az 1800-as évek első évtizedében lépett fel versköteteivel, Kazinczy Ferencsel és Kölcseyvel szoros kapcsolatba került, 1815-ben Kölcseyvel együtt írta meg a Kazinczyt megvédő Felelet a Mondolatra c. vita-iratát. 1826-ban megalapította Kölcseyvel az Élet és Literatura c. folyóiratot. — Az 1830-as évek derekán Bajzával folytatott polémijában alul maradt és az új irodalmi irányzat előretörése egyre inkább kiszorította az irodalmi életből.
- 85 : 3 *Gádli József* — (1811—1866) 1830-ban jelentek meg első versei és elbeszélései, majd vígjátékaival aratott sikert. Legnépszerűbb műve A peleskei nótárius (1838). Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja lett. Írói fénykorát az 1840-es években élte. 1849 áprilisa és júniusa között szerkesztette a Március tizenötödikét. A szabadságharó leverése után 6 évre Aradra internálták. Ez idő alatt még fordítgatott, de alkotói ereje megtört. Nevelőként és titkárként a gróf Csekonics családnál élt haláláig.
- 4 *Egressy Béni* — (1814—1851) színész, zeneszerző, E. Gábor testvére. 1843-tól a Nemzeti Színház tagja lett. Dalai, nótái, népszínmű zenéi hamar népszerűekké váltak. Színdarabjai is sikert arattak. A szabadságharó több csatájában részt vett.

- 85 : 16 *kompareál* — (lat.) vmiben osztozik, részt vesz.
 25 *Helmezy Mihály* — (1792—1852) mind eredeti, mind fordított műveiben a nyelvújítás híve, bár sokszor túlzásba vitte a neológiát. Az irodalmi nyelv gazdagítására nagymértékben föl akarta tárni a népnyelvet, felkutatni és felhasználni az elavult szavakat. Stílusérzéke kevesebb volt, mint Kazinczynak. 1832—1848-ig szerkesztette a Jelenkor o. politikai hetilapot.
- 86 : 1 *Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni a zárkózott kedélyű, mélabús Berzsenyi Dániel* — Berzsenyi szerepeltetése az 1844—45-ös pesti irodalmi életben MK tollbotlása. Erre már az egykorú kritika is rámutatott. (Vö. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1906. 511.)
- „ 20 *pretenzió* — (lat.) önhittség, hivalkodás.
- 87 : 14 *Kuthy Lajos* — (1813—1864) első szépirodalmi alkotásai az 1830-as évek közepén jelentek meg az Athenaeumban, drámáját 1838-ban mutatta be a Nemzeti Színház. Mint drámaíró és mint regényíró (Hazai rejtelmek) egyaránt a romantikus írók közé tartozik. Drámáírásban Victor Hugo a mintaképe, a prózában Eugène Sue hí tanítványának mutatkozott. Népszerűségére jellemző, hogy amikor 1845 szeptemberében bűtorait elárverezték, a mágnásvilág asszonyai segítségére siettek: megvásárolták bűtorait és visszaajándékozták neki. — A szabadságharó leverése után, 1853 őszén az osztrák kormánytól hivatalt vállalt, ami nagyban hozzájárult írói népszerűségének csökkenéséhez.
- 29 *omelette-soufflée* — (fr.) csokoládéval kevert tojás hab felverve és megsütve.
- „ 35 *komprehenzív* — (lat.) összefoglaló, átfogó.
- 88 : 1 *patron* — (fr.) itt: kivágott festőminta vagy úgynevezett sablon.
- 13 *prosperál* — (lat.) boldogul, gyorsan kedvező anyagi körülmények közé jut.
- 18 *gourmet* — (fr.) ínyeno.
- 21 *kántus praeses* — (lat.) karvezető.
- 33 *brahman* — (szanszkrit) a brahmanizmus (ókori indiai vallás, amely a lélekvándorlást hirdette, a rabszolgatársadalom és a kasztrendszer ideológiai alapját adta) papjai, nagy befolyást gyakoroltak India társadalmi fejlődésére. A történelmi fejlődés folyamán a legfelsőbb kasztját váltak.
- 89 : 25 *idiotia* — (gör.) beszédmód, nyelv.
- 34 *Kazinczy Gábor* — (1818—1864) Kazinczy Ferenc unokaöccse, Zemplén megyei fősolgabíró. 1848-ban országgyűlési képviselő, 1848 júliusától a képviselőház jegyzője, a békepárt egyik vezetője. A szabadságharó leverése után visszavonult birtokára. Nagy jelentőségű volt szövegkiadási tevékenysége, amiért 1858-ban az Akadémia tagjává választotta.

- Lap Sor
- 91 : 21 *Szigligeti Ede* — (1814—1878) húsz éves korában színész lett, de csakhamar, még színész korában feltűnt drámaíró tehetségével. Több mint száz eredeti színművet írt, amelyek közül több színpadjaink állandó műsordarabja lett (Liliomfi, II. Rákóczi Ferenc fogsága, Szökött katona, Két pisztoly stb.) 1859-ben a Nemzeti Színház drámai főrendezője, 1873-tól haláláig igazgatója, emellett a színi iskola tanára is volt.
- 92 : 25 *Csokonai Vitéz Mihály háres Lillája Vajda Júlia* — Csokonai (1773—1806) szerelmes verseit (Lilla-dalok) Vajda Juliához írta, akivel 1797-ben ismerkedett meg Komáromban.
- 93 : 11 *directoire izlésben* — (fr.) a francia forradalmat követő Direktórium (1794—99) korabeli izlés szerint. Ti. a francia divatban ebben a korban volt egy női kalapfazon: *chapeau directoire*.
- 94 : 30 *Laborfalvi Róza* — (1817—1886) 1833-ban lépett színpadra Komlóssy társulatában, Kántornéval egyidőben. Amikor a színtársulat Székesfehérvárra utazott, Kántorné nem követte a társulatot, szerepeit Laborfalvi Róza vette át. 1837-ben tagja lett a Nemzeti Színháznak. Legnagyobb sikereit drámai hősnők (Gertrud, Stuart Mária) alakításában érte el. 1859-ben visszavonult a színpadtól.
- 95 : 26 *Szodoma és Gomorra* — bibliai városok, melyeket lakóinak erkölcstelensége és kicsapongó életmódja miatt isten kénkőves tűzzel elpusztított (Mózes I., 19, 24.).
- 99 : 2—5 *Örök szeggyene e gazdag arisztokráciának...* — MK e gondolathoz hasonlóan ír *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényben is (KrK 20. köt. 171 : 12—26).
- 22 *Heckenast Gusztáv* — (1816—1878) 1832-ben átvette Wigand pesti könyvkereskedését, 1839-ben kölcsönkönyvtárat nyitott, 1840-ben társult Landerer Lajos nyomdással és 1863-ig Heckenast és Landerer név alatt vitte tovább a céget. 1863-tól 1873-ig — a Franklin Társulattal való meg-
egyezésig — újból egyedül vezette a kiadót.
- 22 *Érnich Gusztáv* — (1814—1869) könyvárus és nyomdász. 1842-ben Pesten könyvkereskedést nyitott, kereskedése gyakran gyülekezőhelye volt a politikai élet vezetőinek. Petőfi költeményeit is ő adta ki. 1848-ban megalapította nyomdáját. — Az általa alapított üzletekből alakult ki az Athenaeum részvénytársaság.
- 22 *Geibel Károly* — (1806—1884) pesti könyvkereskedő.
- 31 *minorum gentium* — Cicero Marcus Tullius (i. e. 106—43), a legnagyobb római szónok, író és politikus Tusculanae disputationes c. filozófiai művéből származó szólás, teljes alakjában *dei minorum gentium (alsóbbrendű istenek)* a. m. valamely osztály, testület kisebb rangú, tekintélyű tagjai.
- 100 : 17 *stallum* — (lat.) hivatal, állás, ill. az állással járó javadalom.
- 25 *Fáncsy Lajos* — (1809—1864) a Nemzeti Színháznak megnyitásától kezdve oszlopos tagja, később rendezője, ill.

- főrendezője. Ifjabb éveiben szerelmes és ifjú hős szerepeket játszott, később intrikus szerepeket, majd a jellemkomikus ábrázolásban tűnt ki.
- 100 : 28 *Jelenkor* — politikai hetilap. Helmecey Mihály szerkesztésében jelent meg 1832. január 1-től, a mérsékelt liberális eszméket propagálta. 1848 júniusában szűnt meg.
- 32 *escamoteur* — (fr.) bűvész, szemfényvesztő.
- 34 *Királyi Pál* — (1821—1892) politikus és publicista. Mint jurátus részt vett az 1843—44-es országgyűlésen, 1848 elején a *Jelenkor* szerkesztője lett. A szabadságharcot végigharcolta, büntetésül hat évre közlegényként besorolták az osztrák hadseregbe. Hazatérte után egy ideig a Pesti Naplót szerkesztette (1858—60), majd Pest főjegyzője lett és országgyűlési képviselő. Előbb a Deák-párt híve volt, majd a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, végül Apponyi Albert gróf legszemélyesebb hívei egyikévé vált.
- 101 : 28 *Degré Alajos* — (1820—1896) mint jogász a pesti ifjúság és a pozsonyi jurátusok között éveken át vezető szerepet játszott. Petőfi szorosabb környezetéhez tartozott, részt vett a tízek mozgalmában és március 15. előkészítésében. A szabadságharcot mint huszártiszt küzdötte végig. 1849 után Aradon internáltak. 1841-től foglalkozott az irodalommal. Jelesebb novellistáink közé tartozott, regényeiben a francia szalonregények modorát követte. Néhány vígjátékot is írt.
- 102 7 *deziqmúl* — (lat.) kiszemel; itt: kormányalakítással megbíz.
- „ 21 *negélyez* — affektál (a Nyelvjárási Szótár szerint a *negély* Jósika szava 1843-ból).
- 23—24 *A tízek sztrájkját játszi gúnnnyal tárgyalta a lapjában és sértett hiúságuknak tudta be.* — L. Honderü 1846. 11. sz. 219.: »Végül egy nagyszerű, iszonyú vést forraló konspirációt kell még kitrombitálnunk, melyet e napokban sikerült fölfedeznünk. . . A lázadás és respektíve konspiráció a zsurnalisták árva feje ellen van intézve s célja az egész szépirodalmi zsurnalistikát még a tönknél is tönkrébb silányítani. A lázadók, megsokallva végre azon nemtelen, lovagiatlan, tudatlan s még több másféle atlan és etlen önkénnyel párosult eljárást, melyet a zsurnalisztika tanúsított, midőn a konspiráns urak lángeszét félreismerni, s elmeszüleményeiket minden kivétel nélkül nem magasztalni, sőt olykor az igazat is megmondani s azokat rosszaknak nyilvánítani vakmerősködött: összeküvének és elhatározzák vala, miképp ezentúl egy hírlapba sem írnak, hanem elmeszüleményeiket egy általok kezelendő s kiadandó lapban kinyomtatják. . . «
- 31 *Irodalmi Ór* — 1. az Életképekhez fűzött jegyzetünket 82 : 21.
- 104 : 5—7 *Petőfitől, Lisznyaitól, Obernyiktől, Degré és Tompától hozván egyszerre kisebb-nagyobb közleményeket.* — Petőfitől a Változás c. költeményt, Lisznyaitól a Rabnó c. verset, Obernyik-

- tól A bálkirályné c. elbeszélést, Degrétől a Pesti uracs^o. életképet, Tompától A Tisza rőtje ég címen elbeszélés részletet. Mindegyik írás a Pesti Divatlap 1846 nyárhó [július] 4-i, 27. számában jelent meg, ezéssz számot kitöltve.
- 105 1—4 *Okos, tapintatos levelet jőzött ki eközben Frankenburg az ő gondos választékú fejében. Rózsavízről és balzsamról csöpögő udvariassággal hitta meg a hajótörött kompániát az Életképekhez.* — Frankenburg levele megjelent az Életképek 1846. 21. sz. nov. 21. számában (671—672.).
- 14 *augur* — (lat.) a madarak repüléséből, dalaiból és viselkedéséből jósló pap az ókori Rómában.
- 15—20 *Csakhamar megkezdték működésüket Frankenburg lapjánál...* — Jókaitól Sonkoly Gergelyt az Életképek 1846. 22. sz. (nov. 28) — 23. sz. (dec. 5); Petőfitől Mi van innen távol? 1846. 23. sz. (dec. 5.), Az őrült 1846. 25. sz. (dec. 13.); Degré Alajostól Két Robinson de Bois 1846. 24. sz. (dec. 12.) elbeszéléseket, ill. verseket közölte a folyóirat.
- 107 3 *frígiai sapka* — a XVIII. századi francia polgári forradalom idején mint a szabadság jelképét viselték a jakobinusok; itt: a francia forradalom jelképe.
- 10 *Horváth Mihály* — (1809—1878) történész, püspök. 1841-től az MTA tagja. 1848-ban V. Ferdinánd csanádi püspöknek nevezette ki, a függetlenségi nyilatkozat után (1849. V. 2.) vallás- és közoktatásügyi miniszter. A szabadságharc leverése után emigrált, távollétében halálra ítélték. 1867 elején tért vissza Magyarországra. Emigrációban és hazatérte után nagyarányú tudományos munkásságot folytatott, legjelentősebb munkái: Huszonöt év Magyarország történetéből (1823—1848). Genf 1865., Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf 1865.
- 11 *szaturál* — (lat.) telít, átítat.
- 18 *Michelet, Jules* — (1798—1874) francia történész és filozófus. Demokratikus és antiklerikális köztársasági nézetei miatt III. Napóleon császársága idején katedrájától megfosztották és teljes visszavonultságba kényszerítették.
- 18 *Béranger, Pierre-Jean de* — (1780—1857) francia költő, lírájában élesen bírálta a restauráció korabeli francia politikai viszonyokat. Dalai igen népszerűek voltak, s hozzájárultak az 1830-i és az 1848-i forradalom eszmei előkészítéséhez.
- 18 *Louis Blanc* — (1811—1882) francia kispolgári szocialista teoretikus, politikus és történétíró. Elméleti és gyakorlati működésével a XIX. század második felében a munkásmozgalmon belüli opportunizmus és reformizmus képviselője lett.
- 19 *Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor* — (1749—1791) a francia forradalom egyik mérsékeltlen feudalizmus-ellenes résztvevője, az alkotmányos monarchia híve.
- 19 *Danton, Georges* — (1759—1794) a francia forradalom jako-

- binus szárnyának tagja, de a burzsoáziával való következetes leszámolástól megrettent és kompromisszumra törekedett. 1794 márciusában kivégezték.
- 107 : 19 *Marat, Jean-Paul* — (1743—1793) radikális demokrata nézetű a francia forradalomban a jakobinusok táborába vitték, következetesen harcolt elvei mellett. 1793 júliusában egy girondistához közelálló nő, Charlotte Corday meggyilkolta.
- 19 *Robespierre, Maximilien-François-Isidore* — (1758—1794) a francia forradalom következetes jakobinus vezére, akit 1794. július 27-én a burzsoázia érdekeit szolgáló sik-pártiak elfogtak és kivégeztek.
- 24 *Télfy Iván* — (1816—1898) egyetemi tanár, az Akadémia lev. tagja. 1846-ban a pesti egyetem görög nyelv és irodalmi tanszékének, 1852-től a klasszika filológia rendkívüli, 1868-tól rendes tanára.
- 108 : 9—11 *»A bűntárs» jött az Élelképekben, majd »A serfőző», »Az egyiptusi rózsza» és »Keselyő Péter», négy kisebb novella és néhány jelentékenyebb cikkecske.* — A bűntárs 1847. 1. sz. (jan. 2.) — 3. sz. (jan. 16.); A serfőző 1847. 10. sz. (márc. 6.) — 11. sz. (márc. 13.); Az egyiptusi rózsza 1847. 1. sz. (júl. 4.) — 3. sz. (júl. 18.); Keselyő Péter 1847. 14. sz. (okt. 3.).
- 23 *Szendrey Ignác* — Petőfi felcségségének apja, Károlyi gróf erdődi jószágigazgatója.
- 109 : 11 *hozta a »feleségek felesége».* — Utalás Szendrey Júliára, akihez 1848 januárjában írta Petőfi a Feleségek felesége című versét.
- 111 : 21 *Fényes Elek* — (1807—1876) statisztikus, az MTA már első statisztikai munkája megjelenése után levelező tagjává választotta, 1848-ban az első felelős minisztérium megalakulása után belügyminiszteri osztálytanácsos lett. A szabadságharc leverése után börtönbe került; kiszabadulása után nehezen találta helyét, mint a statisztikai hivatal díjnoka fejezte be életét. Életművét több alapvető statisztikai és földrajzi műve őrzi.
- 18 *Batthyány Lajos, gróf* — (1806—1849) 1848 előtt a magyar országgyűléseken a főrendi ellenzék vezéralakja, az 1848. áprilisában alakult első magyar felelős minisztérium elnöke. A forradalmi harcoktól megriadva 1848 októberében miniszterelnöki megbízatását visszaadta. 1849. október 6-án a pesti Újépületben kivégezték.
- 22 *Klauzál Gábor* — (1804—1866) jogi tanulmányai végeztével mint Csongrád vármegye törvényhatóságának követe Deák Ferenc barátjaként vett részt a reformországgyűléseken. Az 1848-as mozgalmakban a radikálisokat állandóan féltette. 1848 szeptemberében kivált a Batthyány-kormányból, ahol az ipari és földművelési tárcát vállalta; a szabadságharc és

- az abszolútizmus idején teljesen visszavonult. 1860-ban Deák oldalán részt vett a politikai életben.
- 112 6 *Irinyi József* — (1822—1859) jogi tanulmányai elvégzése után külföldi utazást tett, 1844-től a Pesti Hírlap külföldi rovatát vezette. A szabadságharc idején Teleki László mellett Párizsban képviselte a független kormányt, a függetlenségi nyilatkozat után hazatért. A szabadságharc leverése után külföldre akart emigrálni, elfogták, halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Irodalmi tevékenysége során tárcákat, ismertetéseket írt, 1853-ban lefordította Beecher-Stowe Tamás bátya kunyhója c. regényét.
- 8 *Vasvári Pál* — (1827—1849) történétíró. Teleki Blanka nőnevelő intézetének tanára, a márciusi fiatalok egyik vezetője, 1848 júliusában a pénzügyminisztérium titkára. 1848 őszétől szabad csapatok szervezője. 1849 júliusában hősi halált halt.
- „ 33 *lateiner* — (ném.) tanult, diplomás ember.
- 113 3 *Odry József* — (1792—) Bács-Bodrog vármegye országgyűlési követe, 1837-ben alispánja, majd királyi helytartósági tanácsos.
- 114 10 *kamarilla* — (spanyol) a. m. szobácska; itt: a bécsi császári udvar titkos tanácskozó testülete.
- 115 14 *Székelly József* — (1825—1895) irodalmi működését az 1850-es években fejtette ki. Költeményeket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt, a Pesti Napló munkatársa volt. Később Pest megye levéltárosa lett.
- „ 15 *prognosztikon* — (gör.) jel, előjel.
- 116 21 *Metternich, Klemens Lothar Wenzel herceg* — (1773—1859) politikai pályafutása elején diplomáciai küldetésekből vett részt, az orosz, porosz és osztrák uralkodók között kötött úgynevezett Szentszövetség (1815) egyik szervezője. 1821-től kancellár, 1826-tól 1848-ig az osztrák minisztertanács elnöke. Politikai hatalmával minden demokratikus és nemzeti reformot megátolt.
- 22 *Lajos Fülöp* — (1773—1850) francia király (1830—1848). Az 1830-as júliusi forradalom után előbb Franciaország helytartójává választották, majd királlyá koronázták. Kezdetben népszerűségnek örvendett, polgárkirálynak tekintették, majd fokozatosan ellene fordult a közvélemény, több sikertelen merényletet követtek el személye ellen. Az ellenzékkel szemben alkalmazott erőszakos rendszabályai hozzájárultak az 1848. febr. 24-i forradalom kitöréséhez, amely lesodorta trónjáról.
- 117 : 31 *stiletás bot* — (ol. — ném.) törös bot, gyilok.
- 118 12 *Táncsics [Stáncsics] Mihály* — (1799—1884) az 1840-es években publicisztikai tevékenységet folytatott, 1846-ban sajtóvétségért a budai helyőrség fogdájaiba került, ahonnan 1848. márc. 15-én szabadították ki. 1848-ban képviselő lett;

- a Munkások Lapja c. hetilapot szerkesztette. Világos után bujdosott, 1867-ben kegyelmet kapott. 1860—67-ig bebörtönöztek. Félíg megvakulva szabadult.
- 121 : 4 a *Hatvani és az Újvilág utca sarka* — a Hatvani utca a mai Kossuth Lajos utca, az Újvilág utca a mai Semmelweis utca.
- „ 24 *Landerer és Heckenast nyomda* — l. e kötet 99 : 22 jegyzetét.
- 122 : 25 *Egressy Gábor* — (1808—1866) a múlt század egyik legkiemelkedőbb színésze. Vándorszínészi évei után 1837-ben a Nemzeti Színház tagja lett és kisebb-nagyobb megszakításokkal élete végéig tagja maradt. A szabadságharcban Kossuth oldalán részt vett az alföldi toborzó úton, majd kormánybiztos lett, végül egy gerilla csapat vezére. 1849-ben Bemmel emigrált, Törökországban telepedett le. Egy év múlva hazatért, kegyelmet kapott, de csak 1854 tavaszán léphetett újból fel.
- 123 : 28 a *hetvenes évek Mohácsi báci-ja lesz* — a múlt század hetvenes éveinek jellegzetes parazita alakjáról MK nekrológot írt *Mohácsi báci* címmel (Budapesti Napilap, 1878. jan. 31. — Kötetben Hi 5. köt. 3—9.).
- 29 *Éljen III. Lajos* — utalás arra a primitív elképzelésre; hogy egyesek Kossuth Lajost óhajtották magyar királlyá koronázni.
- 31 *Bizai* — az 1800-as évek közepének jellegzetes elősdiije, aki a *nemzet bárója* címet azzal szerezte meg, hogy nevét úgy írta alá, hogy a nagy b után egy kis i-t írt, amit r-nek lehetett olvasni, a z-t újból nagy betűvel írta, így nevét Br Zay-nak lehetett olvasni. (Vály Mari: Emlékeim Jókai Mórról. MagySzáz 159.)
- 124 : 14 *paroxizmus* — (gör.) elragadtatás, hevület, önkívülettel határos indulatkitörés.
- 31 *Szepessy Ferenc* — 1848. jún. 17-ig Pest polgármestere.
- 32 *Holovics Boldizsár* — Pest városának tanácsnoka — A MK által leírt jelenetet l. *Gracza György*: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. Bp. 1894. I. köt. 50—52.
- 36 *Rottenbiller Lipót* — (1806—1870) 1843-tól Pest alpolgármestere, 1848-ban főpolgármestere. 1849-ben a szabadságharc alatti tevékenysége miatt elmozdították állásából, 1861-ben néhány hónapra ismét megválasztották, de főpolgármesteri székét csak 1865-ben foglalhatta el végérvényesen.
- 125 : 31 *Zichy Ferenc gróf* — (1811—1900) tárnokmester, 1847-ben a helytartótanács ideiglenes elnöke, 1849-ben az interveniáló cári hadseregben főbiztos, 1854-ben Velence és Lombardja kormányzója. Erdemeiért 1888-ban tárnokmesterré nevezték ki.
- 126 : 11 *abszorbeál* — (lat.) itt: semmibe vesz.
- 15 *falldácia* — (lat.) megtévesztés, becsapás.

Lap	Sor	
127	2	<i>Viktória királynő</i> — (1819—1901) 1837-ben lépett az angol trónra, 1838-ban koronázták meg, 1876-ban felvette az India császárnője címet. 64 évi uralkodás után 1901-ben halt meg.
	14	<i>Almásy Mór gróf</i> — (1808—??) a zsadányi és törökszentmiklósi grófi család tagja. 1848 előtt a helytartóság tanácsosa, majd kincstári alelnök, az 1850-es években Bécsben a pénzügyminisztérium osztályfőnöke.
	14	<i>Török Bálint, gróf</i> — (1806—??) helytartósági tanácsos, kamarai alelnök.
;;	23	<i>Théâtre paré</i> — (fr.) ünnepi előadás, díszelőadás.
128 :	9	<i>karbonari</i> — (ol.) a. m. szénégető; a XIX. sz. elején Olaszországban alakult titkos társaság, amely az idegen elnyomás ellen s Olaszország egyesítéséért harcolt.
	22	<i>proscénium</i> — (gör.) a színpadnak vagy a zenekarnak a függöny és a nézőtér közötti része.
129 :	1	<i>Inter arma silent musae</i> — Cicero Pro Milone c. beszédéből alakított szólás. Cicero ui. <i>silent leges inter arma</i> (a hadak idején hallgatnak a törvények [nem folyik törvénykezés]) szólást használta; ebből keletkezett az <i>inter arma silent Musae</i> szólás — a. m. háború idején hallgatnak a művészek.
	3—130 : 2	<i>már az első számban előörölte az Életképek az összes nemességeket, kijelentvén ezt az újdonságok rovata élén...</i> — Vö. Életképek, 1848. márc. 19. (12. sz.) 382.: »Jelentjük, miszerint lapunknál az Y ki van küszöbölve, ezentúl senki nevét sem fogjuk ez arisztokratikus végbetűvel írni többé.»
131 :	32	<i>Kirké</i> — mitikus görög varázslónő, aki az embereket állatokká tudta változtatni.
132 :	9	<i>Juventus ventus</i> — (lat.) ifjúság, bolondság.
133 :	29—30	<i>non putarem</i> — (lat.) vmi nem sejtett, váratlanul közbejött dolog.
;;	36	<i>fait accompli</i> — (fr.) befejezett, megmásíthatatlan tény.
134 :	10	<i>Schodelné Klein Róza</i> — (1811—1854) drámai énekesnő, a bécsi és más külföldi színházak után 1838-tól a Nemzeti Színház dédelgetett és elismert tagja. Helyzetével visszaélve sok feltűnő botrány előidézője is volt. 1848 nyaratól visszavonult a színpadról.
	12	<i>Somogyi Antal</i> — (1811?—1885) az 1830-as években mint Pozsony vármegye aljegyzője a pozsonyi országgyűléseken szerepelt, 1848-ban Tápé országgyűlési képviselője. A szabadságharó leverése után 13 évet töltött emigrációban; hazatérte után Szegeden, ill. Aradon élt.
135 :	30	<i>Szücs Lajosné</i> — Jókai Mór anyjának onokanővére.
136 :	7	<i>Fehér Hattyú</i> — a volt Kerepesi országút (ma Rákóczi út) elején 1820-tól 1918-ig meglevő vendégfogadó.
137 :	pt	<i>Osapliczky Lilla intézete</i> — leánynevelő intézet Budán az 1840-es évek végén.
139 :	29	<i>vikárius</i> — (lat.) a megyés püspök állandó helyettese.

- 142 3—143 : 24 Jókai és Petőfi viszonyának alakulásáról I. legújabbban Szekeres László: Jókai és Petőfi szakítása. Irodalomtörténet, 1957. 413—452.
- 4—5 *Petőfi az Életképek augusztus 21-iki számában leköszölte a Vörösmartyhoz írott verset.* — Petőfi verse az augusztus 27. (9. sz.) 271—272. lapon jelent meg.
- 10—11 *Jókai falusi magányából tiltakozott az ellen, hogy távollétében Petőfi közölte a verset.* — Jókai tiltakozása az Életképek 1848. szept. 3. (10. sz.) a 315—316. lapon jelent meg. »Rosszallom, mert nem ismerem el — írja —, hogy Vörösmarty valaha oly tettet követett volna el, melyért a haza előtt meggyaláztassék, mert nem ismerem el, hogy költőnek joga legyen költőtársa felett ítélletet hozni. Itt bíró csak a jövő nemzedék lehet... mert bárha Petőfi elfeledkezhetik is azon háláról, mivel Vörösmartynak tartozik, én nem feledkezhetem el arról, mivel én tartozom neki...»
- 11—12 *Petőfi erre a szeptember 10-iki számban felmondta...* — Petőfi válasza (szept. 10. 11. sz. 351—352.) éles hangon támadta Jókait: »... az egész nyilatkozatban oly fennhangon, oly kategorice, oly leckéztetőleg beszél velem, mintha proceptorom, mintha mesterem, mintha gazdám volna. Az imént vádol engem feledékenységgel, s ő felejt el, hogy ő az én tanítványom, az én kis öcsém volt, hogy ő az én szárnyaim alatt nőtt fel...»
- 13—15 *mire viszont Jókai szeptember 18-án választott...* — Jókai válasza a folyóirat szeptember 17-i (12.) számában a 379. lapon jelent meg: »Ami a hála dolgát illeti — írja —, velem jótéteményt senki a világon, Petőfi legkevésbé nem követett el. Én barátságomat nem szoktam kölcsönbe adni; melyért kamatot várok...» MK által pontatlanul idézett mondat teljes szövege: »... ha azért nekem Petőfi ismét csak kíméletlenséggel fogna fizetni, azt neki előre megbocsátom. Ő arról nem tehet; ő úgy született».
- 144 : 5—6 *Laborfalvi Róza is csak Rózika volt még, mikor ez a hiba megtörtént* — Hegedűsné, Jókay Jolán: Jókai és Laborfalvi Róza (Bp. 1927. 240.) szerint L. R. gyermekének apja Lendvay Márton volt.
- 19 *Benke József* — (1781—1855) 1820-ig vándorszínészkedett; majd Miskolcon letelepedve leányiskolát nyitott. A színház iránti érdeklődés több röpiratot írt 1809-ben A theatrum célja és haszna, 1832-ben A Pesten felállítandó magyar játékszínről, 1841-ben megírta a Nemzeti Játékszín-Társaság történetét (1806—1810). Több eredeti drámát írt és sokat fordított németből és franciából.
- 27 *Komlóssy színházulata* — Komlóssy Ferenc (1797—1860) 1824-től különböző vidéki városokban lépett fel színházulataival. Visszaemlékezései a magyar színház történet érdekesei adalékai.

- Lap Sor
- 144 : 28 *Kántor Gerzaonné* (Engelhardt Anna) — (1791—1854) a vidéki színpadok híres tragikája, 1843-ban visszavonult a színházi élettől.
- 145 : 1 *konsternál* — (lat.) elképeszt, megdöbbsent, megotránkoztat.
 13 *Szerdahelyi Kálmán* — (1829—1872) a Nemzeti Színház tagja, a kor kedvelt bonvivant-színésze.
- 23 *Rózsa Sándor* — (1813—1878) alföldi rablóvezér, 1848-ban a kormánytól kapott amnesztia után szabadcsapatot alakított, de a szabadságharc után tovább folytatta rablásait. 1866-ban elfogták, életfogytiglani börtönre ítélték, 1867-ben kegyelmet kapott, de újra tovább folytatta rablásait, 1872-ben Ráday Gedeon elfogatta és akkor életfogytiglani fegyházra ítélték, ott is halt meg. — Rózsa Sándor a betyárvilág körül kialakult legendák legnépszerűbb hőse volt.
- 147 : 23 *Macaulay, Thomas Babington* — (1800—1859) angol történész, irodalomtörténész. Ügyvédi pályára készült, 1825-ben jelent meg első tanulmánya Miltonról, ezt követték az angol politikuskokról és írókról szóló tanulmányai. 1830-ban a whigpárt tagjaként beválasztották az alsóházba, 1847-ig tevékenyen részt vett a parlamenti életben. — Legjelentősebb az Anglia történetét tárgyaló ötkötetes műve, mely pontos tárgyismerettel, mesteri jellemzésével és az anyag művészi elrendezésével szinte iskolát nyitott. 1858-ban az MTA külső tagjává választotta.
- : 23 *Hastings, Warren sir* — (1732—1818) az angol gyarmatügyi politika egyik jelentős alakja, Kelet-India főkormányzója. 1787-ben az angol alsóház pert indított ellene zsarolás címén. A két évig tartó per után a vád alól felmentették. 1814-ben a titkos tanács tagja lett. — A MK által említett mozzanat Macaulay esszéjében olvasható. (L. Clive, W. Hastings. Bp. 1886. 329—334.)
- 148 : 20 *Lamberg Ferenc Fülöp, gróf* — (1791—1848) osztrák altábornagy. A császár 1848. szeptember 3-án császári biztossá, Magyarország katonai parancsnokává s ideiglenes nádorrá nevezte ki és Pestre küldte. Szept. 28-án kocsijával Budáról Pestre haladva a kinevezése ellen tüntető tömeg megtámadta és megölte.
- : 24 *Csernátorny (Cseh) Lajos* — (1823—1901) újságíró, a szabadságharc idején Kossuth titkára, a Március tizenötödike egyik szerkesztője volt. A szabadságharc leverése után előbb Franciaországban, majd Angliában telepedett le. Távollétében az osztrák hatóságok halálra ítélték és képét felakasztották. Az emigrációban — 1860-ban — csatlakozott Garibaldi seregeihez. 1867-ben amnesztiával hazajött. Előbb A Honnak volt a főmunkatársa, majd az Ellenőrt szerkesztette, a lap megszűnte után a Nemzet munkatársa lett. Eleinte a balközéphez tartozott, az 1876-os fúzió után Tisza Kálmán egyik legbizalmasabb embere lett.

- Lap Sor
 148 : 27 *Jellasics, Joseph* — (1801—1859) horvát bán. A szabadságharc idején az osztrák udvar megbízásából szervezte a horvát nemzetiségek mozgalmát, majd 1848 szeptemberében seregével betört Magyarországra. A pákozdi csatában vereséget szenvedett, majd Bécs felé vonult vissza, s Bécsben hozzájárult a felkelés leveréséhez. A téli hadjárat idején Windischgrätz fővezérsége alatt állott.
- 149 : 4—11 *Jókai félbehagyta a regényt . . .* — A Szomorú napok az Életképek 1848. júl. 2. (1.) — aug. 20. (8). számában jelent meg; az aug. 27. szám (9.) már nem közölt részletet. A lap utolsó száma 1848. dec. 31-én jelent meg, tehát téves MK-nak az a megállapítása, hogy azért szakította meg Jókai a folytatások közlését, mert a lap ügyis a megszűnés előtt állt. Jókai az Életképek 1848. december 31-i számában a következőket írja: »kénytelen voltam tulajdon művemnek cenzora lenni. Beszélyemnek egész második részét kitörültem.« L. e kérdésről Szinnyi Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp. 1939. I. köt. 325.
- 13 *Mészáros Lázár hadügyminiszter* — (1796—1858) jogásznak készült, 1812-ben részt vett a nemesi felkelésben és ettől kezdve hivatásos katonatisztként működött Szlavóniában és Olaszországban. 1848-ban az első felelős magyar kormány hadügyminisztere lett. Okt. 1. a Honvédelmi Bizottmány tagja, 1849 áprilisában altábornagy. Az emigrációban követte Kossuthot. 1853-ban végül az Egyesült Államokban telepedett le.
- 22 *Hírb-írek* — rossz hírek, vész hírek (a bibliai Jób nevéből).
- 34 *Pesti Hírlap* — Kossuth Lajos alapította politikai napilap (1841. jan. 2.). 1849. jan. 1-től júliusig Jókai szerkesztette.
- 150 : 4 *krampampuli* — (szláv) forró, szeszes ital.
- 151 : 1 *Bónis Sámuel* — (1810—1879) Deák-párti politikus. 1848-ban Pest kiürítésekor Kossuth rábízta a korona elszállítást, 1849-ben a függetlenségi nyilatkozat után igazságügyi államtitkár, a szabadságharc leverése után elfogták és előbb halálra, majd 10 évi várfogságra ítélték. 1856-ban szabadult. 1865-től a Deák-párt egyik főtámasza, 1869-től kúriai bíró.
- 10 *Duschek Ferenc* — (1797—1873) az udvari kamara szolgálatában tevékenykedett 1819-től, majd a monarchia államtanácsában, 1845-ben az udvari kamara alelnöke lett, 1848-ban osatlakozott a szabadságharchoz, Kossuth mellett a pénzügyminisztérium államtitkára lett. 1849-ben Szemere Bertalan kormányában vállalta a pénzügyminiszterséget. A szabadságharc leverése után haditörvényszék elé állították; börtönre ítélték. Kiszabadulása után visszavonult a közéletből.
- 15 *grog* — (ang.) rum, oukor és forró víz keverékéből készített ital.

- 151 : 34 *Windischgrätz Alfréd herceg* — (1787—1862) osztrák hadvezér 1840—1848-ig Csehország katonai főparancsnoka, 1848 márciusában részt vett a bécsi forradalom leverésében, júniusban a prágai felkelést fojtotta el, majd októberben a bécsi forradalom leverésében vett részt. 1848 decemberében a magyar forradalom leverésére indult seregével, 1849. január 5-én elfoglalta Budát, de a magyar forradalmi hadseregtől a tavaszi hadjárat alkalmával elszenvedett vereségeiért, 1849 áprilisában felmentették a fővezérség alól.
- 152 : 19 *Madarász József* — (1814—1915) politikus. Mint fiatal jogász részt vett a reformországgyűléseken, az 1848-as országgyűlésen a radikális ellenzék tagjaként működött. Kossuthhoz csatlakozott és követte a kormányt Debrecenbe. A szabadságharó leverése után 1856-ig Kufsteinban raboskodott, 1861-től újból képviselő lett, 1867-ben egyike volt azoknak a képviselőknek, akik tüntetően távolmaradtak a koronázásról és Cinkotán tiltakoztak ellene. 1867 után a függetlenségi eszmék harcos képviselőjeként tevékenykedett a parlamentben.
- 22 *skribler* — (lat.—ném.) firkász, írással foglalkozó tehetségtelen ember; itt: író.
- „ 24 *circumstantia* — (lat.) körülmény.
- 153 : 24 *Patay József* — (1804—??) Pest megyei földbirtokos 1848-ban Pest megye radikális képviselője, 1848 szeptemberétől a Honvédelmi Bizottmány tagja.
- 24 *Gyurmán Adolf* — (1813—1869) hírlapíró. Az 1830-as években több lap munkatársa volt, 1840-ben Kossuth Pesti Hírlapjának belső munkatársa lett. A radikális párt megbízásából több röplapot írt, amelyek külföldön jelentek meg. A szabadságharó idején a kormány hivatalos közlönyét szerkesztette. A szabadságharó leverése után emigrált New Yorkba, majd Londonban élt. 1863-ban tért haza és a Pesti Napló külpolitikai rovatát vezette.
- 154 : 12 *divergál* — (lat.) szétágazik, megoszlik.
- 14 *Miklós cár* — (1796—1855) I. Miklós néven 1825-ben koronázták meg. Uralkodása idején fojtották vérbe a dekabrista felkelést és az 1830-as lengyel felkelést. Ferenc Józseffel való személyes tárgyalás eredményeként 1849 júniusában Paszkievics vezérletével egy hozzávetőleg 200 000 főből álló hadsereget küldött Magyarországra.
- 19 *tutéla* — (lat.) gyámság.
- 32 *Osányi László* — (1790—1849) kezdetben huszártiszt, a reformmozgalmak tevékeny tagja, a Zala megyei liberális ellenzék egyik vezére. 1848 márciusában a pesti forradalom védelmében alakult központi bizottmány tagja. 1848 szeptemberében a Dráva menti, majd a felső-dunai sereg, 1849-ben Erdély kormánybiztosa, áprilistól a Szemere-kormány

- közlekedés- és közmunkaügyi minisztere. A szabadságharó leverése után bebörtönözték, és 1849. okt. 10-én kivégezték.
- 154 : 32 *Szemere Bertalan* — (1812—1869) a reformországyűléseken az ifjúság egyik vezére. 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere. 1849-ben a köztársaság kikiáltása után miniszterelnök. A világoi fegyverletétel előtt ő ásatta el a koronát Orsova vidékén, majd emigrált, 1861-ben in contumaciam halálra ítélték. 1866-ben tért haza.
- 33 *Kovács Lajos* — (1812—1890) jogi tanulmányainak elvégzése után hazatért Erdélybe és Kemény Zsigmonddal szerkesztette az Erdélyi Híradó c. lapot. Az 1839-es országgyűlésen Szatmár vármegye követeként vett részt, megismerkedett Széchenyivel és hívévé szegődött. Az 1848-as Batthyány-kabinetben a közlekedésügyi minisztériumban államtitkárságot vállalt. 1849-ben Debrecenben a békepárt egyik vezéréként az Esti Lapok hasábjain részt vett a hírlapi harokban. A szabadságharó után dabasi birtokára vonult vissza. 1884-ben visszaemlékezéseiként megírta A békepárt a magyar forradalomban c. művét.
- 155 : 7 *Március tizenötödike* — Pálffy Albert szerkesztésében 1848. márc. 19-én megindult napilap, a radikális szárny orgánuma. 1849 januárjától áprilisig Debrecenben jelent meg, majd újból Pesten 1849. júl. 6-án.
- 16 *Láituk e fialembert a Lederer-féle macskazenénél.* — Lederer Lajos Pál báró tábornagy (1769—1849) 1848-ban Buda hadi kormányzója volt. 1848 áprilisában a minisztertanács küldöttségének nem engedte meg a fegyverraktár átvizsgálását s a nemzetőrség felfegyverzéséhez kért fegyverek kiadását megtagadta. Az egyetemi ifjúság emiatt május 10-én, macskazenével tüntetett. Lederer szándékukról előre értesült, a szomszéd házak udvarán katonákat rejtett el, akik a tüntetéskor megrohanták az ifjúságot és sokukat megsebesítették.
- 35 *Madarász László* — (1811—1909) az 1848-as népképviselői országgyűlésen a radikális ellenzék tagjaként támadta a Batthyány-kormány politikáját, 1848 októberétől a honvédelmi bizottmány tagjaként a posta- és rendőrügyek vezetésével bízták meg. Debrecenben a radikálisok, a flamingók vezéréként politikai harcot folytatott a békepárt ellen. Komárom kapitulációja után előbb Svájcba, majd Angliába, ill. Franciaországba emigrált, végül 1850-ben az Egyesült Államokban telepedett le és ott élt farmerként haláláig. — L. még e kötetben a 161 : 14—163 : 14 jegyzetünket.
- 39 *marciális* — (lat.) katonás, harcias.
- 39—156 : 1 *Egy nap marciális törvényeket sürget Madarász László a meg nem jelent képviselők ellen.* — Az indokolatlanul Debrecenből távolmaradt képviselőknek mandátumuktól

- való megfosztására vonatkozó indítványt nem Madarász László, hanem Madarász József terjesztette elő először 1849. január 26-án, de csak februárban tárgyalta az országgyűlés.
- 156 : 11 *ad audiendum* — (lat.) am. meghallgatásra, kihallgatásra. A szólás teljes alakja: *ad audiendum verbum* (szó meghallgatására [idézni vkit])
- 18 *whist* — (ang.) négy személyes kártyajáték; a bridzs őse.
- 18 *Esterházy Mihály, gróf* — (1783—1874) reformkori politikus, 1848-ban a Honvédelmi Bizottmány tagja.
- 157 : 4 *fonográf* — (gör.) a legkorábbi típusú hangfelvevő gép, amely a hangot viaszhengerre karcolta fel.
- 21 *Torquemada, Thomas* — (??—1498) Domonkosrendi pap, spanyol főinkvizitor, aki működése idején (1481—1498) sok a katolikus egyházzal szembeforduló „eretneket” égettettet el, ill. ítelt börtönre.
- 158 : 8 *Esti Lapok* — a békepárt lapjaként Jókai szerkesztésében jelent meg 1849. febr. 22-én Debreenben; jún. 4-től Pesten adta ki Jókai, 1849. június 30-án megszűnt.
- „ 18 *delicia* — (lat.) gyönyörűség, élvezet.
- 159 : 8 *inszenziroz* — (lat.—ném.) valamilyen céllal valamilyen indulatot színel.
- 160 : 19 *Ikarosz* — az ógörög mitológia szerint Dédalosz fia, aki apjával viasszal összeragasztott szárnyakon emelnekült Krétából, de megittasodva a repüléstől, apja intelme ellenére oly magasra emelkedett, hogy a nap megolvasztotta a viaszt és ő a tengerbe zuhant.
- 161 : 14—163 : 14 *Őt meg azzal vádolja Jókai az Esti Lapokban, hogy a Zichy-féle kincsekből ellopta a gyémántokat.* — MK a gyémánt-ügyet a korabeli álláspont szerint tárgyalja. Az újabb kutatások arra mutatnak, hogy Madarász László személyét illető vádak alaptalanok. *Varga János*, a történelemtudományok kandidátusa kérésemre — folyamatban levő kutatásai alapján — az alábbiakban foglalta össze eddigi eredményeit:

•1848 szeptemberének utolsó napjaiban a Pécs felől Székesfehérvár felé nyomuló Roth császári tábornok hadteste ellen Perczel Mór tábornok és Görgey Artúr őrnagy vezették a hadműveleteket. A Görgey parancsnoksága alatt álló csapatok egyik, Székesfehérvártól délre kiállított őrszakasza, amelyet Vésárhelyi István hadnagy vezényelt, feltartóztatott egy, az őrvonalon déli irányban, tehát a közelgő Roth felé keresztülmenni szándékozó kocsit, amelyen gróf Zichy Ödön és testvére ültek. A gróf, aki a forradalom előtt Fehér vármegye császári adminisztrátora, a legnagyobb földbirtokosok egyike és közismert Habsburg-barát volt, úticélja felől azt vallotta, hogy az őrvonal túlsó oldalán fekvő birtokaira igyekszik. Poggyászájának átvizsgálásakor azonban,

amelyet az előírások értelmében a katonáknak meg kellett tenniök, Vásárhelyiek nagymennyiségű ellenséges, Jellasiestől származó rőpiratot találtak, amelyek a népet és a magyar katonákat a magyar kormány elleni harcra szólították fel. A kikérdezett gróf a röplapokkal kapcsolatban köntörfala-zott, úgy akarta a dolgot beállítani, mintha azok az ő tudta nélkül, valamelyik szolgájának akciójaként kerültek volna a kocsira. Az illetékes katonai hatóságok ezt az átlátszó és egyáltalán nem kielégítő védekezést nem fogadták el, az összehűlt hadbíróság az ellenséggel kézzelfoghatóan össze-játszó gróft Görgey jóváhagyásával a fennálló statárium értelmében halálra ítélte és Ósepel szigetén Lórév község mellett felakasztatta.

Az álladalmi közvadász: Kóczán József elrendelte, hogy a kivégzett grófnak mint hazasúrulónak ingó és ingatlan javait zár alá kell venni és állami felügyelet alá helyezni. A hazasúrulás ugyanis maga után vonta a vagyonelkobzás büntetését is. Zichy javainak zárolásáról azonban a rendelet úgy szölt, hogy azok jövőndő sorsáról további intézkedés fog dönteni. Az illetékes állami szervek a grófi vagyon lel-tárba foglalására kormánybiztosokat küldtek ki, akik a zárolt javakról pontos jegyzéket készítettek. E jegyzéket a benne feltüntetett ingóságokkal együtt Pestre szállították és felügyeletükkel ideiglenesen a rendőrséget bízták meg, amelynek élére, mikor az ügyköröket felosztották a Hon-védelmi Bizottmány tagjai közül Madarász László, az országyűlési radikális baloldali vezére került. Az ingóságok, amelyek között ott voltak Zichy Ödön ismert és nagyértékű gyémántjai is, a rendőrség épületében ládákba és dobozokba csomagolva nyertek elhelyezést és ott maradtak mindaddig, amíg a kormány 1848. december 31-én, illetőleg január első napjaiban Debrecenbe nem költözött a főváros felé nyomuló császáriak elől. Ekkor a rendőrség egyéb felszerelésével együtt e csomagokat is sebtében kocsikra rakták és a kor-mány újszékhelyére vitték, a zárolt javak jegyzéke azonban a nagy sietségben Pesten maradt, ahova egy-két nap múlva benyomultak a császáriak.

1849 márciusa elején a Honvédelmi Bizottmány rész-ben a pénzzükséglet fedezése, részben pedig az esetleges romlandó tárgyak megmentése végett elhatározta, hogy a lefoglalt javakból a tönkremenés veszélyének kitétteket és a kisebb értékűket elárverezi, illetőleg beolvaszttatja. Így került sor a Zichy-javakra is, amelyek megszemlélésére és a fenti ólra történő kiválogatására a kormány Duschek Ferencet, a Honvédelmi Bizottmánynak a pénzügyi teendőkkel megbízott tagját küldte ki. Duschek a kialakuló békepárt támogatója volt, sőt mint utólag kiderült, pénz-ügyi vonalon tudatosan szabotálta a szabadságharcot és

ennek megfelelően decemberben „véletlenül” az ország nemesfém-készletének jórészét is Pesten „felejtette”. Duschek a szemle alkalmával meglepő felfedezést tett: egyfelől a Zichy-javak egyes csomagjai leszakadozott madzagokkal, egyikük-másikuk feltöredezett pecsétekkel, sőt felbontva hevert a rendőrség épületében, másfelől viszont a megtekintett ingóságok szemmel látható hiányt mutattak. Hogy mi tűnt el belőlük, azt nem lehetett megállapítani, mert az eredeti lajstrom Pesten maradt, de az például kétségtelen volt, hogy gyémántok hiányoztak.

Duschek első gondja volt minderről beszámolni a békepárti vezetőknek. A békepárt a radikális Madarászt politikája főellenségének tekintette és most az ékszerüveget kitérítő alkalmának ítélte Madarász megbuktatására, hiszen a Zichy-javak Madarász gondjaira voltak bízva! Azonnal megkezdik a támadást: lapjukban is, majd a képviselőház zárt ülésén is sikkasztással vádolják Madarászt és vizsgálatot követelnek ellene. Arról, hogy a csomagok kötőzékei a gyors szállítás következtében is meglazulhattak, nem nagyon esik szó, hiszen a gyémántos ékszerek kézzelfoghatóan hiányoznak. A vád annál inkább megalapozottnak látszik, mert Madarász a védekezésbe belegabalyodik, a gyémántok hollétéről nem tud elfogadható felvilágosítást adni, csak arra tesz ólzásokat, hogy azok Görgey táborában vannak — de hamarosan beigazolódik, hogy ez nem felel meg a valóságnak —, a többi ingóságról pedig nem tudja bizonyítani, hogy hiánytalanul megvannak, mert a lettár Pesten fekszik. A nemzetgyűlés mint a közerkölcs öre Kubinyi Ferenc elnöklete alatt öttagú vizsgálóbizottságot küld ki az ügy kiderítésére.

A bizottság alapos munkát végez; megállapítja, hogy a javakból néhány kisebb értékű tárgy eltűnt, a gyémántok azonban helyükön vannak. Ennek megfelelően terjeszti elő véleményét: minthogy egyelőre nem tudható, hogy a hiányzó darabokat ki vitte el, az ügy további nyomozást igényel, sikkasztási vád Madarásszal szemben a további fejleményekig hivatalosan nem emelhető, de gondatlan kezelésben feltétlenül elmarasztalendő. A képviselőház szemében Madarászt ez az ítélet is erkölcsi halottá teszi. Ő maga is érzi ezt és azzal az indokolással, hogy a múlt nyár óta nem látta az ellenség által időközben megszállt Fejér megyei birtokait, pár hetes távozásra kér engedelmet a nemzetgyűléstől. A Ház azonban az engedelmet megtagadja azzal, hogy Madarász kereset alatt áll, annak lefolytáig tohát ne távozzon el Debrecenből. Madarász azonban inkább lemond képviselői mandátumáról, semhogy naponta kelljen ellenfelei gúnyolódását tapasztalnia. Választókorületének azonban bejelenti, hogy az ármány csak ideiglenesen űzte el a nemzetgyűlésről

és miután tisztázódik az ellene támasztott vád, ismét fellép körükben mint képviselőjelölt.

Zsalatt előbb a debreceni, majd az újjászervezett országos rendőri szervek folytatják az ügyben a nyomozást. Ennek során kiderül a következő: a hiányzó kisebb tárgyakat a Madarász-féle rendőrség két megtévedt alkalmazottja sajátította el. Van, amit a bűnösök vissza is szolgáltattak, de van, amit már továbbadtak. Később, mikor a főváros felszabadulásával a leltárak is hozzáférhetőek lesznek, kiderül, hogy a javakból semmi más nem hiányzik, csak az, amit a fentebb említett két rendőrségi őrök — egyébként Madarász egykori beosztottjai — ellopott. A gyémántokról azonban érdekes adatot szereznek a nyomozók: két rendőrtisztviselő egybehangzóan vallja, hogy látták, amikor a gyémántokat Madarász sajátkezüleg tette vissza eredeti helyükre — hiányuk felfedezése után. A fentiek alapján — noha az ékszerek megvannak — az igazságügyminiszter rendeletére bírói eljárás indul a két őrök ellen tolvajlás és Madarász ellen felelőtlen kezelés címén. A per lefolytatását a minisztérium a Pest megyei törvényszékre bízta, de annak elővetelére a szabadságharc tragédiája miatt már nem kerül sor.

Mi történt hát valójában a gyémántok körül? Erre csak közvetett adatokból következtethetünk. Madarász — Debrecenből történt távozása után — egymás után írja leveleit Kossuthnak. E levelek újra meg újra visszatérően arra kéri a kormányzót: „Lajos, szólj egy szót és megmented a *becsületemet*”. Madarász a becsületét tehát Kossuth megnyilatkozása révén kívánja visszaszerezni. Nem az ellenfelek elhallgattatásáért rimánkodik, hanem az ügy tisztázásáért. Később, több évtizedes emigrációja után ismét többször is megemlékezik egy, az ő becsületére „szennyet kenő” ügyről, mégpedig azzal a melankólikus keserűséggel, hogy azt hitte, Kossuth egyszer beszélni fog róla és tisztára mossa az ő becsületét, de „úgy látszik, e titkot magával akarja vinni a sírba”. Mindebből félreérthetetlenül kiviláglik, hogy a gyémántokkal történelekről Kossuth ugyanúgy tudott, mint Madarász, együtt tervezték ki valamit, de e tervet keresztülhúzta az ékszerek hiányának idő előtti felfedezése. Hogy e terv mi lehetett, arra az ékszerek további sorsából következtethetünk. 1849 nyarán, amikor a szabadságküzdelem már kézzelfoghatóan kritikus heteit élte, a magyar kormány az ékszereket az egyik török pasához juttatta el azzal, hogy a szultánhoz továbbítsa. A cél diplomáciai volt: Törökországot kívánták Kossuthék a magyar ügy érdekében fellépésre bírni.

Hónapokkal korábban Kossuth és Madarász ugyancsak hasonlólt forgathattak fejükben, még ha nem is éppen Törökországgal kapcsolatban, de ekkor elképzeléseiket meg-

híusította a békepárt közbelépése. A valóságot azonban nem merték felfedni a képviselőház előtt. Ennek kettős oka volt. A nemességből kikerülő nemzetgyűlés többsége nem sok kérdést tekintett annyira szívügyének, mint a féltékeny örökösödést a tulajdon szentsége fölött. Kossuthék akcióját vitathatatlanul a tulajdonjog megháborításának tekintette volna és e tekintetben maga mögött tudhatta jóformán a magyar vezetősztályok egészét. Az ügy feltárása tehát Kossuth és köre vezetőszerének kockázatát is jelentette és könnyen Kossuth bukását eredményezhette volna. Ugyanakkor külpolitikai szempontból is veszélyes lett volna a való tényállás leleplezése a képviselőház nyilvánossága előtt, hiszen már az is ritkán marad titok, amiről mindössze két ember tud. Kossuthék tehát jól megfontolt politikai okokból nem állhattak a Ház elé annak bejelentésével, hogy az ékszereket diplomáciai célokra kívánják felhasználni, mert erről a külföldnek sem lett volna nehéz napokon belül tudomást szerezni. Mindezt tehát titokban óhajtották lebonyolítani és utólag sem látszott tanácsosnak a valóság feltárása.

Lényegében tehát Madarász vállalta az ügy ódiomát. Ezzel megmentette Kossuthot — aki a kérdésről mindvégig hallgatott —, de — és ehhez lelki nagyság kellett — feláldozta önmagát, hiszen a közvélemény előtt szennyfolt esett becsületén. Tettének értékét csak emeli az a körülmény, hogy életének hátralevő hosszú évtizedeiben sem lebentette fel a fátylat a gyémánt-rejtélyről, mert erre Kossuthtól várta az első megnyilatkozást. Ez azonban elmaradt. Hogy Kossuth az ügy kipattanásakor hallgatott, azt a fentebb mondottak eléggé indokolják. De hogy miért nem szólalt meg később, mikor már csupán egyetlen ember becsületéről volt szó és a történetek publikálása különösebb politikai következményeket nem vont volna maga után, immár örökre titok marad és e titkot legfeljebb avatott író lenne képes pszichológiai eszközökkel feloldani. »

- 161 15 *konsternáció* — (lat.) zavar, megdöbbenés.
 26 *Andrássy Manó gróf* — (1821—1891) a család beléri ágából származott. A szabadságharc idején Torna vármegye főispánjaként működött.
- 162 : 13 *Klapka György* — (1820—1892) korán katonai pályára lépett, 1847-ben már főhadnagy a határőrvidéki hadosztálynál. 1848-ban a szabadságharc mellé állott előbb Erdélyben, majd a felvidéki harcokban vett részt. Pozsony és Komárom várát megerősítette és Komáromot csak a világszi fegyverletétel után (szept. 27-én) adta fel. Külföldre távozott, csak 1867 után térhetett haza.
- 164 14 *Kossalkó János* — (1813—1899) kúriai bíró. 1849-ben a királyi ügyek igazgatója és bizalmas embere Haynaunak, em-

- berinességével sok »kompromittált«-on segített; 1862-ben kir. ítélő táblai bíró, 1869-ben a pozsonyi váltótörvényszék elnöke végül 1875-ben a legfőbb ítélőszék bírójának nevezték ki.
- 164 : 25 *lénung* — (ném.) bér, zsold.
- „ 34 *opportünus* — (lat.) alkalmas, helyénvaló.
- 165 : 26 *paliszádsor* — (fr.) karósánc, öblőpsor.
- 166 : 10 *Hentzi, Henrik* — (1785—1849) osztrák tábornok, a szabadságharc idején Pétervárad parancsnoka, 1848 telén Buda parancsnoka, 1849. május 21-én, amikor a honvédek visszafoglalták Budát, halálos sebet kapott. — 1862-ben ő és elesett bajtársai emlékére a császár és több főherceg jelenlétében díszes oszlopot állítottak fel Budán, a Szent György téren. Az emlékművet 1899-ben politikai tüntetések nyomására eltávolították.
- „ 25 *besteck* — (ném.) evőeszköz.
- „ 34 *amábilis konfúzió* — (lat.) kedves összevisszaság.
- 168 8 *Hajnik Pál* — (1808—1864) ügyvéd, a szabadságharc idején Pest rendőrségének parancsnoka. Világos után Kossuthot követte az emigrációba, New Yorkban és Párizsban élt. Az 1850-es évek derekán tért haza.
- 170 : 38 *Leinigen Westerburg Károly gróf* — (1819—1849) Katonai pályája kezdetén az osztrák hadseregben szolgált, a szabadságharc alatt a magyar hadseregbe állott, több csatában részt vett, tábornok lett. A szabadságharc leverése után október 6-án Aradon kivégezték.
- 171 18 *Besze János* — (1811—1892) már az 1840-es években népszónokként tartották számon, részt vett a debreceni országgyűlésben, Kossuth kísérője az agitációs körútjain. A szabadságharc leverése után 10 évi várfogságra ítélték, majd az 1860-as években Deák-párti képviselő lett.
- 18 *Szacsavay Imre* — (1818—1849) 1848—49-ben országgyűlési képviselő, 1849-ben Debrecenben a képviselőház elnöke, a kormányt Szegedre és Aradra is követte, a szabadságharc leverése után elfogták és 1849 okt. 24-én Pesten kivégezték.
- 19 *Ivánka Zsigmond* — (1817—1902) 1848—49-ben országgyűlési képviselő, Kossuthal emigrált, Párizsban telepedett le. 1861-ben tért haza. 1865—1878: a Deák-párt tagjaként vett részt az országgyűléseken.
- 22—24 *ez is Aradnak jutott ki, talán reciprocitásképpen, mert itt tartatott a lehangosabb is II. Béla idejében.* — II. Béla (uralk. 1131—1141) uralkodása idején, 1136-ban az aradi országgyűlésen 68 zendülő főurat felkoncoltak, sokakat száműztek.
- 25 *Palóczy László* — (1783—1861) A reformországgyűléseken Borsod megye képviselője volt, 1848-i országgyűlésen Miskolcot képviselte, 1849-ben a kegyelmi törvényszék tagja lett. Világos után bebörtönözték. Az 1861-es országgyűlésen korelnöknek választották.

- Lap Sor
- 174 : 7 *irreleváns* — (lat.) lényegtelen, mellékes.
 15 *uncia* — (lat.) az angol font (453,6 gramm) tizenhatodrésze: 28,35 gramm.
- 26 *Rákóczy János* — (1821—1878) ügyvéd; felesége révén Kossuth rokona. Előbb Pest megye aljegyzője, 1848-ban pénzügyminiszteri államtitkár, majd a honvédelmi bizottmány titkára, 1849. ápr. 14. után miniszteri tanácsos, Kossuth titkára. A világosi fegyverletétel után külföldre menekült, 1851. szeptemberében in contumaciam halálra ítélték. Az 1850-es évek derekán hazatért, 1869-ben függetlenségi programmal országgyűlési képviselő.
- 175 : 6 *Telepi György* — (1797—1885) 1821—1837-ig vidéki színházszervező tagja, 1837-től a Nemzeti Színház komikus színésze.
 17 *Osányi Benjáminné* — tardonai birtokos felesége. L. Vadnay: Jókai Tardonán. (Irodalmi emlékek. 1905. 368.)
 25 *Osányi Benjámín* — tardonai birtokos. L. Vadnay: Jókai Tardonán. (Irodalmi emlékek. 1905. 367.)
 pt *Colbert, Jean Baptiste* — (1619—1683) francia államférfi, XIV. Lajos nagy befolyású minisztere, a francia abszolút monarchia pénzügyi alapjainak megteremtője.
- 177 : 39 *Szathmáry [András] honvédkapitány* — 1848 nyarán egyik legelső tagja volt a szegedi 3. honvéd zászlóaljnak, 1849 februárjában hadnagy, április végén Komárom várába került. 1849. július 2-án Ószölyhnél hősi halált halt. (Kozma György: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona. V. köt. OSzK Kézirattára Fol. Hung. 2092) — Ha Kozma adata helytálló, és Szathmáry valóban 1849 júliusában hősi halált halt, akkor MK tévesen említi Szathmáry nevét.
- 179 : 22 *La Grange, Anne* — (1825—1905) francia koloratúrénekesnő. 1850. május 28-án lépett fel először a pesti Nemzeti Színházban Rossini Sevillai borbélyában. Erkel Ferenc az ő számára írta Hunyadi László c. operájának azt az új koloratúráriáját, amely azóta Lagrange-ária néven ismert.
 23 *Hollóssy Kornélia* — (1827—1890) Külföldi tanulmányút után 1846-tól 1862-ig kisebb megszakításokkal a Nemzeti Színház tagja volt. Páratlan csengésű hangja, ragyogó trillái világhírével koloratúrénekesnővé avatták. — Férje Lonovics József, Csanád megye későbbi főispánja volt.
- 180 : 25 *Haynau, Julius báró* — (1786—1853) katonai pályáján 1847-ig hadtestparancsnoki rangra emelkedett, az 1848—49-es szabadságharcok idején Olaszországban vezette ezredét, 1849 májusától rábízta a magyarországi hadjárat vezetését. A szabadságharc leverése után 1850 júliusáig Magyarország hadi parancsnokaként az ő nevéhez fűződnek a kivégeztetések, tömeges letartóztatások és súlyos bírósági ítéletek.

- Lap Sor
- 180 : 27 *tabula rasa* — (lat.) valaminek végleges lezárásával előálló új helyzet, amelynek alapján mindent előről lehet kezdeni. — A szólás Arisztotelészről származik (Lélekről), szó szerint jelentése: letörölt írótableta.
- 181 13 *patrio more* — (lat.) hazai szokás szerint.
- 15 *Bernáth Gazi* [Gáspár] — (1810—1873) ügyvéd, elszegényedett földbirtokos. A régi fővárosi írói világ egyik eredeti alakja, aki jóízű tréfáival s adomáival, amelyek Gazsiadák néven kerültek forgalomba, országos hírnévre tett szert.
- 19 *Szilágyi Sándor* — (1827—1899) történész 1850 és 1852 között több alkalmi irodalmi vállalkozás kezdeményezője, 1853—1867-ig Nagykovácsán tanár, az Akadémia tagja, 1875-től a Századok szerkesztője.
- 20 *Magyar Emléklapok*—Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent történelmi és szépirodalmi folyóirat, amely a harmadik füzetével megszűnt.
- 24—27 A felsorolt elbeszélések a következő helyeken jelentek meg: Gyémántos miniszter: *Magyar Emléklapok*, 1. füz.; Az éreleány: *Magyar Emléklapok*, 2. füz.; A székely asszony: *Magyar Emléklapok*, 6. füz.; Szenttamássy György: *Magyar Emléklapok*, Új foly. 1. füz. A tarcali kápolna [MK tévesen: hadnagy]: *Magyar Emléklapok*, 3. füz. A fránya hadnagy: *Magyar Emléklapok*, 4. füz.
- 37 *Erdélyi János* — (1814—1868) költő, kritikus és filozófus. Mint költő lépett fel, lírai költeményeivel és balladáival aratott sikert. Külföldi tanulmányútja után kezdett behatásában foglalkozni kritikával és filozófiával, s Herder hatására a népköltéssel. 1846, 1847 és 1848-ban jelent meg három kötetes Magyar népköltési gyűjteménye, 1848—49-ben a Nemzeti Színház igazgatója lett, és szerkesztette a Reszpublika c. lapot. A világosi fegyverletétel után bujdosnia kellett. 1851-től haláláig a sárospataki főiskola filozófiai; majd irodalmi tanszékének tanára.
- „ 39 *katéria* — (fr.) érdekszövetség, klikk.
- 182 : 4 *Hölgyfutár* — szépirodalmi folyóirat. 1850 augusztusában indult meg Nagy Ignác szerkesztésében. 1864-ben szűnt meg.
- 9 *az öreg Pázmándy* — Pázmándy Dénes (1781—1854) Komárom vármegyében főszolgabíró, majd a reformkori országgyűléseken követ. 1848-ban Fejér vármegye főispánja és kezdetben tagja a honvédelmi bizottmánynak.
- 15 *Vachott Sándor* — (1818—1861) költő. Pályáját Vörösmarty és Bajza hatása alatt kezdte, de később Petőfi és Byron költészetének nyomai mutatkoztak lírájában. Az Akadémia 1843-ban levelező tagjául választotta. 1852-ben Sárossy Gyula rejtegetése miatt letartóztatták, a pár havi fogság alatt elméje elborult és elmegyógyintézetben halt meg.
- 21 *Trefort Agoston* — (1817—1888) A Deák-párt egyik tekintélyes tagja, 1872-től haláláig vallás és közoktatásügyi mi-

- niszter. Nevéhez fűződnek a közép- és felsőoktatás nagyarányú reformjai.
- 182 : pt *Hugó Károly* — (1808—1877) drámaíró. Bankár és báró c. drámája a színpadon is sikert aratott. Magyar, német és francia nyelven írta darabjait.
- 186 : 22 *Pesti Röpívek* — A Magyar írók füzetei folytatása, 1850. okt. 6-án indult meg, 4. száma után, dec. 4-én betiltották.
- 22 *Magyar írók füzetei* — A Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent Magyar Emléklapok folytatása, megjelent 1850 júliusában, 6 füzete látott napvilágot.
- 23—26 A felsorolt elbeszélések a következő helyeken jelentek meg: Egy bujdosó naplója, önálló kötetben 1850 októberében, A két csonka vitéz: Magyar írók füzetei, 1850. szept.; Az eltűnt leányok: Magyar írók füzetei, 1850. szept.; Sio vos, non vobis: Pesti Röpívek, 1850. nov. 3., nov. 10.; Az erdők leánya: Pesti Röpívek 1850. okt. 6—20.; Egy poétaviselt ember levelei: Pesti Röpívek, 1850. okt. 13.
- 29 *Cerberus* — a görög-római mitológiában az alvilág bejáratát őrző, sárkányfarkú kutya.
- 187 8 *Így írja meg 1851-ben »Erdély aranykorá-t* — a regény a Pesti Napló 1851. 456—516. számában, szept. 16—nov. 26. jelent meg.
- 18 *Pesti Napló* — politikai napilap, megindult 1850 márciusában. 1853—1855 között Török János, 1855—1869-ig megszakításokkal Kemény Zsigmond szerkesztette. A napilap 1944-ig jelent meg.
- 19—28 Az említett négy elbeszélés a következő újságszámokban jelent meg: A kalózkirály: Pesti Napló, 1852. 695—618. sz. márc. 3—31.; A varchoniták: Pesti Napló, 1852. 646—673. sz. máj. 4.—jún. 7.; A kétszarvú ember: Pesti Napló, 1852. 770—800. sz. okt. 2.—nov. 7.; Fortunatus Imre: Pesti Napló, 1852. 680—699. sz. jún. 16—júl. 9. — MK ezeknek az elbeszéléseknek keletkezési évét Szabó L. téves adata alapján (l. i. m. 274.) 1851-re teszi és így joggal írhatta le Jókai nagy termékenységére utaló mondatát: »Mindezeket egy évben írta, 1851-ben...«
- 37—38 A Losonci Phönixben A láthatatlan csillag az 1851. márc. 2-án megjelent számában, a Rozgonyi Cecilia az 1851. aug. 9-én megjelent számában látott napvilágot.
- 188 : 5 *Remény* — Vahot Imre szerkesztésében 1851-ben két kötetben megjelent irodalmi és művészeti folyóirat.
- 11—12 Az elbeszélések a következő számokban jelentek meg: A népdalok hőse: Remény 1851. 3. sz. márc. 24.; Solimán [MK tévesen Salamon-t írt] álma: Remény, 1851. 6. sz. jún. 17.; Csong Nu: Remény, 1851. szept. 3.
- 15—16 *Magyar Hírlap* — Szilágyi Ferenc szerkesztésében 1849. nov. 16—1852. dec. 30-ig megjelent politikai napilap. Folytatása a Budapesti Hírlap.

- 190 : 13 *Veres Pálné* — (1815—1895) szül. Beniczky Hermin, a magyar nőnevelés egyik előharcosa. 1867-ben alapította az Országos Nőképző Egyesületet (a mai Veres Pálné utcai Veres Pálné leánygimnázium), amelyet haláláig irányított.
- pt *Festetics Leó gróf* — (1800—1884) Az 1850-es években a Nemzeti Színház igazgatója. A Délibáb, amelyet mint szerkesztőkiadó jelzett 1853. jan. 2-től 1854 márc. végéig jelent meg a Nemzeti Színház hetiközlönyeként. A folyóirat jellegét tekintve szépirodalmi s divatlap volt.
- 191 : 16 *proskribál* — (lat.) nyilvánosan megbélyegez és törvényen kívül helyez; itt: tilalomlistára, feketelistára helyez.
- 18 *figurál* — (lat.) szerepel.
- 21—22 *Hasselt-Barth asszony, operaénekesnő* — Anna Mária Hasselt-Barth holland származású énekesnő (1813—1881) hosszú éveken át a bécsi udvari színház tagja volt, többször fellépett a pesti Nemzeti Színházban, 1852 és 1854 között a színház szerződött tagja volt.
- 30—31 *1854-ben megjelent azonban benne a Janicsárok végnapjai.* — A regény első része a Délibáb 1854. jan. 1.—febr. 19. számaiban, folytatása a Hölgyfutár 1854. márc. 8.—jún. 17. között megjelent számaiban látott napvilágot.
- ;; 37 *kolorit* — (ol.) színezet, színhatás.
- 192 : 12—13 *A »Janicsárok végnapjai«-nak nagy port felvert sikere sokszorozza kedvét...* — MK kronológiai felsorolása téves. Jókai a Törökvilág Magyarországon című regényét előbb írta (a mű I. kötete 1852 végén már megjelent, a II. és III. pedig 1853-ban), A janicsárok végnapjai pedig csak 1854-ben keletkezett.
- 22 *cinkográfia*—(gör.) fotomechanikai sokszorosító eljárás klisék (nyomdatechnikailag előállítható illusztrációk) előállítására.
- 38 *Vasárnapi Újság* — Pálk Albert szerkesztésében 1854 már ciusában megindult vegyestartalmú hetilap. 1867—1907-ig Nagy Miklós szerkesztette. 1921-ben szűnt meg.
- 193 : 7 *Salamon Ferenc* — (1825—1892) esztétikus és történetíró. Az 1850-es és 1860-as években a népnemzeti irány, a kialakuló irodalmi Deák-párt egyik teoretikus irányítója. Az 1860-as évek derekától egyre inkább történelmi kutatásokkal foglalkozott, az MTA-nak 1871-től rendes tagja, 1870-től a pesti egyetemen a magyar történelem tanára.
- 8 *Lévay József* — (1825—1918) 1843-ban Garay Regélőjében írt versével tűnt fel az irodalmi életben, 1852-ben adta ki első verseskötetét. A Kisfaludy Társaság 1862-ben választotta tagjává, az Akadémia 1883-ban. Költészete a népnemzeti irányhoz csatolta, Aranyhoz, Tompához és Gyulaihoz meleg barátság fűzte. Költészetének visszatérő témái a szerelem, barátság és a hazafiság.
- 9 *Szász Károly* — (1829—1905) költő, drámaíró és műfordító, ref. püspök, az Akadémia rendes tagja. Műfordításaiban az

- angol, francia, német, olasz és latin költőket szólaltatta meg magyarul, drámáival több pályadíjat nyert, de a színpadon nem ért el sikert.
- 194 : 16 *hol a »Carinus« novella jelent meg* — Az elbeszélés a Pesti Napló 1853. jan. 4—21. között megjelent számaiban látott napvilágot.
- 17 *Szépirodalmi Lapok* — Gyulai Pál és Pákh Albert szerkesztésében 1853 első felében megjelent szépirodalmi és kritikai folyóirat.
- 195 : 12 *providédl* — (lat.) előre gondoskodik, előzetes intézkedéseket tesz.
- 24—25 *de már 1854-ben, mikor az ezer forintos regényt, az »Egy magyar nábob«-ot kezdte írni a Pesti Naplóba* — MK egy évet tévedett: a regény a Pesti Napló 1853. júl. 1.—dec. 7. között megjelent számaiban látott napvilágot, könyvalakban 1853 végén ill. 1854 elején.
- 31—32 *jövő évben folytatását »Kárpáthy Zoltán«-t* — A Pesti Napló 1854. máj. 16.—dec. 22. között megjelent számaiban közölték a regényt.
- 196 : 3 *Milton, John* — (1608—1674) angol költő és történelembíró. 1652-ben a megfeszített munka következményeként megvakult. Élete egyik főművét, az *Elvesztett paradicsom* (Paradise Lost) című eposzát leányainak diktálva alkotta meg.
- 197 : 22 *poltura* — magyar pénznem; másfél krajcár értékű aprópénz, I. Lipót, I. József, II. Rákóczi Ferenc és Mária Terézia korában.
- 22 *tallér* — nagyobb ezüstpénz, mely 1500 körül honosodott meg Közép-Európában. Magyarországon 1499 körül már verték.
- 27 *sovereign* — más néven fontsterling, az angol pénzrendszer egységét képező aranyérem.
- 198 : 16—17 *de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?* — MK valószínűleg Gyulai kritikájának zárómondataira utal: »Az út, melyen Jókai annyi öntettségrel s a nagy tömeg tapsai közt jár, nem az igazi művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érnie, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés időt és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virrasztja«. Budapesti Szemle, XIII. köt. 1869. 514.
- 30—32 *Kuthy Lajos, a másik népszerű író, akinek pazar pompájú ellicítái bútorait gyűjtés útján váltották vissza annak idején . . .* — l. e kötet 87 : 14 jegyzetét a 328. lapon.
- 38 *Halmágyi Sándor* — (1832—?) az ötvenes évek irodalmi folyóirataiban beszélei jelentek meg, az 1860-as években a Pesti Napló munkatársa volt, majd Kolozs megye főjegyzője.

- Lap Sor
- 198 : 38 *Ábrai Károly* — (1830—1916) regény- és elbeszélésíró. Írói pályáját a Jókai szerkesztette Életképekben kezdte, az 1850—1860-as években érte el írói tevékenységének fénykorát.
- 39 *Podmaniczky Frigyes báró* — (1824—1907) pályafutását megyei szolgálattal kezdte, a szabadságharcban huszárszázadosként vett részt, Világos után közlegényként besorozták az osztrák hadseregbe. Irodalmi tevékenységét regényeivel, elbeszéléseivel és útleírásaival az 1850-es években kezdte. A kiegyezés után visszatért a politikai pályára, 1861-től megszakítás nélkül képviselő volt.
- 39 *P. Szathmáry Károly* — (1831—1891) az 1850-es évek elején jelentkezik először a szépirodalomban történelmi regényeivel. A Hon munkatársa, 1869-től országgyűlési képviselő, 1878-tól az Országgyűlési napló szerkesztője. Roman-tikus történelmi regényei kortörténeti értékűek.
- 39 *Vodnay Károly* — (1832—1902) Tizenhatéves korában részt vett a szabadságharcban, a fegyverletétel után besorozták az osztrák hadseregbe, 1861-ben tért haza. Írói pályáján költőnek indult, de később elbeszéléseket írt, 1856—1864 között Tóth Kálmánnal szerkesztette a Hölgyfutárt, 1864-ben szintén Tóth Kálmánnal megindította a Fővárosi Lapokat, az első irodalmi napilapot, amelyet 1867—1893-ig egymaga szerkesztett. 1872-ben az Akadémia lev. tagjává választotta.
- 201 4 *obulus* — (gör.) ezüst aprópénz a régi görögöknél; ezt tették a halottak szájába, hogy az alvilági révész, Kharón átszállítsa őket az alvilág bejáratánál levő Styx folyón; itt: kevés, csekély összeg.
- 203 : 9 *centifolia* — (lat.) százlevelű, százsziর্মú virág, gyógynövény

T A R T A L O M

Első fejezet	AZ ELŐDÖK	5
Második fejezet	A GYERMEKÉVEK	19
Harmadik fejezet	AZ AKKORI KOMÁROM....	35
Negyedik fejezet	AZ ELSŐ SZÁRNYPRÓBÁK....	46
Ötödik fejezet	KECSKEMÉTI LEVEGŐ	57
Hatodik fejezet	AZ ELRONTOTT REGÉNY	71
Hetedik fejezet	A PILVAX-ASZTAL.....	77
Nyolcadik fejezet	A TÍZEK.....	98
Kilencedik fejezet	EGY KIS HULLÁMZÁS	107
Tizedik fejezet	A NAGY NAP	119
Tizenegyedik fejezet	FÉRFI SORSA A NŐ.....	129
Tizenkettedik fejezet	SZOMORÚ NAPOK.....	142
Tizenharmadik fejezet	ÉLET A HÓ ALATT	179
23*		355

Jegyzetek

Kiadások	207
Keletkezése	207
Források	219
Szövegváltozatok	279
Tárgyi magyarázatok.....	310

